Planeringsunderlag för marina kulturmiljövärden i den nationella havsplaneringen

Nationell sammanställning av regleringsbrevsuppdrag RB2021:3B4

Länsstyrelserna

Titel:	Planeringsunderlag för marina kulturmiljövärden i den nationella havsplaneringen, Nationell sammanställning av regleringsbrevsuppdrag RB2021:3B4
Författare:	Sammanställning av Länsstyrelsen Västra Götaland med underlag från länsstyrelserna i Norrbotten, Västerbotten, Västernorrland, Gävleborg, Uppsala, Stockholm, Södermanland, Östergötland, Gotland, Kalmar, Blekinge, Skåne och Halland.
Diarienummer:	2767-2021 (Länsstyrelsen Västra Götaland)
Utgivningsår:	2024
Omslagsbild:	Lotsutkiken, Väderöarna (Ingrid Lindbom)

Sammanfattning

Denna rapport är framtagen som en del i redovisningen av länsstyrelsernas regleringsbrevsuppdrag (RB2021:3B4) utfärdat för budgetåret 2021. Uppdraget innebär att länsstyrelserna ska ta fram planeringsunderlag för marina kulturmiljövärden som kan användas i den nationella havsplaneringen. Planeringsunderlagets syfte är att tydliggöra vilka kulturvärden utmed Sveriges kust som kan komma att påverkas av en utbyggnad av storskalig, havsbaserad vindkraft. Underlaget ska, tillsammans med sektorsunderlag för andra intressen, ligga till grund för Havs- och vattenmyndighetens (HaV) avvägningar gällande användningen i havet i arbetet med revidering av de svenska havsplanerna. Genomförandet av uppdraget har föregåtts av en dialog med HaV och Riksantikvarieämbetet (RAÄ) för att identifiera vad ett planeringsunderlag bör omfatta för att möta HaV:s behov.

Kulturmiljövärdena utmed kusten behöver tolkas och bedömas utifrån parametrar, ett större sammanhang och med ett helhetsperspektiv som matchar den havsbaserade vindkraftens storskalighet. Den kvantitativa påverkan (synbarheten) behöver i flera fall kompletteras med en kvalitativ bedömning utifrån de påverkade miljöernas känslighet och tålighet.

Uppdraget utgår från länsstyrelsernas egen kännedom om länets kulturmiljöer i kustområdet samt befintliga kunskapsunderlag för utvalda värdeområden. De regionala underlagen har tagits fram med utgångspunkt i ett gemensamt förhållningssätt med kriterier för utpekande av relevanta värden.

Underlagen från de 14 kustlänsstyrelserna har sammanställts av Länsstyrelsen Västra Götaland och redovisningen av uppdraget innehåller:

- Värdeområden
- Värdebeskrivningar som redogör för värdenas uttryck, viktiga karaktärsdrag och betydelsefulla samband
- Hänsynsrekommendationer

Totalt har 96 värdeområden utmed Sveriges kust pekats ut. De flesta ligger utanför området som omfattas av havsplanering, men har hänsynsbehov som sträcker sig in i havsplaneområdet. Länsstyrelserna ansvarar själva för avgränsningen av värdeområdena liksom innehållet i den redovisande texten som finns för varje område. Frågor om länsstyrelsernas enskilda redovisning besvaras av respektive länsstyrelse.

Värdeområdena har ingen juridisk status och genomgår i dagsläget inte heller processen för att nå status riksintresseanspråk. Däremot kan ett utpekat värdeområde innehålla ett eller flera befintliga riksintresseområden.

Innehåll

SAMMANFATTNING **4**

REGLERINGSBREVSUPPDRAGET **10**

Länsstyrelsernas redovisning 10

BAKGRUND **12**

Havsbaserad vindkraft 12

Nationell havsplanering 12

Länsstyrelsernas genomförande av regleringsbrevsuppdraget 13

PLANERINGSUNDERLAGET **14**

Underlagets användning 14

Underlagets status 14

Gemensamt angreppssätt 15

Ambitionsnivå och avgränsning 17

Innehåll i leverans till Västra Götaland 17

IAKTTAGELSER OCH REFLEKTIONER **18**

Länsstyrelsernas genomförande 18

Värdeområden 24

BOTTNISKA VIKEN **31**

NORRBOTTENS LÄN **33**

Brändöskär-Uddskär 35

Haparanda skärgård 39

Hindersön 43

Junkön 49

Kluntarna 53

Likskär och Renskär 57

Malören 62

Nässkatan 67

Rödkallen 71

Sandskär 76

Seskarö 80
Småskären 86
Stenskär 91
Storrebben och Svarthällan 95
VÄSTERBOTTENS LÄN 99
Bjuröklubb 101
Holmögadd och Ängesön 106
Holmön 110
Järnäsklubb 114
Kågnäset 118
Norrbyskär 122
Pite-Rönnskär 127
Ratan 131
Snöan 135
Stora Fjäderägg 140
VÄSTERNORRLANDS LÄN 145
Norrfällsviken och Ulvöarna (Sandviken, Marviksgrunnan, Ulvöhamn) 147
Brämön 154
Bönhamn Högbonden 159
Galtström 164
Grisslan Trysunda 169
Njurundakusten 174
Våle 178
Vägnön 182
Värns Fanön Slåttdalsberget 186
GÄVLEBORGS LÄN 190
Norrlandet-Utvalnäs- Lövgrund-Limön 192
Iggö- Iggöhällans förlisningsområde 197
Värdeområde Norrsundets förlisningsområde 201
Axmar Bruk och Axmars förlisningsområde 205
Storjungfrun och Storjungfrun-Kalvhararnas förlisningsområde 211
Söderhamnsfjärdens förlisningsområde och Rönnskär 216

Skärså – Prästgrundet....221
Agö-Kråköarkipelagen....225
Bålsön-Kuggörarna....230
Gnarpskustens fornlämningsmiljö....235
UPPSALA LÄN....240
Djursten....242
Fågelsundet och Björns fyr....246
Kniven....251
Norrboda-Söderboda....255
Sikhjälma....259
Skutskär....263
Öregrund....267
Örskär....272
ÖSTERSJÖN....276
STOCKHOLMS LÄN....278
Örsten–Svartklubben–Måssten–Gåssten....280
Söderarm–Tjärven–Arholma....287
Husarö–Finnhamn–Ingmarsö–Svartsö–Lådna–Gällnö....295
Sandhamn–Möja–Svartlöga–Rödlöga–Ytterskärgården med Svenska Högarna....303
Dalarö-Jutholmen....314
Huvudskär....323
Öja-Viksten-Gunnarsstenarna....330
SÖDERMANLANDS LÄN....340
Hävringe....342
ÖSTERGÖTLANDS LÄN....348
Arkö–Aspöja–Äspholm....350
Bokö–Björkskär....357
Missjö–Harstena–Fångö–Häradsskär....364
GOTLANDS LÄN....372
Fröjel-Eksta-Karlsöarna....374
Gotska Sandön–Fårö–Fårösund....384

Hoburgsrev–Heligholmen–Faludden 394
Slite, Gotlands län 400
Kartillustration 402
Visby havsområde 408
Östergarn-Lausholmarna 417
KALMAR OCH BLEKINGE LÄN 425
Västerviks (Tjusts) skärgård 427
Ölands norra udde 435
Källa-Persnäs kust- och odlingsbygder 441
Två utposter – ett hav 449
SKÅNE LÄN 455
Landskrona-Ven-Pilhaken 457
Haväng 464
Ystad-Kåseberga-Sandhammaren 471
Falsterbohalvön 478
VÄSTERHAVET 484
SKÅNE LÄN 486
Kullahalvön 487
Bjärehalvön-Hallands Väderö 494
HALLANDS LÄN 501
Balgö-Tången-Gamla Varberg 503
Laholmsbukten 506
Morups tånge 510
Nidingen-Mönster-Näsbokrok-Vendelsöarna 514
Påarp-Laxvik 521
Stora Middelgrund 525
Tjolöholm 528
Träslövsläge- Gamla Köpstad-Galtabäck 533
Tyludden-Tylön 538
Varberg 542
Vinbärsholmen-Grunsen-Onsala Sandö 548

VÄSTRA GÖTALANDS LÄN 552

Kosterhavet 554

Väderöarna 559

Ramsvikslandet 565

Västra Orust 570

Marstrand-Pater Noster 575

Norra Kattegatt 581

Stora Känsö-Vinga-Tistlarna 586

Regleringsbrevsuppdraget

Denna rapport är framtagen som en del i redovisningen av regleringsbrevsuppdrag (RB2021:3B4) utfärdat för budgetåret 2021:

> *Berörda länsstyrelser ska med stöd av Riksantikvarieämbetet och andra berörda myndigheter ta fram ett ändamålsenligt planeringsunderlag för kulturmiljöer i den nationella havsplaneringen. Planeringsunderlaget ska utgå från prioriterade behov som identifieras i dialog med Havs- och vattenmyndigheten. Uppdraget ska sammanställas av Länsstyrelsen i Västra Götaland och redovisas till Havs- och vattenmyndigheten, med kopia till regeringen (Miljödepartementet), senast den 31 januari 2024.*

I dialog med Havs- och vattenmyndigheten (HaV) och Riksantikvarieämbetet (RAÄ) identifierade länsstyrelserna vad ett planeringsunderlag ska omfatta för att möta HaVs behov. Underlaget ska innehålla:

- Värdeområden
- Värdebeskrivningar som redogör för värdenas uttryck, viktiga karaktärsdrag och betydelsefulla samband
- Hänsynsrekommendationer

Länsstyrelsernas redovisning

Föreliggande underlag är ett planeringsunderlag för havsplaneringen gällande kulturmiljösektorn. Samtliga kustlänsstyrelser har beslutat om det egna länets redovisning av regionalt planeringsunderlag innan det levererades till Länsstyrelsens Västra Götaland för nationell sammanställning.

Länsstyrelsernas gemensamma svar på regleringsbrevsuppdraget utgörs av föreliggande rapport med beskrivning av uppdraget och värdebeskrivningar tillhörande redovisade värdeområden samt 16 bilagor.

Planeringsunderlagets syfte är att tydliggöra vilka kulturvärden utmed Sveriges kust som kan komma att påverkas av en utbyggnad av havsbaserad vindkraft. Underlaget ska, tillsammans med sektorsunderlag för andra intressen, ligga till grund för HaV:s avvägningar gällande användningen i havet i arbetet med revideringen av havsplanerna.

Länsstyrelsen Västra Götaland har ansvarat för den nationella sammanställningen genom samhällsbyggnadsenheten med stöd av kulturmiljöenheten.

Bilagor

Till redovisningen hör en rad bilagor som på olika sätt kompletterar och förtydligar genomförandet och redovisningen av uppdraget. Några länsstyrelser har redovisat de regionala planeringsunderlagen i egen rapport eller med stöd av underliggande rapporter. I de fall den regionala redovisningen är mer utförlig än vad som efterfrågades i instruktionen för genomförandet av regleringsbrevsuppdraget har dessa underlag bifogats, antingen i sin helhet eller som utdrag ur relevanta delar.

Bilaga 0	Förteckning bilagor
Bilaga 1	Värdeområden med tillhörande attributtabell (GIS)
Bilaga 2	Obearbetade data (GIS)
Bilaga 3	Sammanställning av data som underlag för statistik (Excel)
Bilaga 4	Siktlinjeanalyser för de fem nordliga länen, Länsstyrelsen Västerbotten, 2023-10-19
Bilaga 5	Marin siktberäkning för Kalmar och Blekinge län, 2023-10-30 (Excel)
Bilaga 6	PM Värdeområden kulturmiljö Stockholms län, 2023-04-28
Bilaga 7	PM Värdeområden kulturmiljö Östergötlands län, 2023-10-10
Bilaga 8	PM Värdeområden kulturmiljö Gotlands län, 2023-10-09
Bilaga 9	Genomförandebeskrivning Gotlands län, 2023-10-23
Bilaga 10	Genomförandebeskrivning Kalmar och Blekinge län, 2023-10-30
Bilaga 11	Genomförandebeskrivning Skåne län, 2023-10-18
Bilaga 12	Genomförandebeskrivning Hallands län, 2023-10-27
Bilaga 13	Genomförandebeskrivning, utdrag ur Planeringsunderlag Västra Götalands län, oktober 2023
Bilaga 14	Källmaterial värdeområden Bottniska viken
Bilaga 15	Källmaterial värdeområden i Hallands län
Bilaga 16	Kontaktpersoner på Länsstyrelserna (Excel)

Bakgrund

Regleringsbrevsuppdraget har sin bakgrund i att såväl länsstyrelserna som HaV i tidigare havsplanesammanhang har konstaterat ett behov av bättre kulturmiljöunderlag för tydligare hantering av kulturmiljövärden i kommande havsplaner. Underlaget som använts i tidigare havsplaneringssammanhang är framtaget med utgångspunkt i förutsättningar som gällde under tidigt 2000-tal (Riksantikvarieämbetet, 2003). Detta underlag är dock med dagens förutsättningar alltför oprecist för att vara relevant sektorsunderlag i havsplaneringen. I övrigt har havsplanerna tidigare endast hanterat direkt påverkan på marina forn- och kulturlämningar inom själva havsplaneområdet.

Havsbaserad vindkraft

De senaste årens snabba teknikutveckling inom havsbaserad vindkraft har inneburit att vindkraftverken dels kan uppföras med en högre totalhöjd (upp emot 370 meter), dels kan placeras på djupare vatten än tidigare då verken kan uppföras med flytande fundament. Kulturmiljövärdena utmed kusten behöver tolkas och bedömas utifrån parametrar, ett större sammanhang och med ett helhetsperspektiv som matchar den havsbaserade vindkraftens storskalighet. Den kvantitativa påverkan (synbarheten) behöver i flera fall kompletteras med en kvalitativ bedömning utifrån de påverkade miljöernas känslighet och tålighet. Behovet av ett relevant planeringsunderlag för kulturmiljövärden med bäring på havsplaneringen har därmed blivit än mer aktualiserat.

Nationell havsplanering

De första havsplanerna för Bottniska viken, Östersjön och Västerhavet arbetades fram under åren 2017-2019. Havsplanerna är statens samlade vägledning till myndigheter, kommuner och regioner vid planläggning och prövning av anspråk på användning av områden i havet. Havsplanerna innehåller vägledning om mest lämplig användning. Den eller de användningar som anges i ett område har företräde framför andra användningar. I stora delar av havet kan olika användningar samsas om de anpassar sig till varandra. Havsplanerna vägleder om vilken eller vilka användningar som har företräde och vilken anpassning som behövs.

Den 10 februari 2022 fattade regeringen beslut om Sveriges första havsplaner. I samband med detta fattade regeringen beslut om ett nytt uppdrag om nya områden för energiutvinning i havsplanerna för att möjliggöra energiutvinning till havs med ytterligare 90 terawattimmar utöver de områden som finns i de beslutade havsplanerna. Förslag till nya havsplaner ska lämnas till regeringen senast den 31 december 2024. Samråd genomfördes under hösten 2023. Samrådsförslaget föregicks av ett annat regeringsuppdrag som

Energimyndigheten tillsammans med åtta andra myndigheter[1] genomförde i syfte att ta fram underlag för nya eller ändrade områden för energiutvinning i havet. Detta uppdrag omnämns ofta *Steg 1*. Uppdraget redovisades i mars 2023[2].

Länsstyrelsernas genomförande av regleringsbrevsuppdraget

Länsstyrelsernas regleringsbrevsuppdrag om kulturmiljövärden i havsplaneringen har således under åren 2022 och 2023 pågått parallellt med ett intensivt och omfattande arbete att identifiera områden för energiutvinning i havet.

Länsstyrelsernas uppdrag inleddes under våren 2021 med en genomlysning av vilka insatser som behövs för att förbättra de regionala kulturmiljöunderlagen. Slutsatsen blev att det fanns olika behov och önskemål om detta hos länsstyrelserna. Under tidig höst 2021 blev det tydligt att det var svårt att få samsyn kring vilka åtgärder som skulle prioriteras för nationell gemensam arbetsinsats. Efter dialog med HaV och RAÄ konstaterades att underlaget ska utgå från havsplaneringens behov och att dessa behöver styra inriktningen på genomförandet av uppdraget, se rubrik Regleringsbrevsuppdraget. En viktig slutsats var också att havsplaneringen underlättas om redovisningen mellan länen är samordnad på en övergripande nivå.

Under våren 2022 arbetade en samordningsgrupp med representanter från några av kustlänsstyrelserna fram ett förslag till angreppssätt och instruktion för genomförandet av uppdraget. Detta stämdes av med HaV och RAÄ och godkändes av länsstyrelsernas chefsnätverk inom samhällsbyggnad och kulturmiljö sommaren 2022. Mer om det gemensamma angreppssättet framgår av rubriken Gemensamt angreppssätt under avsnittet Planeringsunderlaget.

Kustlänsstyrelsernas huvudsakliga arbete med planeringsunderlaget inleddes i augusti 2022. Under arbetets gång har gemensamma digitala forum anordnats vid tre olika tillfällen i syfte att stödja varandra i genomförandet. Vid dessa forum har även HaV och RAÄ medverkat.

Kustlänsstyrelserna beslutade om och levererade sina regionala underlag till Länsstyrelsen Västra Götaland under senhösten 2023. Länsstyrelsen Västra Götaland sammanställt de regionala underlagen i en samlad redovisning. Denna har stämts av med kustlänsstyrelserna under januari 2024 innan redovisningen har skickats till HaV och regeringen.

---

[1] I uppdraget deltog Energimyndigheten, Svenska kraftnät, Försvarsmakten, Havs- och vattenmyndigheten, Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet, Sjöfartsverket, Jordbruksverket och Sveriges geologiska undersökning

[2] Rapport ER 2023:12, Energimyndigheten, 2023

Planeringsunderlaget

Underlagets användning

Till skillnad från kunskapsunderlag, som är beskrivande, ska planeringsunderlag innehålla relevanta analyser – av såväl värden som hänsynsbehov. Planeringsunderlaget redovisar regionala områden med höga kulturhistoriska värden där särskild hänsyn kan behöva tas i det fortsatta arbetet med att ta fram havsplaner. I arbetet med de nationella havsplanerna ska underlaget ligga till grund för avvägningar av områdenas betydelse i ett nationellt perspektiv och i förhållande till andra värden och intressen. Värderingen av vilka värden som behöver prioriteras eller ska värnas och vilken hänsyn som är relevant att ta till de utpekade värdeområdena ska ske av HaV.

Kustlänsstyrelserna avgör själva om och i så fall hur planeringsunderlaget kan användas i andra sammanhang på regional nivå, exempelvis i prövningar av vindkraftsärenden eller som underlag till kommunernas översiktliga planering.

Underlagets status

Resultatet från länsstyrelsernas enskilda arbete med uppdraget har sammanställts i denna gemensamma rapport. Varje länsstyrelse har beslutat om det underlag som ligger till grund för sammanställningen i denna rapport och ansvarar därmed för redovisningen av de enskilda värdeområdena. Frågor eller synpunkter på urvalet av eller beskrivningarna för respektive värdeområde eller bedömning av behov av hänsynsrekommendationer hänvisas till respektive länsstyrelse.

De värdeområden som pekas ut i planeringsunderlaget har ingen juridisk status (att jämföra med andra områdesskydd för kulturmiljö – exempelvis kulturreservat eller fornlämning). Utpekade områden genomgår i dagsläget inte heller processen för att nå status riksintresseanspråk. Däremot kan ett utpekat värdeområde innehålla ett eller flera befintliga riksintresseområden, som beroende på riksintressenas art eller värdeområdets helhetsmiljö kan ha betydelse i såväl värdesammanhanget, som i hänsynshanteringen.

Gemensamt angreppssätt

Den beslutade instruktionen som legat till grund för länsstyrelsernas genomförande av uppdraget innehöll ett gemensamt angreppssätt i syfte att få länsstyrelsernas utpekanden av värdeområden välmotiverade och så långt möjligt överensstämmande. Nedan beskrivs utgångspunkterna för detta angreppsätt.

Kriterier för värdeområden

Följande tre kriterier ska alla vara uppfyllda för att ett kulturhistoriskt värdeområde ska kunna pekas ut.

1. Kulturhistorisk berättelse

Området ska spegla skeden, händelseförlopp och verksamheter av vikt för den kulturella, politiska, sociala, religiösa eller tekniska utvecklingen.

- Övergripande historiska skeenden – internationella och/eller nationella processer.
- Verksamheter och teman – som kan kopplas till något eller flera historiska skeenden.
- Regionala och lokala förutsättningar och karaktärsdrag.
- Perspektiv – synsätt och kulturella yttringar som påverkatutformningen av områdets uttryck.

2. Helhetsmiljö

Området ska uppvisa ett sammanhängande funktionellt historiskt system – avgränsat i tid och rum – alternativt en längre tidsrymd med tydliga årsringar.

- Marinarkeologiska lämningar, fornlämningar, bebyggelse och anläggningar ska utgöra ett historiskt sammanhang som styrker den kulturhistoriska berättelsen.

3. Fysiska uttryck och/eller marinarkeologiskt sammanhang

Ett värdeområde kan vara enbart marinarkeologiskt intressant, enbart i form av kulturhistoriska uttryck ovan eller under havsytan, eller en kombination av dessa.

- Uttrycken ska ha tydlig koppling till helhetsmiljöns historiska berättelse.
- Det marinarkeologiska sammanhanget ska ha tydlig koppling till helhetsmiljöns kulturhistoriska berättelse. Beroende på områdets innehåll kan det arkeologiska sammanhanget även ha viktiga kopplingar till fysiska uttryck på land.

Innehåll i värdeområdenas helhetsmiljöer

Här ges några exempel på olika parametrar som kan ingå i de kulturhistoriska värdeområdena som pekats ut:

- Ett (eller flera) riksintresseområde för kulturmiljövården, som enskilt eller tillsammans kan motiveras via kriterierna
- En (eller fler) kommunalt utpekad kulturmiljö (kan även sammanfalla med eller komplettera ett (eller flera) riksintresseområde för kulturmiljövården).
- Forn- och kulturhistoriska lämningar samt sammanhang på land och under havsytan
- Sammanhang i landskapet – kan utgöra del i siktlinjeanalyser
  Exempel: inseglingsfyrar, farleder, landmärken och siktlinjer
- Samlade värden i landskapet
- Kusternas riksintresseområden enligt 4 kap. miljöbalken kan bestå i samlade natur- och kulturvärden som kan tydliggöras genom ett utpekande av ett kulturhistoriskt värdeområde.
- Kulturreservat (statliga och kommunala), naturreservat, Natura 2000-områden och biosfärsområden kan lyftas in i analyser och utpekanden.
- Oexploaterade kustavsnitt, bebyggelseområden på fastland och i skärgård, kulturlandskapsavsnitt och siktlinjer kan tillsammans med andra uttryck ingå i sammanhanget för ett värdeområde.

Hänsyn och rekommendationer

Genom att komplettera värdebeskrivningarna med lämpliga rekommendationer kring hänsynsbehov ökar underlagets användbarhet ytterligare. Instruktionen för genomförandet av uppdraget uppmuntrade länsstyrelserna till att beakta följande frågor under arbetets gång:

- Är området känsligt för direkt eller indirekt påverkan?
- Är området känsligt för fysisk eller visuell påverkan?
- Behöver hänsyn tas i ett landskapsperspektiv eller mer objekts- eller platsspecifikt sammanhang?
- Finns lagskyddade objekt i området?
- Finns riksintressen som ska tillgodoses?
- Finns särskilda värden som kräver allmän hänsyn?
- Finns immateriella kulturarvsföreteelser att värna?

Ambitionsnivå och avgränsning

Under framtagandet av den gemensamma instruktionen framhölls betydelsen av att länsstyrelserna själva skulle kunna avgöra avgränsning och ambitionsnivå på genomförandet av uppdraget. Instruktionen har därför angett ramar utan krav på ett specifikt arbetssätt. Angreppssättet med kriterier gav den enskilda kustlänsstyrelsen stora möjligheter att själva tolka ambitionsnivå och omfattning på underlaget som togs fram. Det primära har varit att beskriva kulturmiljön, vad som är viktigt att bevara samt vad som behövs för att värdena ska finnas kvar eller typer av förändringar som kulturmiljön kan vara känslig för. Länsstyrelserna har själva gjort egna prioriteringar gällande vilka områden som berättar de viktigaste berättelserna inom det enskilda länet och därmed bör ingå i planeringsunderlaget. Likaså har varje länsstyrelse avgjort vilka underlag som är relevanta att ta stöd i och vilket geografiskt område som är relevant att beakta för att regleringsbrevsuppdragets syfte ska uppfyllas, det vill säga för att underlaget ska kunna bedömas som ett ändamålsenligt planeringsunderlag för havsplaneringen. Det kan handla om såväl kustnära områden som områden ute till havs, eller en kombination av dessa.

Innehåll i leverans till Västra Götaland

För att underlätta en nationell sammanställning innehöll instruktionen för genomförandet av uppdraget en specifikation på vad leveransen till Länsstyrelsen Västra Götaland skulle innehålla, nämligen:

1. Redovisning av avgränsning av identifierade värdeområden i ett GIS-skikt med tillhörande attribut
2. Värdebeskrivning i word-dokument i enlighet med en framtagen rapportmall

Iakttagelser och reflektioner

Vid sammanställningen av underlagen har Västra Götalands fokus varit att få redovisningen så enhetlig som möjligt. Rapportsammanställningen har underlättats av att länsstyrelserna i stor utsträckning har följt rapportmallen som bifogades instruktionen. Länsstyrelserna har eget ansvar för kvaliteten i såväl text- som sakinnehåll gällande värdebeskrivningarna. I några avseenden har ordningen på rubrikerna förändrats för att få ett enhetligt utseende genom hela rapporten. Länsstyrelsen Västra Götaland har inte gjort några ändringar i texterna som levererades från respektive länsstyrelse.

Vid utarbetandet av instruktionen fanns inga direktiv om hur redovisningen i kartillustrationerna skulle se ut. Därmed skiljer sig denna redovisning mellan länen. Länsstyrelsen Västra Götaland har tagit fram kompletterande kartunderlag som underlättar förståelse för den samlade bilden av värdeområden på länsnivå, havsplaneområdesnivå och nationell nivå.

Vidare har information från de regionala underlagen tydliggjorts och lyfts fram genom enklare tabeller och diagram. Där Länsstyrelsen Västra Götaland bedömt att det kan finnas anledning att uppmärksamma HaV på likheter eller skillnader mellan underlagen har detta kommenterats.

Länsstyrelsernas genomförande

Följande har framkommit vid sammanställningen av de regionala underlagen:

- Genomförandet av uppdraget utgår från länsstyrelsernas egen kännedom om länets kulturmiljöer i kustområdet samt befintliga kunskapsunderlag för utvalda värdeområden.
- Av de fjorton länsstyrelserna har elva genomfört uppdraget med stöd av konsulter.
- Länsstyrelserna inom havsplaneområdet Bottniska viken (Norrbotten, Västerbotten, Västernorrland, Gävleborg och Uppsala) har samarbetat kring genomförandet av uppdraget. Länsstyrelserna har upphandlat ett gemensam konsultföretag (WSP) som arbetat med värdebeskrivningar och personal vid Länsstyrelsen i Västerbotten har genomfört siktlinjeanalyser för samtliga fem län utifrån en gemensam metod.
- Länsstyrelserna i Stockholm, Östergötland och Gotlands har använt samma konsultföretag (Sweco) och det finns därmed vissa likheter mellan underlagen även om upphandlingen av uppdragen har skett enskilt.

- Länsstyrelsen i Södermanland har genomfört arbetet dels internt, dels genom anlitande av extern konsult (Statens maritima och transporthistoriska museer).
- Länsstyrelsen i Halland har genomfört uppdraget med hjälp av konsulten Kulturmiljö Halland.
- Länsstyrelserna som använt sig av konsulter har varit delaktiga i processen genom urval och avgränsning av värdeområden.
- Länsstyrelserna Västra Götaland, Kalmar och Blekinge har genomfört uppdraget i egen regi. De sistnämna har redovisat uppdraget tillsammans.

Hantering av data

I det GIS-underlag som länsstyrelserna har levererat till Länsstyrelsen Västra Götaland redovisas identifierade värdeområden med tillhörande attributtabell. Värdeområdet utgörs av en polygon och i attributtabellen framgår information om området, enligt mall i instruktionen. Värdeområdena har sammanförts till ett gemensamt GIS-skikt med en gemensam attributtabell. GIS-skiktet bifogas sammanställningen, se bilaga 1. För att göra underlaget jämförbart och möjliggöra framtagande av relevant statistik har Länsstyrelsen Västra Götaland bearbetat data. I ett första skede har data justerats direkt i den sammanställda attributtabellen. Det kan handla om mindre avvikelser så som liten bokstav i stället för stor bokstav, singular i stället för plural, rensning av felplacerade bokstäver eller punkt, omformulering av ”både och” till ”över/under” (gällande värdeområdenas förhållande till över eller under vattenytan). För den sammanställda attributtabellen i bilaga 1 gör Länsstyrelsen Västra Götaland bedömningen att endast redaktionella ändringar gjorts, inga innehållsmässiga.

I den sammanställda attributtabellen framgår följande data:

- Namn på värdeområde
- Kortfattad beskrivning av värdeområdet
- Eventuell kommentar
- Typ av kulturmiljö
- Över/under vattenytan
- Använt underlag
- Län
- Havsplaneområde
- Storlek värdeområde

Övrig data har sammanställts länsvis, utan bearbetning, se bilaga 2. Därefter har det gjorts en större bearbetning av de angivna kulturmiljötyperna. Länsstyrelsernas redovisning av dessa visade på stor variation i uttryck och Länsstyrelsen Västra Götaland gjorde bedömningen att justeringarna var nödvändiga för att kunna göra en rättvisande analys. Utgångspunkten för

bearbetningen är Riksantikvarieämbetets ordlista[3], där de angivna kulturmiljötyperna har lästs av mot och kategoriserats utifrån ordlistan. I bearbetningen har Länsstyrelsen Västra Götaland därmed gjort en tolkning av länsstyrelsernas angivna kulturmiljötyper. Det har resulterat i både omtolkningar, sammanslagningar och uppdelningar. Många kulturmiljötyper motsvarade redan någon miljötyp i ordlistan. Bearbetningen av data redovisas i ett exceldokument, se bilaga 3 *Sammanställning_VGL*. I den framgår varje omtolkning/ändring som har skett. Bilaga 3 går att använda för att göra fler analyser om HaV så önskar.

Synbarhet, siktlinjer och siktlinjeanalys

Parallellt med arbetet med instruktionen för genomförandet av regleringsbrevsuppdraget inleddes ett länsstyrelsegemensamt utvecklingsarbete i syfte att ta fram en metod för siktlinjeanalyser och redovisning av siktlinjer. Någon länsstyrelsegemensam metod har dock inte beslutats under regleringsbrevsuppdragets genomförande. Därmed har det inte heller utgått några specifika direktiv kring hur bedömning och redovisning av siktlinjer ska ske i kustlänsstyrelsernas planeringsunderlag.

Merparten av länsstyrelserna redovisar siktlinjer/siktsektorer som en del av hänsynsbehoven för de identifierade värdeområdena. Tillvägagångssättet för bedömningarna och redovisningen av siktlinjer och siktsektorer skiljer sig därför mellan länen.

Om synbarhet

Vindkraftbranschen bedömer att turbinerna kommer att växa och rotorerna bedöms nå en höjd på uppskattningsvis runt 300 meter i framtida generationers vindkraftverk, runt år 2035[4]. Med anledning av detta har utgångspunkten för uppdraget varit vindkraftverk motsvarande en höjd på 350 meter. Synbarheten av dessa är beroende av flera parametrar:

- Avståndet mellan observatör (människan) och objektet (vindkraftverket eller vindkraftparken).
- Höjden på vilken observatören observerar objektet. Ju högre upp du står från vattenlinjen, desto längre kan du se.
- Antal vindkraftverk. Ju fler verk desto större synfält tas i anspråk.
- Parkens layout, dvs hur vindkraftverken står i förhållande till varandra och varifrån du observerar dem.

---

[3] *Ordlista med kulturhistoriska begreppsdefinitioner till miljöer av riksintresse för kulturmiljövården* finns på RAÄ:s webbplats.

[4] *Förslag på lämpliga energiutvinningsområden för havsplanerna* (ER 2023:12), finns att läsa på Energimyndighetens webbplats.

- Luftens egenskaper, dvs luftens genomskinlighet. Sikten är ett mått på luftens genomskinlighet och är därför oberoende av observatörens synförmåga. Sikten varierar mellan platser och vädret spelar in hur ofta dessa förutsättningar är optimala. Årstiden kan också spela roll när det är mest optimalt väder och luft för att se vindkraftverk.
- Om och i vilken omfattning objektet ger ifrån sig ljus. Ju fler ljuspunkter/starkare ljus desto längre avstånd kan du se objektet på.
- Objektets karaktär. Tydliga kontraster gör att objektet blir tydligare. Att se kontrasten mellan objektet och dess bakgrund gör det tydligare.
- Människans synförmåga.
- Horisonten och jordens krökning. Objektet försvinner bakom horisonten efter 75 km vad gäller vindkraftverk med en höjd på 350 m.

Energimyndigheten med flera myndigheter har i uppdraget att identifiera områden för energiutvinning utgått från att 350 meter höga vindkraftverk inte syns på avståndet 75 km från kusten, om betraktaren står vid havsnivån[5].

Om dominans/konkurrens med kulturmiljövärden

En utgångspunkt som legat till grund för länsstyrelsernas uppdrag har varit en arbetshypotes om ett generellt hänsynsavstånd om 35 km. På detta avstånd bedöms vindkraftverk till havs inte riskera att visuellt dominera eller konkurrera med kulturmiljöer på land. Avståndet 35 km har bland annat använts för att bedöma samexistensmöjligheten mellan vindkraft och kulturmiljö i de diskussioner som genomförts mellan myndigheterna som ingått i regeringsuppdraget som Energimyndigheten samordnat (steg 1).[6]

Gemensam metod för siktlinjeanalys i Bottniska viken

Länsstyrelserna inom havsplaneområdet Bottniska viken har genomfört siktlinjeanalyser utifrån en gemensam metod, utarbetad av Länsstyrelsen i Västerbottens län, se bilaga 4. Metoden baseras på information från bland annat fotomontage, vindkraftsprojekt och GIS-analyser. Följande zonindelning har använts:

70-75 km	Icke synbar zon. Visas ej på kartbilden
50-70 km	Fjärrzon (grön). Vindkraftverken kan ses under optimala förhållanden. På 50 km avstånd är ca 29 % av vindkraftverken synliga över horisonten om de har en höjd på 350 m. Människan synförmåga är avgörande liksom kvaliteten på luftens genomskinlighet.

[5] *Förslag på lämpliga energiutvinningsområden för havsplanerna* (ER 2023:12), se avsnitt 4.7.4 Utgångspunkter för bedömningar i uppdraget, finns att läsa på Energimyndighetens webbplats.
[6] Samma som föregående.

35-50 km	Yttre mellanzon (gul). Vindkraftverken dominerar inte synfältet. Vid 35 km är 50 % av ett vindkraftverk med en höjd på 350 m synligt över horisonten. Människans synförmåga liksom luftens genomskinlighet spelar roll.
25-35 km	Inre mellanzon (orange). Vindkraftverken är synliga, men troligen inte dominerande. På 25 km avstånd är vindkraftverkens synlighet 65 % över horisonten. Luftens genomskinlighet och människans synförmåga spelar roll, men är inte lika avgörande som i fjärrzon och yttre mellanzon.
0-25 km	Närzon (röd). Ju kortare avstånd mellan blickpunkt och vind-kraftverk, desto mer dominerade blir vindkraftverken. Vid 15 km är 79 % av dess höjd synliga och vid 3 km är synligheten 94 % procent. Luftens genomskinlighet och människans synförmåga har mindre betydelse.

Mall för avståndsberäkning i Blekinge/Kalmar län

Länsstyrelserna i Kalmar och Blekinge län har tagit fram en mall för avståndsberäkning, se bilaga 5. Länsstyrelserna anger att mallen kan användas både för att beräkna möjligheten att sikta havsbaserade anläggningar från land och att från sjösidan sikta landbaserade objekt.

Enligt denna beräkningsmodell är ett 350 meter högt vindkraftverk inte längre synligt på drygt 77 km avstånd från land när betraktaren står vid havsnivån. Beräkningsmodellen utgår från en enklare formel:

$$s = 2.08 \cdot \left(\sqrt{h_1} + \sqrt{h_2}\right)$$

s = avståndet i nautiska mil

h_1 = ögonens höjd över havet i meter

Karta över samtliga värdeområden samt havsplaneområdena

Värdeområden

Totalt redovisas 96 värdeområden.

Havsplane-område	Antal värde-områden	Total storlek värdeområden (km²)	Medelstorlek värdeområden (km²)	Procent
Bottniska viken	51	2 175	40	6,6
Östersjön	25	28 840	1150	87,5
Västerhavet	20	1 945	100	5,9
Samtliga	96	32 960	340	

Tabell 1 Antal värdeområden totalt, per havsplaneområde samt storlek.

Storleken på värdeområdena varierar mellan 0,2 och 9313 km^2. I Östersjön finns de tolv största värdeområdena. I Bottniska viken finns flest antal värdeområden. Dessa är dock till ytan betydligt mindre. Vid en jämförelse är den totala ytan för värdeområdena i Östersjön större än den totala ytan för värdeområden i Bottniska viken.

Förhållande till havsplaneområdena

Av de 96 värdeområdena är det 31 områden som tangerar eller ligger inom området för de statliga havsplanerna, se tabell 2. Även om majoriteten av värdeområdena ligger utanför havsplaneområdet finns det hänsynsbehov hos dessa områden som sträcker sig in i havsplaneområdet, se tabell 3.

Havsplaneområde	Antal värdeområden tangerar eller ligger inom havsplaneområdet	Av totalt
Bottniska viken	9	51
Östersjön	18	25
Västerhavet	4	20
Samtliga	31	96

Tabell 2 Värdeområden som tangerar eller ligger inom havsplaneområden.

För merparten av värdeområdena har länsstyrelserna även redovisat relaterade hänsynsområden. Dock i olika format av geometrier och ofta kopplade till synbarhet. Redovisning av siktanalys ingick inte i instruktionen för genomförandet av uppdraget. De olika formaten medför att det är svårt att göra direkta jämförelser av hänsynsbehoven mellan län och även mellan

havsplaneområden. I de fall HaV önskar använda hänsynsgeometrierna mot befintliga användningsområden/anspråk inom havsplaneområdet krävs sannolikt en tydligare geografisk gränsdragning av dessa geometrier.

Hänsynsbehoven sträcker sig i de flesta fall utanför själva värdeområdena, in i havsplaneområdet. Länsstyrelsen Västra Götaland ser samtidigt att värdeområdesbeskrivningarna i flera fall kompletterar redovisning i karta/GIS. En iakttagelse är att Stockholm, Östergötland, Gotland och Halland inte har redovisat hänsynsbehov med tydligt avgränsade geometrier utan använder sig av redovisning i text med siktlinjer/visuella samband på karta.

Minst 64 värdeområden har hänsynsbehov som till stora delar ligger inom havsplaneområdena, se tabell 3.

Havsplaneområde	**Antal värdeområden vars hänsynsbehov till större del ligger inom havsplaneområdet**	**Av totalt***
Bottniska viken	41	51
Östersjön	14	15
Västerhavet	9	9
Samtliga	64	75

Tabell 3 Länsstyrelsen Västra Götalands översiktliga jämförelse av hänsynsbehov uttryckta i karta/GIS. * Stockholm, Östergötland och Hallands län ingår inte i denna redovisning.

Som nämns ovan i avsnittet *Synbarhet, siktlinjer och siktlinjeanalys*, har det inte funnits ett gemensamt angreppssätt för redovisning av siktlinjer och eventuella hänsynsbehov. HaV bör i det fortsatta arbetet rikta särskild uppmärksamhet mot Stockholm, Östergötland och Hallands län. I dessa fall är de beskrivande texterna i stor utsträckning vägledande. Dessa läns redovisning av hänsynsbehov ingår inte i redovisningen i tabell 3.

I sammanhanget bör även nämnas att länsstyrelserna i Kalmar och Blekinge har redovisat värdeområden och deras hänsynsbehov sammanlagt. Då hänsynsbehoven inkluderats i värdeområdenas avgränsning blir värdeområdenas totala geometri förhållandevis stor. En förklaring till detta är att visuell påverkan kan sträcka sig långt vid fri sikt.

Värdeområden över/under vattenytan

För att tydliggöra om ett värdeområde ligger enbart över vattenytan, helt under eller om det omfattar kulturhistoriska värden såväl över som under vattenytan har värdeområdena kategoriserats därefter.

Havsplaneområde	Över (antal)	Under (antal)	Över/Under (antal)	Av totalt
Bottniska viken	18	0	33	51
Östersjön	6	0	19	25
Västerhavet	11	3	6	20
Samtliga	35	3	58	96

Tabell 4 Värdeområden som ligger över, under eller både över och under vattenytan

De flesta värdeområden omfattar värden som ligger såväl över som under vattenytan. Endast tre områden ligger i sin helhet under vatten.

Miljötyper

Under rubriken *Hantering av data* förklaras den bearbetning som Länsstyrelsen Västra Götaland har gjort av angivna kulturmiljötyper för att de ska motsvara RAÄ:s landskaps- och miljötyper. I många värdeområden anges flera miljötyper. De flesta har en till fem angivna miljötyper, några har betydligt fler.

De fem vanligast förekommande miljötyperna nationellt sett är *fiskeläge*, *kust- och skärgårdsmiljö*, *farledsmiljö*, *fornlämningsmiljö* och *fornlämningskoncentration*. Se figur 1.

En iakttagelse i sammanhanget är att länen Stockholm, Gotland, Östergötland, Kalmar/Blekinge och Skåne har identifierat värdeområden med en sammansatt karaktär där flera miljötyper är representerade. I länen inom Bottniska viken, Halland och Västra Götaland har värdeområden identifierats utifrån tematisk karaktär där värdeområdena representerar renodlade tidsavgränsade berättelser/epoker/företeelser/funktionella verksamheter. Länsstyrelsen Västra Götaland gör i denna sammanställning ingen bedömning av vad detta innebär för värdeområdenas värden eller hänsynsbehov när det kommer till havsplanering i ett nationellt perspektiv. HaV bör i det fortsatta arbetet studera och tydliggöra hur föreslagen vattenanvändning kan påverka värdeområdena och de angivna miljötyperna.

Sett per havsplaneområde skiljer det sig något åt. *Fiskeläge* är den dominerande miljötypen i Bottniska viken medan *kust- och skärgårdsmiljö* tillsammans med *fornlämningsmiljö* är dominerande i Västerhavet. *Kust- och skärgårdsmiljö* tillsammans med *farledsmiljö* är mest representerad i Östersjön. Se figurer 2–4.

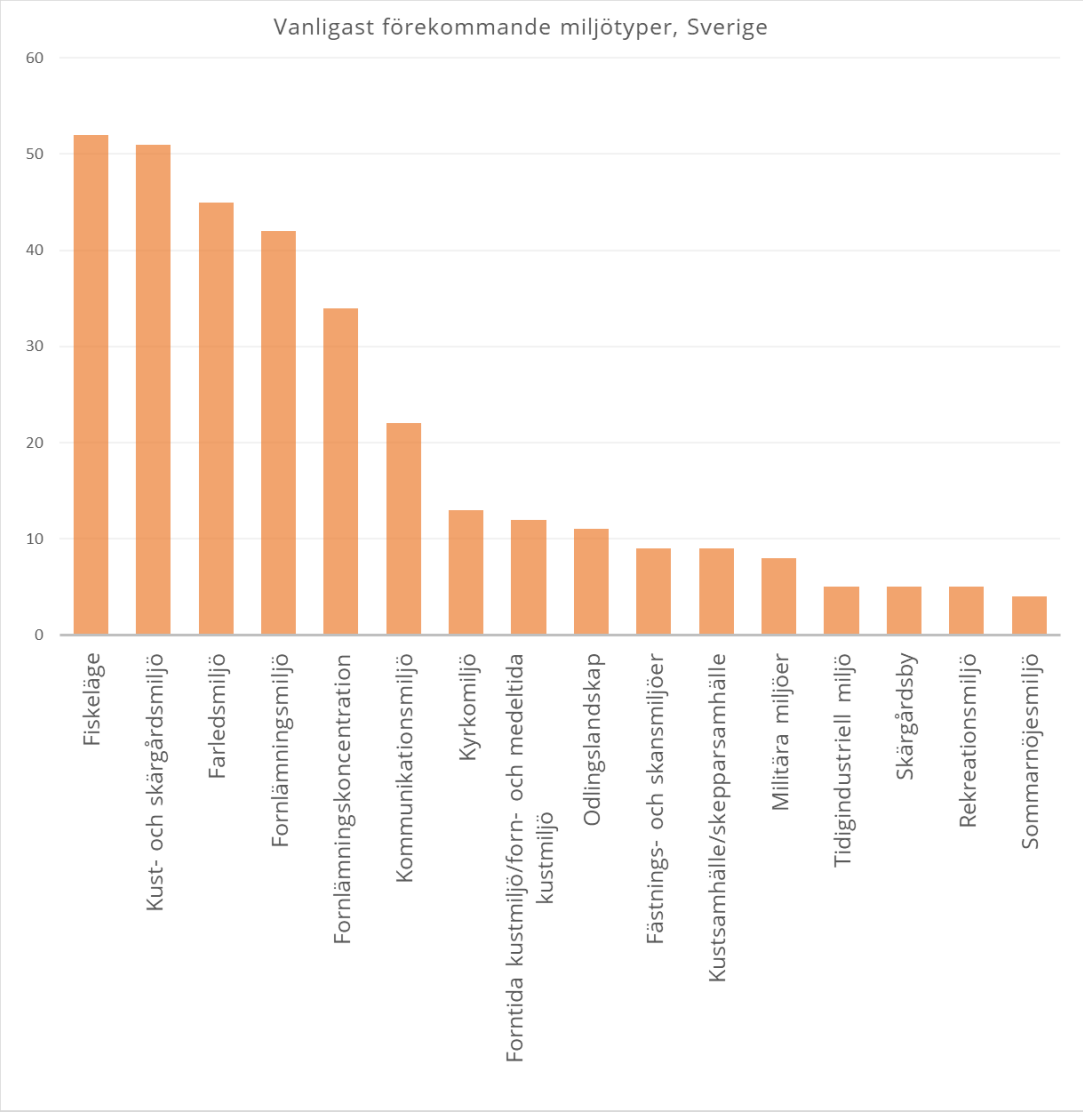

Figur 1 Diagram över vanligast förekommande miljötyper. Diagrammet redovisar kulturmiljötyper som angetts i fyra eller fler värdeområden. Det förekommer ytterligare 21 kulturmiljötyper som inte redovisas i diagrammet.

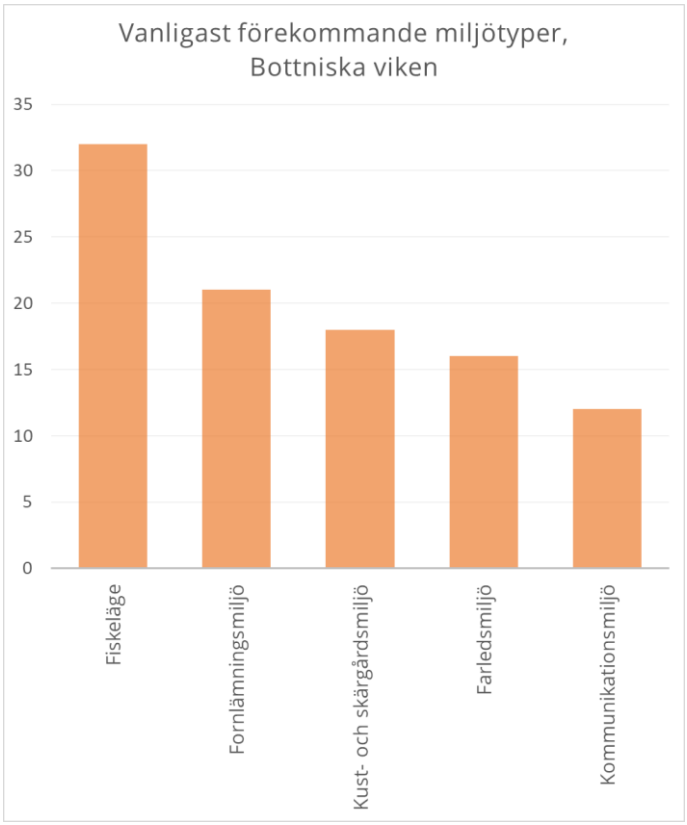

Figur 2 De fem vanligast förekommande miljötyperna i Bottniska viken

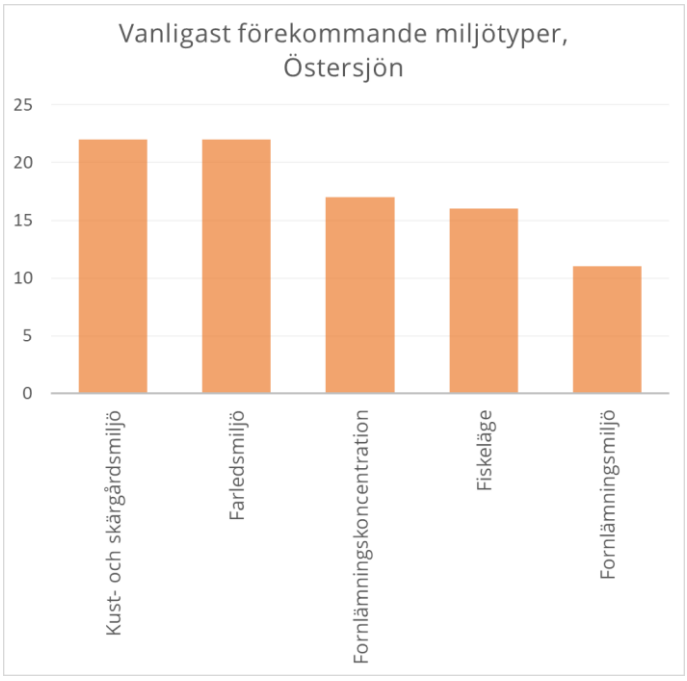

Figur 3 De fem vanligast förekommande miljötyperna i Östersjön

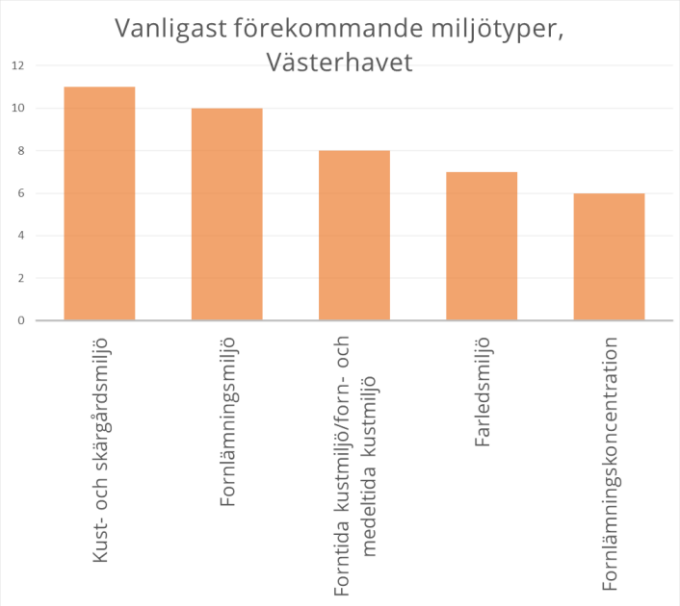

Figur 4 De fem vanligast förekommande miljötyperna i Västerhavet

Värdeområdenas karaktär och miljötyper

I ett nationellt perspektiv finns det vissa skillnader i de historiska och landskapsmässiga karaktärerna utmed kusten. I HaV:s fortsatta arbete kan det vara intressant att titta vidare på värdeområdenas karaktär, som skiljer sig åt mellan de geografiska områdena. De kulturhistoriska karaktärerna återspeglar sig övergripande i de redovisade miljötyperna för värdeområdena. I stora drag karaktäriseras kuststräckorna av följande:

- I Gävleborg, Västernorrland, Västerbotten och Norrbotten finns framför allt kulturhistoriska värden som speglar det säsongsmässiga fisket under historisk tid. Även sågverksindustrins utveckling har haft stor påverkan på kustens karaktär.
- Uppsala, Stockholm, Södermanland, Östergötland och Kalmar län (fastlandet) karaktäriseras framför allt av ett kust- och skärgårdslandskap med småskaliga samhällen med fraktfart, fiske och jordbruk. Landskapet präglas även av militärens långvariga närvaro med utveckling av fortifikationer.
- Gotland har en tydlig ö-karaktär där havet varit viktigt för samhällets utveckling. Det finns en särskild koppling till historisk sjöfart och handel, fiske och jordbruk, stenindustri och militär verksamhet.
- Kalmar län (Öland) karaktäriseras av ett jordbrukslandskap, med inslag av småskalig rederinäring och tydliga kontaktytor mot fastlandet. Farvattnen utanför Öland och Blekinge har en lång tradition av sjöfart.
- Skåne präglas av landskapets öppenhet och av den tidiga framväxten av fiske och sjöfart, med fiskelägen, skepparsamhällen och tidigt etablerade städer.
- På västkusten är den typiska karaktären fyrmiljöer och mindre fiskesamhällen som speglar fiskerinäringen, sjöfarten och navigationsutvecklingen samt det internationella handelsutbytet.

BOTTNISKA VIKEN

Bottniska vikens havsplaneområde	
Antal värdeområden	51 st
Dominerande kulturmiljötyper i havsplaneområdet	Fiskeläge 32 st Fornlämningsmiljö 21 st Kust- och skärgårdsmiljö 18 st Farledsmiljö 16 st Kommunikationsmiljö 12 st
Dominerande kulturmiljötyper i havsplaneområdet per län:	
Norrbotten	Fiskeläge, fornlämningsmiljö
Västerbotten	Kommunikationsmiljö, kust- och skärgårdsmiljö
Västernorrland	Fornlämningsmiljö, fiskeläge
Gävleborg	Fornlämningskoncentration, fiskeläge
Uppsala	Farledsmiljö, fiskeläge

Länsstyrelserna inom Bottniska vikens havsplaneområde har arbetat med siktlinjeanalys enligt en gemensam metod. *Bilaga 4 Siktlinjeanalyser för de fem nordliga länen* kompletterar länsstyrelsernas redovisning.

Av B*ilaga 14 Källmaterial Bottniska viken* framgår det underlagsmaterial som länsstyrelserna har använt i genomförandet av uppdraget.

Karta över värdeområden i Bottniska vikens havsplaneområde.

Norrbottens län

I Norrbottens län redovisas 14 värdeområden:

1. Brändöskär-Uddskär
2. Haparanda skärgård
3. Hindersön
4. Junkön
5. Kluntarna
6. Likskär och Renskär
7. Malören
8. Nässkatan
9. Rödkallen
10. Sandskär
11. Seskarö
12. Småskär
13. Stenskär
14. Storrebben och Svarthällan

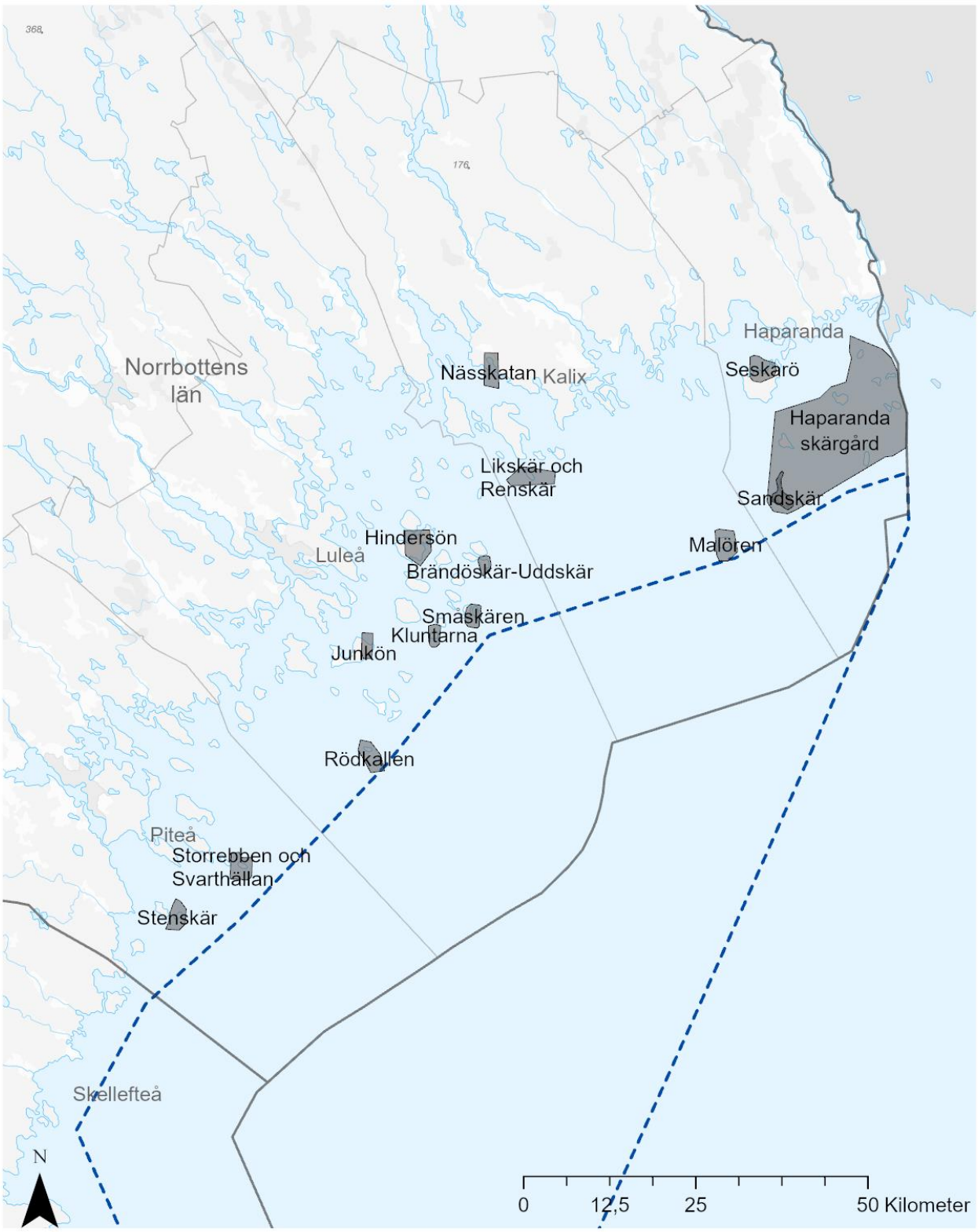

Karta som visar utpekade värdeområden i Norrbottens kust och skärgård

Brändöskär-Uddskär

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Brändöskär och Uddskär är två öar i Luleå skärgård som sitter samman genom en landtunga.

Brändöskär/Uddskär har nyttjats för fiske och säljakt från medeltiden, men används idag främst som fritidsområde. På ön finns ett gammalt fiskeläge med röda stugor, förrådsbodar, sjöbodar, ett kapell, lämningar efter tidigare fiskelägen i form av tomtningar, gistgårdar och båtlänningar samt labyrinter.

På skäret finns Brändö-Uddskärs kapell som uppfördes år 1774.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Kyrkomiljö
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Brändöskär-Uddskär består av följande uttryck:

- Historiska spår efter ett tidigare fiskeläge där säljakt och fiske länge bedrivits. Lämningar i form av tomtningar, gistgårdar och båtlänningar samt labyrinter.
- Dagens fiskeläge med röda stugor, förrådsbodar och sjöbodar
- Bevarat kapell från 1700-talet

Allmänt om hänsynsbehov

Det gamla obrutna fiskeläget har ett högt kulturvärde och marken i området lämpar sig inte för ny skrymmande bebyggelse. Cirka 30 kilometer österut ligger Malören och inom radien mellan Malören och ytterskärgården där Brändöskär-Uddskär är belägen är siktlinjerna känsliga för högresta anläggningar. Ett fåtal outforskade marina fornlämningar finns registrerade utanför Brändöskär-Uddskär.

Kartillustration

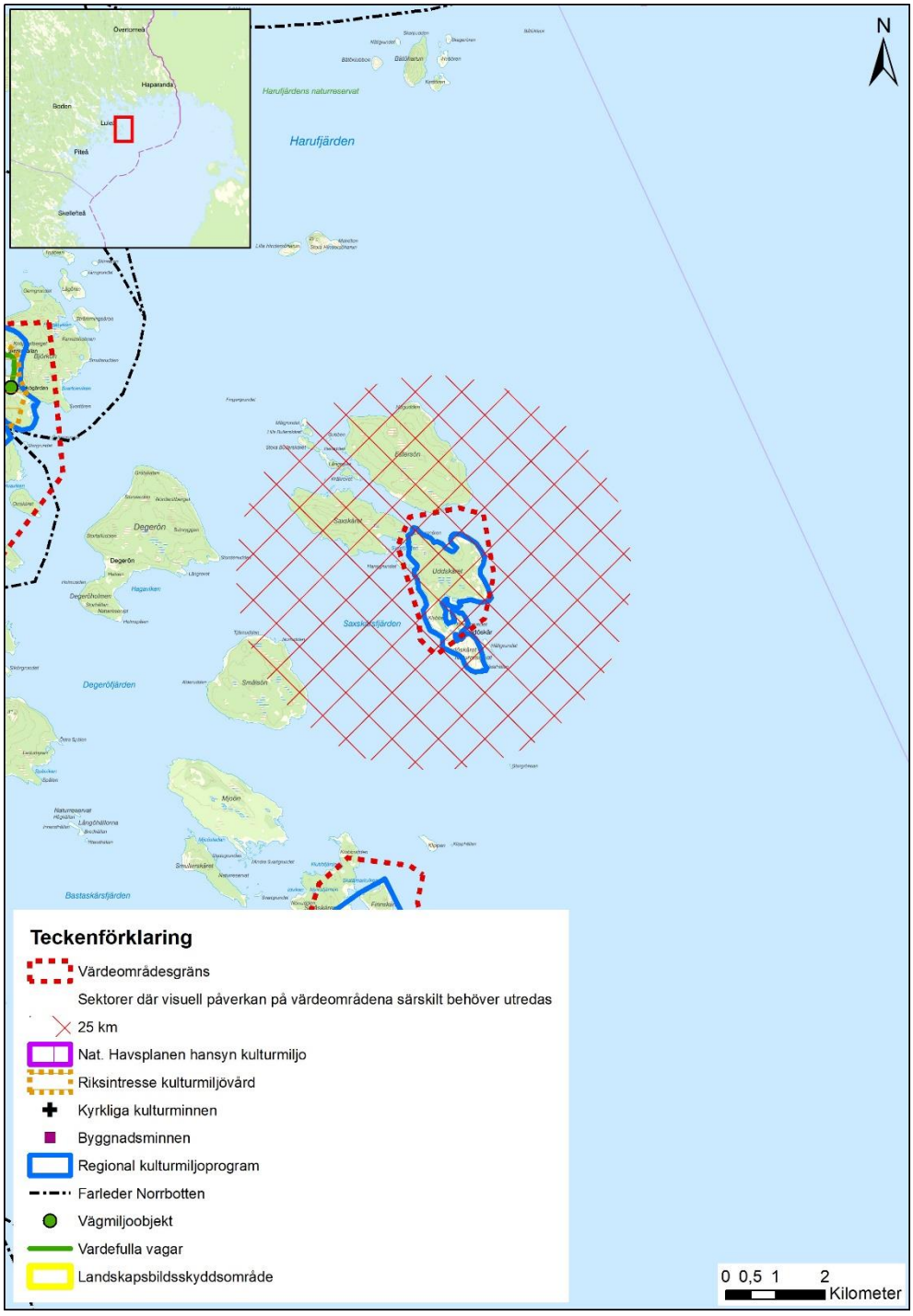

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Brändöskär-Uddskär

Brändöskär/Uddskär är en skärgårdsö med en lång obruten nyttjandetid för organiserat fiske. Man kan i lämningarnas lägen och typer följa fiskets och säljaktens utveckling i området.

Värden och uttryck

Brändöskär och Uddskär var från början två separata öar, vilka senare har vuxit ihop. Den flacka ön i ytterskärgården har nyttjats för fiske och säljakt på vårvintern åtminstone från sen medeltid. I området har det historiskt funnits gott om fisk, säl och naturliga hamnplatser. De äldsta lämningarna i området återfinns på Uddskär och är sannolikt från 1500-talets mitt. Även på Persögrundet, i mitten av ön, finns rester av fiskelägen och tomtningar, dvs. enkla vallar av natursten som är lämningar efter enkla säsongsbostäder s.k. tomtningar. De ligger intill dagens fiskelägen.

Labyrinterna på ön har inte någon säker datering men är troligen medeltida. De förknippas bland annat med ceremoniella handlingar som utfördes till exempel för att få fiskelycka, men kan även ha använts för förströelse. När dagens fiskeläge på Brändöskär började användas är inte känt. Åtminstone från 1700-talet nyttjades fiskeläget gemensamt av både Luleåborgare och landsortsbor. Kapellet uppfördes 1774. Äldre lämningar efter de gamla fiskelägena ligger i närheten av de nuvarande stugorna.

Helhetsmiljön för Brändöskär-Uddskär består av följande uttryck:

- Historiska spår efter ett tidigare fiskeläge där fiske och säljakt länge bedrivits. Lämningar i form av tomtningar, gistgårdar och båtlänningar samt labyrinter.
- Dagens fiskeläge, idag mer nyttjad för fritidsändamål, med röda stugor, förrådsbodar och sjöbodar
- Bevarat kapell från 1700-talet

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Området utpekat i Norrbottens kulturmiljöprogram 2010–2020.
- Kyrkligt kulturminne, kap 4 KML Brändöskärs kapell.
- Fornlämningar skyddade enligt 2 kap KML i form av äldre fiskelägen, tomtningar, labyrinter, båtlänningar och gistgårdar.
- Ett mindre antal outforskade marina fornlämningar finns registrerade i vattnen utanför Brändöskär-Uddskär.

- Brändöskär är upptaget som värdeområde i Norrbottens kulturmiljöprogram.
- En detaljplan som tillgodoser kulturmiljövårdens intressen finns upprättad.
- Brändöskär är naturreservat, skötselplan tillåter dock viss markskötsel kring fiskeläget vilket är positivt för kulturmiljöns värden.

Hänsyn och rekommendationer

Siktlinjerna ut mot det öppna havet i öster är mycket känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Även den visuella kontakten mot de närmast liggande öarna bedöms känslig. Cirka 30 kilometer österut ligger Malören och inom radien mellan Malören och ytterskärgården där Brändöskär-Uddskär är belägen är siktlinjerna känsliga för högresta och ytstora anläggningar.

Ytstora flytande anläggningar är inte lämpliga inom visuellt närområde till Brändöskär-Uddskär. Vid etablering av högresta volymer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en stor visuell påverkan undviks.

Ett fåtal outforskade marina fornlämningar finns registrerade utanför Brändöskär-Uddskär. Rapporten Möjligen har ett skepp förlist där hanterar potentiella maritima lämningar, så som vrak. Vid eventuell nedläggning av kabel ska ytterligare utredningar kring dessa genomföras för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Haparanda skärgård

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

I Haparanda skärgård finns många fornlämningar som är förknippade med fiske och sälfångst. De dateras från förhistorisk tid till 1900-talet. På vårvintern jagade man säl ute på isen och på sommaren var fisket efter strömming viktigt.

På Haparanda Sandskär som är Nationalpark finns fornlämningar, fiskestugor och ett kapell från 1700-talet som används än idag. Nationalparken bildades 1995.

Sandskär är också Riksintresse för kulturmiljövården med motveringen: ”*Fiskeläge med bevarad bebyggelse jämte husgrunder, gistgårdsrösen och båtlänningar. Lämningar efter öns äldsta fiskeläge, troligen från 1400-talet. Kapell från 1760-talet. Ön som är den största av öarna i Haparanda skärgård har utnyttjats kontinuerligt fram till idag för fiske och säljakt.*”

Miljötyper

- Fiskelägen
- Kyrkomiljö
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Haparanda skärgård består av följande uttryck:

- Haparanda skärgård har en hög koncentration av lämningar efter äldre fiskelägen och fångstplatser som visar på fiskets och säljaktens betydelse för försörjning och ekonomi i Norrbotten under lång tid.
- Bevarat kapell från 1770-talet på Sandskär (se riksintresset Sandskär).
- Fiskelägen med befintlig bebyggelse i form av fiskebodar som idag används till fritidsboende.
- I Haparanda skärgård finns flera historiska farleder, runt dessa har undersökningar indikerat att fler marina lämningar kan finnas.

Allmänt om hänsynsbehov

Hela skärgården bedöms som känsligt för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Vid etablering av högresta och ytstora volymer bör fördjupade studier göras för att säkerställa att en dominerande visuell påverkan undviks. Marinarkeologiska utredningar rekommenderas för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Kartillustration

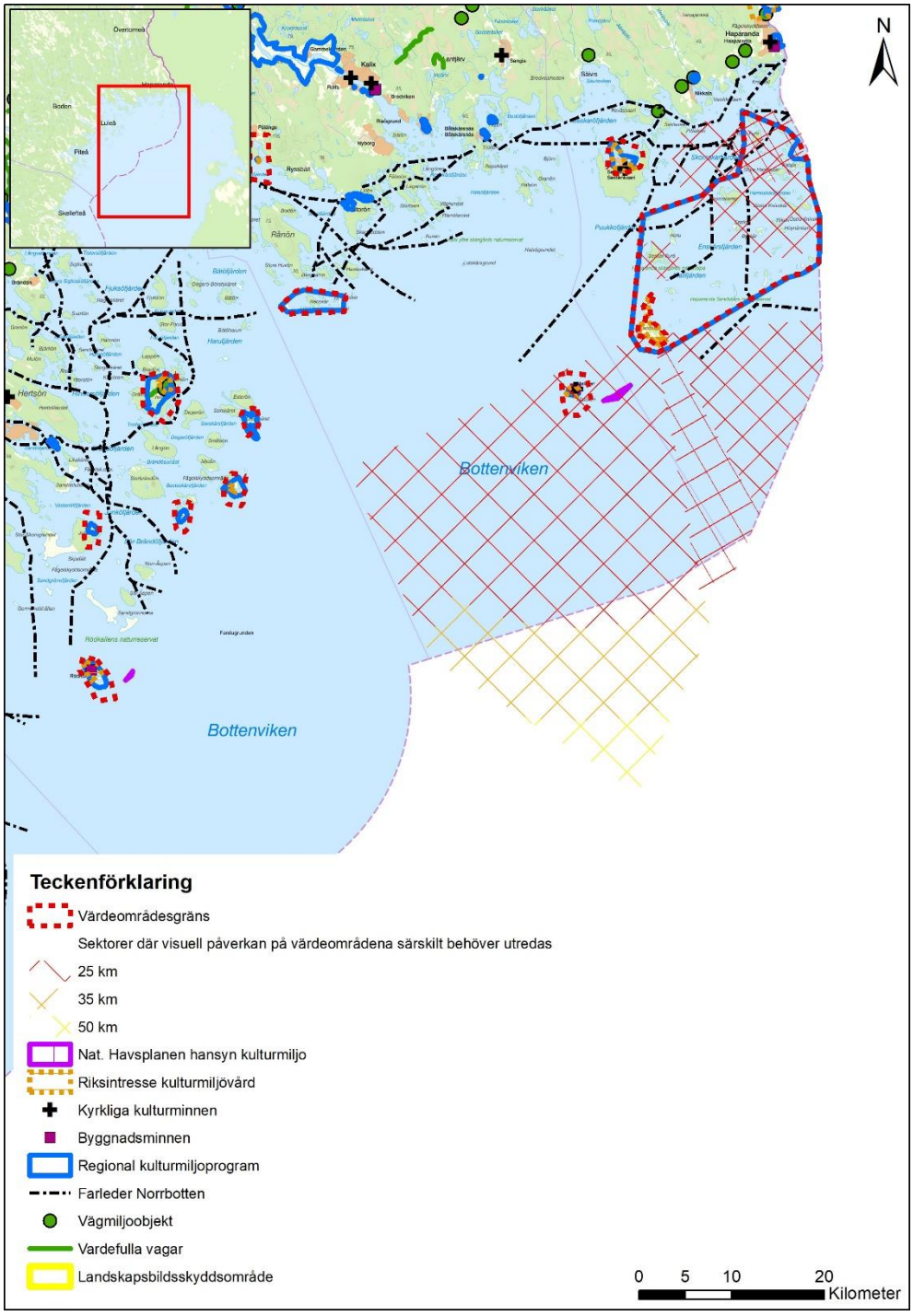

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Haparanda skärgård

I Haparanda skärgård finns många fornlämningar som är förknippade med fiske och sälfångst. De dateras från förhistorisk tid till 1900-talet. På vårvintern jagade man säl ute på isen och på sommaren var fisket efter strömming viktigt.

Värden och uttryck

I området har människor livnärt sig på att jaga säl och fiska. Här finns ett kapell, gamla husgrunder, båtlänningar och gistgårdsrösen där ställningarna för näten ställdes upp. Än idag används några av fiskarstugorna till fiske.

Ön Skomakaren också kallad Suutari av lokalbefolkningen ligger cirka en mil söder om Haparandahamn och är rik på fornlämningar. Öster om fiskestugorna på Seskar-Furö fnns fornlämningar, bland annat en labyrint. På Hepokari, som ligger i skärgårdens yttre del, finns en av Nordens rikaste fornlämningsmiljöer i skärgårdsmiljö. Här hittar man bland annat resterna av ett helt fiskeläge tillsammans med båtlänningar, en välbevarad labyrint och gistgårdsrösen.

Helhetsmiljön för Haparanda skärgård består av följande uttryck:

- Befintliga fiskelägen och äldre lämningar efter fiskelägen omgivna av fornlämningar relaterade till fiske i form av gistgårdar, labyrinter, tomtningar (rester efter enkla tillfälliga säsongsbostäder, sk tomtningar i maritim miljö) och båtlänningar.
- Kapell från 1770-talet på Sandskär
- Historiska farleder runt öarna

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården [BD 16] Sandskär
- Kyrkligt kulturminne kap 4 KML Sandskärs kapell
- Fornlämningar skyddade enligt 2 kap KML
- I byggnadsplan för Sandskär finns föreskrifter om hur tillkommande fiskestugor skall utformas.
- Delar av området är skyddat som nationalpark och naturreservat enligt MB 7 kap. och ingår i Natura 2000 område
- I den fördjupade översiktsplanen för Haparanda skärgård från 2006 rekommenderas detaljplaneläggning vid samlad bebyggelse utanför befintliga detaljplaner inom området.
- I byggnadsplan för Sandskär finns föreskrifter om hur nytillkommande fiskestugor skall utformas.

- På Hanhinkari finns detaljplan med föreskrifter gällande bebyggelsens placering, utformning och utförande.
- Haparanda skärgård är ett utpekat värdeområde i Norrbottens kulturmiljöprogram.

Hänsyn och rekommendationer

Hela skärgården bedöms som känsligt för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Den obrutna horisonten och den visuella kontakten mellan öarna inomskärs är viktig för förståelsen för de förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten.

Vid etablering av högresta och ytstora volymer inom området och i riksintressets närområde ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en stor visuell påverkan undviks.

Ett mindre antal fartygslämningar finns registrerade i Kulturmiljöregistret (fornsök) kring Haparanda skärgård. I Haparanda skärgård finns flera historiska farleder, runt dessa har undersökningar indikerat att fler marina lämningar kan finnas. Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar behöver utföras för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Hindersön

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

På Hindersön ligger landets nordligaste *skärgårdsby* med aktivt jordbruk, bebodd och brukad av fiskarbönder sedan medeltiden. Ön består av tre sammanvuxna öar och representerar skärgårdsbondens blandekonomi och jordbrukets utveckling efter laga skiftet 1855.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö; skärgårdsby
- Fiskeläge; gistgårdar

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Hindersön består av följande uttryck:

- Bystrukturen med gårdslägen utspridda i odlingslandskapet där smala grusvägar sträcker nära inpå eller genom gårdarna.
- Gårdar grupperade i öppen fyrkant som karaktäriseras av 1700- och 1800-talens timmerbyggande med månghussystem och traditionellt långsmala bostadshus med träfasader under flacka sadeltak och snickerier som betonar fönster, knutar och entréer.
- En mångfald av timrade ekonomibyggnader; låga röda ladugårdslängor, loftbodar, små sommarladugårdar och enstaka lador.
- Gårdar från tidigt 1900-tal med bostadshus med kompakta byggnadsvolymer och ofta med brutet tak.
- Det småbrutna odlingslandskapet med åkerflikar, stora odlingsrösen, beteshagar, stenmurar och ett fåtal lador tillsammans med betespräglade skogspartier.
- Fiskehamnarna i skyddade vikar med sjöbodarna i vattenlinjen, med långa gångbryggor mot land. Ett fåtal timrade bodar av traditionell bottnisk typ med utkragande loft finns ännu kvar. Den traditionella formen har behållits även i sjöbodar byggda med modern teknik. De kvarvarande gistgårdarna där näten torkades.
- Potential för maritima lämningar, enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där.

Allmänt om hänsynsbehov

Siktlinjerna mot omkringliggande skärgård med de närmast liggande öarna så som Bredön i väster, Degerön i öster och Långön i söder bedöms känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Antalet övriga kulturhistoriska lämningar (ÖKL:er) samt ett antal skeppsvrak gör att fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området.

Kartillustration

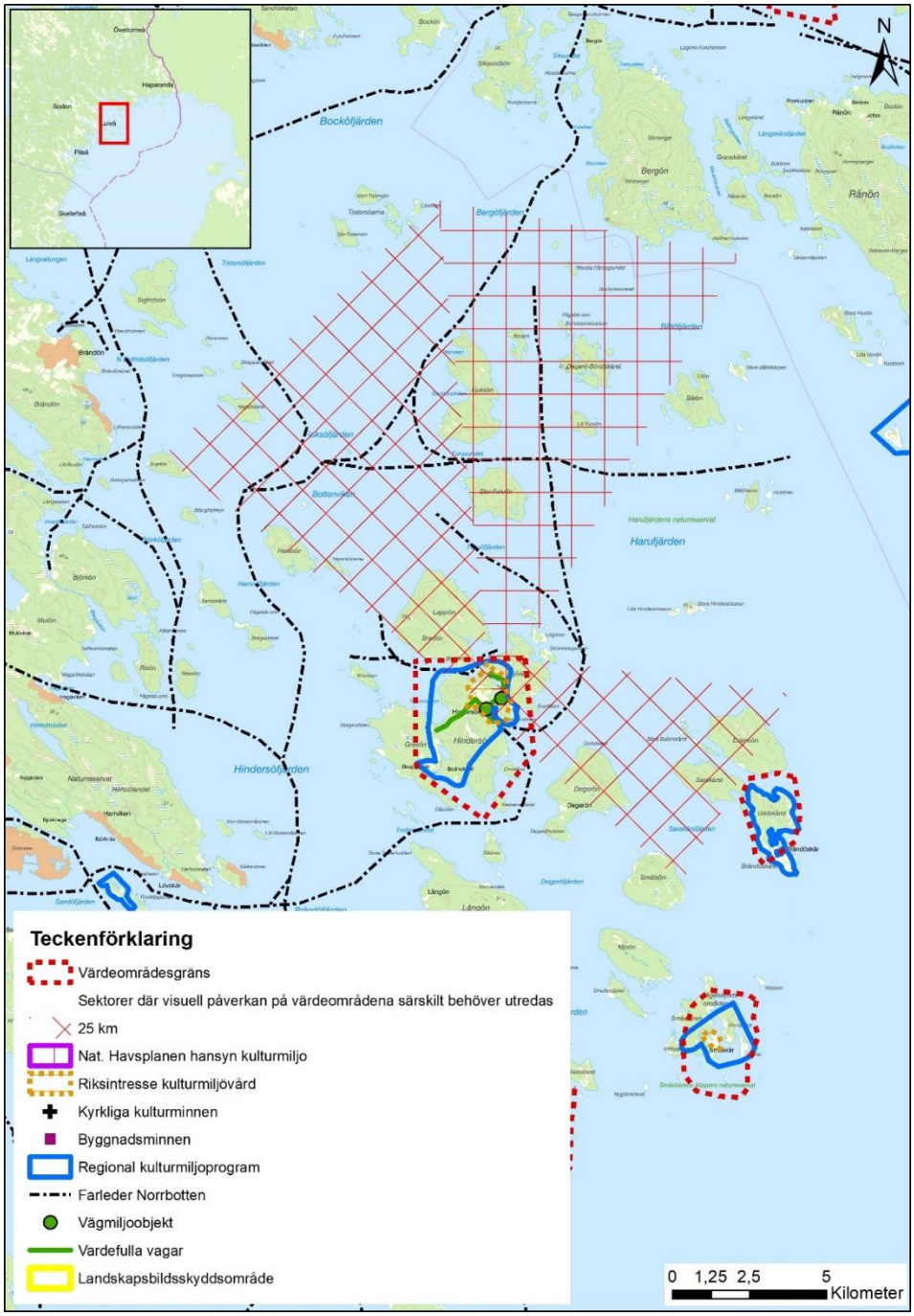

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Hindersön

Hindersön är landets nordligaste *skärgårdsby* med aktivt jordbruk, bebodd och brukad av fiskarbönder sedan medeltiden. Ön består av tre sammanvuxna öar och representerar skärgårdsbondens blandekonomi och jordbrukets utveckling efter laga skiftet 1855. Miljön berättar om hur den nordliga kusten och havet brukats och nyttjats till försörjning med ett månghundraårigt tidsdjup.

Värden och uttryck

Kombinationen av sandiga lerjordar, goda fiskevatten och skyddande naturhamnar gjorde det möjligt för människor att på medeltiden etablera sig på Hindersön och försörja sig genom både jordbruk och fiske. År 1543 fanns fyra hushåll med bofasta fiskarbönder. Bönderna ägnade sig åt en blandekonomi som bestod av fiske, säljakt, boskapsskötsel och jordbruk. Fiske och säljakt var dock huvudnäringarna. Det finns flera gamla fiskehamnar på ön vilket vittnar om fiskets stora betydelse. Vid de samfällda stränderna finns även båthus, sjöbodar och bryggor kvar. Med hjälp av en väderkvarn maldes säden från åkrarna, av denna återstår endast rester.

Idag uppvisar Hindersön ett välbevarat kulturlandskap som förändrats mycket lite i förhållande till byggnadsmönster, skogs och åkerbruk sedan mitten av 1950-talet då skärgårdsbyn var som störst. Odlingsmarken är småbruten och har en ålderdomlig karaktär. Byn har sedan 1600-talet legat på samma plats och de fyra ursprungliga hemmanen ligger mellan Ostisund och Västisund. Gårdsgrupper med äldre välbevarade byggnader så som mangårdar, bagarstugor, ladugårdar och rior finns även bevarade. Byn skiftades på 1850-talet men bara två av byns åtta hemman flyttades.

1920- och 1930-talet innebar en viss inflyttning till ön vilket är läsbart i miljön än idag. Småbrukare, fiskare och arbetare slog sig ner vid Lillfjärden. Det resulterade i en bebyggelse som skiljer sig från den gamla byn då bostadshusen är mindre, så kallad småbrukarbostad är vanlig och odlingsmarkerna består främst av små tegar. Både skola och affär lades ned under 1960-talets första hälft.

På 1830-talet började öborna bryta järnmalm ur fyndigheter på samfälld mark. På 1870-talet var verksamheten förhållandevis omfattande. En ångmaskin transporterade upp både vatten och malm och antalet anställda var relativt högt, 13 fast- och 15 säsongsanställda. På grund av dålig lönsamhet upphörde brytningen efter bara några få år. Kruthus och gruvhål finns bevarade och berättar om den historiska verksamheten.

Ytterligare en binäring för Hindersöbönderna var kalkbränning som också utvecklades till mer än för husbehov på 1830-talet. Det innebar en viss avsalu. En större kalkugn byggdes omkring år 1900, denna finns bevarad och har restaurerats i modern tid.

Helhetsmiljön för Hindersön består av följande uttryck:

- Bystrukturen med gårdslägen utspridda i odlingslandskapet där smala grusvägar sträcker nära inpå eller genom gårdarna.
- Gårdar grupperade i öppen fyrkant som karaktäriseras av 1700- och 1800-talens timmerbyggande med månghussystem och traditionellt långsmala bostadshus med träfasader under flacka sadeltak och snickerier som betonar fönster, knutar och entréer.
- En mångfald av timrade ekonomibyggnader; låga röda ladugårdslängor, loftbodar, små sommarladugårdar och enstaka lador.
- Gårdar från tidigt 1900-tal med bostadshus med kompakta byggnadsvolymer och ofta med brutet tak.
- Det småbrutna odlingslandskapet med åkerflikar, stora odlingsrösen, beteshagar, stenmurar och ett fåtal lador tillsammans med betespräglade skogspartier.
- Fiskehamnarna i skyddade vikar med sjöbodarna i vattenlinjen, med långa gångbryggor mot land. Ett fåtal timrade bodar av traditionell bottnisk typ med utkragande loft finns ännu kvar. Den traditionella formen har behållits även i sjöbodar byggda med modern teknik. De kvarvarande gistgårdarna där näten torkades.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården BD 48 Hindersön
- Fornlämningar KML, 2 kap
- PBL 8 kap. 13§ Översiktsplanen från 1990 och i detaljplan från 1991.
- För odlingsmarken gäller miljöbalkens bestämmelser om miljöhänsyn i jordbruket (kap 12).
- Området är klass I objekt för bevarandeprogrammet för odlingslandskapets natur- och kulturvärden och ett klass I och II objekt i inventeringen av naturliga fodermarker, nr 2.

Inom området finns ett antal ÖKL:er med äldre beskrivningar som vid närmare analys kan tänkas klassas som fornlämningar idag.

Inom området finns en kombination av lagskyddade objekt som bär platsens samlade värden. Detta motiverar ett helhetsgrepp i kommande förvaltning och planering av området.

Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området.

Hänsyn och rekommendationer

Siktlinjerna mot omkringliggande skärgård med de närmast liggande öarna ut mot Brändöskär-Uddskär i öster och skärgården i norr bedöms mycket känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Den öppna vattenspegeln mellan Hindersön och de omkringliggande öarna är viktig för förståelsen för den förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten. Det är därför av stor vikt att vattenspegeln hålls öppen. Ytstora flytande anläggningar är inte lämpliga inom skärgården. Vid etablering av högresta volymer öster om Hindersön ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en stor visuell påverkan undviks.

Områdena runt Hindersön innehåller ett antal skeppsvrak. Nedläggning av kablar kan vara möjlig i yttre fjärden om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.

Det stora antalet övriga kulturhistoriska lämningar (ÖKL:er) samt ett antal skeppsvrak gör att fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar behöver genomföras för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Junkön

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Junkön har haft fast jordbrukande och fiskande befolkning sedan 1700-talet. Jordbruket lades ned på 1960-talet men många välbevarade byggnader och byastrukturer finns kvar såsom portlider, norrbottensgårdar, smedja och kvarn. Byastrukturen. Intill byn finns också lämningar efter kolmilor och tjärdalar som berättar om blandekonomi och självförsörjning.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö; Skärgårdsby
- Lämningar efter kolning och tjärtillverkning

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Junkön består av följande uttryck:

- Junkön är en av länets få jordbruksbyar i skärgården som dessutom är välbevarad vad gäller bebyggelsen, gårds- och byastrukturen.
- Portlider, norrbottensgårdar, smedja och kvarn finns bevarade.
- Välbevarad bystruktur
- Lämningar efter kolmilor och tjärdalar
- Väderkvarn från 1800-talet, den enda av sitt slag i länet, restaurerad under sent 1900-tal.

Allmänt om hänsynsbehov

Siktlinjerna mot omkringliggande skärgård med de närmast liggande öarna bedöms ha en viss känslighet för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Den öppna vattenspegeln mellan Junkön och de omkringliggande öarna är viktig för förståelsen för den förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten. Vid etablering av högresta volymer öster om Junkön bör fördjupade studier göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks. Området runt Junkön innehåller ett antal skeppsvrak. Nedläggning av kablar kan vara möjlig i yttre fjärden om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.

Kartillustration

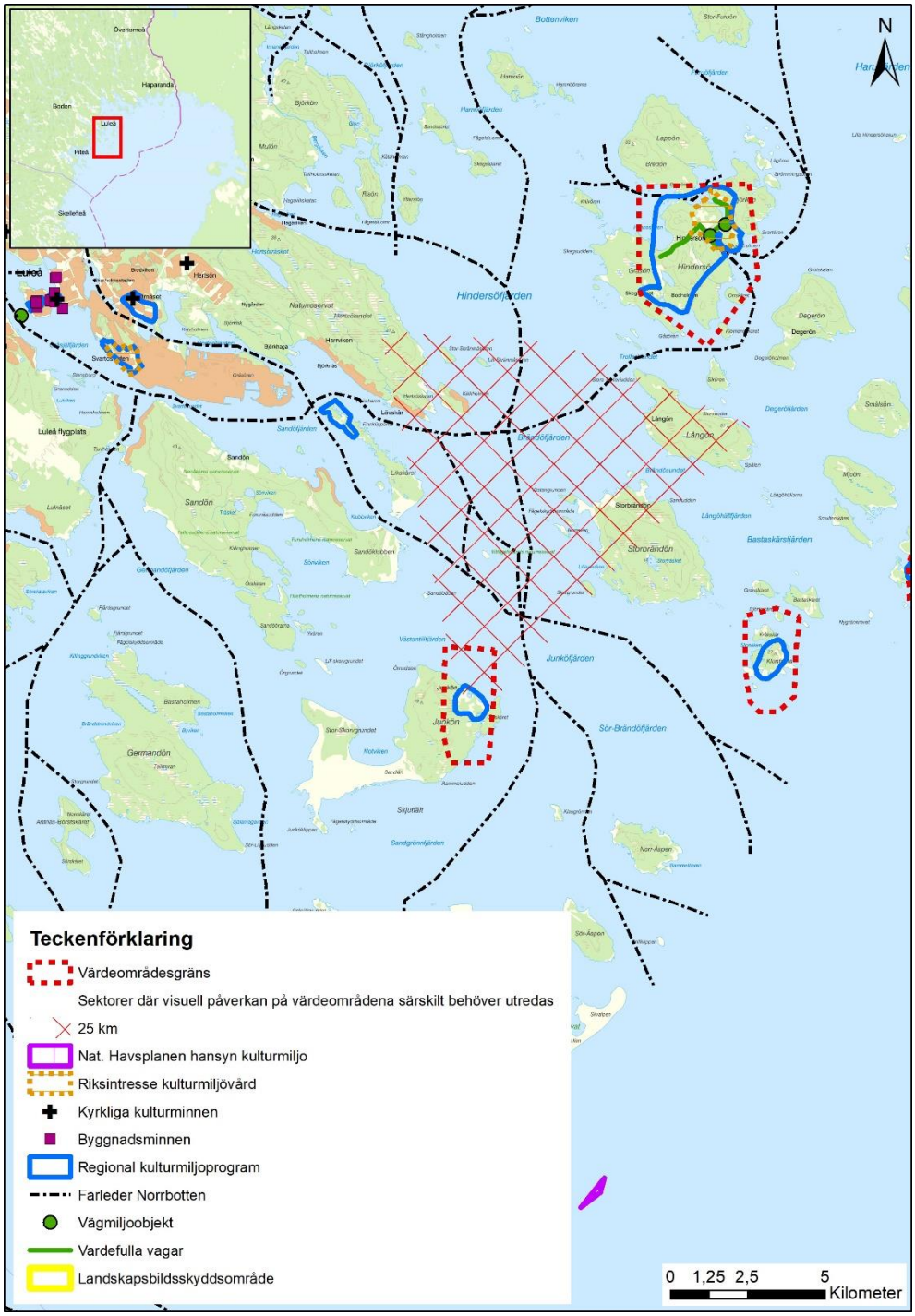

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Junkön

Junkön är en av länets få jordbruksbyar i skärgården som dessutom är välbevarad vad gäller bebyggelsen, gårds- och byastrukturen. Detta tillsammans gör att Junkön har ett högt kulturhistoriskt värde. Miljön berättar om hur den nordliga kusten och havet brukats och nyttjats till försörjning med ett månghundraårigt tidsdjup.

Värden och uttryck

Den nordöstra delen av Junkön finns en välbevarad bystruktur med byggnader från den historiska blandekonomin som fiskebönder bedrev.

Junkön har haft fast jordbrukande och fiskande befolkning sedan 1700-talet då två familjer ska ha flyttat till ön. Många välbevarade byggnader finns bevarade såsom portlider, norrbottensgårdar, smedja och väderkvarn. Väderkvarnen är den enda i sitt slag som finns bevarad i länet. Den är av typen hättkvarn, den är uppförd i trä och har en vridbar topp som kan anpassas efter vindens riktning. Den tros vara uppförd under mitten av 1800-talet. Kvarnen restaurerades under 1980-talet. Byastrukturen är också välbevarad. Kvarnen berättar om den blandekonomi som befolkningen livnärde sig genom då åkerbrukets säd maldes till mjöl parallellt med fiskenäringen. Intill byn finns också lämningar efter kolmilor och tjärdalar vilket är ytterligare en binäring befolkningen ägnades sig åt för att överleva.

Jordbruket lades ned på 1960-talet. Idag står odlingsmarkerna ohävdade och växer igen och ekonomibyggnaderna har blivit överloppsbyggnader med eftersatt underhåll.

Junkön är en av länets få jordbruksbyar i skärgården som dessutom är välbevarad vad gäller bebyggelsen, gårds- och byastrukturen. Detta tillsammans gör att Junkön har ett högt kulturhistoriskt värde.

Den sydvästra delen av Junkön är skjutfält för Försvarsmakten och förbjudet att beträda för obehöriga.

Helhetsmiljön för Junkön består av följande uttryck:

- Junkön är en av länets få jordbruksbyar i skärgården som dessutom är välbevarad vad gäller bebyggelsen, gårds- och byastrukturen.
- Portlider, norrbottensgårdar, smedja och väderkvarn finns bevarade.
- Välbevarad gårds- och bystruktur
- Lämningar efter kolmilor och tjärdalar

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§ Junkön Kommunalt: klass I- objekt i bevarandeprogrammet för odlingslandskapets natur- och kulturvärden, nr 10. ÖP: av övrigt intresse för kulturmiljövården.
- Fartygslämningar: Ett antal båtlämningar, flertalet av dem inte antikvariskt bedömda.
- Riksintresse för naturvården: Övärlden utanför Luleälvens mynning (25)
- Fornlämningar, KML 2 kap. (utanför värdeområdet. En inom skjutfält, en på Junköklippan (fiskelägen)

Inom området finns ett antal övriga kulturhistoriska lämningar (ÖKL:er) och vraklämningar med äldre beskrivningar som vid närmare analys kan tänkas klassas som fornlämningar idag.

Naturreservaten förstärker bibehållandet av landskapsmässiga värden och karaktärer.

Hänsyn och rekommendationer

Siktlinjerna mot omkringliggande skärgård med de närmast liggande öarna bedöms ha en viss känslighet för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Särskilt utblickarna norrut från hamnläget bedöms som känsliga. Den öppna vattenspegeln mellan Junkön och de omkringliggande öarna är viktig för förståelsen för den förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten. Vid etablering av högresta volymer öster om Junkön ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en dominerande visuell påverkan undviks.

Området runt Junkön innehåller ett antal skeppsvrak. Nedläggning av kablar kan vara möjlig i yttre fjärden om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.

Antalet övriga kulturhistoriska lämningar (ÖKL:er) samt ett antal skeppsvrak gör att fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar behöver genomföras för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Kluntarna

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

På Kluntarna finns lämningar efter enkla säsongsbosättningar s.k. tomtningar men även gamla fiskelägestomter bestående av bland annat husgrunder och gistgårdsrösen. De senare visar hur fiskelägena flyttat allt eftersom strandförskjutningen ändrat förhållandena. Det yngsta fiskeläget är välbevarat med rödfärgade fiskestugor, båthus, uthus och fiskebodar samlade runt en vik.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Fiskeläge

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Kluntarna består av följande uttryck:

- Kluntarnas fornlämningar och fiskeläge illustrerar fiskelägenas framväxt, förändring och förflyttning från tidig medeltid fram till idag på ett mycket pedagogiskt sätt. Detta ger Kluntarna ett högt kulturhistoriskt värde.
- Lämningar efter enkla säsongsbosättningar s.k. tomtningar
- Gamla fiskelägestomter bestående av bl.a. husgrunder och gistgårdsrösen.
- Välbevarat fiskeläge med rödfärgade fiskestugor, båthus, uthus och fiskebodar samlade runt en vik.
- Potential för maritima lämningar, enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där.

Allmänt om hänsynsbehov

Siktlinjerna mot omkringliggande skärgård med de närmast liggande öarna, särskilt söder ut, bedöms känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Vid etablering av högresta volymer öster om kluntarna ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en dominerande visuell påverkan undviks. Marinarkeologiska utredningar behövs för att undvika skada på vraklämningar vid kabeldragning.

Kartillustration

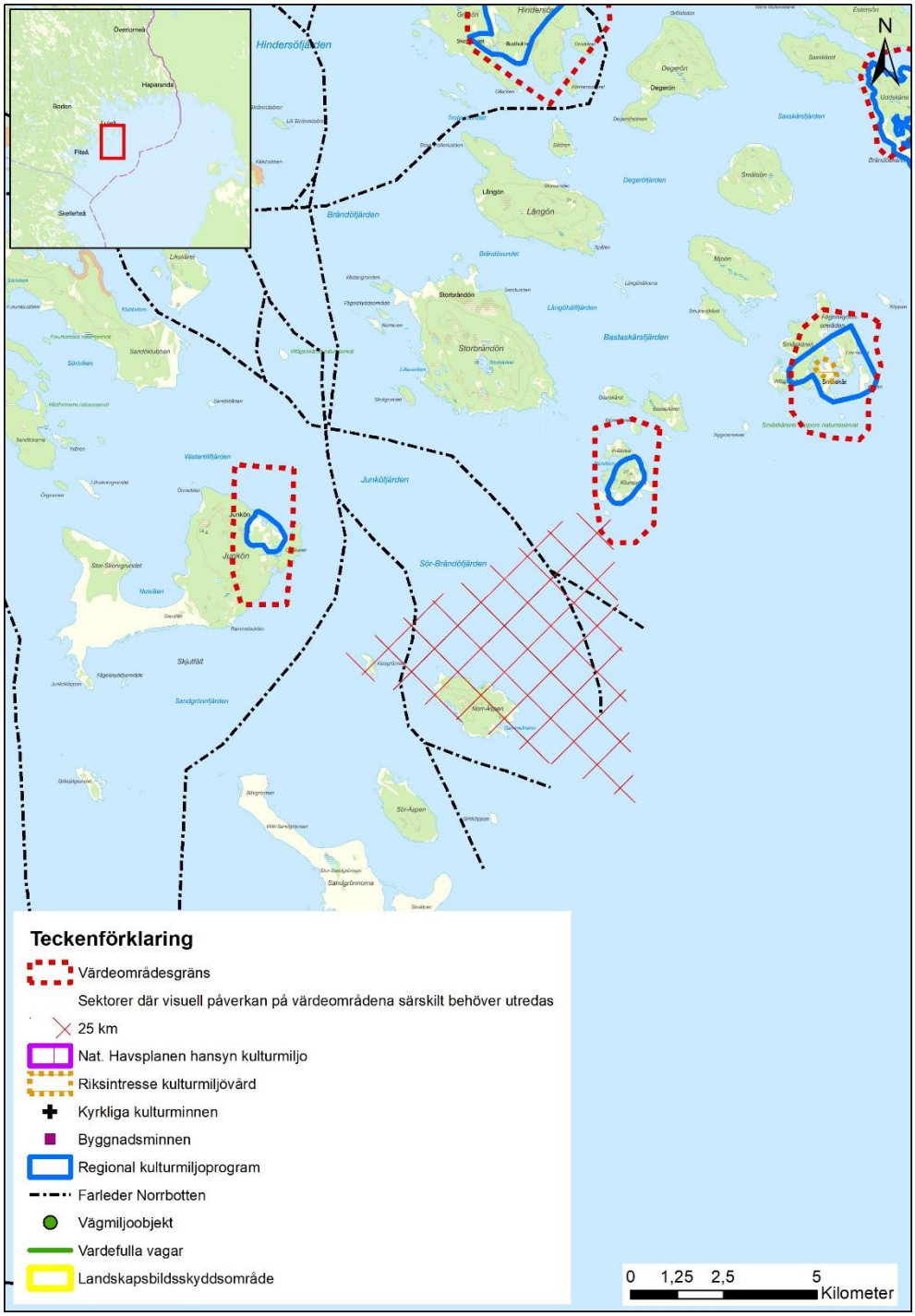

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Kluntarna

Kluntarna ligger i Luleå skärgård och uppvisar en miljö präglad av fiske och säljakt med lång kontinuitet. Miljön speglar näringsfånget samt dess utveckling och anpassning till landhöjningens effekter i en maritim miljö fram till mitten av 1900-talet. Kluntarnas fornlämningar och fiskeläge illustrerar fiskelägenas framväxt, förändring och förflyttning från tidig medeltid fram till idag på ett mycket pedagogiskt sätt. Detta ger Kluntarna ett högt kulturhistoriskt värde.

Värden och uttryck

Kluntarna uppvisar en helhetsmiljö med fornlämningar och småskalig bebyggelse som vittnar om den historiska fiskenäringen och den karga tillvaron för områdets kustbönder. Topografin består av klapperstensfält och delvis skogbeklädd hällmark. Fornlämningar visar särskilt tydligt hur befolkningen flyttat sin verksamhet på ön efter de förutsättningar landhöjningen givit. Här finns flera generationer hamnlägen från olika tider. Det yngsta fiskeläget är välbevarat med rödfärgade fiskestugor, båthus, uthus och fiskebodar samlade runt en vik. På Kluntarna finns lämningar efter enkla säsongsbosättningar s.k. tomtningar men även gamla fiskelägestomter bestående av bl.a. husgrunder och gistgårdsrösen.

Helhetsmiljön för Kluntarna består av följande uttryck:

- Kluntarnas fornlämningar och fiskeläge illustrerar fiskelägenas framväxt, förändring och förflyttning från tidig medeltid fram till idag på ett mycket pedagogiskt sätt. Detta ger Kluntarna ett högt kulturhistoriskt värde.
- Lämningar efter enkla säsongsbosättningar s.k. tomtningar
- Gamla fiskelägestomter bestående av bl.a. husgrunder och gistgårdsrösen.
- Välbevarat fiskeläge med rödfärgade fiskestugor, båthus, uthus och fiskebodar samlade runt en vik.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§ Kluntarna
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Statligt byggnadsminne (2013:558) Bönans fyr
- Kyrkliga kulturminnen (KML 4 kap.): Bönans kapell, Lövgrunds kapell
- Naturreservat: naturreservat MB 7 kap.
- Natura 2000-område

- Fartygslämningar: Ett tiotal båtlämningar, flertalet av dem inte antikvariskt bedömda.

Inom området finns ett antal övriga kulturhistoriska lämningar (ÖKL:er) med äldre beskrivningar som vid närmare analys kan tänkas klassas som fornlämningar idag.

Inom området finns en kombination av lagskyddade objekt som bär platsens samlade värden. Detta motiverar ett helhetsgrepp i kommande förvaltning och planering av området.

Naturreservaten förstärker bibehållandet av landskapsmässiga värden och karaktärer.

Hänsyn och rekommendationer

Den visuella kontakten mot omkringliggande skärgård med de närmast liggande öarna bedöms känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Särskilt siktlinjen söder ut bedöms som känslig. Den öppna vattenspegeln mellan Kluntarna och de omkringliggande öarna är viktig för förståelsen för den förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten. Vid etablering av högresta volymer i visuellt närområde till Kluntarna ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en dominerande visuell påverkan undviks.

Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar behöver genomföras för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Likskär och Renskär

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Likskär och Renskär är öar i Kalix yttre skärgård som under lång tid nyttjats för säljakt och fiske. På öarna finns lämningar efter tidiga fiskelägen i form av grunder och gistgårdar, labyrinter, tomtningar, en stenugn, kompassros och grunden efter ett kapell. Dagens fiskelägen består av fiskestugor och sjöbodar.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Likskär och Renskär består av följande uttryck:

- På Likskär och Renskär kan man tydligt följa öarnas historia fram till idag i de lämningar efter enkla bostäder och fiskelägen som här finns bevarade tillsammans med de moderna fiskelägena. Detta ger området ett högt kulturhistoriskt värde.
- Lämningar efter tidiga fiskelägen i form av grunder och gistgårdar, labyrinter, tomtningar, en stenugn, kompassros
- Grund efter fiskekapell
- Fiskelägen består av fiskestugor och sjöbodar
- Potential för maritima lämningar, enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där.

Allmänt om hänsynsbehov

Siktlinjerna mot omkringliggande skärgård med de närmast liggande öarna bedöms känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Vid etablering av högresta volymer utomskärs bör fördjupade studier göras för att säkerställa att en dominerande visuell påverkan undviks. Ytterligare marinarkeologiska utredningar rekommenderas för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Kartillustration

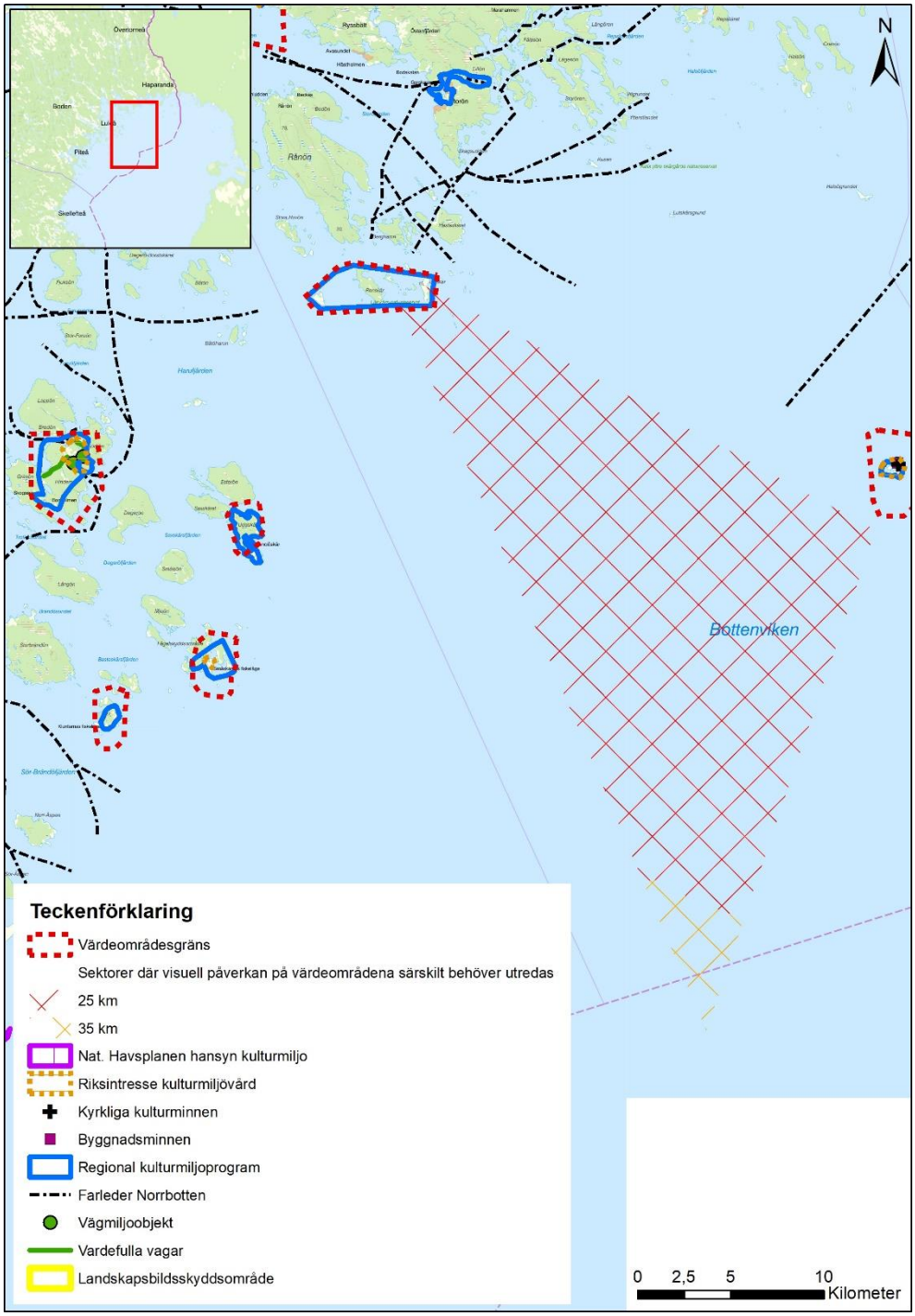

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Likskär och Renskär

En grupp öar i Kalix yttersta skärgård, präglad av fiske och säljakt med lång kontinuitet. Miljön speglar näringsfånget samt dess utveckling och anpassning till landhöjningens effekter i en maritim miljö. På Likskär och Renskär kan man tydligt följa öarnas historia fram till idag i de lämningar efter enkla säsongsbosättningar s.k. tomtningar och fiskelägen som här finns bevarade tillsammans med de moderna fiskelägena. Detta ger området ett högt kulturhistoriskt värde.

Värden och uttryck

Likskär och Renskär är öar i Kalix yttre skärgård som under lång tid nyttjats för fiske och säljakt. På öarna finns lämningar efter tidiga fiskelägen i form av grunder och gistgårdar, labyrinter, tomtningar, en stenugn, kompassros och grunden efter ett kapell.

Miljön uppvisar en helhetsmiljö med fornlämningar och småskalig bebyggelse som vittnar om den historiska fiskenäringen och karga tillvaro för områdets kustbönder. Fornlämningar visar särskilt tydligt hur befolkningen flyttat sin verksamhet på ön efter de förutsättningar landhöjningen givit. Här finns flera generationer hamnlägen från olika tider.

Renskär ska ha utgjort bas för säsongsfiske och säljakt för fiskebönder från både Kalix och Luleå under 1500–1600-talet. Vid en idag uppgrundad vik finns fornlämningar från ett fiskeläge så som tomtningar och gistgårdsrösen som vittar om detta. Fiskeläget fick under 1700-talet flyttas på grund av landhöjningen från sydvästsidan till sydöstra sidan. Där har det sedan dess legat kvar. Under 1700-talets första hälft ska Kalixbönderna av samma anledning flyttat sitt fiskeläge till Likskär i stället.

På Renskär uppfördes även ett kapell under 1700-talet. Detta anlades långt ifrån fiskeläget vilket var ovanligt. Idag kvarstår endast grunden som rester efter byggnaden. Kapellen utgjorde viktiga samlingslokaler i de små fiskesamhällena. Inom området finns kompassrosor och labyrinter vilka är typiska lämningar i denna typ av kustmiljö med fiskelägen.

Dagens fiskelägen består av fiskestugor och sjöbodar, på Likskär är det beläget på öns norra del och har kompletterats med en grävd modern hamn. På Renskar finns idag ett mindre fiskeläge. Båda nyttjas idag endast för fritidsbruk.

Helhetsmiljön för Likskär och Renskär består av följande uttryck:

- På Likskär och Renskär kan man tydligt följa öarnas historia fram till idag i de lämningar efter enkla säsongsbostäder och fiskelägen som här finns bevarade tillsammans med de moderna fiskelägena. Detta ger området ett högt kulturhistoriskt värde.
- Lämningar efter tidiga fiskelägen i form av grunder och gistgårdar, labyrinter, tomtningar, en stenugn, kompassros
- Grund efter fiskekapell.
- Fiskelägen består av fiskestugor och sjöbodar

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Naturreservat enligt MB 7 kap.
- Natura 2000-område
- Fartygslämningar: Ett flertal båtlämningar, inte antikvariskt bedömda men kan utgöra fornlämning.

Inom området finns ett antal övriga kulturhistoriska lämningar (ÖKL:er) med äldre beskrivningar som vid närmare analys kan tänkas klassas som fornlämningar idag.

Inom området finns en kombination av lagskyddade objekt som bär platsens samlade värden. Detta motiverar ett helhetsgrepp i kommande förvaltning och planering av området.

Naturreservaten förstärker bibehållandet av landskapsmässiga värden och karaktärer.

Hänsyn och rekommendationer

Den visuella kontakten till omkringliggande skärgård med de närmast liggande öarna bedöms känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Särskilt siktlinjen mot sydöst med öppet hav och obruten horisontlinje bedöms känslig. Den öppna vattenspegeln mellan Likskär och Renskär öarna är viktig för förståelsen för den förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten. Det är därför av stor vikt att vattenspegeln hålls öppen och ytstora flytande anläggningar är inte lämpliga inom skärgården. Vid etablering av högresta volymer utomskärs ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en dominerande visuell påverkan undviks.

Områdena runt Renskär och Likskär innehåller ett antal skeppsvrak. Nedläggning av kablar kan vara möjlig om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.

Antalet övriga kulturhistoriska lämningar (ÖKL:er) samt ett antal skeppsvrak gör att fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar behöver genomföras för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Malören

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Kronoholme i utsatt läge i ytterskärgården. Ön har varit en värdefull fiskeplats sedan tidig medeltid. Dagens miljö speglar tydligt sjöfarten och lotsväsendet under 1700-talet och 1800-talet fram till idag. Malören är ett Riksintresse för kulturmiljövärden med motiveringen:

”*Betydelsefullt säsongsfiskeläge av medeltida ursprung och senare kommunikationsmiljö på en ö i yttersta delen av Kalix skärgård.*”

Miljötyper

- Fiskeläge
- Kommunikationsmiljö
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Malören var viktig redan för medeltidens fiske och sjöfart och har sedan dess fungerat som fiskeplats och med tiden även lotsplats. På ön finns idag ett fiskeläge, ett kapell, den gamla fyren och lotsstationen, ett vrak, en sjömansgrav, fiskelägestomt, gistgårdslämning, lämning efter en fyrbåk samt en labyrint.

Helhetsmiljön för Malören består av följande uttryck:

- Lämningarna efter två tidigare fiskelägen i form av husgrunder, spismursrösen, gistgårdar m m, öst och väst om den nuvarande bebyggelsen.
- Fyrbåksgrunden och de tre labyrinterna.
- Det strandade fartygsvraket på sydöstra udden och vraken i vattnen kring ön som vittnesbörd om sjöfartens utsatta situation mellan vädrets makter och de grunda vattnen.
- Sjömansgraven från 1830-talet inramad av kätting mellan naturstenar.
- Det spånklädda och rödfärgade fyrtornet i trä från 1851.
- Fyrvaktarbostället i enkel faluröd klassicism med 1890-talets fyr byggd intill gaveln.
- De låga, röda, långsmala stugorna i gles rad, längs en betonggjuten promenadstig. De enkla gavelställda och rödfärgade bodarna på rad nedanför stugorna. Belysningsstolparna utmed betongstigen som uttryck

för platsens åretruntbemanning. Karaktären av allmänning, med få gränsmarkörer mellan stugorna.

- Det faluröda åttkantiga 1700-talskapellet, på avstånd från stugorna för att även kunna fungera som sjömärke. Kapellets distinkta åttkantiga form och ett högt, brant tak som påminner om samtida träkyrkoarkitektur kring Bottenviken.
- Bryggan byggd i fackverkskonstruktion av trä från 1950-talet, ett avtryck från lotsepokens sista tid på ön.
- Lotsuppassningsstationen, som togs ur drift 1967, i enkel funktionalistisk stil.
- De fria siktlinjerna mot Haparanda Sandskär.
- Runt Malören finns ett antal marina lämningar i form av fartygslämningar registrerade. Undersökningar visar att det sannolikt finns fler maritima lämningar kring ön.

Allmänt om hänsynsbehov

Siktlinjerna ut mot det öppna havet runt omkring Malören är mycket känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Särskilt siktlinjen mot sydöst bedöms känslig. Den obrutna horisonten är viktig för förståelsen av fyrplatsens funktion och de förindustriella kulturhistoriska värdena. Runt Malören finns ett antal registrerade fartygslämningar som är känsliga för eventuell kabeldragning. Fördjupade arkeologiska studier rekommenderas för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering i området.

Kartillustration

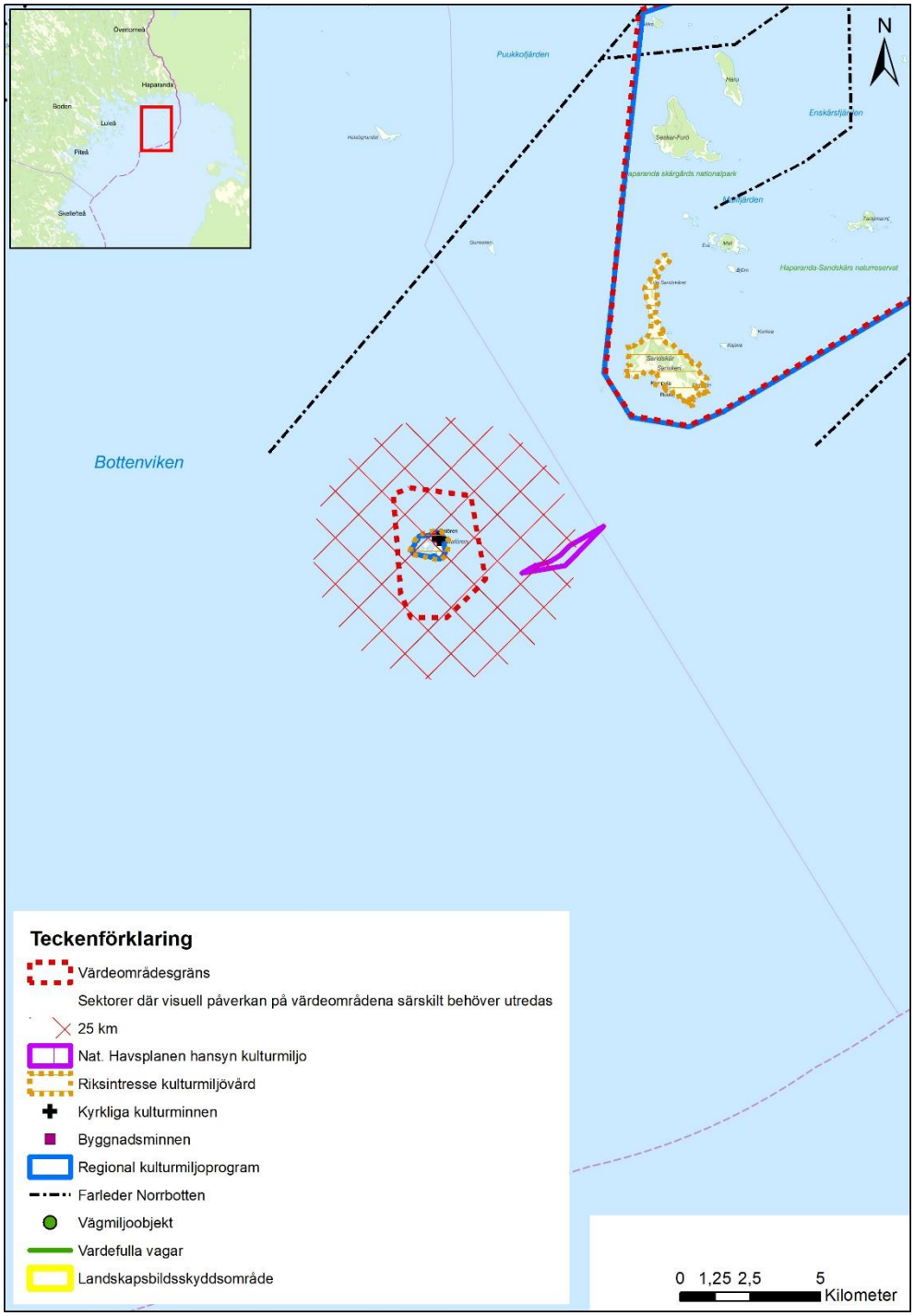

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Malören

Malören har varit en värdefull fiskeplats sedan tidig medeltid. Dagens miljö speglar tydligt sjöfarten och lotsväsendet under 1700-talet och 1800-talet fram till idag.

Värden och uttryck

Fiskeläget på Malören har haft stor betydelse för svenska och finska fiskare. Ön har nyttjats från 1600-talet, sannolikt tidigare då den goda tillgången på strömming drog till sig fiskare. Under andra halvan av 1700-talet hade ön sin storhetsperiod då strömmingsfisket var särskilt gynnsamt. Tiondet av fiskets inkomster lämnades till prästen i Torneo. Fiskarna var från Torneo och Karlö i Österbotten. De svenska respektive finska samhällena hade varsitt fiskeläge på ön. Under 1700-talet fanns upp till 200 fiskelag ute på Malören.

Kapellet från 1768 bär smeknamnet "Skärgårdens domkyrka" då dess spira på taket liknar en domkyrkas. Byggnaden är åttkantig med spånklätt tak, en kyrktyp som var populär runt Bottenviken under 1700-talet. Kyrkan var länge den byggnad på ön som fick tjäna som riktmärke, men 1851 byggdes en fyr efter ritningar av Gustav von Heidenstam. På Malören är fyren byggd i trä, spånklädd och rödfärgad, till skillnad från den klassiska Heidenstamfyren som är en stålkonstruktion.

I början av 1800-talet blev fartygen som trafikerade vattnen utanför Malören allt större och seglade oftare ute till havs än i skärgården. Lotshjälp från Malören in till olika hamnar blev därför nödvändig. Lotsstationen slutade att bemannas då Malörens lotsplats slogs ihop med Erikören år 1932, i samband med att telefonen kom till ön.

Ryska vinterkriget har varit närvarande på ön. När Sverige förlorade Finland till Ryssland år 1809 blev Malören svenskt och till en början fick de finska Karlöborna sluta att fiska vid Malören. De tilläts senare att återvända mot att de betalade extra strömming till kyrkoherden i Haparanda.

Lämningarna som finns på ön minner om öns historia. På Malören återfinns bland annat en sjömansgrav från 1835, en labyrint, ett vrak, fiskelägestomt, gistgårdslämningar och lämningar efter ett sjömärke som restes 1725. Detta enkla stångmärke på öns sydöstra udde byggdes om till en båk.

Helhetsmiljön för Malören består av följande uttryck:

- Ö med ett historiskt fiskeläge.
- Ett 15-tal fiskestugor med tillhörande uthus som används än idag.
- Fiskekapell med åttkantig form. En byggnadsform som var vanlig i Norrbotten under 1700-talets mitt. Kapellet tjänade som inseglingsmärke till ön innan fyren byggdes.

- Spånklädd fyr från 1851 byggd efter ritningar av Gustav von Heidenstam
- Lotsstation med ursprung från 1800-talet
- Fornlämningar i form av ett vrak, en sjömansgrav, fiskelägestomt, gistgårdslämning och en lämning efter en fyrbåk samt en labyrint.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården BD 30 Malören
- Kyrkligt kulturminne kap 4 KML Malörens kapell
- Skydd som statligt byggnadsminnen enligt förordning om statliga byggnadsminnen; Malörens fyr
- Området är skyddat som naturreservat Malören () enligt MB 7 kap.
- Ett område i havet cirka 3 km öster om Malören är utmärkt som hänsynsområde för kulturhistoriska värden i den nationella Havsplanen.

Hänsyn och rekommendationer

Siktlinjerna ut mot det öppna havet runt omkring Malören är mycket känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. De öppna vyerna från fyrtornet och kapellet är känsliga för moderna visuellt dominerande inslag och ytstora anläggningar. Särskilt siktlinjen mot sydöst bedöms känslig. Den obrutna horisonten är viktig för förståelsen av fyrplatsens funktion och de förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten.

Ytstora flytande anläggningar är inte lämpliga inom visuellt närområde till Malören. Vid etablering av högresta volymer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en stor visuell påverkan undviks.

Områdena runt Malören innehåller ett antal skeppsvrak. Nedläggning av kablar kan vara möjlig endast om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.

Fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar behöver genomföras för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Nässkatan

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Fiskeläget Nässkatan med rötterna i 1700-talet är en av bottenvikskustens bäst bevarade, små fiskehamnar i kustbandet. Platsen som från början hade en bofast befolkning nyttjas fortfarande av yrkesfiskare.

Miljötyper

- Fiskeläge

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Nässkatan består av följande uttryck:

- Strukturen inom fiskeläget med ett tiotal, enkla rödmålade små fiskestugor och bodar i ensammanhållen grupp på en höjdknalle.
- Allmänningskaraktären inom området utan privatiserande gränsmarkörer.
- Den stora gistgården (30x30 m) och eldplatserna för trankokning i den steniga sluttningen mot söder.
- Båtlänningarna av 8–9 meter långa rader av stora stenar i den steniga sluttningen mot söder, ca 50 meter från dagens strandlinje, som visar landhöjningens påverkan.
- Den flacka, låga ön Skötgrynnan som förstärker bilden av landhöjningens effekt och minner om grundens betydelse för det viktiga strömmingsfisket.
- Betongkajen från 1990-talet som uttryck för platsens långa kontinuitet och ett modernare fiske.
- Fiskelägets direkta strandkontakt i tre väderstreck; norr, öst och syd.
- Potential för maritima lämningar, enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där.

Allmänt om hänsynsbehov

Nässkatan är belägen söder om Pålänge inomskär på en udde med utsikt ut mot Rånöfjärden. Havsområdet vid Rånöfjärden och vidare siktlinjen ut mot Storöfjärden är känsligt för etablering av högresta anläggningar. Den trånga Pålängfjärden i öster bör också hållas öppen.

Likaså lämpar sig landområdet kring Nässkatan inte för skrymmande bebyggelse. Inga marina fornlämningar finns i dagsläget registrerade i området. För att säkerställa att eventuella okända lämningar inte kommer till skada behöver marinarkeologiska utredningar genomföras vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Kartillustration

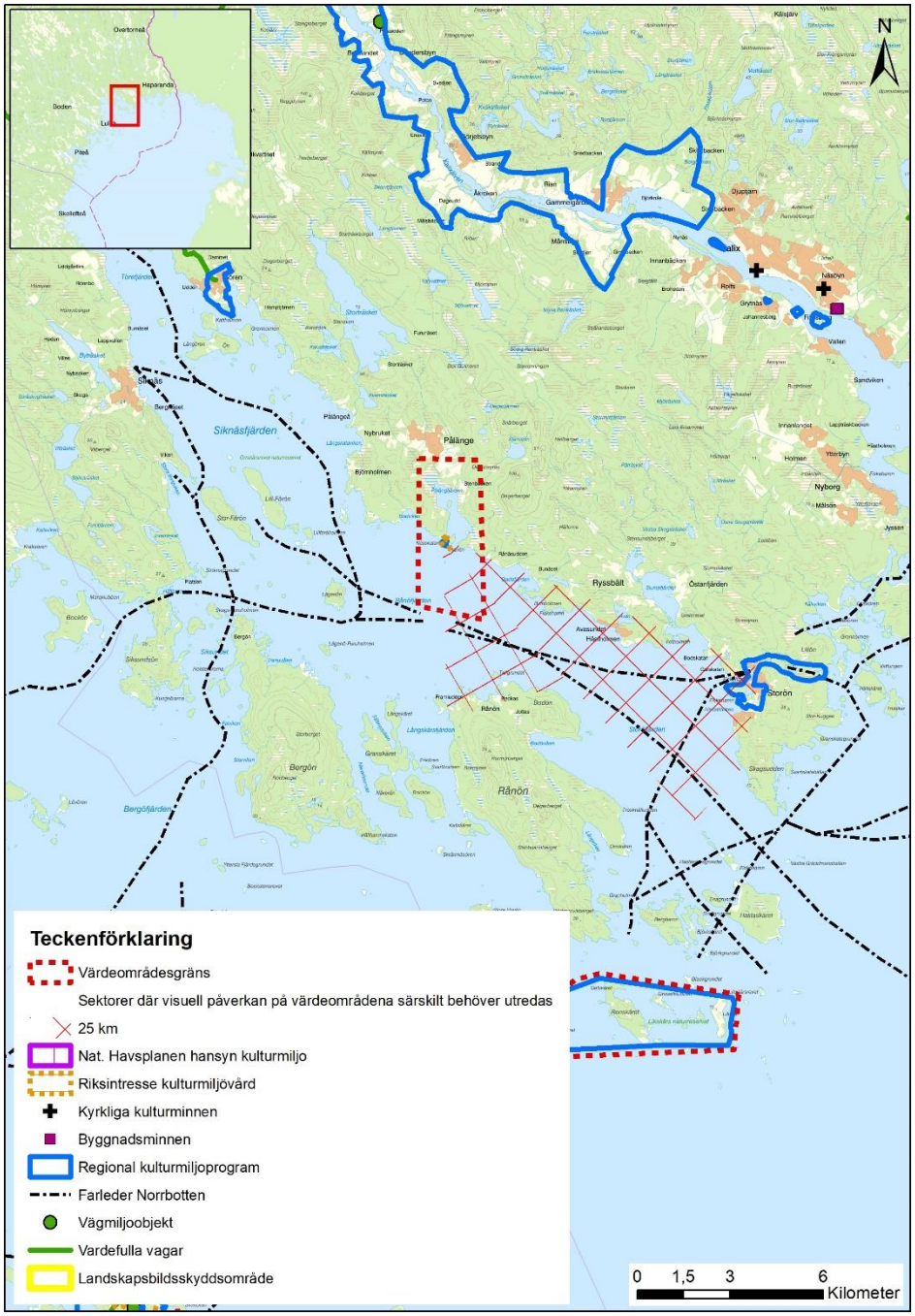

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Nässkatan

Bottenvikens kustbondebygder har alltid haft fiske som en viktig del i försörjningen. Bara i Kalix kommun finns ett 50-tal hamnar och båtplatser med anknytning till yrkesfisket, och Nässkatan är en av dessa.

Värden och uttryck

Fiskehamnen på Nässkatan finns belagd sedan 1700-talet, då som ett fiskeläge med året-runt-boende. Under en period hade man även trankokeri här. Nässkatan är den bäst bevarade av de tre större hamnar som Pålängeborna nyttjat. Här har man haft sina fiskestugor och gistgårdar. Av de sistnämnda finns endast rösena kvar. Med tiden har hamnplatsen flyttat längre och längre ner, allteftersom strandförskjutningen har framskridit, vilket de gamla båtlänningarna visar. Så småningom kom fiskeläget endast att användas för övernattningar periodvis för att till slut bli fritidshus. Hamnen används däremot fortfarande av yrkesfiskare.

Efter andra världskriget kom fisket att industrialiseras och blev till huvudnäring för några familjer, medan andra har fisket som en biinkomst eller som fritidsintresse. De gamla hamnarna har därför påtagligt förändrats med stora bil och båtuppställningsplatser framför småbåtsbryggor som skyddas av betongförstärkta pirar. Denna förändring har dock inte varit lika omfattande på Nässkatan som har behållit mycket av sin ursprungliga karaktär vad gäller stugornas placering och själva hamnens utformning.

På Nässkatan står ett tiotal fiskestugor och sjöbodar kvar. Alla är panelade, de flesta rödmålade och de står i sluttningen ner mot hamnen. Intill hamnen finns också ett flertal fritidshus.

Nässkatan används fortfarande av fiskare även om merparten av husen är rena fritidshus.

Helhetsmiljön för Nässkatan består av följande uttryck:

- Strukturen inom fiskeläget med ett tiotal, enkla rödmålade små fiskestugor och sjöbodar i ensammanhållen grupp på en höjdknalle.
- Allmänningskaraktären inom området utan privatiserande gränsmarkörer.
- Den stora gistgården (30x30 m) och eldplatserna för trankokning i den steniga sluttningen mot söder.
- Båtlänningarna av 8–9 meter långa rader av stora stenar i den steniga sluttningen mot söder, ca 50 meter från dagens strandlinje, som visar landhöjningens påverkan.
- Den flacka, låga ön Skötgrynnan som förstärker bilden av landhöjningens effekt och minner om grundens betydelse för det viktiga strömmingsfisket.

- Betongkajen från 1990-talet som uttryck för platsens långa kontinuitet och ett modernare fiske.
- Fiskelägets direkta strandkontakt i tre väderstreck; norr, öst och syd.
- Potential för maritima lämningar, enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården BD 29 Nässkatan
- Fornlämningar skyddade enligt 2 kap KML,
- Området är skyddat i detaljplan från 1998. Diarienummer BD00133.

Hänsyn och rekommendationer

Nässkatan är belägen söder om Pålänge inomskär på en udde med utsikt ut mot Rånöfjärden. Havsområdet vid Rånöfjärden och vidare siktlinjen ut mot Storöfjärden är känsliga för etablering av högresta anläggningar andra visuellt dominerande inslag. Den öppna vattenspegeln i Rånöfjärden är viktig för förståelsen för den förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten. Den trånga Pålängfjärden i öster bör också hållas öppen.

Vid etablering av högresta volymer eller andra visuellt dominerande inslag ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en stor visuell påverkan undviks.

Inga marina fornlämningar finns i dagsläget registrerade i området. För att säkerställa att eventuella okända lämningar inte kommer till skada behöver marinarkeologiska utredningar genomföras vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Rödkallen

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Luleå skärgårds utpost mot Finland belägen mellan inseglingslederna mot Luleå och Piteå. Utgör en tydlig markör för platsens roll inom sjöfarten under 1800- och 1900-talen och har alltsedan medeltiden varit en viktig plats för fiske och sjöfart. På ön finns en fyrplats med fyrvaktarboställer och två fyrar, lämningar efter ett medeltida fiskeläge, labyrinter, ett välbevarat kapell från 1700-talet, en lotsstuga och ett sentida fiskeläge.

Miljötyper

- Kommunikationsmiljö; farled
- Fiskeläge
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Rödkallen består av följande uttryck:

- Lämningar efter det första fiskeläget i form av gistgårdar för torkning av fiskenät, husgrunder, gropar samt sju labyrinter på nordvästra udden.
- De låga, röda lots- och fiskarstugorna från sent 1800-tal till 1900-tal, som står i oordnad rad längs en betonggjuten promenadstig. Stugorna varierar i storlek och har en återhållen skala och enkel utformning.
- Stugområdets karaktär av allmänning med få gränsmarkörer mellan stugorna.
- Sjöbodarna, de flesta från 1900-talet, ligger ostrukturerat och varierar i form och storlek. Endast en sjöbod är av den för Bottenviken traditionella, timrade typen med utkragat loft.
- Belysningsstolparna som kantar betongstigen.
- Det timrade rödfärgade kapellet från år 1800 har fungerat som sjömärke och är uppfört mitt på ön, på avstånd från stugorna.
- Heidenstamsfyren och 1950-talets lotsuppassningshus i gestalt av ett fyrkantigt torn är öns landmärken. Tillsammans med mistlur, radarmast och lotshamn utgör de tydliga markeringar för platsens roll inom sjöfarten under 1800- och 1900-talen. Fyrvaktarbostället och den höga stenmur som inramar byggnaderna.
- Siktlinjer från Rödkallen till Farstugrunden i öst och Norströmsgrundet i söder.
- Fartygsvrak på havsbottnen kring ön.

Allmänt om hänsynsbehov

Det gamla fiskeläget med lotsstuga, kapell och Heidenstamfyr beläget i ytterskärgården utanför Luleå är känsligt för stora förändringar som berör det obrutna siktlinjerna mot Farstugrunden i öst och Norströmsgrundet i söder. Runt om Rödkallen finns några registrerade fartygslämningar som är känsliga för eventuell kabeldragning.

Kartillustration

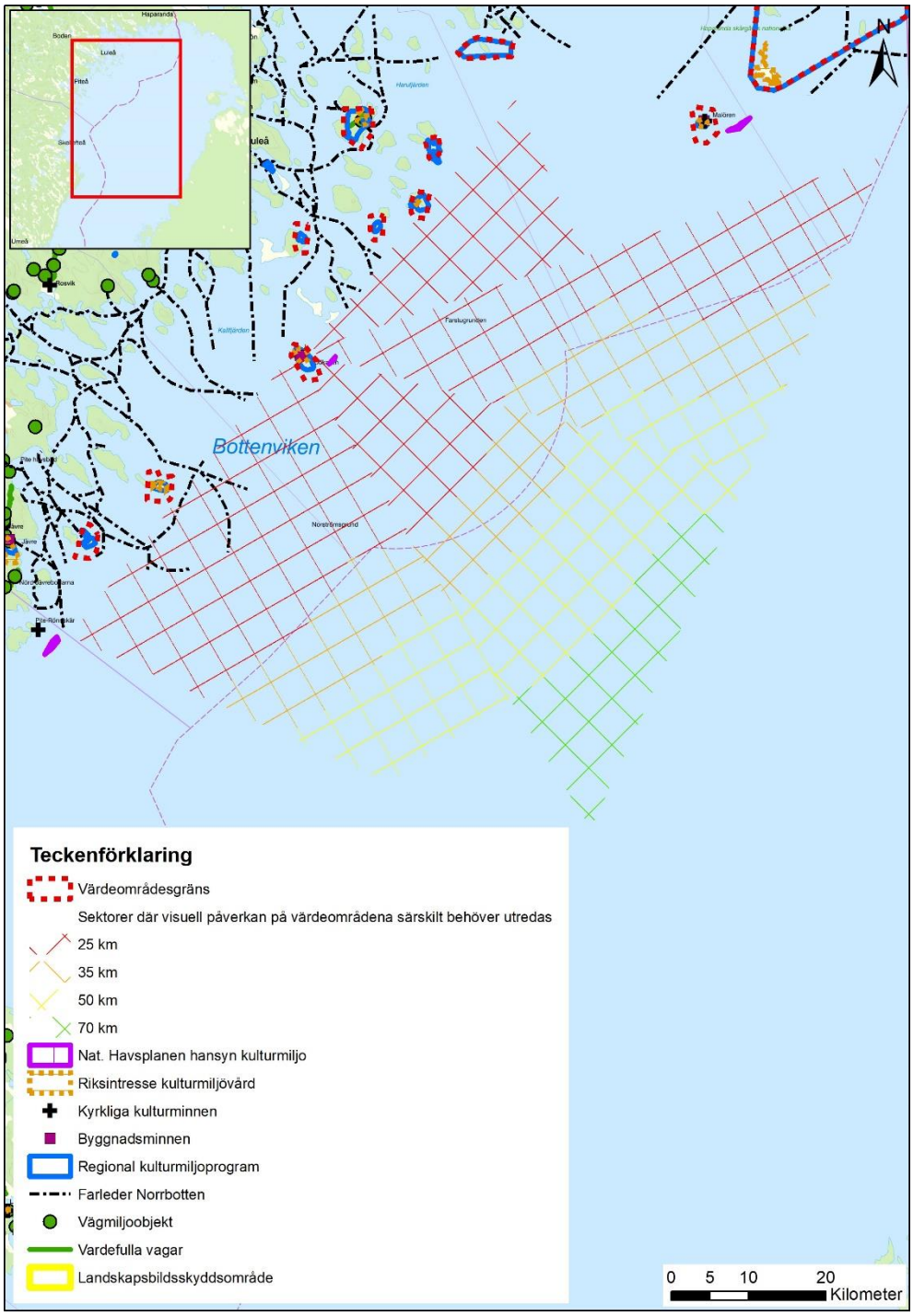

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Rödkallen

Luleå skärgårds utpost mot Finland belägen mellan inseglingslederna mot Luleå och Piteå. Utgör en tydlig markör för platsens roll inom sjöfarten under 1800- och 1900-talen och har alltsedan medeltiden varit en viktig plats för fiske och sjöfart. På ön finns en fyrplats med fyrvaktarboställer och två fyrar, lämningar efter ett medeltida fiskeläge, labyrinter, ett välbevarat kapell från 1700-talet, en lotsstuga och ett sentida fiskeläge.

Värden och uttryck

Rödkallen är en flack moränö med inslag av sand och klappersten och det finns endast en mindre träddunge på ön som skydd för vinden. Ön är belägen i det yttersta havsbandet i mellersta delen av Norrbottens skärgård. Det goda fisket vid ön och den skyddade hamnplatsen gjorde att ön kom att nyttjas av fiskare från Karlö i Finland redan under medeltiden. Med tiden började även Luleåborgarna fiska i dessa vatten och fiskeplatsen kom att ägas av Luleå socken. Lämningarna efter ett äldre fiskeläge, bestående av husgrunder och gistgårdar, ligger omedelbart nordost om dagens fiskeläge. Till detta tidiga fiskeläge hör troligen också de labyrinter som finns på ön. Varför dessa lades vet vi inte, men en teori är att de har med riter för ökad fiskelycka att göra. Ett kapell byggdes år 1760, som även fungerade som sjömärke. På 1820-talet gjordes uppmätningar av vattendjupet längs Norrbottenskusten och mätpersonalen var nära att omkomma vid uppmätningarna av utsjögrunden vid Rödkallen. Dessa svåra vatten gjorde att en lots stationerades här ute redan vid 1800-talets början och den gamla lotsstugan finns fortfarande kvar, intill kapellet. Fyren och bostadshuset byggdes 1872. Bostadshuset är uppfört av plank i en våning med inredd vindsvåning. Utvändigt är det klätt med stående locklistpanel. Fyren är uppförd i en järnkonstruktion av s k Heidenstamtyp, stagade järnrör med fyren längst upp.

Helhetsmiljön för Rödkallen består av följande uttryck:

- Rödkallens fyr, en järnkonstruktion av Heidenstamtyp som uppfördes år 1871. Fyren och fyrvaktarbostället är statligt byggnadsminne.
- Lotsstuga med ett fyrkantigt torn är ett av öns landmärken
- Ett timrat rödfärgat kapell från år 1760-talet som har fungerat som sjömärke
- Lämningar efter ett äldre fiskeläge, bestående av husgrunder och gistgårdar, ligger omedelbart nordost om dagens fiskeläge
- Labyrinter. En teori är att de har med riter för ökad fiskelycka att göra.
- Låga, röda lots- och fiskarstugorna i varierande storlek från sent 1800-tal till 1900-tal, som står i oordnad rad längs en betonggjuten promenadstig.

- Siktlinjer från Rödkallen till Farstugrunden i öst och Nordströmsgrundet i söder.
- Fartygsvrak på havsbottnen kring ön.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården BD 39 Rödkallen
- Delar av området är skyddat som naturreservat enligt MB 7 kap, Rödkallen-Söräspen
- Kyrkligt kulturminne kap 4 KML Rödkallens kapell
- Skydd som statliga byggnadsminnen enligt förordning om statliga byggnadsminnen; Rödkallens fyr och fyrvaktarboställe
- Är upptaget i Norrbotens regionala kulturmiljöprogram
- Fornlämningar skyddade enligt 2 kap KML
- Delar av området ingår i Natura 2000.
- Potentiellt marint värdeområde förlisningstätt havsområde

Hänsyn och rekommendationer

Siktlinjerna ut mot öppet hav och omkringliggande öar kring Rödkallen är mycket känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Den obrutna horisonten är viktig för förståelsen av fyrplatsens funktion och de förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten. Ytstora flytande anläggningar är inte lämpliga inom visuellt närområde till Rödkallen.

Vid etablering av högresta eller på anat sett visuellt dominerande volymer inom 35 km (se RAÄ:s rekommendationer) ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en stor visuell påverkan undviks.

Fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar rekommenderas för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Sandskär

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Skärgårdsmiljö med lämningar efter *säsongsfiskelägen* och fångstplatser som visar på fiskets och säljaktens stora betydelse för försörjning och ekonomi under lång tid.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Sandskär består av följande uttryck:

- Fiskeläge med bevarad bebyggelse jämte husgrunder, gistgårdsrösen och båtlänningar.
- Lämningar efter öns äldsta fiskeläge, troligen från 1400-talet.
- Kapell från 1760-talet.
- Ön som är den största av öarna i Haparanda skärgård har utnyttjats kontinuerligt fram till idag för fiske och säljakt.
- De fria siktlinjerna mot framförallt Malören i sydväst.
- Potential för maritima lämningar, enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där.

Allmänt om hänsynsbehov

Ön som är den största av öarna i Haparanda skärgård har utnyttjats kontinuerligt fram till idag för fiske och säljakt, är känslig för eventuella etableringar av vindkraft i närheten.

Kartillustration

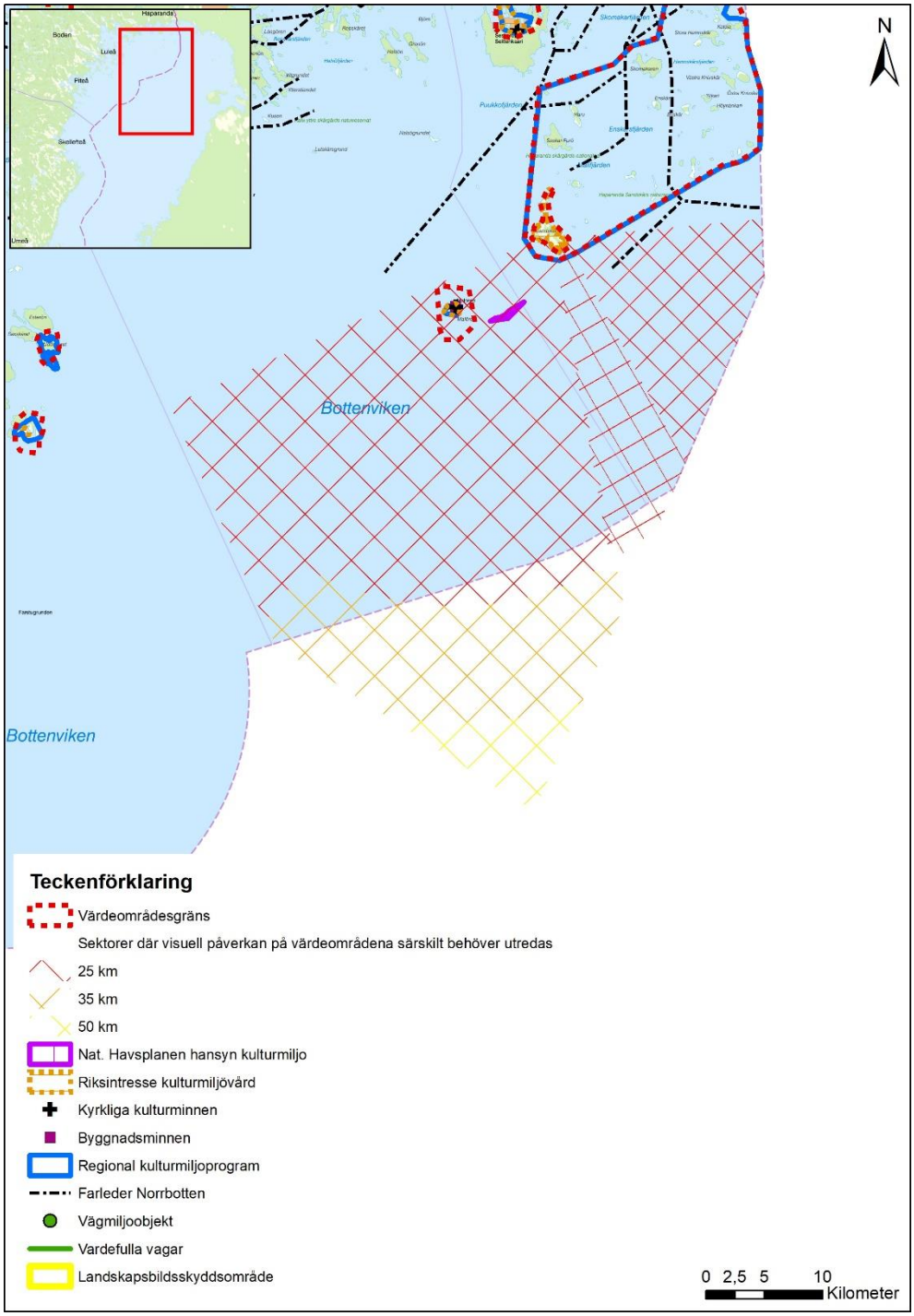

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Sandskär

Den största ön i Haparanda skärgård är Sandskär. Denna ö har en sammansatt fornlämningsbild och kontinuitet i nyttjandet fram till idag. Resterna efter öns äldsta fiskeläge ligger intill kapellet och är troligen från 1400-talet.

Värden och uttryck

Allteftersom hamnarna grundats upp till följd av strandförskjutningen har fiskelägena flyttat till nya platser på öns södra sida. Lämningarna efter gamla potatisåkrar tyder på att ön nyttjats under längre perioder av året.

På Sandskär fanns redan vid 1760-talet ett kapell. Detta var från början ett kronomagasin som flyttades från Björkön i Torneå och gjordes om till kapell. Kapellet låg från början i närheten av den gamla hamnen, men flyttades senare till sin nuvarande plats. Från kapellet utgår tre stenlagda stigar och intill kapellet finns en liten gravplats där bl a en av de besättningsmän som omkom vid segelskutan Elvines förlisning 1886, vilar. Vraket från detta skepp finns på öns västra del.

Helhetsmiljön för Sandskär består av följande uttryck:

- Fiskestugor placerad i två grupper dels vid hamnen och dels sydost om denna. Intill finns grunder efter äldre fiskestugor.
- Kapell från 1760-talet, från början ett kronomagasin som flyttades från Björkön i Torneå och gjordes om till kapell.
- Sammansatt fornlämningsbild med kontinuitet i nyttjandet fram till idag. Resterna efter öns äldsta fiskeläge ligger intill kapellet och är troligen från 1400-talet.
- Vrak från skeppet Elvine som förliste 1886 på öns västra del.
- Fornlämningar i form av gistgårdar, labyrinter och lämningar efter tidigare fiskelägen
- Söder om ön finns flera registrerade fartygslämningar
- På Sandskär finns det många ställen att bada längs de kilometerlånga sandstränderna.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Området är skyddat som nationalpark och naturreservat enligt MB 7 kap. och ingår i Natura 2000 område
- Riksintresse för kulturmiljövården K16 Sandskär
- Kyrkligt kulturminne kap 4 KML Sandskärs kapell

- Fornlämningar skyddade enligt 2 kap KML
- Snadskär är upptaget som värdeområde i Norrbottens kulturmiljöprogram som en del av Haparanda skärgård
- I byggnadsplan för Sandskär finns föreskrifter om hur nytillkommande fiskestugor skall utformas.

Hänsyn och rekommendationer

Siktlinjerna ut mot det öppna havet utanför Sandskär är mycket känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. Siktlinjen mot Malören och vidare mot sydöst är särskilt känslig för moderna visuellt dominerande inslag och ytstora anläggningar. Den obrutna horisonten är viktig för förståelsen de förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten.

Ytstora flytande anläggningar är inte lämpliga inom visuellt närområde till Sandskär. Vid etablering av högresta volymer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en stor visuell påverkan undviks.

Områdena runt Sandskär innehåller ett antal skeppsvrak. Nedläggning av kablar kan vara möjlig endast om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.

Fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar rekommenderas för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Seskarö

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Sågverksamhälle med kontinuitet in i vår tid, beläget på en ö. Kvar efter den äldre sågverksrörelsen finns grunder efter den tidiga sågen som anlades på 1898 med arbetarbostäder, förtöjningsplatser och spinkkajer. Kring 1920 växte Seskarös befolkning fort genom inflyttning och uppgick ca 3000 personer. Sågverken sysselsatte ca 700 personer. I samhället fanns bland annat skolor, livsmedelsbutiker, specialvarubutiker, charkuterifabrik, bryggeri, fotoateljéer, kyrka, polis, och en biograf. Föreningslivet var rikt; flera orkestrar, teatergrupper, nykterhetsloger, politisk föreningsverksamhet, Folkets hus, bibliotek, idrotts- och gymnastikföreningar var aktiva. Orten var under denna tid Haparanda kommuns största samhälle.

Som representant för Norrbottens äldre sågverkssamhällen, varav de flesta försvunnit, utgör Seskarö ett gott exempel.

Seskarö, vattnet och öarna i dess närhet är också rik på fornlämningar. Här återfinns bland annat maritima fartygslämningar, gistgårdar, industrilämningar, tjärdalar, labyrinter och lämningar efter äldre fiskelägen.

Är riksintresse för kulturmiljövården enlig nedan:

Motivering:

Sågverksamhälle med kontinuitet in i vår tid, beläget på en ö, där lokaliseringen visar på 1800-talets möjligheter och tekniska utveckling.

Uttryck för riksintresset:

Från den äldre sågverksrörelsen finns grunder efter såg och arbetarbostäder, förtöjningsplatser och spinkkajer. En blandad villabebyggelse med inslag av välbevarade bostäder från 1900-talets början och bebyggelse med anknytning till fisket. Bebyggelsen i samhället speglar det finska inflytandet på kulturen i området.

Miljötyper

- Sågverksamhälle med många för Norrbotten typiska fornlämningar.

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Seskarö består av följande uttryck:

- Från den äldre sågverksrörelsen finns grunder efter såg och arbetarbostäder, förtöjningsplatser och spinkkajer.
- En blandad villabebyggelse med inslag av välbevarade bostäder från 1900-talets början och bebyggelse med anknytning till fisket.
- Bebyggelsen i samhället speglar det finska inflytandet på kulturen i området.
- Fornlämningar i form av bland annat labyrinter, äldre fiskelägen och gistgårdar.
- Potential för maritima lämningar, enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där.
- Värdefull skärgårdsmiljö mot Puukkofjärden, Seskaröfjärden och Skomakarfjärden
- Fri sikt mot havet från Tromsöviken.

Allmänt om hänsynsbehov

Seskarös läge i Haparandas innerskärgård sydöst om Haparanda utgör till havs ett känsligt område för etablering av vindkraft. På öns södra del finns idag fem vindkraftverk i skogsmarken, deras placering upplevs som något mindre känslig.

Kartillustration

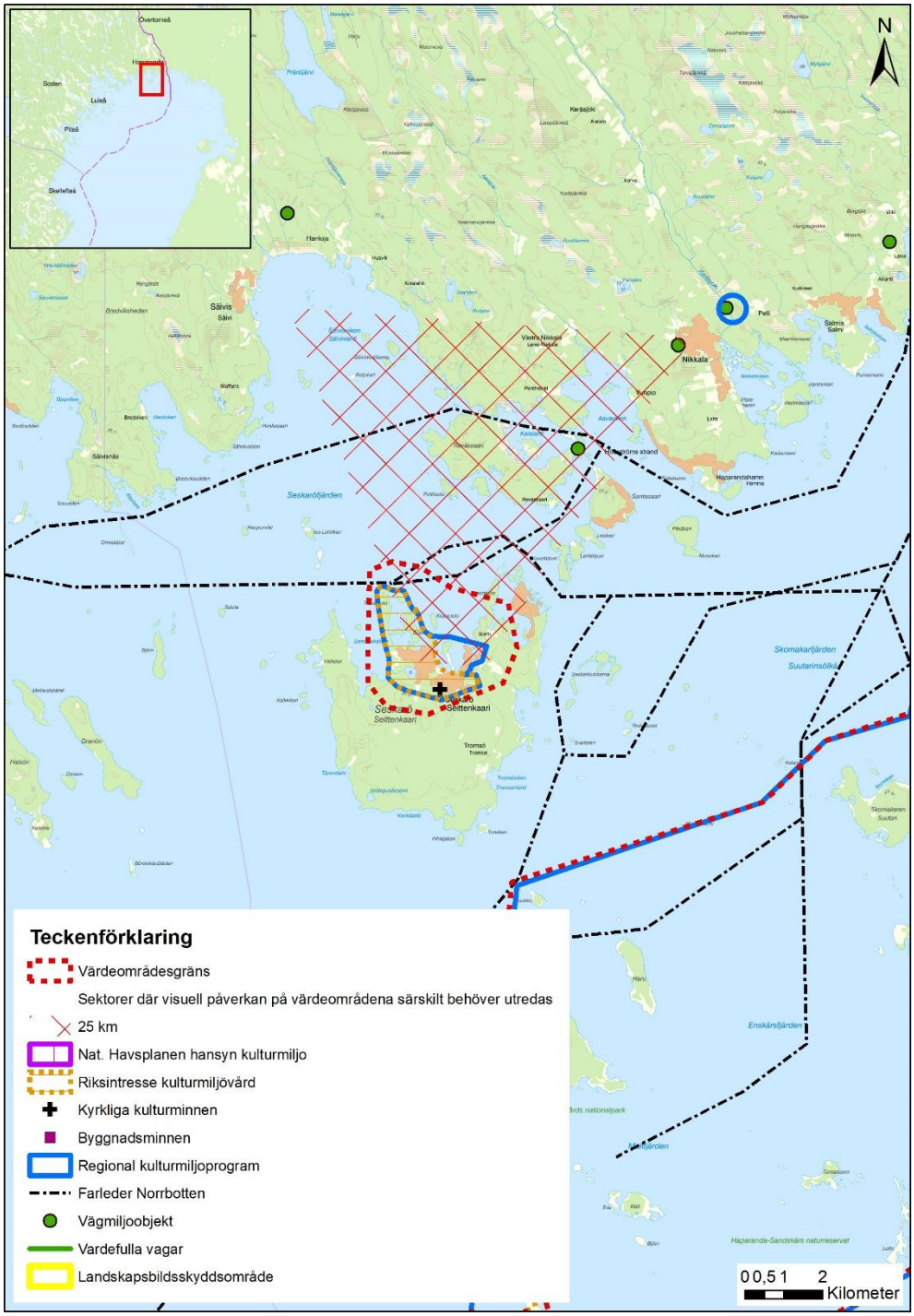

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Seskarö

Seskarö präglas av platsens historia som sågverkssamhälle, även om en labyrint och fiskebodar visar på fiskets tidiga betydelse på ön. Här finns en blandad villabebyggelse med inslag av välbevarade bostäder från 1900-talets början. Intill hamnen är bebyggelsen knuten till fisket. Kvar efter den äldre sågverksrörelsen finns endast grunder efter såg och arbetarbostäder, förtöjningsplatser och spinkkajer.

Värden och uttryck

I skriftliga källor nämns Seskarö för första gången 1530. Ön nyttjades då för strömmings- och laxfiske. Från det tidiga fisket på ön finns inget kvar utom en labyrint som antagligen anlades under denna tid, kanske i magiskt syfte. Även samerna har under lång tid nyttjat ön som vinterbetesland. Ön hade ingen fast befolkning före 1609 då två fiskebönder från Närä i Finland slog sig ner på öns norra sida där det fanns skyddade hamnplatser. År 1640 tillkom ännu ett hemman. Fisket var huvudnäringen för öborna, eftersom betesmarken och den odlingsbara marken var begränsad.

Antalet hemman hade fram till 1800- talet endast ökat med två, förutom några backstugusittare och torpare. Från början av 1800-talet har odlingsmarkernas utbredning på ön varit konstant. Seskarö var alltså en liten fiskebondby när det första sågverket anlades på ön.

Från 1885 hade ön nyttjats som utskeppningshamn för det sågade virket från vattensågar i Svanstein och Ruskola.

Sågverksamheten flyttades från dessa orter till Seskarö i och med ångsågarnas genombrott, för att placera sågen vid utskeppningshamnen. År 1892 grundades Sandvikssågen och året därpå Granviksågen. Många av sågverksarbetarna från byarna flyttade med, men hit sökte sig även sågverksarbetare från orter längs Norrlandskusten. På sju år ökade öns folkmängd med 500 personer. Arbetarbostäder växte upp, liksom en herrgård som inrymde kontor och handel. På kort tid förvandlades den lilla byn till ett sågverkssamhälle. Sågverket bytte ägare ett flertal gånger och det finska inflytandet ökade successivt vilket kan ses på bl.a. bebyggelsen i samhället. Både sågverksrörelsen och samhället expanderade kontinuerligt under perioden 1910- 1920 och ön hade som mest 3 000 invånare.

Under första världskriget kom bristen på livsmedel att utmynna i hungerkravaller, den s.k. svenska revolutionen 1917- 1918. Ransoneringskorten till Seskarö hade blivit fördröjda, vilket gjorde att arbetarna inte kunde köpa det bröd som fanns i butikerna på ön. Till slut gjorde den akuta bristen på livsmedel att arbetarna tvingade bagarna att sälja sitt bröd utan ransoneringskort. Full betalning erlades och köpens mängd motsvarade ransoneringskortens.

Trots detta tillkallades polis och ett tiotal arbetare arresterades. Kronofogden kom tillsammans med militären för att hålla förhör. När de förhörda inte släpptes krävde arbetarna sina kamraters frigivande. När de anhållna skulle tas till båtarna ökade oron och militären fick order att skingra massan. De gick mot arbetarna med sänkta bajonetter, men lät sig avväpnas när de kom intill dem. Militärerna lämnade nesligt ön. Några dagar senare kom nya trupper och började patrullera kring stränderna så att ingen lämnade ön. Till slut kom landshövdingen ut till Seskarö och utlovade mat och lindriga påföljder om lugnet på ön återtogs. Detta anbud accepterades och allt återgick till det normala igen.

Seskarös expansion avtog ganska snart. Redan 1924 lades Granvikssågen ner och bolaget flyttade sin verksamhet till Finland. Bara fyra år senare avvecklades även Sandvikssågen. På några få år hade hela samhället lamslagits med en arbetslöshet på 92 %.

År 1930 anslog riksdagen medel för att köpa in och sätta igång Sandvikssågen på nytt och alltsedan dess har sågen varit i drift. Från de tidiga sågverkens tid finns idag endast grunder av såg och arbetarbostäder, rester av spinkkajer och gamla förtöjningsplatser.

Yrkesfisket på ön upphörde inte i och med sågverksamhällets uppväxt och denna näringsgren fortgick också ända fram till 1970 då fiskarna sade upp sina arrenden på grund av minskande laxbestånd.

Idag är Seskarö ett villasamhälle med en blandad bebyggelse med inslag av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Här finns gårdsmiljöer från 1900-talets början, där byggnaderna är panelade och målade i ljusa färger och har en lokal prägel med finska drag i arkitekturen. Intill hamnen finns också bebyggelse med anknytning till fisket kvar.

Helhetsmiljön för Seskarö består av följande uttryck:

- Lämningar efter 1800-talets sågverk.
- Ett större samhälle med bebyggelse från i huvudsak 1900-talets början. Innefattar panelade villor, Folkets hus, en skola med mera. Finska influenser syns i byggnadstyperna.
- Seskarö kyrka, kyrkligt kulturminne.
- Flera för Norrbotten traditionella fornlämningar i form av gistgårdar, en labyrint, fiskelägen.
- Flera tjärdalar finns registrerade som fornlämningar.
- I vattnet runt om Seskarö, speciellt i norr finns flera fartygslämningar registrerade i kulturmiljöregistret (Fornsök).

Sammanfattningsvis finns på Seskarö en kontinuitet i sågverksrörelsen som kan ses som ett resultat av svensk regionalpolitik. Den kustbundna lokaliseringen speglar dessutom 1800-talets tekniska utveckling. Samhällets bebyggelse speglar det finska inflytandet på kulturen i området. Detta ger miljön ett högt kulturhistoriskt värde.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården BD 17 Seskarö
- Fornlämningar skyddade enligt 2 kap KML.
- Kyrkligt kulturminne kap 4 KML Seskarö kyrka
- Stångmärken på de östra öarna utanför Seskarö

Hänsyn och rekommendationer

Puukkofjärden, Seskaröfjärden och Skomakarfjärden gränsar mot Haparanda skärgårdsmiljöer och till Malören. Detta inomskärsområde bedöms mycket känsligt för visuellt dominerande inslag så som vindkraftsanläggningar. Siktlinjerna från Tromsöviken ut mot havet bör värnas.

Områdena runt Seskarö innehåller ett antal skeppsvrak. Nedläggning av kablar kan vara möjlig endast om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.

Fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar ska genomföras för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Småskären

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Fiskeläge med medeltida ursprung i Luleås yttre skärgård. Lämnades som gåva från drottning Kristina till Luleå stad 1652. Representerar fiskets betydelse för städernas borgerskap och visar hur kustbefolkningen nyttjat havets resurser från medeltid till modern tid.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Kyrkomiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Småskär består av följande uttryck:

- Husgrunder och gistgårdsfundament efter 1700-talets fiskeläge strax nordost om nuvarande bebyggelse i Kyrkviken. Fornlämningar i form av en kallmurad inhägnad som enligt traditionen fungerat som tingsplats, labyrinter samt fundament efter sjömärken nära kapellet.
- Fiskelägets struktur med bebyggelsen som formar sig kring den hästskoformade Kyrkviken och uddens nordöstra sida, med låga små stugor innanför en rad av sjöbodar i strandlinjen.
- De rödfärgade stugorna har ett ålderdomligt uttryck med skala, proportioner och skorstensläge som pekar på rötter i tidigt 1800-tal eller tidigare. Sjöbodarnas tydliga koppling till respektive stuga, det öppna utrymmet mellan stugorna och raden av bodar som bildar ett gemensamt rum. Sjöbodarna som ofta är större än stugorna och har en ålderdomlig konstruktion med utkragad överdel som tidigare var vanlig längs Bottenviken.
- Det rödfärgade enkla kapellet från 1720 som är det äldsta i Norrbottens skärgård.
- Det öppna landskapsrummet mellan fiskeläget och kapellet som ligger högre och på avstånd från fiskeläget.
- Den skyddade naturhamnen som står i skarp kontrast till inseglingsledens öppna vatten.
- Potential för maritima lämningar, enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där.

Allmänt om hänsynsbehov

Siktlinjerna från den skyddade naturhamnen bör värnas. Området närmast öarna är mycket känsligt för etablering av högresta anläggningar.

Kartillustration

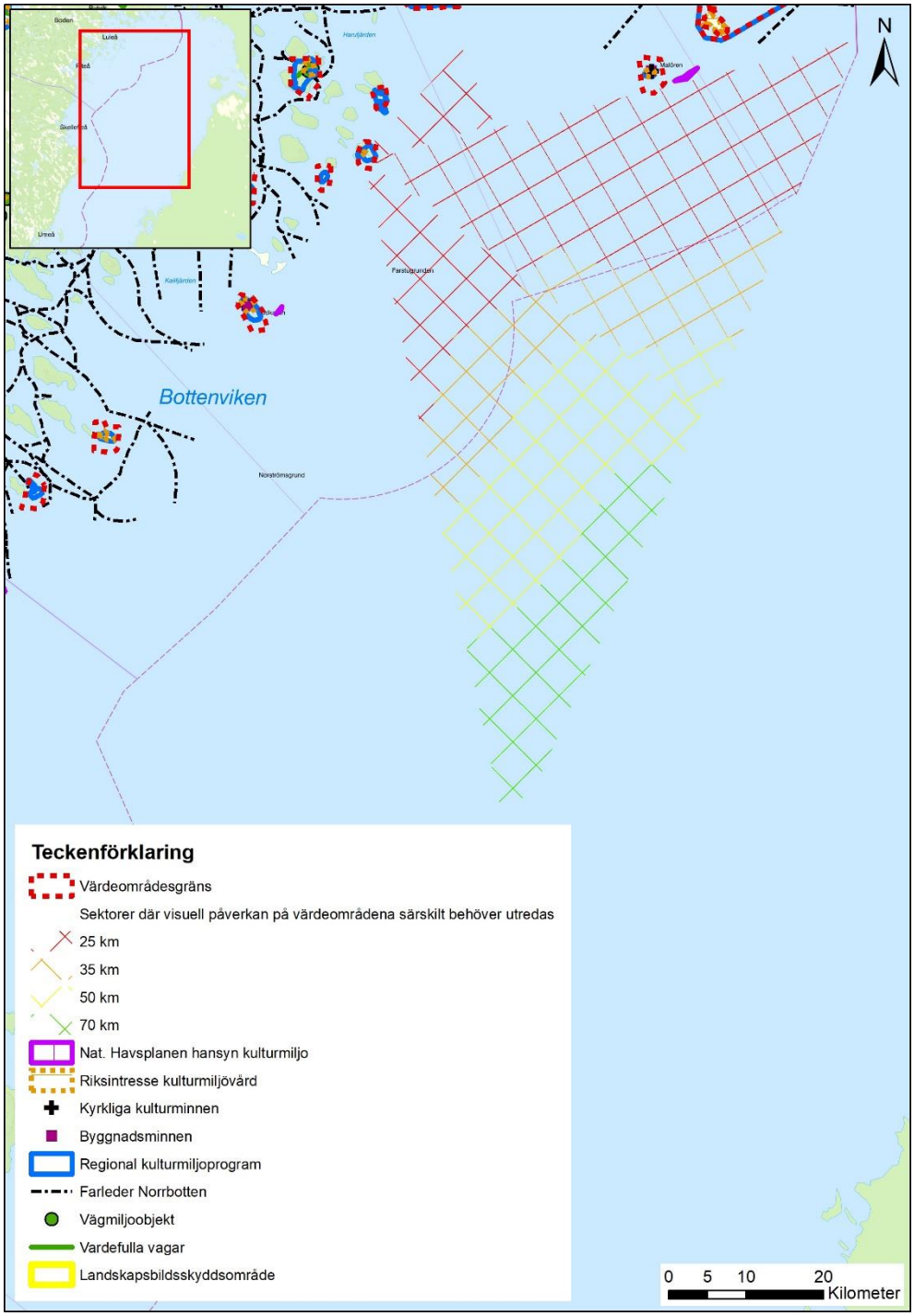

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Småskär

Förutsättningarna för att anlägga ett fiskeläge på Småskären var tidigt goda. Här fanns både skyddade hamnplatser och goda fiskevatten. Det första fiskeläget på platsen anlades under 1500-talet. 1652 donerade drottning Kristina formellt fiskeläget till Luleå stad. På ön finns idag lämningar efter två äldre fiskelägen samt enstaka tomtningar och labyrinter som berättar om de tidiga fiskelägenas läge och utsträckning.

Värden och uttryck

Luleås fiskeborgare nyttjade endast Småskärens fiskeläge under somrarna. Trots detta byggdes ett kapell där på 1720-talet. Detta enkla kapell, finns fortfarande kvar och är idag skärgårdens äldsta. Kapellet är byggt i liggande timmer och utvändigt klätt i faluröd träpanel. Predikstolen från 1700-talet finns kvar och altartavlan från 1925, målad av konstnären Fritiof Eriksson, är insatt i en skulpterad ram från 1700-talet.

På 1860-talet uppfördes ett badhotell på ön, Rammelholmsbadet, som ett svar på den ökade efterfrågan på sådana anläggningar hos borgerskapet under 1800-talets slut. Intresset för denna rekreationsort avtog emellertid tämligen fort och redan 1887 flyttades det förfallna hotellet in till Luleå. Kvar på ön blev bara hotellgrunden.

Idag nyttjas ön inte längre av yrkesfiskare eftersom behovet av övernattning ute i skärgården minskade när motorbåtarna slog igenom. De gamla fiskestugorna används idag i huvudsak som fritidshus. De rödmålade fiskestugorna i fiskeläget är klädda med lockläktpanel eller timrade och rödfärgade. Fiskebodar, båthus och mindre uthus ligger samlade kring Kyrkviken och ett par av dem fortsatt i ofärgat bart timmer. Vid viken ligger också det gamla kapellet.

Helhetsmiljön för Småskär består av följande uttryck:

- Husgrunder och gistgårdsfundament efter 1700-talets fiskeläge strax nordost om nuvarande bebyggelse i Kyrkviken.
- Fornlämningar i form av en kallmurad inhägnad som enligt traditionen fungerat som tingsplats
- Labyrinter samt fundament efter sjömärken nära kapellet
- Fiskelägets struktur med bebyggelsen som formar sig kring den hästskoformade Kyrkviken och uddens nordöstra sida, med låga små stugor innanför en rad av sjöbodar i strandlinjen.
- Det öppna landskapsrummet mellan fiskeläget och kapellet som ligger högre och på avstånd från fiskeläget.
- Skyddad naturhamn som kontrast till inseglingsledens öppna vatten.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården K 49 Småskär
- Kyrkligt kulturminne, kap 4 KML Småskärs kapell
- Fornlämningar skyddade enligt 2 kap KML.
- Området är detaljplanelagt gällande nytillkommande bebyggelse och fastställd byggnadsplan för fritidsbebyggelse är upprättad 1977.
- Havsområdet runt Småskär är skyddat som naturreservat enligt MB 7 kap. Smulterskäret och Småskärens klippor.
- Småskären är fågelskyddsområde.

Hänsyn och rekommendationer

Siktlinjerna från den skyddade naturhamnen behöver värnas. Den vida siktlinjen ut mot öppet hav i öster bedöms känslig för visuellt dominerande inslag. Området närmast öarna är mycket känsligt för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag.

Ytstora flytande anläggningar är inte lämpliga inom visuellt närområde till Småskär. Vid etablering av högresta volymer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en stor visuell påverkan undviks.

Områdena runt Småskär innehåller ett antal vraklämningar. Nedläggning av kablar kan vara möjlig endast om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas. Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns potential för fler vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar behöver genomföras för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Stenskär

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Stenskär är en ö i Piteå skärgård med lämningar efter äldre tiders fiskare i form av gistgård, labyrinter och kompassrosor lagda i sten. Inget åretruntboende finns på ön men på dess sydvästsida är ett litet fiskeläge med ett tiotal stugor.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Stenskär består av följande uttryck:

- Norrbottens skärgård har kallats världens labyrintrikaste skärgård och på Stenskär finns en ovanligt hög koncentration av denna fornlämningstyp. Detta ger Stenskär ett högt kulturhistoriskt värde.
- Ett litet fiskeläge bestående av ett tiotal stugor beläget på öns sydvästsida. Det används idag för fritidsändamål.
- Potential för maritima lämningar, enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där.

Allmänt om hänsynsbehov

Ett hänsynsavstånd för eventuella etableringar av högresta anläggningar bör hållas i närheten av Stenskär. Siktlinjerna mot Jävrefjärden, Pite-Rönnskär söderut och Norra Bondöknallanra i öster är speciellt känsliga.

Kartillustration

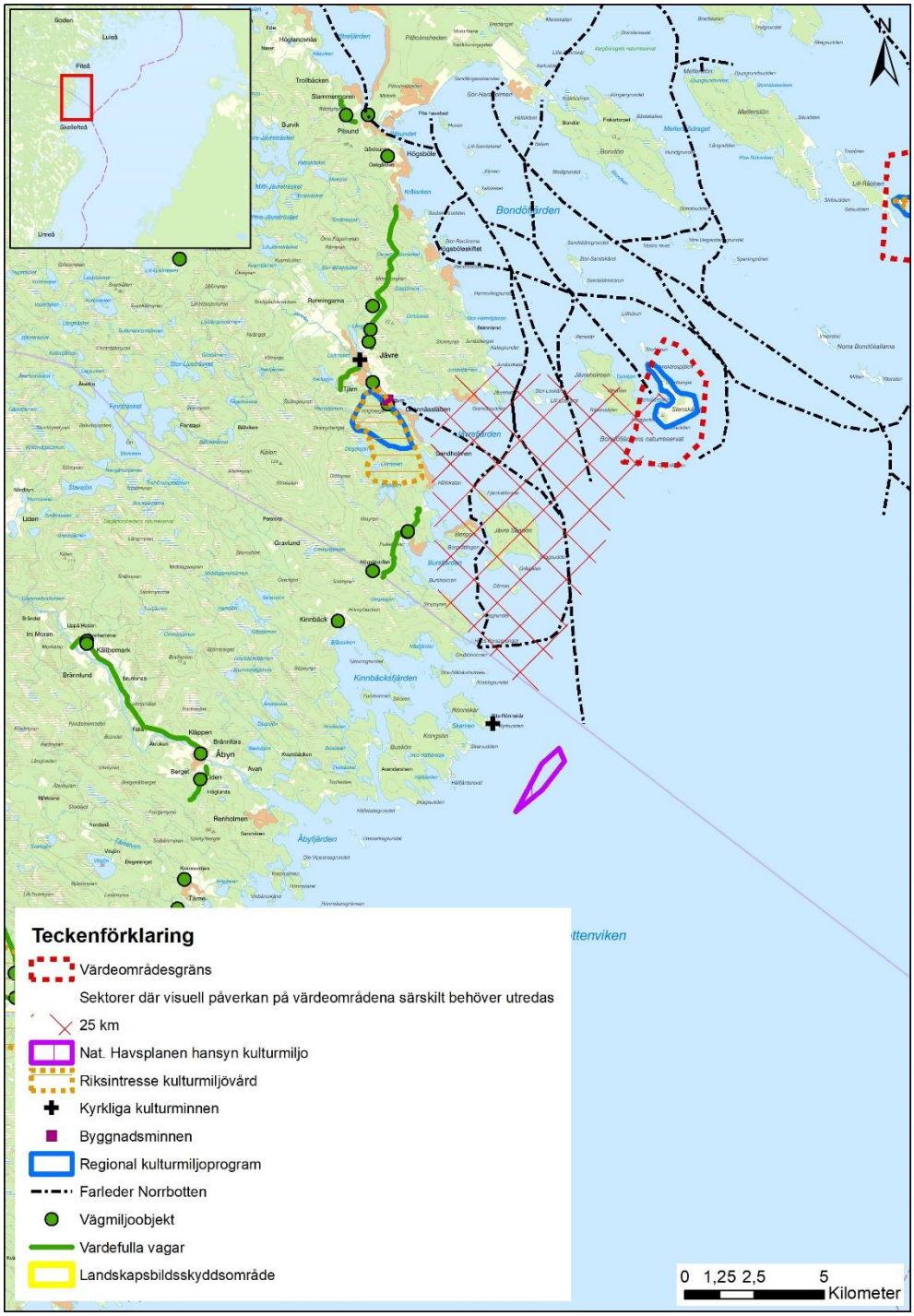

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Stenskär

Stenskär är en ö i Piteå skärgård med lämningar efter äldre tiders fiske i form av en tomtning, gistgårdsrösen, labyrinter och kompassrosor lagda i sten. På öns sydvästsida är ett litet fiskeläge med ett tiotal stugor.

Värden och uttryck

Stenskär är en svagt ryggad, öppen ö med klapperstensfält och sandstränder, som sedan medeltiden haft skyddade hamnlägen och legat nära fastlandet. När ön först började nyttjas av fiskare är inte känt. Möjligen redan under medeltiden. Kanske är tomtningen och gistgården på ön från 1500-talet. Det är ovanligt att en gistgård ligger intill en tomtning och inte hör ihop med en hel fiskelägestomt, vilket är fallet här. Endast några få sådana exempel finns i länet. Fiskarna på Stenskär fiskade troligen strömming under vår och/eller höst.

På ön finns en ovanligt hög koncentration av labyrinter. Det anses att sådana har traditioner sedan medeltid och förknippas bland annat med ceremoniella handlingar som utfördes till exempel för att få fiskelycka, men kan även ha använts för förströelse. Dessa labyrinter är dock betydligt yngre och anlagda under 1800-talet. Även kompassrosor finns på Stenskär.

Helhetsmiljön för Stenskär består av följande uttryck:

- Ett litet fiskeläge bestående av ett tiotal stugor beläget på öns sydvästsida. Det används idag för fritidsändamål.
- Fornlämningar i form av labyrinter (anlagda under 1800-talet), gistgårdar och kompassrosor

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Fornlämningar skyddade enligt 2 kap KML.
- Området är skyddat som naturreservat enligt MB 7 kap. Bondöfjärden
- Stenskär är upptaget i Norrbottens regionala kulturmiljöprogram och är därmed ett 8:13-område, ie särskilt värdefullt bebyggelseområdet enligt PBL.
- Ingår i natura 2000 område

Hänsyn och rekommendationer

Ett hänsynsavstånd till eventuella etableringar av högresta anläggningar bör hållas i närheten av Stenskär. Siktlinjerna från fiskebodarna mot Jävrefjärden, fastlandet i väster samt Pite-Rönnskär söderut och är speciellt känsliga för etablering av högresta och ytstora anläggningar och andra visuellt dominerande inslag.

Vid etablering av högresta volymer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en stor visuell påverkan undviks.

Områdena runt Stenskär innehåller inte några kända skeppsvrak. Nedläggning av kablar kan vara möjlig endast om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas. Enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där finns viss potential för vraklämningar i området varför ytterligare marinarkeologiska utredningar behövs för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och nedläggning av kabel.

Storrebben och Svarthällan

Norrbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Storrebben är Piteå skärgårds högsta ö vilket innebär att det är den tidigast nyttjade av fiskare och fångstmän i området. På ön finns stora mängder av tomtningar, labyrinter, gamla vattenståndsmärken, rösen och ett fiskeläge. Ön har från 500-talet och fram till modern tid nyttjats av fiskare.

Miljötyper

- Säsongsfiskelägen
- Forn- och medeltida kustmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Storrebben och Svarthällan består av följande uttryck:

- Bevarad bebyggelse Storrebben. Där finns omkring 15 rödmålade stugor med tillhörande båt- och gethus, en gammal fyrbåk från 1825 och en fiskehamn. På Svarthällan finns ytterligare sju fiskestugor.
- 27 husgrunder ordnade gruppvis från 17 möh till 7 möh
- 6 labyrinter troligen av medeltida ursprung
- Vattenmärken från bland annat 1750, 1851 och 1884 för undersökning av den då successiva vattenminskningen.
- Potential för maritima lämningar, enligt rapporten Möjligen har ett skepp förlist där.

Allmänt om hänsynsbehov

Inomskärs mot kustlinjen är skärgården känslig för högresta anläggninar. Några marina lämningar utan status fornlämning finns registrerade i fornsök runt ön och vid eventuell nerläggnng av kabel bör hänsyn tas till dem.

Kartillustration

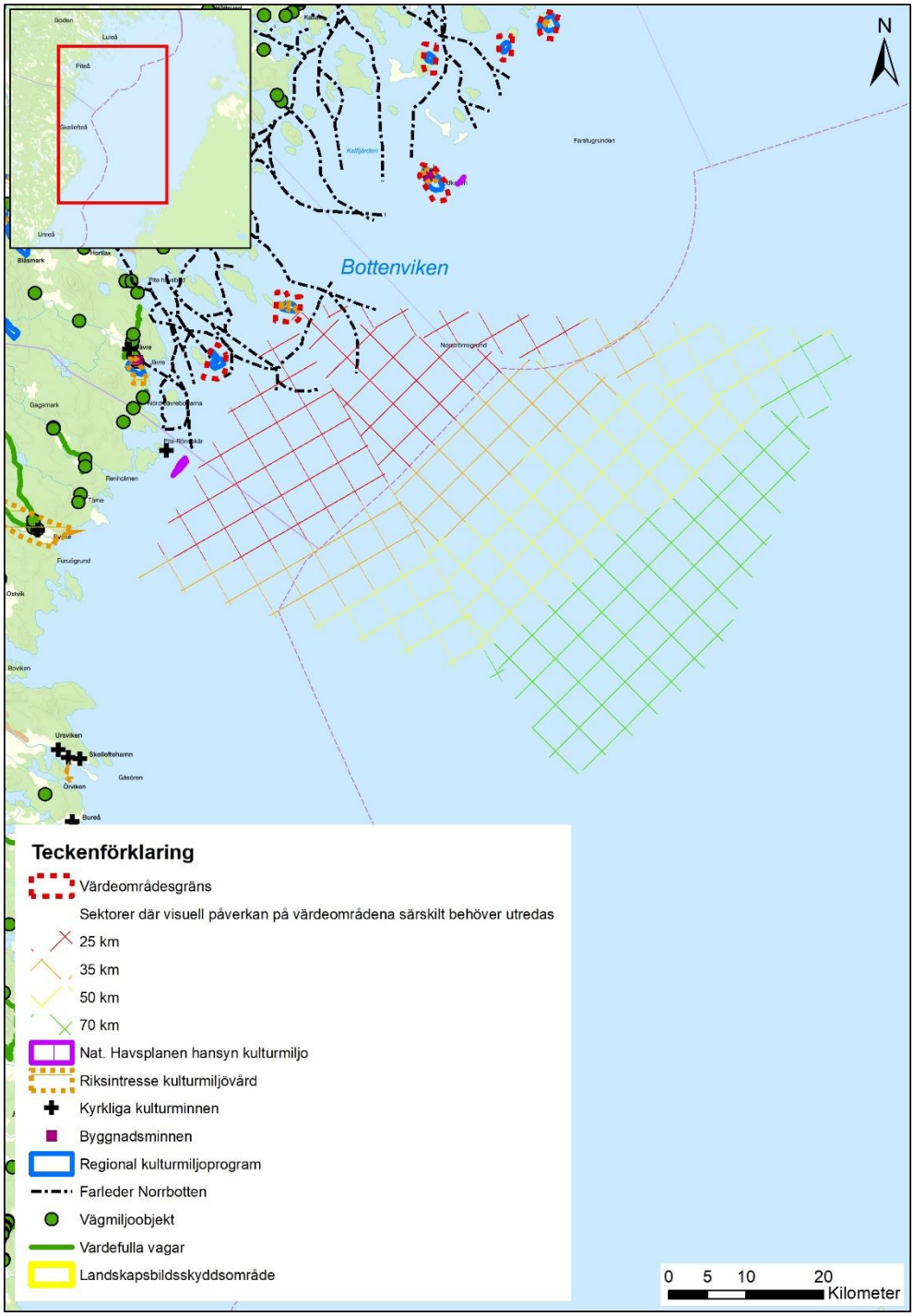

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Storrebben och Svarthällan

Öns läge i den yttersta skärgården gjorde säljakt lämplig på vårvintern. Redan under 500-talet började ön att nyttjas av säljägare som vistades säsongsvis på öarna. De bodde i enkla säsongsbosättningar s.k. tomtningar som låg på klapperstensfälten.

Värden och uttryck

På ön finns stora mängder av tomtningar, labyrinter, gamla vattenståndsmärken, rösen och ett fiskeläge. Idag finns endast runda, kvadratiska och rektangulära "grunder" av klappersten kvar av dessa. De ligger i grupper från öns högsta punkt och ner mot 7 m ö h. Det syns tydligt hur de som nyttjat ön flyttat sina bostäder allt eftersom landhöjningen fortskridit. Så småningom kom fisket att få en allt större betydelse och säljakten avtog. I och med landhöjningen skapades nytt land och nya naturliga hamnplatser bildades.

På 1300-talet när Piteåområdet koloniserades kom inte Storrebben att tillhöra kustsocknen, vilket var det vanliga, utan blev en allmänning. Ön övergick så småningom till kronoegendom som Piteå stad fick tillåtelse att nyttja som fiskeplats. De labyrinter som registrerats på ön vet man lite om både syftet med dem och deras ålder. Troligen är de av medeltida ursprung. En teori är att de har med riter för ökad fiskelycka att göra. Kanske användes de i något magiskt syfte, för att få god fiskelycka. På Storrebben finns också några odaterade rösen. Från 500-talet och fram till modern tid har alltså denna ö nyttjats av fiskare och säljägare.

Storrebben nyttjades också för vetenskapliga studier vilket vattenståndsmärkena vittnar om. Här finns vattenmärken från bl.a. 1750, 1851 och 1884. Troligen var det regementspastor Unaeus som påbörjade denna serie då den successiva vattenminskningen diskuterades i de lärda kretsarna vid denna tid.

Helhetsmiljön för Storrebben och Svarthällan består av följande uttryck:

- På Storrebben finns idag omkring 15 rödmålade stugor med tillhörande båt- och gethus, en gammal fyrbåk och en fiskehamn. På Svarthällan finns ytterligare sju fiskestugor. Dessa fiskelägen används inte längre av yrkesfiskare utan de har övergått till att bli fritidshus.
- Storebben och Svarthällan [BD 66] (Piteå sn) är riksintresse för kulturmiljövården enligt nedan:

  Motivering: Säsongsfiskelägen som kontinuerligt nyttjats från förhistorisk tid och fram till i dag och som speglar den stora betydelsen som fisket haft i länet. Fornlämningskoncentration bestående av husgrunder och labyrinter. (Forn- och medeltida kustmiljö).

Uttryck för riksintresset: Fyrbåk från 1825, 27 husgrunder ordnade gruppvis från 17 möh till 7 möh, 6 labyrinter och ett vattenståndsmärke med nivåer från 1750 och framåt. Bevarad bebyggelse.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården BD 66 Storrebben och Svarthällan
- Fornlämningar skyddade enligt 2 kap KML.
- Utpekat som särskilt värdefullt bebyggelseområde enligt PBL §8:13.
- Området är skyddat som naturreservat enligt MB 7 kap. Stor-Räbbens naturreservat.
- Ingår i Natura 2000 område.

Hänsyn och rekommendationer

Inomskärs mot kustlinjen är skärgården känslig för högresta anläggninar. Öns höga läge gör att högresta anläggninar syns mer från ön.

Siktlinjerna ut mot det öppna havet är mycket känsliga för etablering av högresta anläggningar och andra visuellt dominerande inslag. De öppna vyerna och obrutna horisontlinjen mot öst och sydöst är känsliga för moderna visuellt dominerande inslag och ytstora anläggningar. Den obrutna horisonten är viktig för förståelsen av de förindustriella kulturhistoriska värdena längs kusten.

Vid etablering av högresta volymer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en stor visuell påverkan undviks.

Några marina lämningar finns registrerade i Kulturmiljöregistret (fornsök) runt ön, dock ej med status fornlämning. Nedläggning av kablar kan vara möjlig endast om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas. Fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området.

Västerbottens län

I Västerbottens län redovisas följande 10 värdeområden:

1. Bjuröklubb
2. Holmögadd och Ängesön
3. Holmön
4. Järsnäsklubb
5. Kågnäset
6. Norrbyskär
7. Pite-Rönnskär
8. Ratan
9. Snöan
10. Stora Fjäderägg

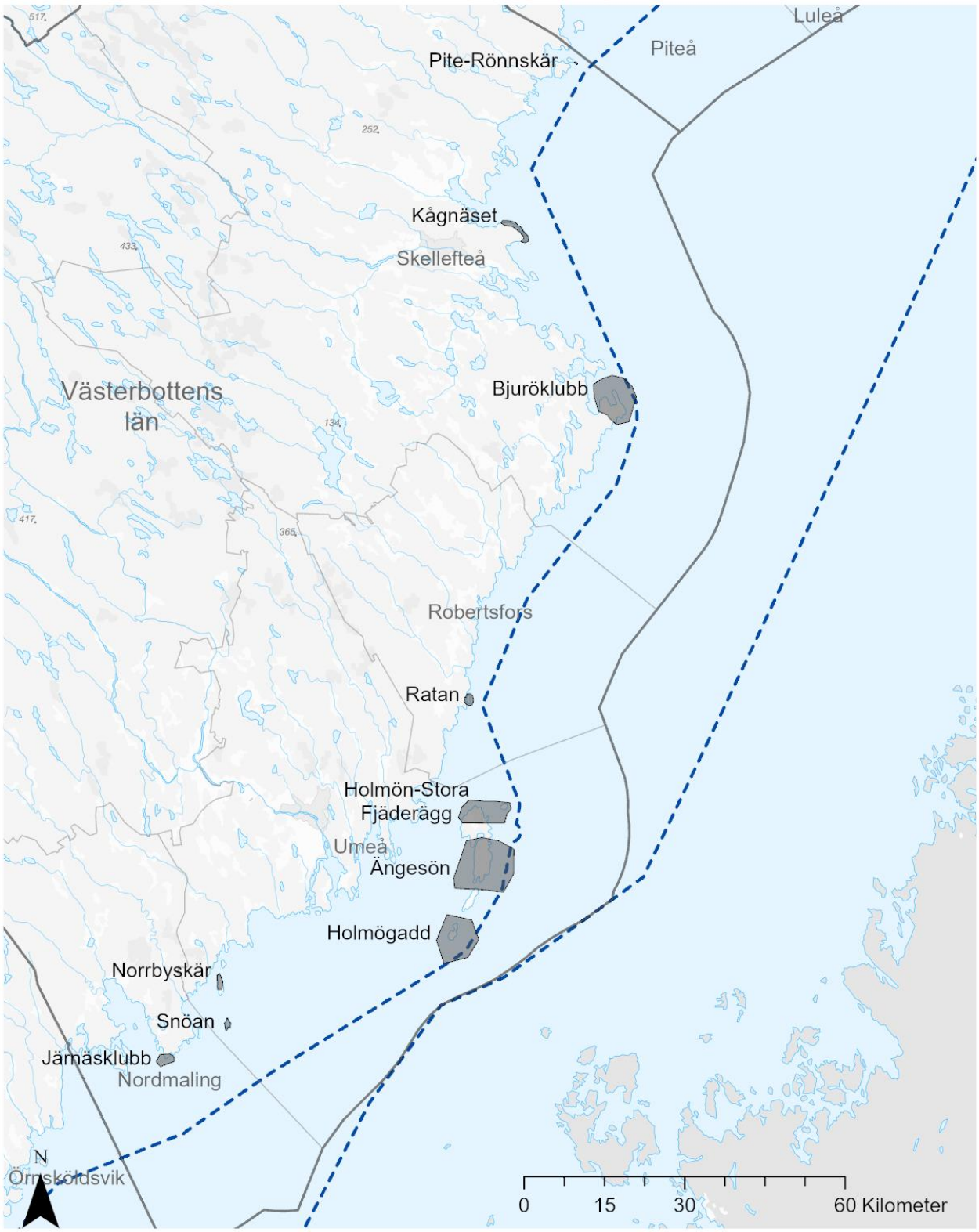

Karta som visar utpekade värdeområden i Västerbottens kust och skärgård.

Bjuröklubb

Västerbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Sammansatt kustmiljö med anläggningar för sjöfartens kommunikationer och kustnära säsongsfiske. Området speglar den ekonomiska och tekniska utvecklingen samt sociala funktioner för kustnära näringsfång och kommunikationer från yngre järnålder till nutid. Området är vraktätt.

Miljötyper

- Kommunikationsmiljö
- Säsongsfiskeläge, fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

- Fyrplats, med två fyrar, lotsutkik och personalbostäder samt kommunikations-, väderrapporterings- och signalanläggningar.
- Öppna siktlinjer från fyren mot havet och den obrutna horisontlinjen.
- Fri sikt mellan kapellet och Sundet.
- Hamnanläggningar med magasin och bodar.
- Bebyggelse med ursprungligt bebyggelsemönster och byggnadsskick: fiskarkapell, fiskeläge med stugor och bodar, båtlänningar och gistgårdar.
- Lotsstugor med enstaka ekonomibyggnader.
- Kustbundna fornlämningar: tomtningar, giströsen, rösen för sjömärken, labyrinter, en trolig medeltida kapellplats samt fartygslämningar.

Allmänt om hänsynsbehov

De visuella sambanden och den öppna vattenspegeln och obrutna horisonten i öst är viktig för förståelse för sjöfartens historia och den kulturhistoriska miljön. Det är därför av stor vikt att vattenspegeln hålls öppen och ytstora flytande anläggningar är inte lämpliga. Området utanför Bjuröklubb innehåller ett stort antal skeppsvrak varför nedläggning av kablar behöver föregås av ytterligare marinarkeologiska utredningar.

Kartillustration

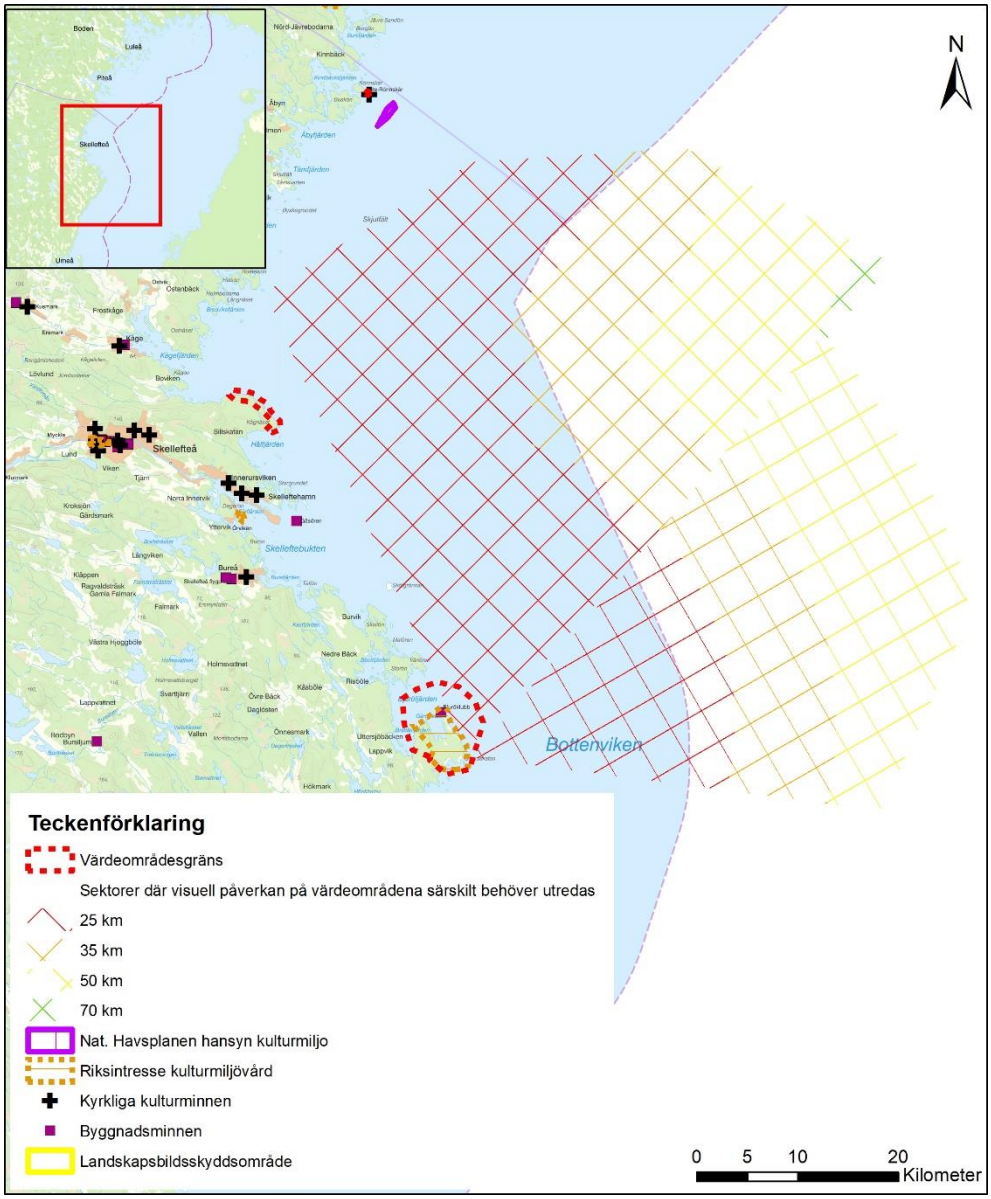

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Bjuröklubb

Bjuröklubb utgör en sammansatt kustmiljö med anläggningar för sjöfartens kommunikationer och kustnära säsongsfiske, statligt lots- och fyrväsende, väderrapportering samt militära ändamål i maritim miljö. Området speglar den ekonomiska och tekniska utvecklingen samt sociala funktioner för kustnära näringsfång och kommunikationer från yngre järnålder till nutid. Området är vraktätt.

Bjuröklubb utgörs idag av en halvö som är Västerbottens östligaste punkt i Bottenviken. Området har sedan förhistorisk tid brukats som fiskehamn och utgångspunkt för säljakt. Flertalet av typiska fornlämningar som förknippas med norrländska kustmiljöer finns på halvön. Dessa visar också på hur befolkningen ständigt anpassat sina verksamheter och anläggningar efter geologiska förutsättningar som landhöjningen inneburit genom till exempel flytt av hamn och fiskeläge. Även under senare tid, när industrialismen gjorde intrång på andra ställen, var befolkningen i Lövånger hänvisad till fisket i större utsträckning än i de övriga kustsocknarna. Anledningen till detta var troligen att området saknar större vattendrag och industrin fick på så vis inte något fotfäste här.

Ytterligare en aspekt av Bjuröklubb är den sjöfart som bedrivits. Flertalet vrak utanför öns kuster vittnar om detta tillsammans med fyr och lotsplats. Området berättar om kuststräckan och skärgårdens betydelse för kustnära säsongsfiske och sjöfartens kommunikationer med ett månghundraårigt tidsdjup. Området speglar den ekonomiska och tekniska utvecklingen samt sociala funktioner för kustnära näringsfång och kommunikationer från yngre järnålder till nutid.

Värden och uttryck

Redan i slutet av 1400-talet omnämns Bjuröklubb då den utpekades av ryssarna som gränsmärke mellan ryskt och svenskt område. Området är rikt på lämningar från ännu äldre skeden. Förutom ensamt liggande gravrösen finns ett större fornlämningsområde innehållande rösen, labyrinter, tomtningar (dvs bostadslämningar). Tomtningarna, som uppgår till ett hundratal, har varit säsongsbostäder för säljägare under 500-talet, vikingatid – medeltid. Fornlämningstyper är kustanknutna och tyder på att fisket och säljakten hade stor betydelse för de forna lövångersborna.

Bjuröklubb ska ha fungerat som fiskeplats sedan yngre järnåldern. Då utgjordes platsen av en liten kobbe som genom landhöjningen idag bundits samman med fastlandet. Flertalet fornlämningar berättar om platsens viktiga position inom fiskenäringen under historisk tid. Efter medeltidens säljägare och fiskare finns vid fyrplatsen så kallade tomtningar (enkla tältgrunder) kvar (exv RAÄ Lövånger 130:1 och Lövångar 487:1). Ett flertal ristningar med namn, årtal och bomärken som gjorts av österbottniska säljägare från 1700-talets slut och in i 1900-talet finns vid Svarthällorna. Havsisen gjorde säljakt möjlig under vårvintern och

Bjuröklubb blev ett säljaktscentrum med sitt geografiska läge och under 1850-talet utgick ca 50 båtlag från Bjuröklubb. Säljakten upphörde 1974 då sälen blev fridlyst.

Ett kapell uppfördes redan på 1650-talet för platsens fiskarbefolkning som var särskilt stor under sommarhalvåret. Ett nytt större kapell uppfördes år 1864. som under 1800-talet utgjordes av upp till 64 båtlag med 200 – 300 personer boende sommartid. Fiskenäringen var omfattande. Byggnaden var en viktig samlingsplats för fiskebefolkningen, fyrvaktare, lotsar, säljägare och sjöfarare.

Båttrafiken längs med norrlandskusten var tidigt omfattande. Kustkase eldades på klippan i flera hundra år innan fyren uppfördes. I syfte att förse fiskare med ved och kasen med bränsle var det viktigt att tillgång på skog fanns i närområdet. Officiell utprickning av farleder gjordes först i början av 1800-talet, varför större fartyg ständigt var beroende av lots.

Både fyr och lotsstation blev nödvändig att inrätta för att hjälpa fartygen att navigera inom den svåra passagen utanför Bjuröklubb. Området har ett exponerat läge i Bottniska viken. Fyren uppfördes år 1859 och befintlig lotsstation samma år. Trots det skördades många offer och området utanför Bjuröklubb är mycket tätt på vraklämningar. En av de mest spektakulära är den tyska atlantgångaren S/S Syria som jagades och sänktes utanför Bjuröklubb under första världskriget 1916 av den ryska ubåten Vepr. S/S Syria var 110 m lång och hade en last på 4350 ton järnmalm från Luleå. Dess vrak utgör idag en stor sevärdhet för vrakdykare. Lämningar som denna berättar om marina kommunikationerna längs med kuststräckan och den svenska handeln och politiska roll i internationella storkonflikter och krig.

Helhetsmiljön för Bjuröklubb består av följande uttryck:

- Fyrplats, med två fyrar, lotsutkik och personalbostäder samt kommunikations-, väderrapporterings- och signalanläggningar.
- Öppna siktlinjer från fyren mot havet och den obrutna horisontlinjen.
- Fri sikt mellan kapellet och Sundet.
- Hamnanläggningar med magasin och bodar.
- Bebyggelse med ursprungligt bebyggelsemönster och byggnadsskick: fiskarkapell, fiskeläge med stugor och bodar, båtlänningar och gistgårdar.
- Lotsstugor med enstaka ekonomibyggnader.
- Kustbundna fornlämningar: tomtningar, giströsen, rösen för sjömärken, labyrinter, en trolig medeltida kapellplats samt fartygslämningar.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan de äldre fiskelägena, fornlämningar från fiske och säljakt, skeppsvraken samt fyr och lotsstation där sjöfarten och de näringar som kunde blomstra som en följd av den. Där vattnet, kontakten med vattnet och den öppna vattenytan är av vikt för att förstå sambanden.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården [AC 17]
- PBL 8 kap. 13§ Bjuröklubb
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Statligt byggnadsminne (2013:558) Björö 6:1 Bjuröklubbs fyrplats
- Kyrkliga kulturminnen (KML 4 kap.): Bjuröklubbs kapell
- Naturreservat: Bjuröklubb Natura 2000
- Fartygslämningar: Ett flertal båtlämningar, flertalet av dem inte antikvariskt bedömda.

Inom området finns ett antal övriga kulturhistoriska lämningar med äldre beskrivningar som vid närmare analys kan tänkas klassas som fornlämningar idag.

Inom området finns en kombination av lagskyddade objekt som bär platsens samlade värden. Detta motiverar ett helhetsgrepp i kommande förvaltning och planering av området.

Naturreservaten förstärker bibehållandet av landskapsmässiga värden och karaktärer.

Hänsyn och rekommendationer

Den fria vyn från fyren över öppet hav gör sjöfartsleden mycket känslig för etablering av högresta anläggningar och synliga ytstora anläggningar då möjligheten att skåda objekt på en annars obruten horisont varit avgörande för verksamheten.

De visuella sambanden och den öppna vattenspegeln och obrutna horisonten i öst är viktig för förståelse för sjöfartens historia och den kulturhistoriska miljön. Det är därför av stor vikt att vattenspegeln hålls öppen och ytstora flytande anläggningar är inte lämpliga. Området utanför Bjuröklubb innehåller ett stort antal skeppsvrak varför nedläggning av kablar behöver föregås av ytterligare fördjupande marinarkeologiska utredningar.

Det stora antalet fornlämningar samt ett förmodat antal skeppsvrak gör att fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Vid planering av högresta volymer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks från Bjuröklubb.

Holmögadd och Ängesön

Västerbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Holmöarnas sydligaste udde. Fyrplats och senare försvarsanläggning. Vraktätt område som bildar ett kluster i GIS-analys. Ett exempel på ett vrak som hittats väster om Ängesön är ånglastaren Annie.

Miljötyper

- Kommunikationsmiljö
- Fyrplats

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Holmögadd och Ängesön består av följande uttryck:

- **Holmögadd:** Fyrplats sedan 1700-talet med flertalet registrerade fartygslämningar runt Holmögadd. Även fornlämningar i form av kompassros, gravar och rösen finns på ön.
- **Ängesön:** Vraktätt område.

Allmänt om hänsynsbehov

De vida utblickarna mot havet bör värnas. Runt Holmögadd och Ängesön finns ett flertal fartygs/båtlämningar registrerade i fornsök. Vid eventuella kabeldragningar på havsbotten bör särskild hänsyn tas till dessa.

Kartillustration

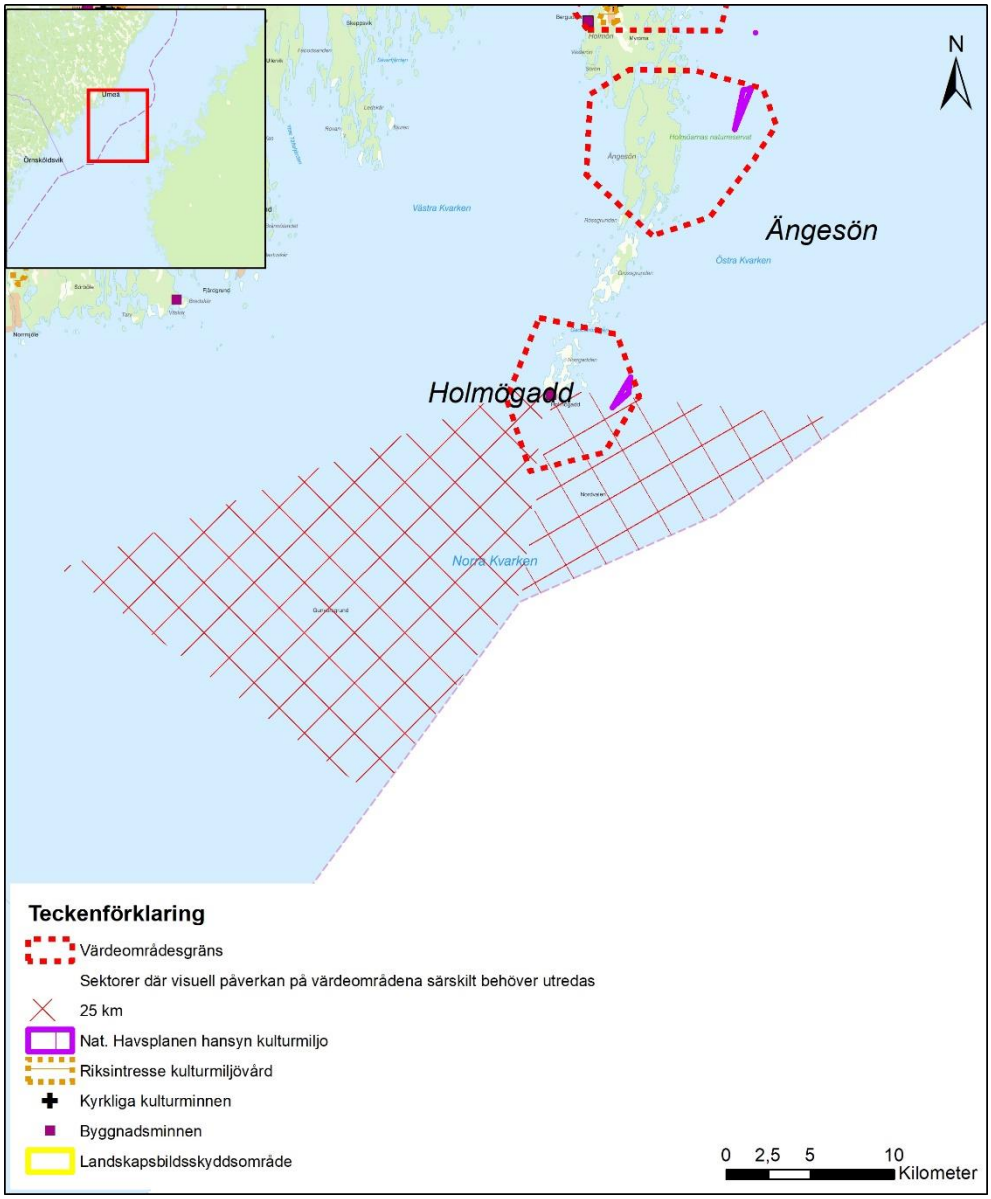

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Holmögadd och Ängesön

Söder om Holmön finns ett vidsträckt och farligt grundflak. Behovet av en fyr på Holmögadd framfördes därför flera gånger under 1700-talets första hälft. På 1760-talet tillkom den första fyren på Holmögadd som var en enklare vippfyr. Området är vraktätt och utsattes för ryska angrepp under krigen på 1700- och 1800-talen. Många fartyg har strandat och förlist i farvattnen runtomkring. Bara från år 1851 till 1975 finns 359 registrerade förlisningar.

Fornlämningar, bland annat i form av ryssgravar, tomtningar och en kompassros återfinns i värdeområdet.

Värden och uttryck

1759 markerades fyrplatsen ut och året därpå uppfördes en vippfyr, ett bostadshus samt en kolbod. Fyren och bostadshuset ritades av fortifikationsofficeren Johan Georige Steuer. 1779 brann fyren ned och ersattes 1782 av en annan typ av fyr, bestående av en träspira placerad mellan två stenfundament med en järnarm som vid behov kunde höjas och sänkas. Vid hårt väder placerades en stenkolsgryta på armen och vid lugnt väder en ljuslykta. Denna mycket ovanliga fyr ritades av överintendenten vid Överintendentämbetet, Carl Fredrik Adelcrantz. Fyren fungerade dock dåligt och byggdes om redan 1785. Istället byggde man ett massivt stenfundament med en stenkolsgryta på toppen. Fyren förstördes under vinterkriget mot Ryssland 1808–1809, men restaurerades under 1810.

En ny uppfördes 1838 men visade sig snabbt ha stora brister och redan 1853–54 revs tornet och ersattes av det nuvarande av granit efter ritningar av Carl Sandell. Fyrtornet är sedan 1930-talet hopbyggt med ett maskinhus. Runt tornet, strax under lanterninen, tillbyggdes under andra världskriget bevakningsrum av plåt för militära syften. Fyren automatiserades 1967 och var bemannad till år 2002 och var då den sista fyren i Sverige med bemanning.

Väster om Ängesön har vraket efter ånglastaren Annie hittats. Ångaren byggdes 1877 i Sunderland, England, och förliste på platsen 1891. Det ligger på 35 meters djup och har utforskats av dykare.

Helhetsmiljön för Holmögadd och Ängesön består av följande uttryck:

- Fyrplats sedan 1700-talet
- Flertalet registrerade fartygslämningar runt Holmögadd och Ängesön
- Fornlämningar i form av kompassros, gravar och rösen på ön
- Karg skärgårdsnatur med vida utblickar mot havet

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Statligt byggnadsminne (SBM). Förordning (2013:558)
- Naturreservat Holmöarna
- Natura 2000, Fågeldirektivet
- Riksintresse MB 3 kap: Friluftsliv och naturvård: Holmöarna
- Fornlämningar 2 kap KML

Hänsyn och rekommendationer

De vida utblickarna mot havet bör värnas. Om etablering av högresta volymer planeras bör fördjupade studier göras för att kartlägga den visuella påverkan från ön ut mot havet. Runt Holmögadd och Ängesön finns ett flertal fartygs/båtlämningar registrerade i fornsök, varför eventuell kabeldragning mot havsbotten ska ske varsamt efter ytterligare utredningar.

Holmön

Västerbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Skärgårdsby med kontinuitet från medeltiden. Miljön avspeglar särskilt 1800- och 1900-talets bebyggelsetradition och utvecklingen av det diversifierade näringsfånget i en kust och skärgårdsmiljö, fram till våra dagar.

Miljötyper

- Skärgårdsby i odlingslandskap
- Fyrplats
- Hamn

Karaktär och värdebärare

- Traditionell, huvudsakligen rödfärgad, jordbruksbebyggelse från 1800-talet.
- Gamla gårdslägen på åsryggar i öppet odlingslandskap.
- Kyrka med begravningsplats samt medeltida ödekyrkogård.
- Prästgård, skolbyggnad, väderkvarn och byasåg.
- Slingrande byvägar.
- Byviken, tidigare fiskeläge nu färjeläge, med två äldre sjöbodar, båthamn, båtmuseum och badplats.
- Restaurang med ursprung i 1940-talets pensionats- och rekreationsverksamhet, med utblickar mot Byviken.
- Berguddens fyrplats på öns västra udde.
- Runt Holmön finns ett flertal fartygs/båtlämningar registrerade i fornsök.
- Fornlämningar i form av tomtningar, rösen, äldre fiskelägen och flertalet labyrinter.

Allmänt om hänsynsbehov

Öns nordvästra del utgörs av Riksintresse för kulturmiljövården Holmöns by [AC 8] (Holmöns sn). Dessa delar av ön är känsliga för exploatering. Stora Fjäderägg i öster är ett eget riksintresse för kulturmiljövården Stor Fjäderägg [AC 9] (Holmöns sn) som är känsligt för exploatering.

Runt Holmön finns ett flertal fartygs/båtlämningar registrerade i fornsök, varför eventuell kabeldragning mot havsbotten ska ske varsamt efter ytterligare utredningar.

Kartillustration

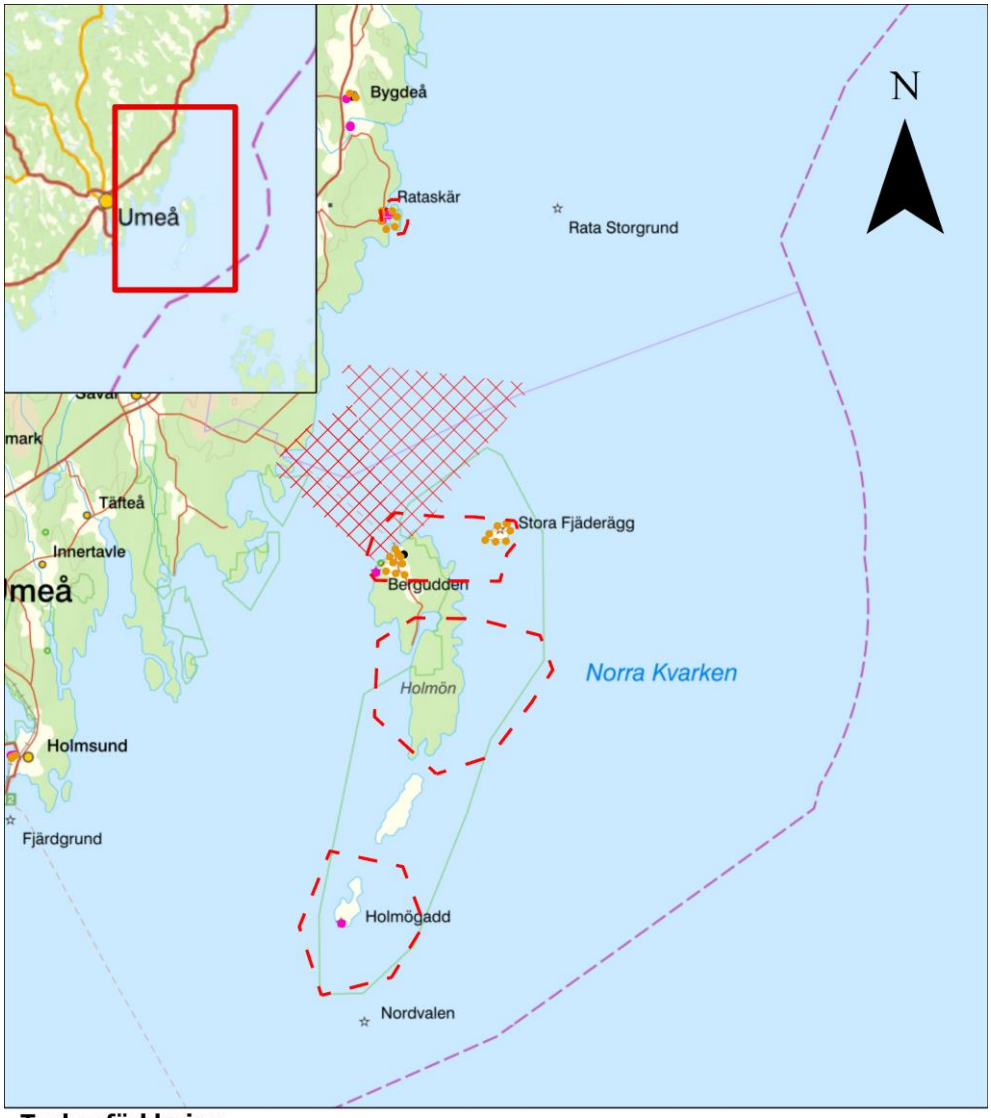

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Holmön

Holmöns by har en tydlig kontinuitet från äldre tid i sin lokalisering längs höjdryggar. Många byggnader härstammar från 1800-talet. Kapell har funnits sedan medeltiden, och två ödekyrkogårdar finns på ön. Hamnen utvecklades från fiskeläge till båtplats och färjeläge. Kring Byviken uppstod tidigt turism- och rekreationsverksamheter.

Värden och uttryck

Längst ut i havsbandet ligger Holmöarna. Holmön, som är den största ön i ögruppen, var en egen församling och kommun - Sveriges minsta - mellan 1925 och 1974. Holmöarna har använts för fiske och säljakt sedan järnåldern och tidig medeltid. Holmön har också haft en betydande jordbruksverksamhet med boskapsskötsel, bofasta bönder fanns på ön redan 1543.

På Holmöns västra udde ligger Berguddens fyrplats. Den första fyren på platsen byggdes 1884, det var ett litet fyrhus av trä med en fotogenlampa i en lykta på väggen. Eftersom lysvidden var begränsad ersattes det år 1886 av en 17,8 meter hög fyr. Den är en av få fyrar som är byggd helt av trä och den är mycket välbevarad. Stilen är nationalromantisk och utsidan är klädd med fjällpanel. Fyren blev statligt byggnadsminne 1978 och förvaltas av Sjöfartsverket.

Öns nuvarande kyrka byggdes 1891. Den tidigare kyrkan på ön, Helena Elisabeth, blev för liten och flyttades till Gammlia friluftsmuseum i Umeå. På ön finns rester av två ödekyrkogårdar och fornlämningar i form av tomtningar, rösen, äldre fiskelägen och flertalet labyrinter.

Helhetsmiljön för Holmön består av följande uttryck:

- Traditionell, huvudsakligen rödfärgad, jordbruksbebyggelse från 1800-talet
- Kyrka med begravningsplats samt medeltida ödekyrkogård.
- Prästgård, skolbyggnad, väderkvarn och byasåg.
- Slingrande byvägar.
- Byviken, tidigare fiskeläge nu färjeläge, med två äldre sjöbodar, båthamn, båtmuseum och badplats.
- Restaurang med ursprung i 1940-talets pensionats- och rekreationsverksamhet, med utblickar mot Byviken.
- Berguddens fyrplats på öns västra udde.
- Fornlämningar i form av tomtningar, rösen, äldre fiskelägen och flertalet labyrinter.
- Stora Fjäderägg i öster med fiskehamn, fyr, fornlämningar och vyer mot havet runt hela ön

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården Holmöns by
- Fornlämningar 2 kap KML
- Naturreservat och Natura 2000 Holmöarna
- Riksintresse MB 3 kap: Friluftsliv och naturvård: Holmöarna
- Kyrkligt kulturminne enligt 4 kap Holmöns kyrka
- Statligt byggnadsminne enligt förordningen om statliga byggnadsminnen – Berguddens fyrplats

Hänsyn och rekommendationer

Öns nordvästra del utgörs att Riksintresse för kulturmiljövården Holmöns by [AC 8] (Holmöns sn). Dessa delar inomskärs på ön är känsliga för exploatering. Stora Fjäderägg i öster är ett eget riksintresse för kulturmiljövården Stora Fjäderägg [AC 9] (Holmöns sn) och ett separat värdeområde som är känsligt för exploatering.

Runt Holmön finns ett flertal fartygs/båtlämningar registrerade i fornsök, varför eventuell kabeldragning mot havsbotten bör ske varsamt efter ytterligare utredningar. Om etablering av högresta volymer vid Holmön och Stora Fjäderägg planeras ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks.

Järnäsklubb

Västerbottens län

Sammanfattning

Berättelse

På Järnäsudde ligger en lotsstation från 1800-talet bredvid gästhamnen på Storklubben. Området har historiskt varit ett fiskeläge och lotsplats. Flera registrerade fornlämningar i form av labyrinter, gistgårdar och en skåre för jakt finns i området. Ett antal fartygslämningar är registrerade runt Järnäs, i huvudsak förlista fartyg från sent 1800-tal till 1900-tal.

Landskapet är starkt präglat av sitt oskyddade läge på klubben. Området har ett rikt fågelliv. Södra delen av Järnäsklubb ligger i naturreservatet Örefjärden-Snöanskärgården. På Järnäsklubb finns en väderstation, som registrerar temperatur– och vindförhållanden.

Miljötyper

- Lotsmiljö
- Fiskelägesmiljö

Karaktär och värdebärare

- Bevarad lotsstuga från 1800–1900-tal.
- Kokhus, sjöbodar och bryggor som uppförts i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet på Storklubben.
- Flera registrerade fornlämningar i form av ett stenkummel, labyrinter, gistgårdar och en skåre för jakt finns i området.
- Ett antal fartygslämningar är registrerade runt Järnäs, i huvudsak förlista fartyg från sent 1800-tal till 1900-tal.
- Ristningar från 1:a världskriget återfinns vid Storklubben.
- Storhällans stångmärke utanför Järnäs hamn. Märket är 14,8 meter högt och vitmålat samt försett med en vit fyrkantig tavla som topptecken.
- Siktlinjer mot Sydostbrottens kassunfyr.

Allmänt om hänsynsbehov

Det karga och oskyddade läget med fria siktlinjer mot Sydostbrotten och havet gör miljön känslig för nya inslag som bryter vyerna. Marina fornlämningar och naturvärden gör sjöbotten känslig för eventuella ingrepp.

Kartillustration

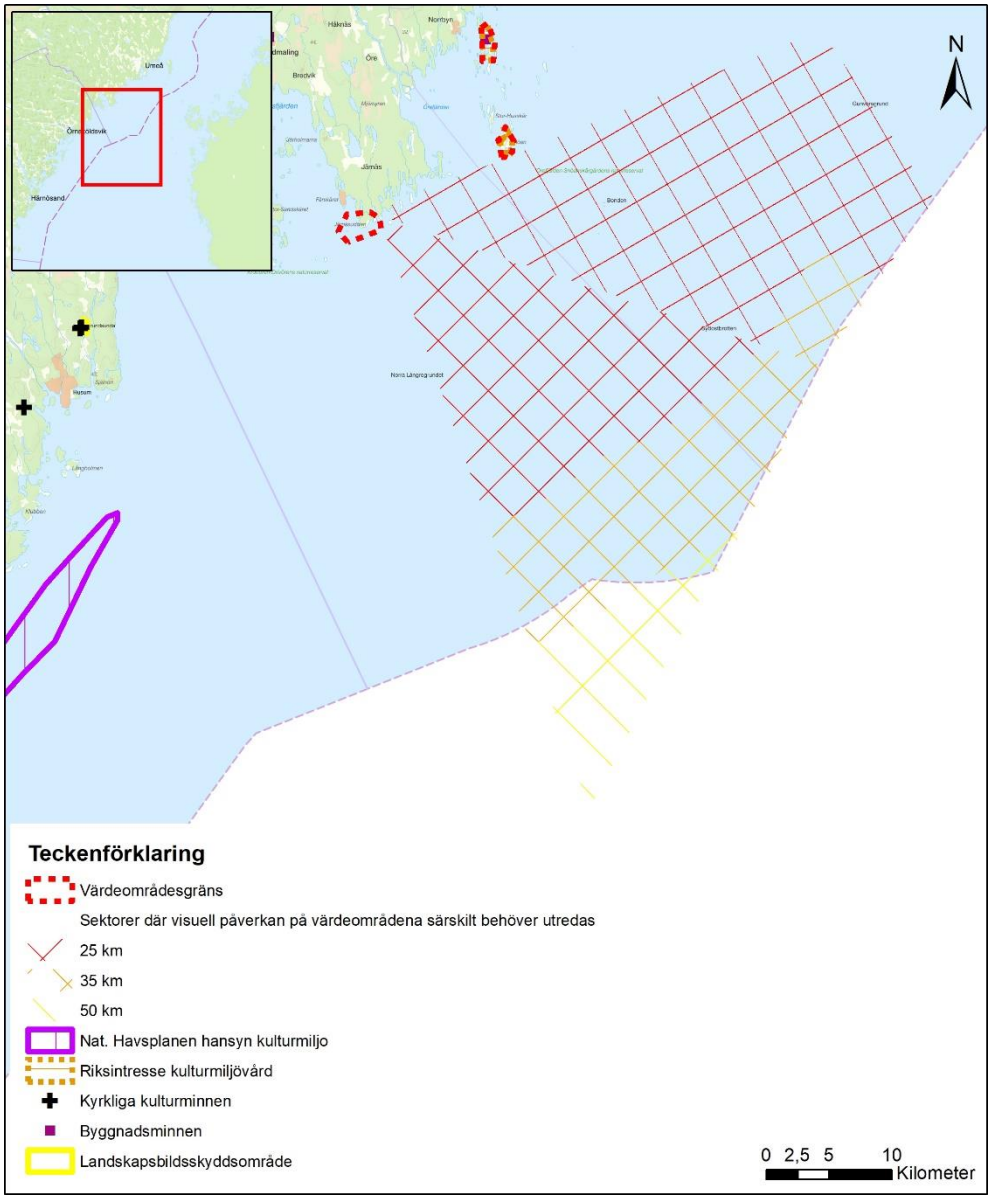

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Järnäsklubb

Järnäs är en av de äldsta byarna i Nordmalings socken och är känd sedan 1400-talet. Området har historiskt varit ett fiskeläge och lotsplats.

Värden och uttryck

”Klubb” betyder ”i havet utskjutande bergsudde” en beskrivning som stämmer väl överens med Järnäsklubb.

Järnäs uddes utskjutande läge nära de seglande båtarna i fjärden utanför samt närheten till ett skyddande hamnläge har historiskt gjort platsen lämplig som lotsplats.

Dagens lotsstuga byggdes på Storbådan 1861 och flyttades till Järnäs 1904 som varit lotsplats sedan tidigt 1700-tal. Flera registrerade fornlämningar i form av labyrinter, gistgårdar och en skåre för jakt finns i området. Ett antal fartygslämningar är registrerade runt Järnäs, i huvudsak förlista fartyg från sent 1800-tal till 1900-tal. Många berättelser om hur Järnäs lotsar hjälpt besättningar från förlista skepp utanför Järnäs finns dokumenterade.

I klubbhamnen vid Storklubben finns kokhus, sjöbodar och bryggor som uppförts i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Helhetsmiljön för järnäsklubb består av följande uttryck:

- Lotsstuga från 1800–1900-tal. Flyttad 1904 till sin nuvarande plats, tornet byggt 1942.
- Kokhus, sjöbodar och bryggor som uppförts i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet på Storklubben.
- Fornlämningar i form av bland annat ett stenkummel, gistgårdar, labyrint och jaktvärn.
- Marina fornlämningar efter förlista skepp i havet utanför klubben.
- Siktlinjer mot fyren Sydostbrotten.
- Storhällans stångmärke utanför Järnäs hamn. Märket är 14,8 meter högt och vitmålat samt försett med en vit fyrkantig tavla som topptecken.

Skydd

- Fornlämningar, KML 2 kap.
- PBL 8 kap. 13§. Området kring Lotsstugan är kulturhistoriskt intressant och upptaget i kulturmiljövårdsprogrammet för Nordmalings kommun (”Våra kulturmiljöer – Program för kulturmiljövård i Nordmalings kommun”, juni 1996).
- Järnäsklubb omfattas av områdesbestämmelser enligt Nordmalings översiktplan från 2018.

- Södra delen av Järnäsklubb ligger i naturreservatet Örefjärden-Snöanskärgården
- Järnäshalvön är av riksintresse för naturvården och betraktas som ett av landets bästa exempel på ett drumlinområde.
- Storhällans stångmärke utanför Järnäs hamn och Storklubbens stenkummel är upptagna i bebyggelseregistret.

Hänsyn och rekommendationer

Det karga och oskyddade läget med fria siktlinjer mot Sydostbrotten och havet gör miljön känslig för nya inslag som bryter vyerna. Eventuell etablering av synliga högresta anläggningar kring Järnäsklubb bör ske med ett stort hänsynsavstånd och efter nogsam analys av påverkan på siktlinjer ut mot det öppna havet.

Vid planering för eventuell exploatering längre ut till havs ska marinarkeologiska utredningar tas fram för att undvika skada på vraklämningar vid nedläggning av kablar.

Kågnäset

Västerbottens län

Sammanfattning

Redan vid mitten av 1500-talet bedrevs intensiv säljakt och strömmingsfiske vid Kågnäset som ligger strax nordost om Skellefteå. Skogen och marken på Kågnäset har fram till 1800-talet varit en kronoallmänning. På 1860-talet fick fiskarna tillstånd att uppföra fiskestugor av virke från skogen.

Fiskelägena från norr och ner till söder runt Kågnäset var Stor-Snäckhamn, Lill-Snäckhamnen, Finnhällan, Sandviken, Långhällan, Kågnäsudden och Sillskatan. De är idag mer av fritidsområdeskaraktär, men med välbehållen kulturhistorisk bebyggelse i form av fiskestugor, sjöbodar och ekonomibyggnader.

Berättelse

Fiskelägesmiljöer från början-mitten av 1800-talet. Fiskelägena uppfördes av bondefiskare och nyttjades periodvis under vår och höst.

Miljötyper

- Fiskelägen

Karaktär och värdebärare

- Fiskelägen med småskalig bebyggelse i form av sjöbodar, fiskestugor och uthus.
- Fornlämningar i form av stensättningar och rösen.
- Ett fiskemuseum i Sandviken.
- Gistvallar som användes för upphängning av fiskenät för att lättare kunna torka näten.

Allmänt om hänsynsbehov

Utsikten mot öppet hav från de gamla fiskelägena kan påverkas av högresta anläggningar. Eventuell etablering av synliga högresta anläggningar kring Kågnäset bör därför ske med ett stort hänsynsavstånd och efter noggrann analys av påverkan på siktlinjer ut mot det öppna havet från de olika fiskelägena. Markområdet runt fiskelägena är också känsligt för exploatering. Ett fåtal fartygslämningar i vattnen utanför Sandviken och Kågnäsudden finns registrerade i Fornsök. Kabeldragning vid dessa ska undvikas.

Kartillustration

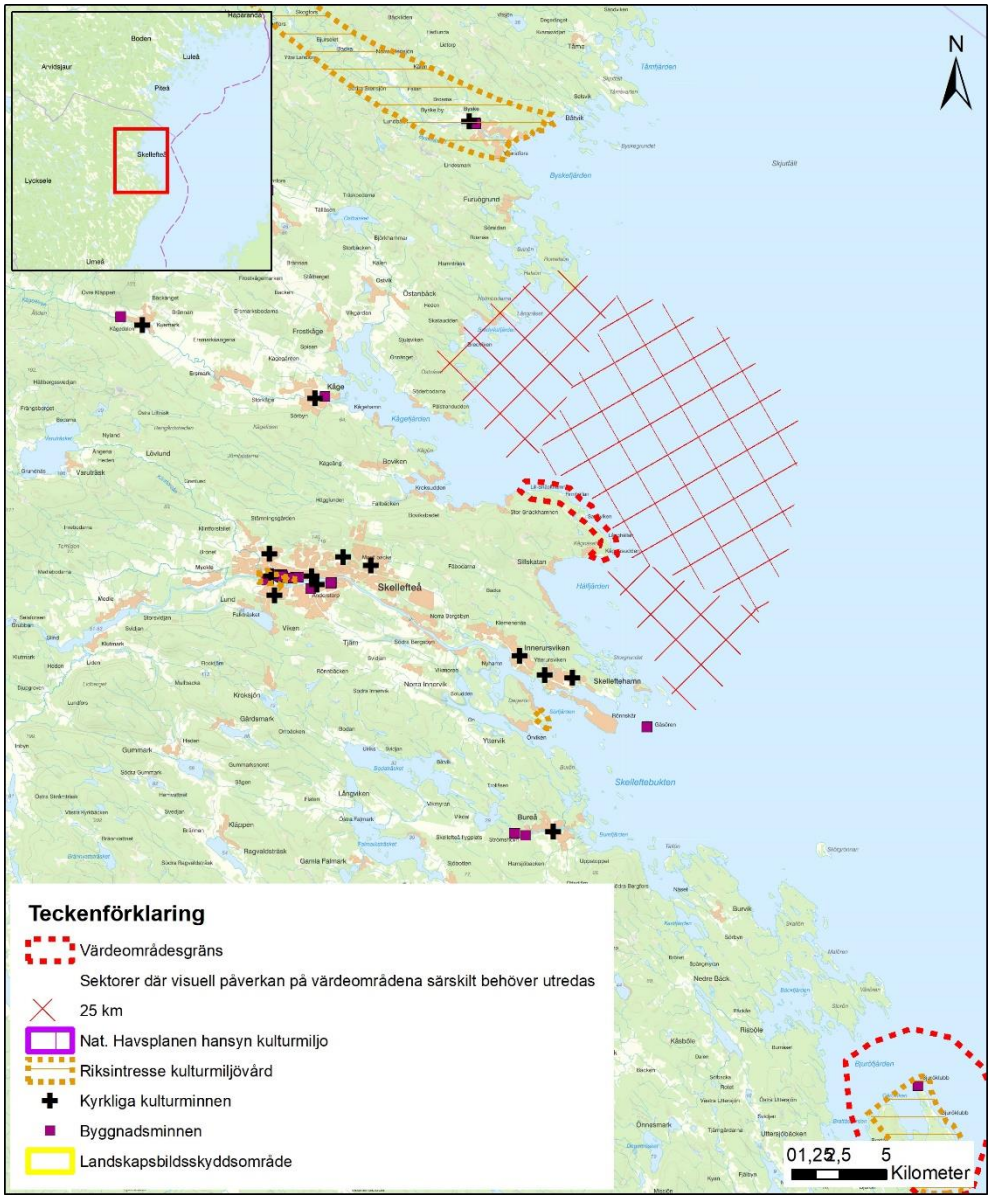

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Kågnäset

Längs kustremsan på Kågnäset ligger flera fiskelägen med lång kontinuitet. Åtminstone sedan 1500-talet har fiske bedrivits i området. Den nuvarande kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen härrör från 1800-talets andra hälft då fiskarna från Finnhällan och Sandviken fick tillstånd att uppföra fiskestugor av virke från den närliggande kronoskogen. Fiskarna kom bland annat från Boviken, Fällbäcken och Östanbäck. Kronoskogen kom senare att avvittras till Hedensbyn och Bergsbyn. De fiskare som tidigare varit verksamma vid fiskelägena fick ändock fortsätta att fiska där.

Värden och uttryck

Fiskelägena från norr och ner till söder runt Kågnäset var Stor-Snäckhamn, Lill-Snäckhamnen, Finnhällan, Sandviken, Långhällan, Kågnäsudden och Sillskatan. De är idag mer av fritidsområdeskaraktär, men med välbehållen kulturhistorisk bebyggelse i form av fiskestugor, sjöbodar och ekonomibyggnader.

Sandviken var en gång ett av Skellefteås största fiskelägen. Endast en bråkdel av de stugor och bodar som ursprungligen låg där finns kvar idag. I en av de äldre sjöbodarna är ett fiskemuseum inrymt.

Helhetsmiljön för Kågnäset består av följande uttryck:

- Bebyggelse vid flera olika fiskelägen längs Kågnäset i form av båthus, sjöbodar och fiskestugor. Vissa byggnader är äldre timmerkonstruktioner och några är yngre, speciellt på Kågnäsudden där fiske har bedrivits in i senare tid.
- Fornlämningar i form av stensättningar och rösen.
- Ett fiskemuseum i Sandviken.
- Fiskelägena är omgivna av kustnatur med hällar i dagen och sparsam vegetation av gräs och buskar samt enstaka barrträd. I anslutning till de äldre fiskelägena har fritidshusområden tillkommit i senare tid.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Fornlämningar enligt Kapitel 2
- Detaljplan Kågnäset som reglerar bebyggelsen vid Kågnäsets fiskeläge 11.082-2195-79, 1980-05-28
- Områdesbestämmelser för Finnhällan, Dnr 1995.1098, [1996-05-28]
- Områdesbestämmelser för Sandviken Dnr 1995.1100 [1996-05-28]

- Områdesbestämmelser för Långhällan Dnr 1995.1099 [1996-05-28]
- Kågnäset är utpekat i Skellefteå kommuns kulturmiljöprogram från 2006.

Hänsyn och rekommendationer

Från området ges fria utblickar över öppet hav. Eventuell etablering av synliga högresta anläggningar kring Kågnäset bör därför ske med ett stort hänsynsavstånd och efter noggrann analys av påverkan på siktlinjer ut mot det öppna havet från de olika fiskelägena. Markområdet runt fiskelägena är också känsligt för exploatering.
Ett fåtal fartygslämningar i vattnen utanför Sandviken och Kågnäsudden finns registrerade i Fornsök. Kabeldragning vid dessa ska undvikas.

Norrbyskär

Västerbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Norrbyskär är en gammal industrimiljö belägen på öar utan broförbindelse med fastlandet. Miljön med dess anläggningar för samhälleliga, industriella, sociala och kyrkliga ändamål speglar den patriarkaliska uppbyggnaden av ett fullskaligt sågverkssamhälle under 1890-talet.

Miljötyper

- Industrimiljö
- Kommunikationsmiljö (sjöfart)

Karaktär och värdebärare

- Enhetligt utformade bostäder för anställda vid sågverket; på Långgrundet vita träbyggnader och på Stuguskär röda tegelhus. Båda husgrupperna uppförda längs två raka huvudgator med björkalléer.
- På Stuguskär ligger förvaltarbostaden med kägelbana och en samling byggnader för sågverkssamhällets offentliga funktioner som handelsbod, hotell, kontor, ångbåtskaj samt rester av en varvsplats.
- På Långgrundet finns sågens maskinhus och kontor samt förmans- och arbetarbostäder med uthus samt skola med kyrksal.
- Spår efter industriverksamheten finns bland annat i form av fundament till högbanor (transportbanor).
- Längs ögruppens stränder finns rester av spinkkajer, timmerkistor, pråmfickor samt pråmar.
- Öppenhet mellan arbetarbostäderna, inga staket eller andra tomtavgränsningar.
- Siktlinje längs gatan på Långgrundet mellan skola/kyrksal och sågområdet samt utblickar mot vattnet.
- På Långgrundets sydspets ligger fiskelägesbebyggelse i Tannskärsviken, som ursprungligen brukades av sågverksarbetarna.

Allmänt om hänsynsbehov

På Perskärsrevet väster om Norrbyskär står ett ca två meter högt kummel som har ett samband med det kummel som finns på Norrbyskärs norra udde. Denna linje bör ej störas och området bedöms därför känsligt för exploatering. Ytterligare marinarkeologisk utredning bedöms behövas. Detta för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och kabeldragning. I övrigt bedöms området som industrimiljö ha en något lägre känslighet för moderna industriella tillägg.

Kartillustration

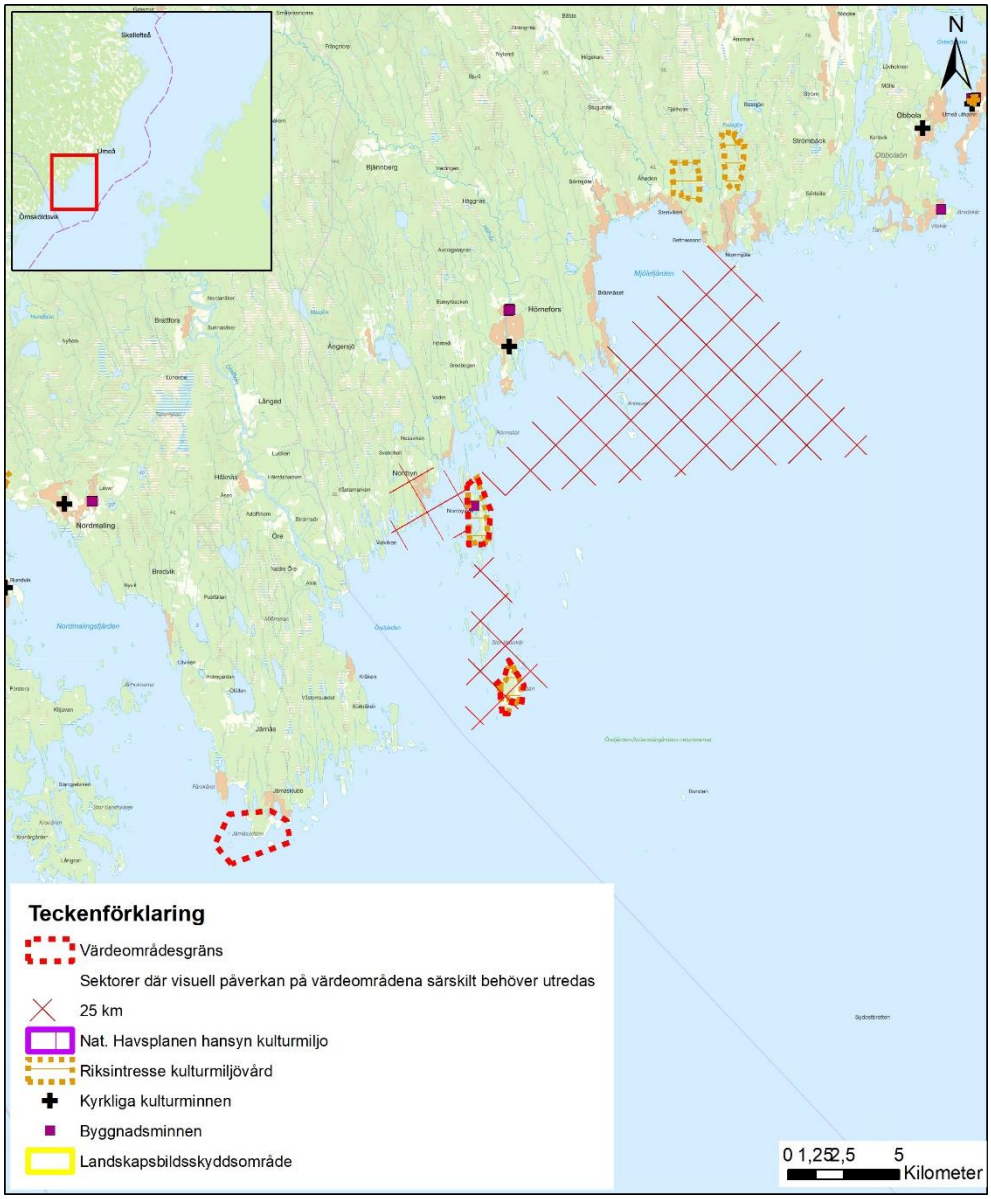

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Norrbyskär

Norrbyskär är en industrimiljö belägen på öar utan broförbindelse med fastlandet. Miljön med dess anläggningar för samhälleliga, industriella, sociala och kyrkliga ändamål speglar den patriarkaliska uppbyggnaden av ett fullskaligt sågverkssamhälle under 1890-talet.

Basen för industrialisering i norra Sveriges var skogen. Vid 1800-talets mitt utvecklades den tidiga sågverksrörelsen till storindustri. Strukturomvandling var resultatet av teknisk förnyelse tillsammans med förändringar i näringspolitiken och lagstiftningen. Ångsågarna kunde anläggas i friare lägen och gav jämnare drift. Genom aktiebolagslagen (1848) kunde kapitalanskaffningen fördelas på flera ekonomiskt starka ägare och därigenom ge ökad investeringskapacitet. Den liberala näringspolitiken innebar också avskaffande av exporttullar på trävaror och importtullar till England, där efterfrågan på trävaror steg kraftigt. Sågverkssamhället som byggdes upp på Norrbyskär är ett tydligt exempel på denna utveckling. Här syns även tydligt tidens filantropiska idéer om hur ett idealsamhälle struktureras, teknisk utveckling samt till slut sågverksdöden i Norrland under decennierna fram till 1900-talets mitt.

Värden och uttryck

Industrimiljön på Norrbyskär anlades på 1890-talet av Mo och Domsjö AB som ett mönstersamhälle efter internationella förebilder. Vad avser placering och utformning av industribyggnader, bostäder och gemensamhetslokaler gjordes det mycket medvetet och med hög arkitektonisk kvalitet i flera delar. Bostäderna ritades av arkitekten Kasper Salin, senare stadsarkitekt i Stockholm. Frans Kempe var verkställande direktör för bolaget och fattade beslut om etableringen. Han hade studerat medicin och intresserade sig för tidens diskussioner om arbetarbostadsfrågan. ”Ett sunt och hygieniskt bostadsskick” var eftersträvansvärt. Planen för samhället var också hämtad från ett klassiskt brukssamhälle, centralaxeln blev gatan på Långgrundet. Skolbyggnaden med kyrksal placerades i södra änden som en patriarkalisk tyngdpunkt. Förvaltarbostaden förlades i avskildhet på Stuguskär. I parken tillhörande denna uppfördes en kägelbana som finns bevarad där två åttkantiga paviljonger binds samman av en korridorliknande bana. Byggnaden är grålådad och uppförd i trä. Inredningen är välbevarad inklusive käglorna, byggnaden utgör byggnadsminne.

Norrbyskär var för sin tid högteknologiskt. Här fanns en av norra Europas för sin tid största ångsågar. Industrianläggningen var omfattande och järnvägsspår anlades i intrikata brosystem för att frakta trävaror ut till kajerna för utskeppning.

Idag är industriområdet rivet. Här pågår idag ett omfattande saneringsarbete efter sågverkets verksamhet som inneburit att marklager innehåller

hälsofarliga ämnen. Rester av pråmar, kajer, brofundament och byggnadsgrunder finns över hela ön. Av industribyggnaderna finns endast sågens maskinhus kvar, en byggnad uppförd i tegel som idag inrymmer museum. Arbetarbostäderna har bevarats i sina raka rader längs med två allékantade gator tack vare konvertering till fritidsboende. Herrgårdsbyggnaden med kägelbana och en delvis igenväxt park, skola med kyrksal, förvaltarbostad och kontorsbyggnad finns även bevarade.

Sågverksdöden var ett faktum i Norrland under 1930-talet. Många av arbetarfamiljerna på Norrbyskär flyttades till bolagets andra anläggningar parallellt med att verksamheten krympte. Den definitiva nedläggningen av sågen skedde i augusti 1952.

Helhetsmiljön för Norrbyskär består av följande uttryck:

- Enhetligt utformade bostäder för anställda vid sågverket; på Långgrundet vita träbyggnader och på Stuguskär röda tegelhus. Båda husgrupperna uppförda längs två raka huvudgator med björkalléer.
- På Stuguskär ligger förvaltarbostaden med kägelbana och en samling byggnader för sågverkssamhällets offentliga funktioner som handelsbod, hotell, kontor, ångbåtskaj samt rester av en varvsplats.
- På Långgrundet finns sågens maskinhus och kontor samt förmans- och arbetarbostäder med uthus samt skola med kyrksal.
- Spår efter industriverksamheten finns bland annat i form av fundament till högbanor (transportbanor).
- Längs ögruppens stränder finns rester av spinkkajer, timmerkistor, pråmfickor samt pråmar.
- Öppenhet mellan arbetarbostäderna, inga staket eller andra tomtavgränsningar.
- Siktlinje längs gatan på Långgrundet mellan skola/kyrksal och sågområdet samt utblickar mot vattnet.
- På Långgrundets sydspets ligger fiskelägesbebyggelse i Tannskärsviken, som ursprungligen brukades av sågverksarbetarna.
- Vitt, cirka två meter högt stenkummel på Norrbyskärs norra udde. Uppfört 1907. Tidigare försett med rombformad, vit tavla som topptecken.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan alla de delar och spår efter industrianläggningen som finns kvar idag. Även pråmvarvet och fiskeläget i söder, som tidigare nyttjades av sågens arbetare hör här till. Det omkringliggande havet skapade förutsättningen att flotta timmer och frakta färdiga trävaror. Den visuella kontakten med vattnet och den öppna vattenytan är av vikt för att förstå de historiska sambanden.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården AC 5
- PBL Områdesbestämmelser
- PBL 8 kap. 13§ industrimiljö Norrbyskär
- Byggnadsminne (BM) 3 kap. KML Kägelbana på Norrbyskär
- Kyrkliga kulturminnen (KML 4 kap.): Norrbyskärs kyrksal

Inom området finns inga fornlämningar eller vraklämningar registrerade. Endast en ÖKL finns registrerad i Fornsök, denna ligger utanför område för riksintresse.

Inom området finns rester efter en komplex industrimiljö och även binäringar som sträcker sig även utanför riksintresseområdet, till exempel pråmvarvet. Till det kan även läggas enskilt byggnadsminne genom kägelbanan och kyrkligt kulturminne genom kyrksalen. Inom området finns en kombination av lagskyddade objekt som bär platsens samlade värden. Detta motiverar ett helhetsgrepp i kommande förvaltning och planering av området.

Hänsyn och rekommendationer

Avgränsningen för området för riksintresset omfattar till exempel inte pråmvarvet tillhörande industrin. Vid hantering och vidare utredning bör ett helhetstänk tillämpas kring hela ön med omgivning.

På Perskärsrevet väster om Norrbyskär står ett ca två meter högt kummel som har ett samband med det kummel som finns på Norrbyskärs norra udde. Denna linje bör ej störas. Området väster om Norrbyskär bedöms därför mycket känsligt för etablering av högresta och ytstora anläggningar.

Den fria siktlinjen och kopplingen till öppet hav direkt öster om Kalmarn, Stengrundet och Blågrundet gör ytan till viss del känslig för högresta anläggningar eller ytstora flytande anordningar allt för nära som kan komma att dominera miljön. Längre från land bedöms området som industrimiljö ha en något lägre känslighet för moderna industriella tillägg.

Inom området finns inga fornlämningar eller vraklämningar registrerade. Endast en ÖKL finns registrerad i Fornsök, denna ligger utanför område för riksintresse. Sett till förekomsten av lämningar i övriga värdeområden bedöms chansen att påträffa ytterligare lämningar hög. Ytterligare marinarkeologisk utredning bedöms därför behövas. Detta för att undvika skada på kulturhistoriska värden vid eventuell exploatering och kabeldragning.

Pite-Rönnskär

Västerbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Fiskeläge och kommunikationsmiljö på ön Rönnskär som speglar det flerhundraåriga strömmingsfiskets betydelse som näringsfång i Bottenviken. Byggnadsverk och anläggningar för vägledning och lotsning visar sjöfartens betydelse i Bottenviken under 1800- och 1900-talet. Fiskekapell från 1770-talet.

Miljötyper

- Säsongsfiskeläge
- Kommunikationsmiljö
- Fyr- och lotsplats

Karaktär och värdebärare

- De små rödfärgade fiskarstugorna, oregelbundet och tätt placerade kring hamnen, utan tomtavgränsningar. Några från 1700-talet.
- Fiskarkapellet från 1771.
- Restaurerad gistvall samt lämningar efter tidigare gistvallar.
- En rekonstruerad sjöbod på ursprunglig plats.
- Det höga fyrtornet, uppfört 1904–05, i järnkonstruktion med öppet fackverk samt fyrvaktarbostad.
- Stångmärke från 1833
- Signalstång från 1856 och klockbock
- Lotsstuga från 1849
- Stenmur kring fyrplatsen och ekonomibyggnader med anknytning till fyr- och lotsverksamheten.

Allmänt om hänsynsbehov

Obegränsade utblickar från fyr- och lotsplatsen över havet mot norr, öster och söder. De öppna och allmänt tillgängliga markytorna mellan husen.

Kartillustration

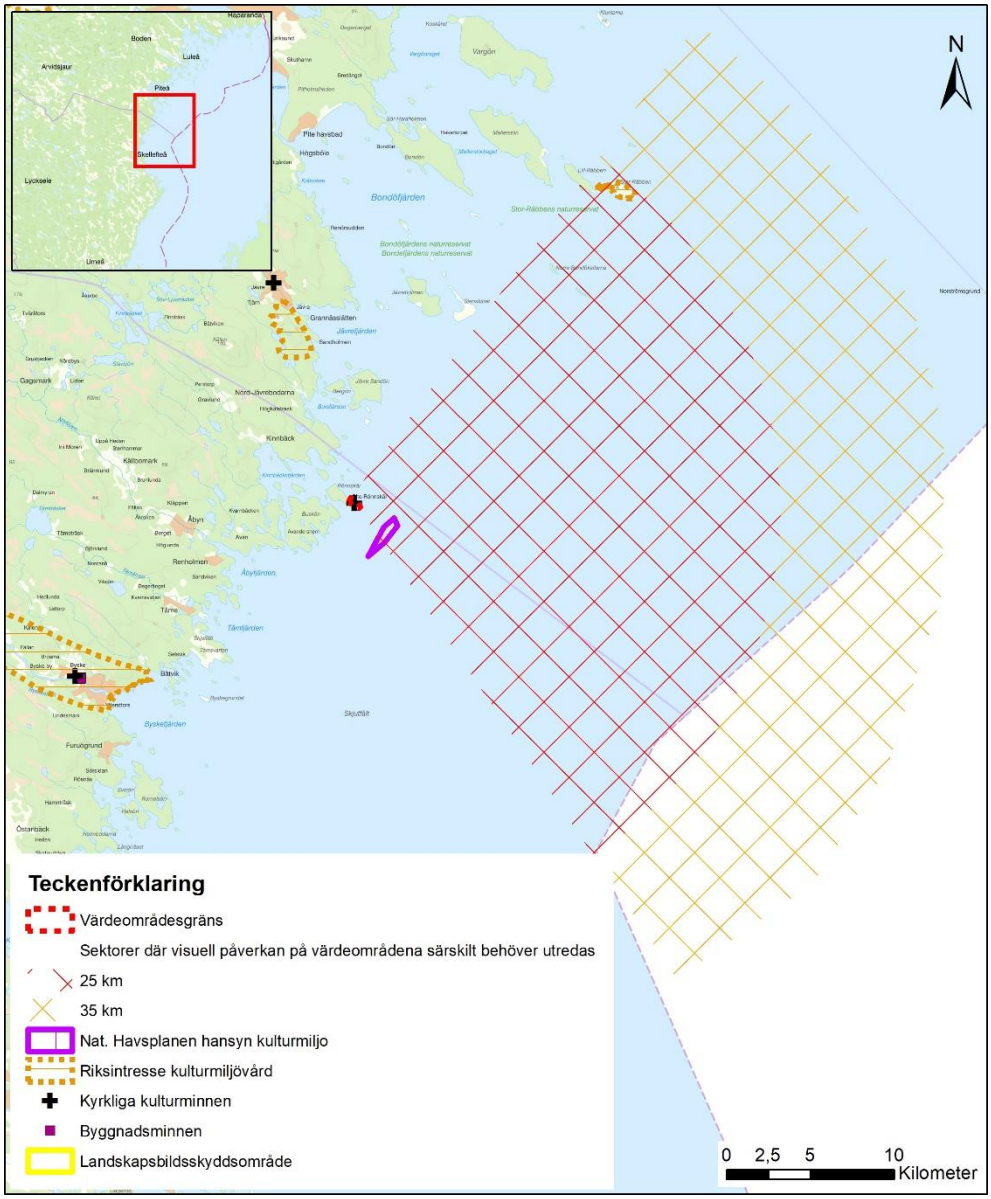

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Pite-Rönnskär

Fiskeläge och kommunikationsmiljö på ön Rönnskär som speglar det flerhundraåriga strömmingsfiskets betydelse som näringsfång i Bottenviken. Byggnadsverk och anläggningar för vägledning och lotsning visar sjöfartens betydelse i Bottenviken under 1800- och 1900-talet. I början av 1800-talet var Pite-Rönnskär Piteå Stads viktigaste fiskeplats med kapell från 1700-talet, klockstapel, stugor, sjöbodar och gistvallar.

Värden och uttryck

Utanför Kinnbäcks by ligger den ca 2 km långa ön Pite-Rönnskär. Ända sedan 1500-talet är Pite-Rönnskär känt som fiskeläge. Fram till 1700-talet var den östligaste delen av ön kringfluten av vatten och benämndes då Snödskäret. Namnet med anledning av att det saknades växtlighet, till skillnad från huvudön där det bl.a. växte rönn. Denna östligaste del som ännu idag har mycket sparsam växtlighet, blev den del där såväl fiskeläget som lotsstationen och fyren växte fram.

Där finns också ett kapell (uppfört 1771). Bebyggelsen ligger tätt samlad nära hamnen. Havet utanför var rikt på strömming. I början av 1800-talet var Pite-Rönnskär Piteå Stads viktigaste fiskeplats med kapell, klockstapel, stugor, sjöbodar och gistvallar.

År 1821 blev Rönnskär lotsstation och 1849 byggdes en lotsstuga. Vid sekelskiftet anlades fyren vid Pite-Rönnskär. Då tvillingfyren på Sandhammaren i Skåne ändrade ljuskaraktär blev en av de två fyrarna där överflödig och flyttades till Pite-Rönnskär. I samband med uppförandet där 1905 påbyggdes den till 37 meter och blev därmed Sveriges högsta fyr i järnkonstruktion.

Ännu under första delen av 1900-talet var fisket en viktig näringsgren, men dess betydelse minskade. Yrkesfisket under 1960-talet och bostadshusen (drygt 30) används numera för fritidsboende och merparten av dem ägs idag av ättlingar till fiskare, båtmän, lotsar & fyrpersonal.

Helhetsmiljön för Pite-Rönnskär består av följande uttryck:

- Stort och viktigt fiskeläge med lämningar av gistgårdar och sjömärken; en båk och en Heidenstamfyr.
- Traditionell bebyggelse för fiskare, lotsar och fyrmästare med fiskebodar, några från 1700-talet och Lotsbostad idag använt som gästboende.
- Ett vitmålat kapell längst ut på Kyrkudden uppfört år 1771 av hamnlaget.

Sammanfattningsvis är Pite-Rönnskär Skellefteå kommuns största och viktigaste fiskeläge med traditionell bebyggelse för fiskare, lotsar och fyrmästare. Trots förändringar är karaktären mycket väl bevarad.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§. Pite-Rönnskär bebyggelsemiljö är särskilt värdefull enligt Skellefteå kommuns kulturmiljöprogram.
- Lämningar i form av gistgårdar, en båk och äldre fiskeläge finns registrerade i fornsök, dock som möjliga lämningar och utan antikvarisk bedömning. 5–7 kilometer öster om Rönnskär i Bottenviken finns fyra registrerade fartygs-/båtlämningar utan antikvarisk bedömning som vid närmare analys kan tänkas klassas som fornlämningar idag.
- Kyrkliga kulturminnen (KML 4 kap.): Pite-Rönnskärs kapell är ett kyrkligt kulturminne.
- Pite-Rönnskär ligger inom naturreservatet Kinnbäcksfjärden.
- Ett område i havet cirka 3 km sydöst om Pite-Rönnskär är utmärkt som hänsynsområde för kulturhistoriska värden i den nationella Havsplanen.

Hänsyn och rekommendationer

Siktlinjerna ut mot det öppna havet utanför Pite-Rönnskär är känsliga för etablering av högresta anläggningar. De öppna vyerna från fyrtornet och kapellet på Kyrkudden bör hållas orörda. De öppna och allmänt tillgängliga markytorna mellan husen bör hållas orörda och markerna runtomkring lämpar sig inte för ytstora anläggningar.

5–7 kilometer öster om Rönnskär i Bottenviken finns fyra registrerade fartygs-/båtlämningar utan antikvarisk bedömning. Vid planering för exploatering ska marinarkeologiska utredningar tas fram för att undvika skada på vraklämningar.

Ratan

Västerbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Anläggningar för statligt fyr-, lots- och tullväsende med flera byggnadsminnen utmärker Ratan - Tullgården, mareografen, Ratans fyr– och båk. Området speglar utvecklingen av kustnära näringsfång samt politiska, ekonomiska, tekniska och sociala villkor under olika tider - från 1500-talet fram till 1900-talets mitt. Vraktätt.

Miljötyper

- Kust – och skärgårdsmiljö.

Karaktär och värdebärare

- *Fastlandet*: Varierad bostads- och ekonomibebyggelse längs landsvägen, med anknytning till hamnverksamheten. Öppen mark mellan landsväg och havsstrand som utgjort kronans lotsjord. Kajer och hamnmagasin samt tullverkets boställshus 1861. Vattenståndsmärken sedan 1700-talet samt mareografer från 1890- respektive 1960-talet. Lämningar från 1809 års krig i form av skans, befästningsvall och gravmonument. På Ledskär har en inseglingsfyr, Ratan Södra, uppförd 1874, återuppförts på sin ursprungliga plats.
- *Rataskär*: Tomtningar, labyrinter och en kompassros. Fyrar, båk, lotsuppassningshus, militärbarack, och lotsstuga. Grunder efter sjötullkammare, krog och packhus. Rester av stensatt kaj.
- Rataskärs båk byggd 1828 som en åttakantig 18,5 meter hög byggnad i trä, avsmalnad uppåt, rödmålad på sex sidor och vitmålad på två sidor mot öster har tillsammans med Rataskärs fyr en stark karaktär.

Allmänt om hänsynsbehov

Fri sikt från Rataskär ut mot öppet hav och in mot Ratan. Rumsligt samband och fria siktlinjer mellan fastland och Rataskär med dess byggnader. Havsområdet öster om Rataskär bedöms som känsligt för nya anläggningar då vyn från fyren och båken på Rataskär ut mot öppet hav bör värnas. Hänsyn till marina och landburna fornlämningar runt Ratan ska tas.

Kartillustration

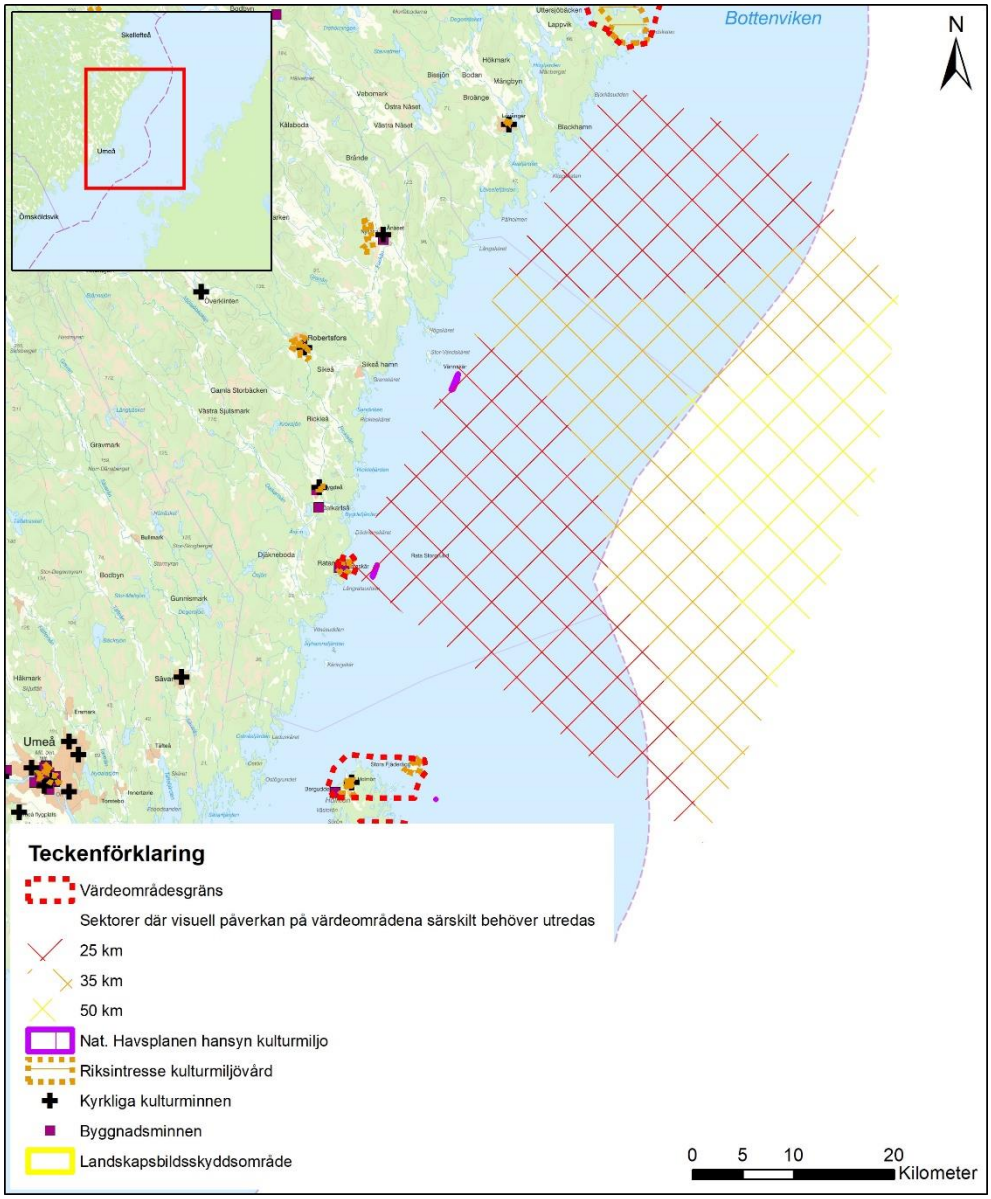

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Ratan

Efter Bottniska handelstvångets avskaffande blev Ratan 1765 stapelhamn för Bottenviken – ”Norrlands hamn”. Det innebar att alla varor som importerades eller exporterades via sjövägen från Torneå, Luleå, Piteå och Umeå skulle förtullas i Ratan och inte i Stockholm. Ratan fungerande som hamn till 1900-talets mitt.

Värden och uttryck

Ratan har en naturlig djuphamn vilket gjorde byn till en viktig knutpunkt för handel under 1700- och 1800-talet.

I skriftliga källor nämns Ratan 1641 i en skrivelse till Kungl. Maj:t om tillstånd att hålla marknad ...”uthi Een lägligh ortt, som kallas Rattan...”. Under 1690-talets första hälft lät fru överstelöjtnantskan von Walter och hennes måg häradshövding von Walter uppföra en krog på Rataskäret ”.

1767 blev Ratan en stapelhamn för samtliga Västerbottens städer de bottniska handelstvånget avskaffades. I stapelhamnen förtullades alla varor som sjövägen importerades eller exporterades från Torneå, Luleå, Piteå och Umeå. På Rataskär byggdes ”Stora sjötullkammaren” och ett packhus. I början av 1760-talet inrättades även en lotsplats i Ratan. I augusti 1809 skedde *Träffningen vid Ratan*, en del av finska kriget 1808–1809, då ryska soldater attackerade Sverige vid Ratan. Svenskarna lyckades dock hålla tillbaka trupperna med artillerield, men till slut förlorade Sverige ändå Finland till Ryssland i september 1809. Efter kriget återupptogs tull- och lotsverksamheten. Hamnen blev åter flitigt besökt av fartyg som lastade och lossade sina varor. Åren 1849–1855 var Otto Reinhold Taube tullinspektor i Ratan, han var farfar till Evert Taube.

Mellan 1906 – 1918 drevs en ångsåg i området. Brädorna skeppades ut från hamnen. Ångbåtar vid tiden blev allt vanligare och man började också bogsera timmer.

Efter andra världskriget förlorade hamnen alltmer sin betydelse för handel och sjöfart. Lotsplatsen stängdes 1964. Idag används Ratan som gästhamn för fritidsbåtar och är ett populärt utflyktsmål.

Helhetsmiljön för Ratan består av följande uttryck:

- *Ratans hamn* med äldre bebyggelse i form av bland annat magasin från slutet av 1700-talet och mareograf.
- *Rataskärs båk* – statligt byggnadsminne
  Den nuvarande båken är byggd 1828 som en åttakantig 18,5 meter hög byggnad i trä, avsmalnad uppåt, rödmålad på sex sidor och vitmålad på två sidor mot öster.
- *Rataskärs fyr* - statligt byggnadsminne
  Under 1700-talet fanns en spirbåk på Rataskär vid Ratans hamn, belägen ca

4 mil norr om Umeå. Den ersattes av den nuvande båken på 1820-talet. Rataskärs fyr uppfördes 1889. Fyren utgörs av ett kombinerat fyr- och vakthus med kök och en linsapparat i en lanternin på taket. 1922 utrustades fyren med dalénljus och 1951 med elektrisk belysning.

- *Mareografbyggnaden* - enskilt byggnadsminne
  Mareografbyggnaden utgörs av en åttakantig träbyggnad. Fasaderna är klädda med liggande kälspontad panel med knutbrädor målade med linoljefärg i guldockra. Mareografen uppfördes 1891 för att mäta havsvattenståndet. Ett flöte följde vattnets nivåförändringar. Mareografen slutade användas 1965 då den nya mareografen på Ledskär togs i drift.
- *Tullgården i Ratan* – enskilt byggnadsminne
  Byggt år 1862. Tullförvaltarens bostad och expedition.
- Äldre fornlämningar i form av tomtningar, labyrinter och en kompassros.
- Marina fartygslämningar, några få finns registrerade.
- Den nyligen restaurerade fyrstugan vid Södra Ratan (2021) innanför Rataskär

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården Ratan [AC 12] (Bygdeå sn)
- Fornlämningar 2 kap KML
- Naturreservat och Natura 2000 Rataskär
- Byggnadsminnen enligt 3 kap KML (Tullgården och Maleografen)
- Statligt byggnadsminne enligt förordningen om statliga byggnadsminnen (Rataskär fyr och båk)
- Områdesbestämmelser

Hänsyn och rekommendationer

Fri sikt från Rataskär ut mot havet i öster och in mot Ratan bör beaktas. Rumsligt samband och fria siktlinjer mellan fastland och Rataskär med dess byggnader. Det mesta av den kulturhistoriska bebyggelsen ligger på fastlandet väster om Rataskär, men havsområdet öster om skäret bedöms som känsligt för nya anläggningar då vyn från fyren, båken och lotsuppassningshuset ut mot öppet hav bör värnas.

Hänsyn ska också tas till marina och landburna fornlämningar. Då endast ett fåtal fartygslämningar finns registrerade är vidare utredning om sådana behövlig innan eventuell kabeldragning.

Snöan

Västerbottens län

Sammanfattning

Berättelse

Snöan har varit säsongsfiskeläge i yttersta havsbandet och är präglat av lämningar med kontinuitet åtminstone från yngre järnåldern.

Miljötyper

- Säsongsfiskeläge
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

- Samlat område med tomtningar (hyddbottnar efter tillfälliga bosättningar) från vikinga- och medeltid, labyrinter, kompassros och naturhamn.
- Vid Järnhällan ligger fiskestugor från 1800–1900-tal.
- Fiskekapell från 1800-talets början.

Allmänt om hänsynsbehov

Den fria sikthorisonten från Snöan mot öppet hav bedöms känslig för moderna dominerande inslag. Behov av siktstudier finns om eventuell etablering utreds kring Snöan. Marinarkeologiska studier behövs för att undersöka förekomsten av vraklämningar.

Kartillustration

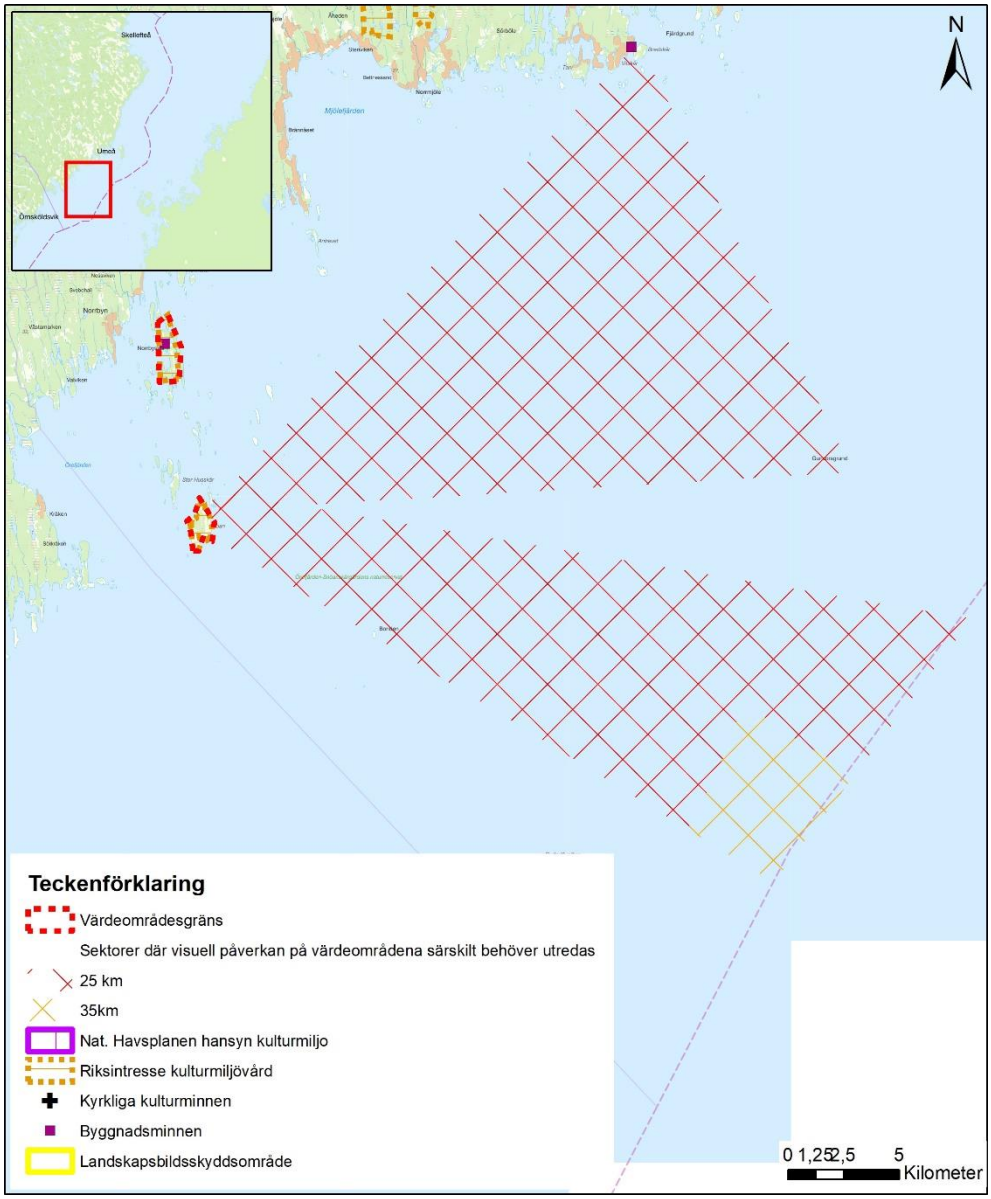

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Snöan

Snöan ingår i en skärgård i södra delen av Norra Kvarken. Området har sedan förhistorisk tid brukats som fiskehamn och utgångspunkt för säljakt. Flertalet typiska fornlämningar finns på ön så som tomtningar, kompassrosor och labyrinter som förknippas med norrländska kustmiljöer. Dessa visar också på hur befolkningen ständigt anpassat sina verksamheter och anläggningar efter geologiska förutsättningar som landhöjningen inneburit genom till exempel flytt av hamn och fiskeläge. Ytterligare en aspekt av Snöanskärgården är den sjöfart som bedrivits. Flertalet vrak utanför öns kuster vittnar om detta.

Värden och uttryck

Snöan uppvisar en helhetsmiljö med fornlämningar och småskalig bebyggelse som vittnar om den historiska fiskenäringen och karga tillvaro för närområdets kustbönder. Topografin består av delvis skogbeklädd hällmark och fornlämningar visar särskilt tydligt hur befolkningen flyttat sin verksamhet på ön efter de förutsättningar landhöjningen givit.

Snöan tros ha använts som utgångspunkt för säsongsbundet fiske och säljakt sedan yngre järnåldern. Det visar lämningar i form av kol daterat till 770–990 e.Kr tillsammans med säl och harben i en tomtning. En mer permanent fiskelägesetablering kan beläggas från 1400–1500-talet på ön, båtlänningar, rösen efter gistvallar (där näten torkades) och labyrinter av olika typ från denna tid vittnar om detta. Den äldsta hamnen på Snöan låg i en vik mellan Österskatan och Västerskatan. På grund av landhöjningen har hamnen sedan dess flyttats flera gånger. Under 1700- och 1800-talet låg den på Österskatans västra sida med flertalet fiskestugor intill. I närområdet finns även ett kapell i timmer, troligen uppfört under 1700-talet. Efter en brand vid 1900-talets början återstod endast kapellet och en fiskestuga. Vid denna tid flyttades hamnen igen på grund av landhöjningen. Nya fiskestugor byggdes i stället vid Järnhällan på öns västra sida, där merparten av bebyggelsen finns idag.

Fiskenäringen och jordbruket var historiskt nära anknutet då kustbönderna ägnade sig åt båda näringarna parallellt. Bönder från de närmaste kustbyarna fiskade inom området, även borgare från Umeå fiskade mot arrendeavgift till bönderna. Snöan var tidigare inte lika skogbevuxen som nu. Den naturliga vegetationen utnyttjades till mulbete vilket även bidrog till ett öppet landskap och friare sikt mot havet.

Ytterligare en aspekt av Snöanskärgården är den sjöfart som bedrivits. Officiell utprickning av farleder gjordes först i början av 1800-talet, varför större fartyg ständigt var beroende av lots. Trots det finns ett 40-tal kända vrak inom Snöanskärgården området. Ett av de äldsta kända vraken förliste 1831 väster om Snöan. Det var troligen skonerten Conrad, ägd av Robertsfors bruk, som gick med en spannmålslast. År 1861 förliste briggen Hilda söder om Snöan under en resa mellan Köpenhamn och Skellefteå. På Snöan uppfördes år 1949

en liten fiskefyr av trä, byggd på ett stort stenblock. Den var i drift säsongsvis mellan juli och november men är nu släckt permanent.

Helhetsmiljön för Snöan består av följande uttryck:

- Samlat område med tomtningar (hyddbottnar efter tillfälliga bosättningar) från vikinga- och medeltid, labyrinter, kompassros
- Naturhamnar
- Vid Järnhällan ligger fiskestugor från 1800–1900- tal
- Fiskefyr från år 1949
- Timrat fiskekapell från 1800-talets början, alternativt 1700-talet.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården [AC 4]
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Kyrkliga kulturminnen (KML 4 kap.): Snöans fiskekapell
- Naturreservat: Snöanskärgården i Nordmaling och Umeå kommuner, Snöanskärgården (SE0810003) Natura 2000
- Fartygslämningar: Ett fytiotal båtlämningar ska finnas i Snöansskärgården i stort, varav flera i nära anslutning till Snöan, flertalet av dem inte arkeologiskt eller antikvariskt bedömda och kan behöva ytterligare utredning.

Området bedöms ha god potential att uppfylla kraven för att klassas som ett särskilt värdefullt bebyggelseområde enligt 8 kap 13§ PBL. Då Umeå kommun inte inventerat och tagit fram något kulturmiljöprogram är området inte utpekat som sådant.

Inom området finns en kombination av lagskyddade objekt som bär platsens samlade värden. Detta motiverar ett helhetsgrepp i kommande förvaltning och planering av området.

Naturreservaten förstärker bibehållandet av landskapsmässiga värden och karaktärer och har delvis som syfte att även värna kulturhistoriska värden.

Hänsyn och rekommendationer

De kulturhistoriska värdena på Snöan är samtliga direkt kopplade till havet och de förutsättningar de gav människan gällande näring och verksamhet. De fria vyerna mot öppet hav och den nordliga skärgården bedöms därför vara känslig för dominerande moderna tillägg. Den öppna vattenspegeln och visuella kontakten till omkringliggande skärgård är viktig för förståelse för sjöfarten och den historiska fisk- och jaktmiljön längs kusten. Snöan bedöms därför känslig för etablering av högresta anläggningar och ytstora anläggningar.

Områdena runt Snöan ska enligt uppgift innehålla ett antal skeppsvrak varför ytterligare fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Nedläggning av kablar kan vara möjlig om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.

Om etablering av högresta volymer vid Snöanskärgården planeras ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks.

Stora Fjäderägg

Västerbottens län

Sammanfattning

Berättelse

En ö i yttersta havsbandet, präglad av fiske och säljakt med lång kontinuitet men även av senare tiders kommunikationsväsende. Miljön speglar näringsfånget samt dess utveckling och anpassning till landhöjningens effekter i en maritim miljö från yngre järnålder fram till mitten av 1900-talet. Området är vraktätt.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Fiskeläge
- Kommunikationsmiljö

Karaktär och värdebärare

- Klapperstensfält med grupperingar av tomtningar, labyrinter, kompassrosor och giströsen varav ett mycket omfattande område med stora giströsen.
- Tre i terrängen avläsbara hamnlägen från olika tider.
- Fiskestugor och bodar i nuvarande och äldre hamnlägen.
- Fyr uppförd 1851 samt bostäder och tillhörande byggnader för fyrpersonalen.
- Stenkummel uppfört 1888 som från havet bildar enslinje med fyren.
- Grund efter kapell uppfört 1729. (fornlämning)
- Gångstigar av betong och trä. Visuell kontakt med havet runt hela ön.

Allmänt om hänsynsbehov

Den fria sikthorisonten från Stora Fjäderägg mot öppet hav samt den ostörda visuella kontakten till Lilla Fjäderägg och Holmön bedöms känslig för moderna dominerande inslag. Särskilt siktlinjen mellan fyr och kummel på Stora fjäderägg samt de två kummeln på Ängesön är känsligt för visuell påverkan. Behov av siktstudier finns om eventuell etablering utreds kring Stora Fjäderägg. Marinarkeologiska studier behövs för att undersöka förekomsten av vraklämningar.

Kartillustration

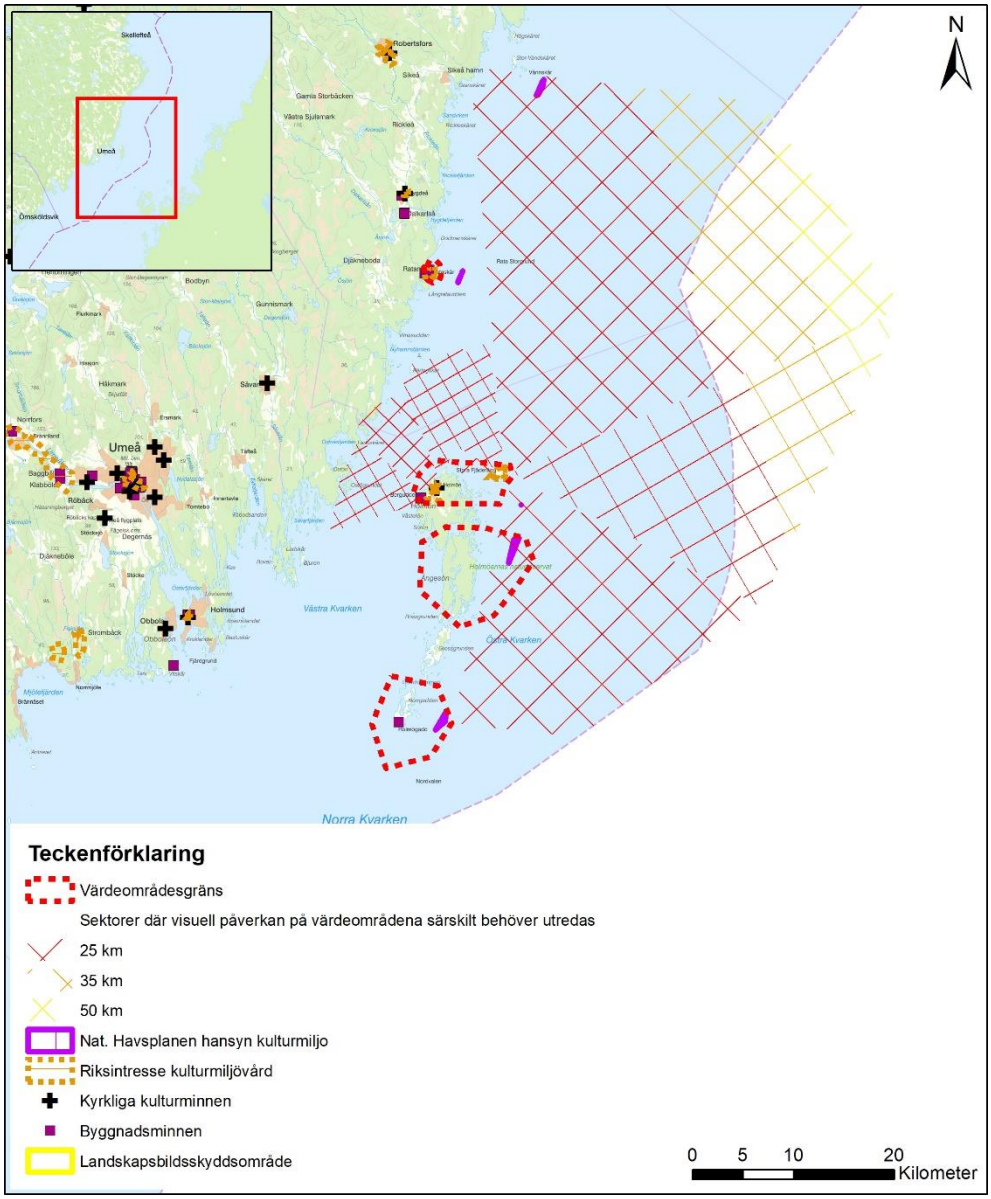

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Stora Fjäderägg

I Norra Kvarken ligger öarna Stora och Lilla Fjäderägg nordost om Holmön. Särskilt Stora Fjäderägg har genom sitt östliga läge mellan Sverige och Finland där Kvarken är som smalast spelat en stor roll som bas för såväl sälfångstexpeditioner och strömmingsfiske som navigationspunkt för den nordliga sjöfarten.

Värden och uttryck

Stora Fjäderägg uppvisar en helhetsmiljö med fornlämningar och småskalig bebyggelse som vittnar om den historiska fiskenäringen och en karg tillvaro för närområdets kustbönder. Topografin består av klapperstensfält och delvis skogbeklädd hällmark och fornlämningar visar särskilt tydligt hur befolkningen flyttat sin verksamhet på ön efter de förutsättningar landhöjningen givit. Här finns tre generationer hamnlägen från olika tider.

Stora Fjäderägg tros ha använts som utgångspunkt för säsongsbundet fiske och säljakt sedan yngre järnåldern. En mer permanent fiskelägesetablering kan beläggas från historisk tid. Områden av klapperstensfält med grupperingar av tomtningar, labyrinter, kompassrosor och giströsen varav ett mycket omfattande område med stora giströsen vittnar om denna utveckling. En del fiskestugor och bodar finns bevarade i både nuvarande och äldre hamnlägen. Ett kapell uppfördes 1729 och utgjorde en viktig samlingslokal och gemenskap på den lilla ön, idag återstår endast grunden vilken skyddas som fornlämning. År 1888 uppfördes ett stenkummel på Stora Fjäderägg som kunde visa fiskarna till rika fiskevatten. Då kummeln var i linje med fyren samtidigt med två kummel på Ängesön var fiskarna på rätt plats.

Ytterligare en aspekt av området kring Holmön och Stora Fjäderägg är den sjöfart som bedrivits. Officiell utprickning av farleder gjordes först i början av 1800-talet, varför större fartyg ständigt var beroende av lots. Fyr med tillhörande bostad uppfördes år 1851. Den har en cylindrisk form och byggdes sex meter hög. Bostadshus uppfördes i timmer, tillsammans med bodlänga och dass. En bifyr monterades år 1904, som skulle leda fartyg rätt runt Holmön. År 1914 byggdes tornet till dubbel höjd och försågs med lanternin och år 1921 installerades linsapparaten. Under 1960-talet automatiserades fyren och radiofyr installerades. Samtidigt avbemannades fyren. Fyrplatsen visar tydligt på den tekniska utvecklingen kopplat till denna typ av sjöfartsmiljöer. Fyren släcktes permanent år 2008.

Miljön präglas starkt av den ständigt närvarande visuella kontakten med havet på alla sidor av ön.

Helhetsmiljön för Stora Fjäderägg består av följande uttryck:

- Klapperstensfält med grupperingar av tomtningar, labyrinter, kompassrosor och giströsen varav ett mycket omfattande område med stora giströsen.
- Tre i terrängen avläsbara hamnlägen från olika tider.
- Fiskestugor och bodar i nuvarande och äldre hamnlägen.
- Fyr uppförd 1851 samt bostäder och tillhörande byggnader för fyrpersonalen.
- Stenkummel uppfört 1888 som från havet bildar enslinje med fyren.
- Grund efter kapell uppfört 1729.
- Gångstigar av betong och trä.
- Visuell kontakt med havet runt hela ön.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården Stora Fjäderägg [AC 9]
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Naturreservat: Holmöarna (Länsstyrelsen)
- Fartygslämningar enligt uppgift, ej registrerade i Fornsök.

Området bedöms ha god potential att uppfylla kraven för att klassas som ett särskilt värdefullt bebyggelseområde enligt 8 kap 13§ PBL. Då Umeå kommun inte inventerat och tagit fram något kulturmiljöprogram är området inte utpekat som sådant.

Inom området finns en kombination av lagskyddade objekt som bär platsens samlade värden. Detta motiverar ett helhetsgrepp i kommande förvaltning och planering av området.

Naturreservaten förstärker bibehållandet av landskapsmässiga värden och karaktärer.

Hänsyn och rekommendationer

De kulturhistoriska värdena på Stora Fjäderägg är samtliga direkt kopplade till havet och de förutsättningar de gav människan gällande näring och verksamhet. De fria vyerna mot öppet hav och bedöms därför vara känsliga för dominerande moderna tillägg. Den öppna och ostörda vattenspegeln och visuella kontakten till Holmön och Lilla Fjäderägg är viktig för förståelse för sjöfarten och den historiska fisk- och jaktmiljön längs kusten. Särskilt siktlinjen mellan fyr och kummel på Stora fjäderägg samt de två kummeln på Ängesön är känsligt för visuell påverkan. Stora Fjäderägg bedöms därför känslig för

etablering av högresta anläggningar och ytstora anläggningar.

Områdena runt Stora Fjäderägg ska enligt uppgift innehålla ett antal skeppsvrak varför ytterligare fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Nedläggning av kablar kan vara möjlig om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.

Om etablering av högresta volymer vid Holmön och Stora Fjäderägg planeras ska fördjupade studier göras för att säkerställa minsta möjliga visuella påverkan.

Västernorrlands län

Västernorrlands län har i sitt urval av miljöer, endast valt de riksintresseområden som har koppling till kusten och havet. Länets kust är kraftigt kuperad och utblickarna ut mot havet är därför långa och vida. Nära hälften av kusten från Ångermanälvens mynning till Skagsudde innefattar världsarvet Höga Kusten. Höga kusten är dessutom ett riksintresseområde, vilket innebär att turismens och friluftslivets intressen särskilt ska beaktas vid exploatering eller ingrepp i miljön.

I Västernorrlands län redovisas 9 värdeområden:

1. Norrfällsviken och Ulvöarna (Sandviken, Marviksgrunnan, Ulvöhamn)
2. Brämön
3. Bönhamn Högbonden
4. Galtström
5. Grisslan Trysunda
6. Njurundakusten
7. Våle
8. Vägnön
9. Värn Fanön Slåttdalsberget

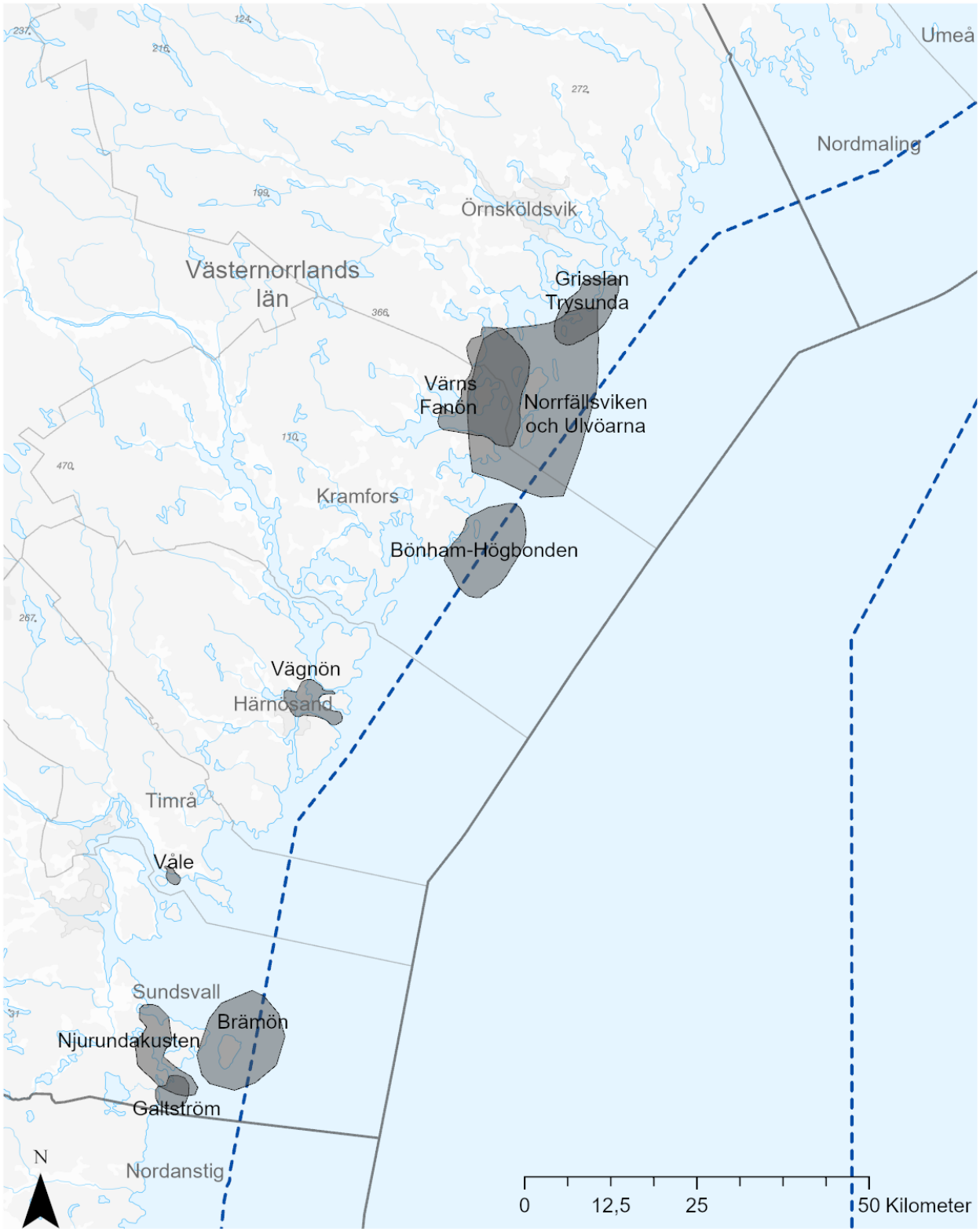

Karta som visar utpekade värdeområden i Västernorrlands kust och skärgård.

Norrfällsviken och Ulvöarna (Sandviken, Marviksgrunnan, Ulvöhamn)

Västernorrlands län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdets berättelser är: förhistoriskt landskapsutnyttjande med rituell praktik, fiskerinäringen längs Norrlandskusten, samt småskalig gruvdrift och vapenindustri.

Miljötyper

- Fiskelägen
- Fornlämningsmiljö
- Gruvmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Norrfällsviken och Ulvöarna består av följande uttryck:

- De fyra fiskelägenas ålderdomliga bebyggelsemönster med båthus, sjöbodar och kokhus, kapell och gemensamhetsanläggningar.
- Fiskeläget Norrfällsviken med strandbunden hamngatan och kapell från 1600-talet.
- Fiskeläget Ulvöhamn med dess lotsstuga, kapell från 1622 och kyrka från 1894, hamngatan som särskiljer den täta strandbebyggelsen från glesare bostadsbebyggelse.
- Fiskeläget Sandvikens omålade ålderdomliga bebyggelse från 1700-talet.
- Fiskeläget Marviksgrunnan med välbevarade sjöbodar och kokhus, kapell, gistvallar och tomtningar - äldre lämningar efter förhistorisk och historisk jakt och fiske på öarna.
- Kuströsemiljö med stråk (grupperingar) av brons- och järnåldersrösen och stensättningar med stor formvariation och högt upplevelsevärde.
- Röselägenas siktlinjer mot havet.
- Visuella samband mellan kust, skärgård och öppet hav.
- Maritimt anknutna fornlämningar i form av tomtningar, övergivna och uppgrundade fiskelägen, väderstreckspil, gistgårdsrösen och båtlänningar.
- Lämningar efter gruvdrift på Södra Ulvön.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdets siktlinjer är känsliga för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av de äldre fiskelägena och upplevelsen av den fria vattenytan. Om etablering av högresta volymer planeras ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada. Likaledes bör förekomsten av eventuella fartygslämningar utföras innan bedömning av områdets känslighet för nedläggning av kablar.

Kartillustration

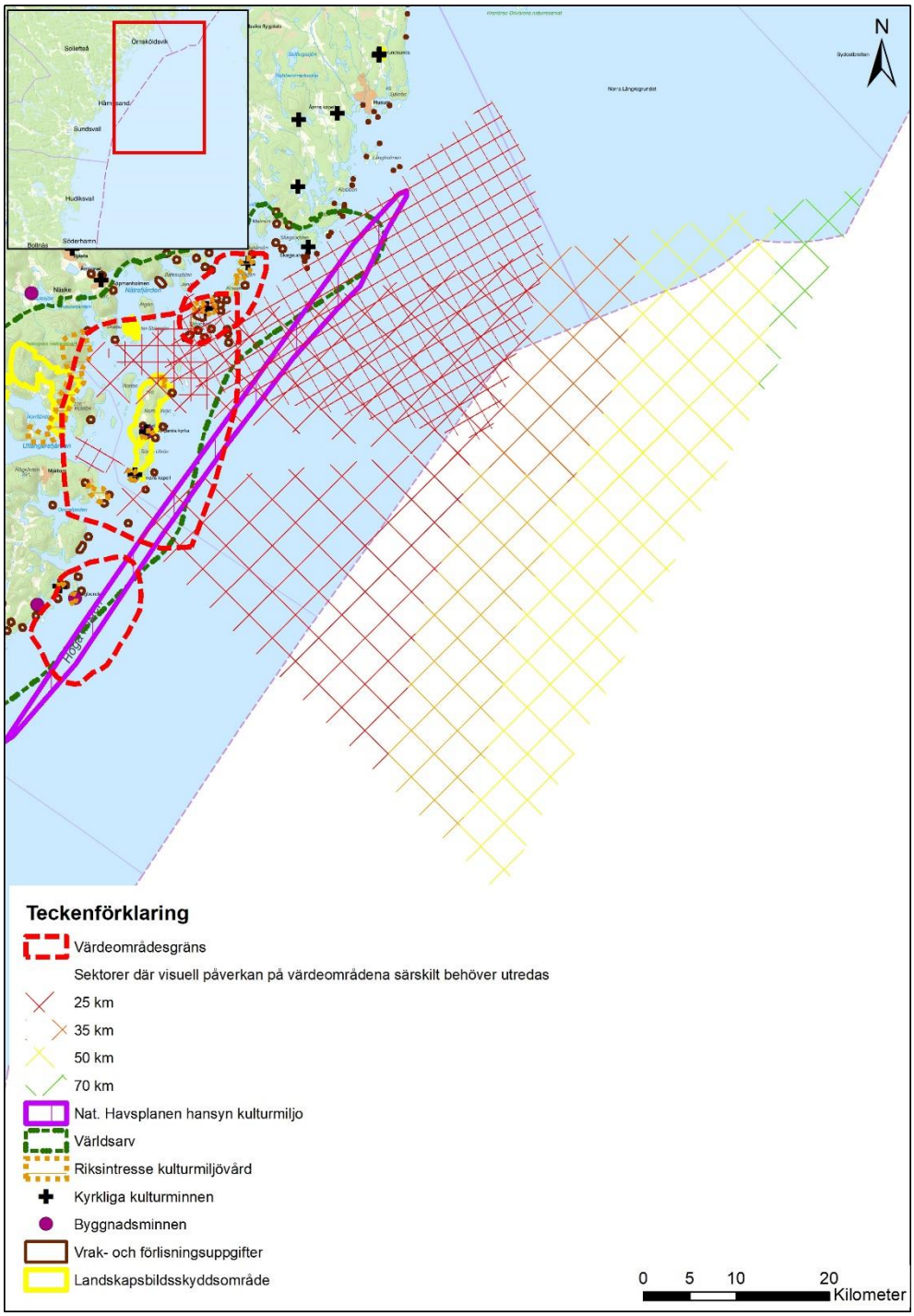

En karta som visar utpekade kulturmiljövärden och siktsektorer för det aktuella området.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om förhistoriskt landskapsutnyttjande och rituell praktik, fiskerinäringen längs Norrlandskusten, gruvdrift och vapenindustri

Längs Norrlandskusten finns stråk av rösen och stensättningar: fornlämningar som är uppbyggda av stenmaterial och som ofta uppfattas som gravmonument från bronsåldern (ca 1500 f kr – 500 f Kr). Sådana rösen – ofta belägna i krönläge på höjder eller i anslutning till vatten – finns även i södra Sverige, Finland och Norge. Inom arkeologisk forskning finns olika uppfattningar hur de norrländska kuströsena ska tolkas. Är de ett uttryck för en dualism i kultur och näringsfång där kustnära samhällen genom rösebyggande associerat sig med sydligare bronsålderssamhällen, medan man i inlandet fortfarande levt i en ”stenålderskultur”? Eller har människor i hög grad rört sig mellan kust och inland och kusten har uppfattats som den lämpliga platsen för att anlägga rösen? Likaså går meningarna isär huruvida rösen och stensättningar kan kallas gravar eller snarare utgör samlingsplatser eller kultplatser som brukats under långa tider. De många tecken på skador/omrörning som är vanliga och avsaknaden av ben och fynd kan tyda på det senare. Sannolikt är dock att de haft en rituell funktion, kopplad till liv och död och till den förhistoriska uppfattningen om landskapet Landskapsuppfattningen under bronsåldern, där olika typer av anläggningar byggs på olika höjdnivåer och med olika slags exponeringar i landskapet är mycket tydlig genom de norrländska kuströsena och deras koppling till vattnet. Endast ett fåtal av alla rösen och stensättningar längs norrlandskusten är arkeologiskt undersökta. På halvön vid Norrfällsviken är fornlämningarna belägna både på högre liggande hällmarker och på lägre klappervallar, ned till 15 m ö h (järnålderns strandlinje).

Norrfällsviken och Ulvöarnas tre fiskelägen har mycket lång kontinuitet. Ulvöhamns fiskeläge är det äldsta och största fjärrfiskeläget längs Norrlandskusten, med rötter i medeltiden och det fjärrfiske som utvecklades då insaltningsmöjligheterna ökade. Borgare från Gävle kom så småningom att dominera säsongsfisket. År 1547 beviljades Gävles borgerskap ensamrätt på fisket i Kronans vatten. Även fiskelägena Norrfällsviken, Sandviken och Marviksgrunnan kom att utvecklas och präglas av Gävlefiskarna. Spår av äldre tiders verksamhet kring Norrfällsviken finns på nordvästra sidan av halvön i form av fornlämningar som utgör rester efter äldre fiskelägen. På halvön finns också ett flertal tomtningar som utgör spår av tidig verksamhet här.

De många fiskelägen som utvecklades längs Norrlandskusten hade en särpräglad bebyggelse och social organisation. Kollektivt beslutsfattande och ansvarstagande inom hamnlag och kapellag medförde att livet i fiskelägena var, om än arbetssamt, något friare än i fastlandets sockenliv. Kapell uppfördes på öarna – på Ulvöhamn redan 1622. Säsongsfisket fortsatte till slutet på 1800-talet då omfattande samhällsförändringar som industrialiseringen och befolkningsökning ledde till att allt färre kunde arbeta inom jordbruket.

Säsongsfisket övergick nu till att bli en heltidssysselsättning och fiskarfamiljer bosatte sig permanent i fiskelägena. Ulvöhamn fick en permanent befolkning under 1800-talet. Fiskeläget Sandviken kom att behålla sin ålderdomliga prägel, och så småningom bli kulturreservat, då det inte delades på olika fastigheter utan brukades som en enhet, sedermera semesterboende. Under andra hälften av 1900-talet omvandlades fiskelägena till fritidsboende.

Södra Ulvön har kallats Jernulfön – och är rik på malm. Redan under 1600-talet bröts här järnmalm. Senare kom titan- och vanadinfyndligheter att bli betydelsefulla, inte minst i samband med upprustningen under 1930-talet. Ett trettiotal gruvarbetare var då sysselsatta här.

Värden och uttryck

Fornlämningslokalerna vid Norrfällsviken ger möjlighet till en god uppfattning om hur landskapet såg ut under forntiden, eftersom rösena har kvar den visuella kontakten med strandlinjen nedanför. Anläggningarnas monumentalitet och det faktum att de är belägna i oexploaterad natur förstärker deras upplevelsevärde och berättelsen om rituella praktiker under förhistorien.

Fiskenäringens långa kontinuitet vid Norrfällsviken och på Ulvöarna tar sig uttryck genom fiskelägenas välbevarade karakteristiska bebyggelse. Både placering, struktur och utseende minner om århundraden av säsongsfiske, de bofastas villkor under 1900-talet och det sociala livet på öarna under ibland svåra och knappa förhållanden. Helhetsmiljöns höga värde består i de samband som finns mellan de äldsta lämningarna (tomtningarna), de bevarade fiskelägenas olika komponenter och det öppna havet. Gruvdriften på Södra Ulvön har avsatt spår av gruvbrott kring Marviksgrunnan, bland annat finns här ”Nya gruvan” från 1951 med gruvlave och mäss.

Helhetsmiljön för Norrfällsviken och Ulvöarna består av följande uttryck:

- De fyra fiskelägenas ålderdomliga bebyggelsemönster med båthus, sjöbodar och kokhus, kapell och gemensamhetsanläggningar.
- Fiskeläget Norrfällsviken med strandbunden hamngatan och kapell från 1600-talet.
- Fiskeläget Ulvöhamn med dess lotsstuga, kapell från 1622 och kyrka från 1894, hamngatan som särskiljer den täta strandbebyggelsen från glesare bostadsbebyggelse.
- Fiskeläget Sandvikens omålade ålderdomliga bebyggelse från 1700-talet.
- Fiskeläget Marviksgrunnan med välbevarade sjöbodar och kokhus, kapell, gistvallar och tomtningar - äldre lämningar efter förhistorisk och historisk jakt och fiske på öarna.
- Kuströsemiljö med stråk (grupperingar) av brons- och järnåldersrösen och stensättningar med stor formvariation och högt upplevelsevärde.
- Röselägenas siktlinjer mot havet.

- Visuella samband mellan kust, skärgård och öppet hav.
- Maritimt anknutna fornlämningar i form av tomtningar, övergivna och uppgrundade fiskelägen, väderstreckspil, gistgårdsrösen och båtlänningar.
- Lämningar efter gruvdrift på Södra Ulvön.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Världsarvet Höga Kusten
- Riksintresse för kulturmiljövården, MB 3 kap.
- Riksintresse för naturvården, MB 3 kap.
- Riksintresse för friluftslivet, MB 3 kap.
- Riksintresse för obruten kust och rörligt friluftslivet, MB, 4 kap.
- Naturreservat Norrfällsviken (sedan 1969), MB 7 kap.
- Landskapsbildsskydd enligt § 19, NVL.
- Kulturreservat, Sandvikens fiskeläge, MB 7 kap.
- Kyrkliga kulturminnen resp. byggnadsminne, KML 3-4 kap. Ulvöhamns kapell, Ulvö kyrka, Marviksgrunnans kapell, Norrfällsvikens kapell.
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Naturreservat, NVL, Stormyran, Södra Ulvön, Ulvö-havet.
- Fördjupad översiktsplan för Norra Ulvön, 2011 (Ulvöhamn och Sandviken)
- Områdesbestämmelser för Ulvöhamn, 1993.
- Utpekade områdern i kommunalt kulturmiljöprogram 2005, Ulvöhamn, Sandviken, Marviksgrunnan.
- Särskilt värdefull kulturmiljö utpekad i ny kulturmiljöplan för Kramfors (granskning t o m 31 augusti 2023).
- Detaljplaner: Byggnadsplan (detaljplan) som täcker bebyggelsen inom riksintresset antagen 1966, samt två mindre detaljplaner inom fiskeläget som är antagna 2007 och 2008.
- Andra dokument: “Sjöbodar och båthus i Höga kusten – Policy för tillämpning av strandskyddsbestämmelser” samt ”Nya hus i Höga kusten – Några enkla råd för dig som vill bygga”.

Hänsyn och rekommendationer

För förståelsen av fiskerinäringen och dess kulturmiljöer är upplevelsen av siktlinjerna och de öppna vattenytorna mellan mellan öarna viktiga liksom upplevelsen av öppen horisont. Inom värdeområdets siktlinjer är det därför olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar som förhindrar upplevelsen av en fri horisont.

Om etablering av högresta volymer planeras inom värdeområdets siktlinjer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Då värdeområdet är beläget inom världsarvet Höga kusten (där havsområdet utgör en stor del) kan eventuella planerade förändringar också kräva en Heritage Impact Assessment (HIA).

Endast en fartygslämning (den förliga delen efter torpedkryssaren Klas Uggla, på grund 1917) är registrerade i vattnen kring Norrfällsviken. Med hänsyn till platsens långa kontinuitet vore det önskvärt med en utredning av eventuella ytterligare sådana innan en bedömning kan göras av områdets känslighet för nedläggning av kablar.

Brämön

Västernorrlands län

Sammanfattning

Berättelse

Väredeområdets berättelser handlar om fiskerinäringen längs Norrlandskusten och sjöfarten till och från Sundsvall samt dess betydelse för stadens utveckling.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Kommunikationsmiljö (farledsmiljö)
- Vrakområde/förlisningsområde.

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Brämön består av följande uttryck:

- Brämöhamn: Två tätt liggande fiskelägen (Hamn och Viken) med kokhus/fiskestugor (omvandlade till fritidshus). Enhetlig färgsättning.
- Gammal lots- och hamnplats.
- Kapell från 1620-talet
- Fyrplatsen, den äldre fyren byggd 1859 och den nuvarande 1948.
- Brämön Sanna: Gammal lotsplats med lotsstuga, fiskeläge och sommarhusbebyggelse samt hamn/kaj.
- Luruddens fiskeläge
- Förlisningsområde, främst nordost om Brämön (Revhällarna). Vrak även vid Kalven och i Norrhamn.
- Maritima lämningar i form av labyrinter, husgrunder och ristningar på Brämön och Lurudden.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdets siktlinjer är känsliga för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av de äldre fiskelägena samt lots- och fyrplatser och upplevelsen av den fria vattenytan. Om etablering av högresta volymer planeras inom värdeområdets siktlinjer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada. Området är känsligt för nedläggning av kablar, då det finns flera bekräftade vrak och uppgifter om flera vrak än de som i dagsläget är registrerade.

Kartillustration

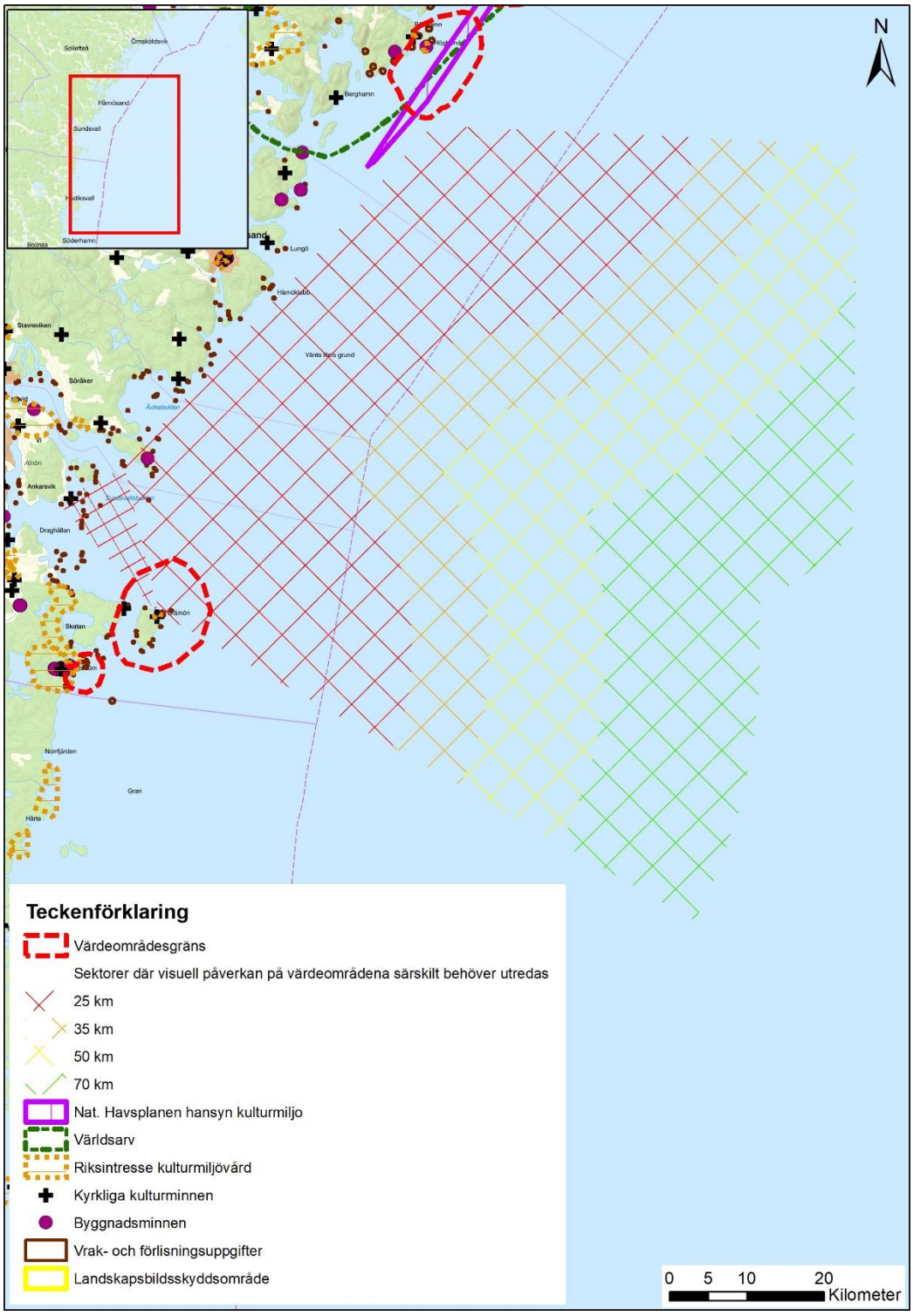

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om fiskerinäring och sjöfart, samt dess betydelse för Sundsvalls stad

De goda fiskevattnen kring Brämön finns omnämnda i skriftliga källor från 1400-talet. Under Gustav Vasas regeringstid fråntogs lokalbefolkningen rätten till fritt fiske. Fisket beskattades, och fiskeprovilegium gavs först till de s k Gävlefiskarna och 1623 till borgarna i nygrundade Sundsvall (vilka till en början arrenderade ut det till Gävlefiskarna). Fisket bedrevs som säsongsfiske, och fiskelägena i Hamn och Viken (Norrhamn) beboddes sommartid. Kapellet i Norrhamn är uppfört 1624 för säsongsfiskets behov. Fisket utgjorde en viktig inkomstkälla för det nygrundade Sundsvall under 1600-talet – merparten av stadens inkomster kom från fisket. I slutet av 1600-talet fanns 16 fiskebodar i Norrhamn.

Under 1800-talet kom sågverksepoken att leda till en ökad urbanisering och därmed avsättning av fisk till Sundsvall. I början av seklet fanns ett trettiotal fiskebodar på ön, och fiskelägena på Brämön och intilliggande Lörudden blev nu i högre grad åretruntbebodda. Brämön passerades också av en ökande handelssjöfart relaterad till sågverksindustrin och urbaniseringen,och ön påverkades därför av sjöfartens behov. Lotsar hade funnits på Brämön sedan 1700-talet, men på 1820-talet formaliserades lotsverksamheten genom anläggandet av lotsplatsen Sanna. 1859 byggdes den första fyren på norra ön.

Sjöfartens och urbaniseringens utveckling har också avsatt spår i de marinarkeologiska miljöerna, både på land och i vatten. Sjöfartens långa kontinuitet och dess kultur längs Norrlandskusten illustreras av ortnamn (t ex Kompasshällorna), skeppsristningar/ristade initialer och labyrinter. I vattnen kring Brämön finns registrerade förlisningplatser/vrak, varav ett flertal av de identifierade fartygen hör till sågverksepokens och urbaniseringens tidevarv. Trävaror fraktades ut från Norrlandskusten och varor för stadens behov fraktades in.

Värden och uttryck

Fiskenäringens långa kontinuitet på Brämön tar sig uttryck genom det bevarade fiskeläget och kapellet i Brämöhamn och Viken. Fiskeläget har behållit sin ursprungliga prägel med låga sjöbodar i en karakteristisk fisklägesstruktur där rödfärgade bodar med sadeltak vänder gavelsidan mot bryggorna. Även vid Lörudden, i värdeområdets utkant, finns ett karakteristiskt fiskeläge med sjöbodar, ett kapell från 1600-talet, samt lämningar efter ”Sörhamn”, 1600-talets fiskelägesbebyggelse. På båda platserna finns ockå maritima lämningar som vittnar om sjömännens kultur – med labyrinter och ristningar som föreställer initialer, bomärken och skepp.

De uttryck som kan kopplas till sjöfartens betydelse för Sundsvalls stad är på själva Brämön lotsplatsen Sanna, som anlades på 1820-talet och där lotsstugan finns kvar, samt fyrplatsen i Norrhamn med två generationer fyrar och

fyrvaktarbostad. De många vrak och förlisningsplatser som finns registerade kring Brämön visar sammantaget på den ökande indstrialiseringen och urbaniseringens påverkan på sjöfarten. Vrak och förlisningsplatser berättar både om näringsliv, sjöfartens villkor och dramatiska händelser. Vraken efter de identifierade fartygen Essequebo (1866) Bonne Marie (1878) och ångarna Violet (1901), Solstad (1901), La Suède (1901) Meta (1902) Tempair (1926) och Britta (1927) är bara några exempel på förlisningar i anslutning till farleden in mot Sundsvall. Enligt uppgifter från sportdykare ska det finnas ett trettiotal vrak i området kring Brämön.

Helhetsmiljön för Brämön består av följande uttryck:

- Brämöhamn: Två tätt liggande fiskelägen (Hamn och Viken) med kokhus/fiskestugor (omvandlade till fritidshus). Enhetlig färgsättning.
- Gammal lots- och hamnplats.
- Kapell från 1620-talet
- Fyrplatsen, den äldre fyren byggd 1859 och den nuvarande 1948.
- Brämön Sanna: Gammal lotsplats med lotsstuga, fiskeläge och sommarhusbebyggelse samt hamn/kaj.
- Luruddens fiskeläge
- Förlisningsområde, främst nordost om Brämön (Revhällarna). Vrak öven vid Kalven och i Norrhamn.
- Maritima lämningar i form av labyrinter, husgrunder och ristningar på Brämön och Lurudden.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården Y3, Brämön.
- Riksintresse naturvård, MB 3 kap.
- Riksintresse friluftsliv, MB 3 kap.
- Natura 2000-område
- Naturreservat
- Kyrkligt kulturminne kap 4 KML Brämö kapell, Löruddens kapell.
- Fornlämningar 2 kap KML, Vårdkase, ristningar
- Potentiellt marint värdeområde: vrak- och förlisningsplatstätt havsområde
- Kommunalt kulturområde Brämön, Brämöhamn 6:14, Brämön Sanna 6:15, klass A
- ÖP 2021 Bevara natur-kulturlandskap

Hänsyn och rekommendationer

För förståelsen av de gamla fiskelägenas funktion och kultur är upplevelsen av kopplingen mellan de öppna vattenytorna och fiskelägena på Brämön (med Lörudden) av stor betydelse. Samma förhållande gäller de uttryck som avser sjöfarten – lämningarna efter lots- och fyrverksamhet. Inom värdeområdets siktlinjer är det därför olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar. Om etablering av högresta volymer planeras inom eller inom siktavstånd från värdeområdet ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Den täta förekomsten av skeppsvrak och kända förlisningsplatser i kombination med att uppgifter finns om ytterligare vrak medför att värdeområdet är olämpligt för dragning av kablar på sjöbotten. Skulle det bli aktuellt med nyttjande av sjöbotten för kablage behöver marinarkeologiska utredningar utföras för att säkerställa att skador undviks på både kända och i dagsläget oidentifierade vrak.

Bönhamn Högbonden

Västernorrlands län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdets berättelser är: fiskerinäringen längs Norrlandskusten samt sjöfartens utveckling i Norra bottenhavet och livet vid havet.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Kommunikationsmiljö.

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Bönhamn och Högbonden består av följande uttryck:

- Bönhamns fiskeläge med sin karakteristiska bebyggelse: sjöbodar och båthus samt gistvallar.
- Kapellet vid Bönhamn, ursprungligen uppfört på Höglosmen 1659, flyttat till Bönhamn på 1800-talet.
- Den vitputsade fyren på Högbonden med sin lyspunkt på 75 meter över havet och sin dramatiska siluett som gjort den till ett känt landmärke för världsarvet Höga kusten.
- Fria siktlinjer 180° mot öppet hav.
- Fyrvaktarbostaden med ljus fasad som syns på långt håll och sin hierarkiska rumsindelning.
- Uthusbyggnader och linbana som vittnar om villkoren för livet vid havet på en särskilt utsatt och isolerad plats.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdets siktlinjer är mycket känsligt för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av det äldre fiskeläget, fyrplatsen och upplevelsen av den fria vattenytan. Om etablering av högresta volymer planeras ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada. Om anläggningar som medför nedläggning av kablar planeras bör fördjupade utredningar om möjliga vrak i området utföras.

Kartillustration

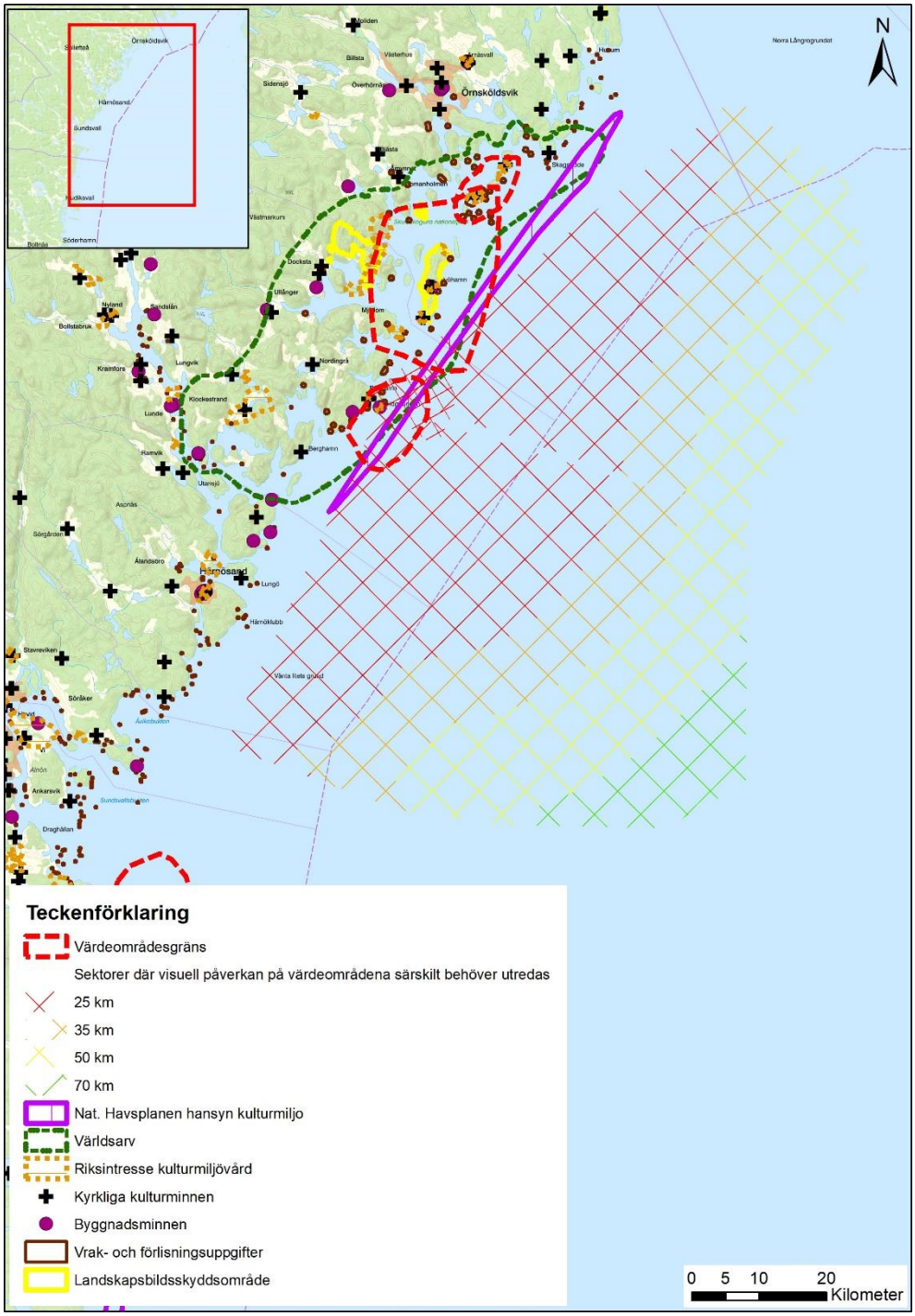

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om fiskerinäringen, sjöfartens utveckling i Norra Bottenhavet och livet vid havet

Säsongsfiskeläget Bönhamn uppstod i den skyddade viken innanför ön Navarn. Platsen och fiskevattnen nyttjades inledningsvis av de s k Gävlefiskarna, men fick redan under 1700-talet en bofast befolkning. Därmed är Bönhamn ett av de äldsta fiskelägena utmed norrlandskusten.

Sjötrafiken ökade kraftigt i och med industrialiseringen och under tidigt 1900-tal uppmärksammades bristen på en fyr mellan Lungö och Skag. Fyren på Högbonden stod klar 1909 och utöver själva fyrbyggnaden uppfördes fyrvaktarbostäder och uthus för fyrpersonalen och deras familjer. I fyrvaktarbostaden var rummen hierarkiskt uppdelade, så att fyrvktare och fyrmästare bodde i ovanvåningen och biträden i bottenplan. Som mest bodde 21 personer på ön, och under de första decennierna hölls en Lotsbarnsskola på ön för upp till nio barn. Livet för de som vistades på Högbonden var dock isolerat och utsatt. Den svåra terrängen på ön medförde att en linbana fick byggas för transporter från landstigningsplatsen till bebyggelsen. Tidvis var ön inte nåbar på grund av avsaknad av ett bra hamnläge. Behovet av självförsörjning var därför stort men förutsättningarna svåra. Ön medgav få lämpliga platser för egen odling, och vatten fick under många år hämtas ur myr- och regnvatten i avsaknad av brunn. Fiske och sjöfågeljakt, bär – och svampplockning blev viktiga näringskällor. Högbonden var bemannad till 1963, då fyren elektrifierades.

Värden och uttryck

Fiskenäringens långa kontinuitet vid Bönhamn tar sig uttryck genom det bevarade fiskeläget och kapellet. Fiskeläget har enkelt och enhetligt utformade sjöbodar och båthus kring hamnen Gavlarna är vända mot vattnet och mellan byggnaderna finns glapp som ger visuell kontakt med vattnet. Ovanför hamnen ligger bostadshus av varierande karaktär, som dock inordnar sig i den äldre bebyggelsestrukturen. Gistvallarna, där fiskenäten torkades, ligger insprängda i bebyggelsen och visar på fiskelägets gemensamhetsytor samt berättar om verksamheten som bedrevs på platsen. Kapellet, som är beläget uppe på höjden ovanfrör bebyggelsen har utsikt över fiskeläget och viken och har genom sin sylighet blivit ett landmärke. Resterna av det gamla fiskeläget ”Grönviken” och en kapellgrund finns även på ön Höglosmen.

Fyrplatsen Högbonden, som är Sveriges näst högst belägna fyrplats, har en karakteristisk bebyggelse. Den vitputsade fyren med sin lyspunkt på 75 meter över havet, fyrvaktarbostadens utseende och disponering samt tillhörande uthusbebyggelse och linbana berättar både om sjöfartens beov, tekniska framsteg och om livet vid havet.

Helhetsmiljön för Bönhamn och Högbonden består av följande uttryck:

- Bönhamns fiskeläge med sin karakteristiska bebyggelse: sjöbodar och båthus samt gistvallar.
- Kapellet vid Bönhamn, ursprungligen uppfört på Höglosmen 1659, flyttat till Bönhamn på 1800-talet.
- Den vitputsade fyren på Högbonden med sin lyspunkt på 75 meter över havet och sin dramatiska siluett som gjort den till ett känt landmärke för världsarvet Höga kusten.
- Fria siktlinjer 180° mot öppet hav.
- Fyrvaktarbostaden med ljus fasad som syns på långt håll och sin hierarkiska rumsindelning.
- Uthusbyggnader och linbana som vittnar om villkoren för livet vid havet på en särskilt utsatt och isolerad plats.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Området ligger inom riksintresset för naturvården Höga kusten och riksintresset för friluftsliv Höga kusten, delområde 8404. (Miljöbalken 3 kap.).
- Området ligger inom områden av riksintresse för obruten kust och rörligt friluftsliv Höga kusten, kust och skärgårdsområde. (Miljöbalken 4 kap.).
- Riksintresseområden för kulturmiljövården Y25 Högbonden och Y26 Bönhamn.
- Området ligger inom Världsarvet Höga kusten.
- Fyren på Högbonden är statligt byggnadsminne sedan 2017-12-07. (Förordning 2013:558)
- Kapellet i Bönhamn är kyrkligt byggnadsminne (4 kap. KML)
- Naturreservatet Högbonden, sedan 1987-05-22
- Landskapsbild 19§ (Nordingrå naturreservat)

Hänsyn och rekommendationer

För förståelsen av de gamla fiskelägenas funktion och kultur är upplevelsen av kopplingen mellan havet och det skyddade fiskeläget Bönhamn av stor betydelse.

Samma förhållande gäller de uttryck som avser sjöfarten och det utsatta livet vid havet på fyrplatsen Högbonden. Inom värdeområdets siktlinjer är det därför mycket olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar som utgör ett främmande inslag i miljön och påverkar upplevelsen av platsen. Om etablering av högresta volymer planeras ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada

Då värdeområdet är beläget inom världsarvet Höga kusten (där havsområdet utgör en stor del) kan eventuella planerade förändringar också kräva en Heritage Impact Assessment (HIA).

Skulle det bli aktuellt med nyttjande av sjöbotten för kablage behöver marinarkeologiska utredningar utföras för att säkerställa att skador undviks på eventuella vrak som idag inte är kända.

Galtström

Västernorrlands län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdets berättelser är: järnbrukens utveckling i Västernorrland med deras koppling till sjöfart och naturresurser samt livet på ett järnbruk med hierarkier och självhushållning.

Miljötyper

- Bruksmiljö
- Förlisningsområde.

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Galtström består av följande uttryck:

- Brukets produktionsmiljö med dess olika nödvändiga komponenter: dammsystem, såg och hamrar, smedja, gjuteri, verkstäder, rost- och masugnsbyggnader.
- Brukets samlade bebyggelse med sin hierarkiska struktur, manifesterad genom bruksherrgården i dominerande och centralt läge i förhållande till arbetsplatser och arbetarbostäder som kaserner, längor och torp. Kapellet från slutet av 1600-talet vid vattnet, väl synligt från arbetsplats och bostäder.
- Bebyggelse för självhushållets behov: jordbrukets byggnader, förråd och uthus, tvätt- och bagarstuga.
- Brukets transportvägar med vägar och järnväg till hamnarna. Prästviken som den första hamnen för in- och utskeppning av varor till bruket och hamnen i Otterviken med sin lyftkran) som ersatte Prästvikshamnen
- Vrak- och förlisningsplatser.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdets kärna (det centrala bruksområdet) är beläget något indraget från havet, och det visuella sambandet mellan bruk och hav är inte påtagligt utom vid brukets hamnläge. Om etablering av högresta volymer planeras i anslutning till värdeområdet ska fördjupade studier utföras för att bedöma påverkan på värdeområdets siktlinjer för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.. Vattenområdet är känsligt för nedläggning av kablar, då det finns flera bekräftade vrak och uppgifter om flera vrak än de som i dagsläget är registrerade.

Kartillustration

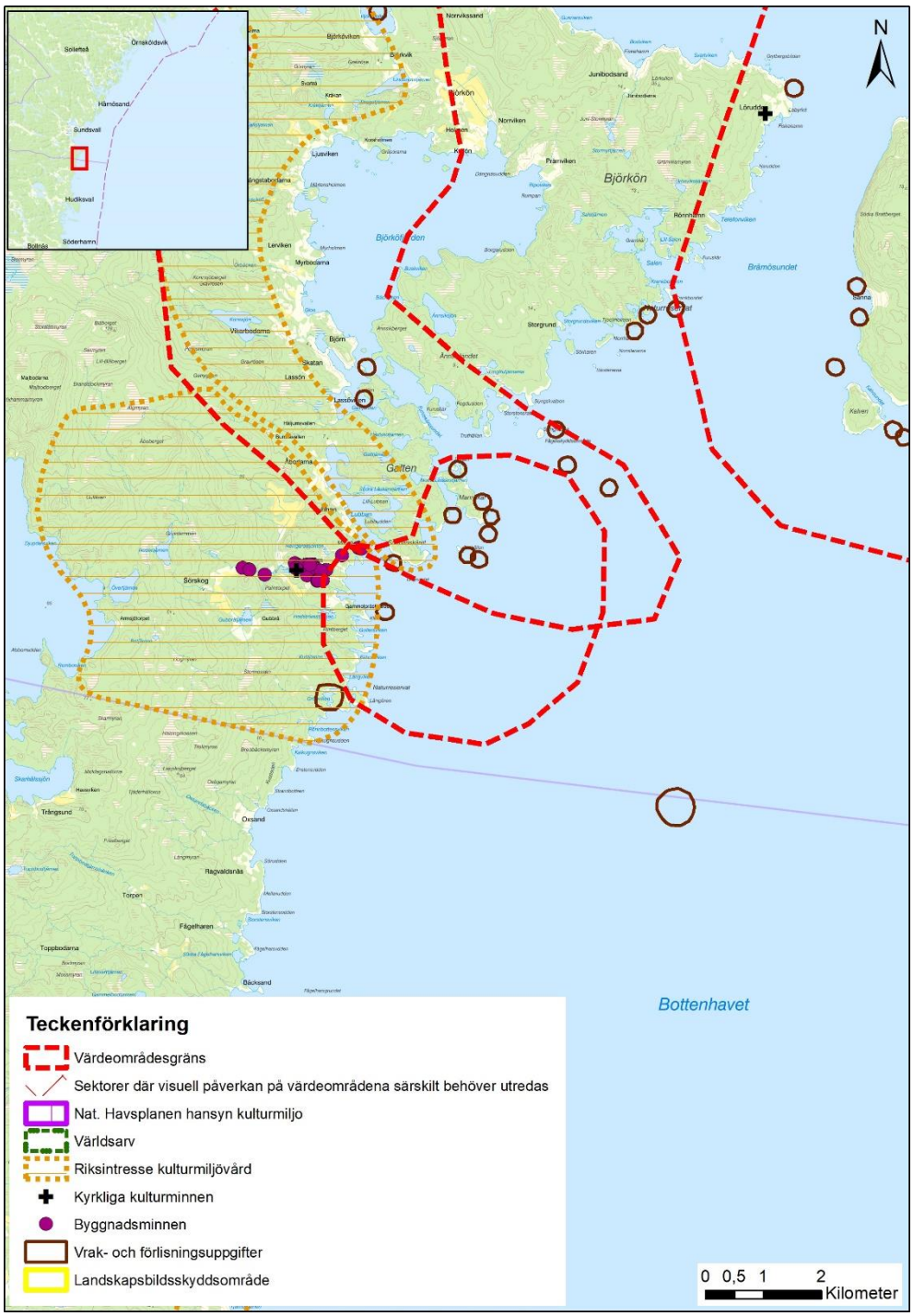

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om järnbrukens utveckling, brukslivet och sjöfartens roll

Galtströms järnbruk grundades 1673 och var det första som fick privilegier i Medelpad. Brukets lokalisering visar tydligt på naturförutsättningarnas betydelse för brukets tillblivelse och utveckling. Bebyggelse och produktionsanläggningar är belägna invid Armsjöån, mellan Armsjön och havet, och bruket har således haft tillgång till både skog för träkol, forsande vatten och transporter längs vattenvägen ut till havet. Bruket var igång ända till 1910-talet och var alltså både det första och det sista av regionens järnbruk. Platsen uppvisar alla de funktioner som ett järnbruk behövde, och utgjorde en form av avskild samhällsbildning med bostäder, produktion, administration, transport- och energisystem, förvaring och näringsfång (torp, jordbruk) samt kyrka för de som arbetade vid bruket och deras familjer. Brukets miniatysamhälle var hierarkiskt ordnat där en tydligt manifesterad överhet tronade i herrgårdsbyggnaden över arbetarnas enkla bostäder. Kapellet stod färdigt 1680, på en central plats vid vattnet, synlig från arbetarnas bostäder och arbetsplatser. Masugnen kallades för ”Plågornas dal” och kolhuset för ”Svarta helvetet”.

Brukets tillkomst ökade behovet av sjötransporter, både avseende den malm som kom till Galtström från Utö gruvor i Stockholms skärgård, men också för de produkter som bruket tillverkade. Berättelsen om sjöfartens utveckling tar uttryck i ett förlisningsområde som utpekats som ett fokusområde i Swecos marinarkeologiska kunskapsunderlag (2023). Inom värdeområdet finns registrerade vrak av både kravellbyggda segelfartyg i trä (t ex L1934:458, L2023:24) och motorgalesaen Vanda i stål som förliste med en last av splitved (L2023:25). I området finns också förlisningsuppgifter för minst två fartyg på väg från Nederländerna/Holland som gick i kvav på 1880-talet – den norska briggen Johanne Christiane och skonerten Pedro (L2023:23).

Galtströms bruk ägs sedan 1954 av SCA, som omedelbart efter övertagandet påbörjade en restaurering av de gamla industribyggnaderna.

Värden och uttryck

Galtströms höga kulturhistoriska värde består i att miljön är sammanhållen och välbevarad till både sin struktur och i enskilda byggnader och funktioner. De bevarade byggnaderna ger uttryck för samtliga funktioner både avseende brukets produktion och de som levde och arbetade på platsen. Den nuvarande bruksherrgården byggdes i mitten av 1800-talet, och ett större antal av de bevarade byggnaderna i övrigt har sitt ursprung i 1800-talet med många bevarade originaldetaljer. Kapellet från 1680 ska ha varit en av få byggnader som stod kvar sedan nio ryska skepp skövlade bruket under de s k rysshärjningarna 1721. Bruksmiljön utgör ett pedagogiskt exempel med stort kunskapsvärde.

Vrak- och förlisningsplatserna är givetvis inte på samma vis omedelbart avläsbara för allmänheten och är belägna på ett visst avstånd från brukets kärnområde. Inte desto mindre utgör de en komponent i berättelsen om Galtström och den norrländska brukshistoriens utveckling genom att sjöfarten var en oumbärlig del av produktionen. Deras kunskapspotential är i första hand marinarkeologisk men kan utvecklas och förmedlas.

Helhetsmiljön för Galtström består av följande uttryck:

- Brukets produktionsmiljö med dess olika nödvändiga komponenter: dammsystem, såg och hamrar, smedja, gjuteri, verkstäder, rost- och masugnsbyggnader.
- Brukets samlade bebyggelse med sin hierarkiska struktur, manifesterad genom bruksherrgården i dominerande och centralt läge i förhållande till arbetsplatser och arbetarbostäder som kaserner, längor och torp. Kapellet från slutet av 1600-talet vid vattnet, väl synligt från arbetsplats och bostäder.
- Bebyggelse för självhushållets behov: jordbrukets byggnader, förråd och uthus, tvätt- och bagarstuga..
- Brukets transportvägar med vägar och järnväg till hamnarna. Prästviken som den första hamnen för in- och utskeppning av varor till bruket och hamnen i Otterviken med sin lyftkran) som ersatte Prästvikshamnen
- Vrak- och förlisningsplatser.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården Y2, MB 3 kap.
- Byggnadsminne (BM) 3 kap. KML (järnbrukets byggnader samt brukskyrka).
- Fornlämningar 2 kap KML.
- Potentiellt marint värdeområde, förlisningstätt havsområde.
- PBL 8 kap. 13§, Kommunal kulturmiljö, Ambitionsnivå A (1999) (6:12 Galtström)
- Naturreservat Långören (sedan 2015-06-02)

Inom området finns en kombination av lagskyddade objekt/områden (t ex fornlämningar, byggnadsminnen) och områden med lagkrav på tillgodoseende och hänsyn (t ex riksintresse och kommunalt utpekad särskilt värdefull kulturmiljö). Detta faktum understryker vikten av ett helhetstänk vad gäller platsens samlade värden.

Hänsyn och rekommendationer

Värdeområdets kärna (det centrala bruksområdet) är beläget något indraget från havet, och det visuella sambandet mellan bruk och hav är förvisso inte påtagligt utom vid brukets hamnlägen. Galtströms värde ligger dock i upplevelsen av en vidsträckt helhetsmiljö, inklusive transportvägarna och hamnlägena varför etablering av främmande element inom miljön helt bör undvikas. Om etablering av högresta volymer planeras inom värdeområdets siktlinjer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Den täta förekomsten av skeppsvrak och kända förlisningsplatser i kombination med att uppgifter finns om ytterligare vrak medför att värdeområdet är olämpligt för dragning av kablar på sjöbotten. Skulle det bli aktuellt med nyttjande av sjöbotten för kablage behöver marinarkeologiska utredningar utföras för att säkerställa att skador undviks på både kända och i dagsläget oidentifierade vrak.

Grisslan Trysunda

Västernorrlands län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdets berättelse är berättelsen om fiskerinäringen längs Norrlandskusten.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Vrakområde/förlisningsområde

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för värdeområde Grisslan Trysunda består av följande uttryck:

- De två fiskelägenas bebyggelsestruktur och bebyggelsens placering i skyddade hamnlägen med båthus och sjöbodar närmast vattnet och bostadshus ovanför dessa.
- Bebyggelsens karakteristiska utseende med faluröd panel med vita knutar, och i huvudsak oförändrade volymer.
- Kapellen på respektive ö.
- Gemensamhetsanläggningar, exempelvis gistvallar.
- Ristningar på Vågön, kopplade till fisket.
- Vrak- och förlisningsplatser.
- Siktlinjerna mot öppet hav.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdets siktlinjer är känsliga för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av de äldre fiskelägena och upplevelsen av den fria vattenytan. Om etablering av högresta volymer planeras ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada. Området är känsligt för nedläggning av kablar, då det finns flera bekräftade vrak och uppgifter om flera vrak än de som i dagsläget är registrerade.

Kartillustration

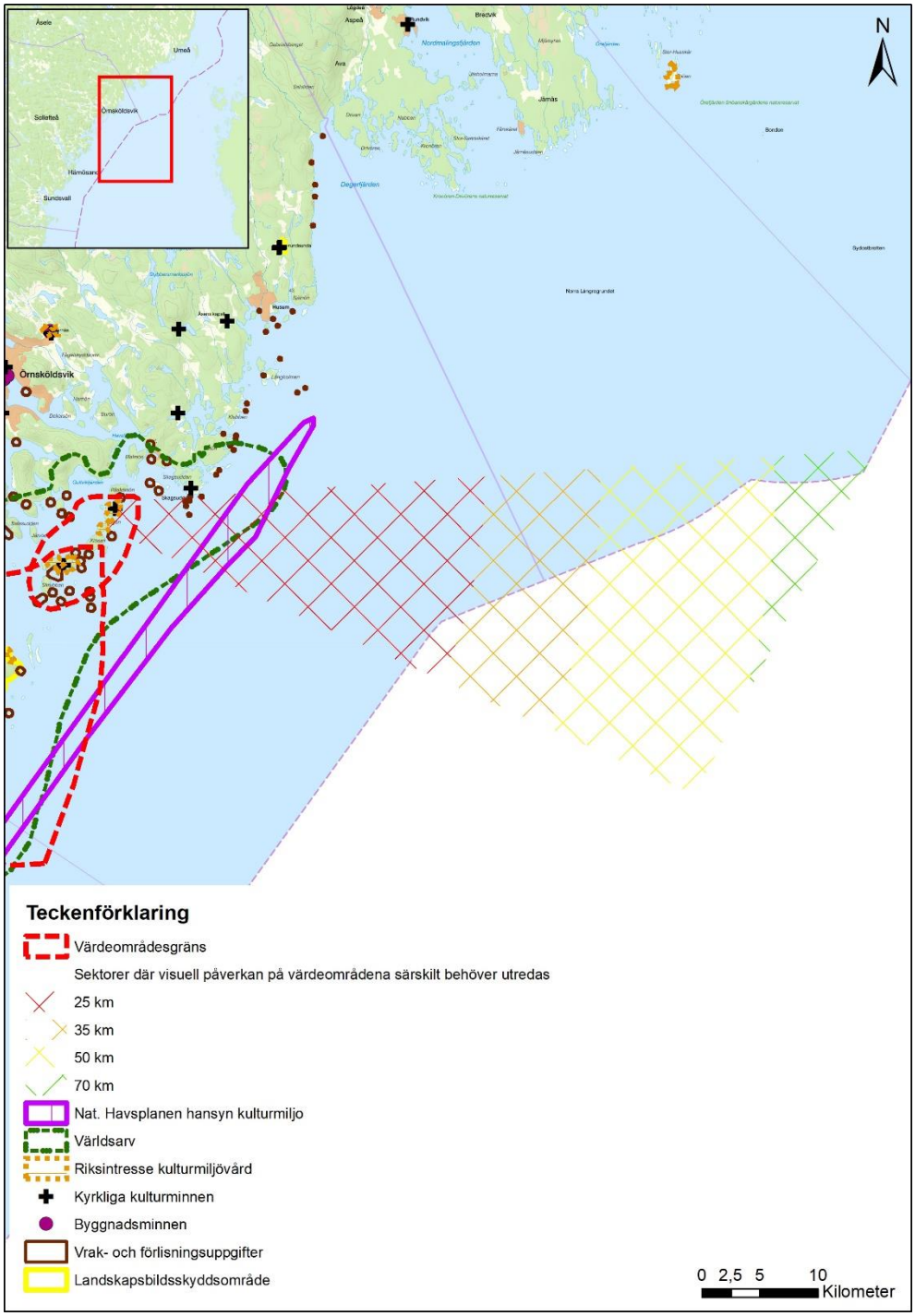

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om fiskerinäringen längs Norrlandskusten

Fiskelägena på Grisslan (Grisselön och Vågön) och Trysunda har mycket lång kontinuitet. De har sina rötter i det fjärrfiske som utvecklades under medeltiden, då insaltningsmöjligheterna ökade och borgare från Gävle så småningom kom att dominera säsongsfisket. År 1547 beviljades Gävles borgerskap ensamrätt på fisket i Kronans vatten. Grisslan etablerades tidigt som Gävlebohamn, och Trysunda finns omnämnt 1550 som fiskeplats i samband med redovisning av skatteuttag för fiskerätten vid kronoegendomar. Namnet Trysunda anses betyda ”tre sund”. På ön Klösan finns rester av ett äldre fiskeläge (övrig kulturhistorisk lämning L1935:4851).

De många fiskelägen som utvecklades längs Norrlandskusten hade en särpräglad bebyggelse och social organisation. Kollektivt beslutsfattande och ansvarstagande inom hamnlag och kapellag medförde att livet i fiskelägena var, om än arbetssamt, något friare än i fastlandets sockenliv. Kapell uppfördes på öarna – på Grisslan i början av 1600-talet och på Trysunda 1654 (på Trysunda finns även en kyrkogård). År 1737 var Grisslan den största Gävlebohamnen längs Norrlandskusten.

Säsongsfisket fortsatte till slutet på 1800-talet då omfattande samhällsförändringar som industrialiseringen och befolkningsökning ledde till att allt färre kunde arbeta inom jordbruket. Trysunda var en av de hamnar där Gävlefiskarna var kvar sist, till efter sekelskiftet 1900. Säsongsfisket övergick nu till att bli en heltidssysselsättning och fiskarfamiljer bosatte sig under några decennier permanent i fiskelägena. Grisslan fick telefon (1927), skola (1942) och elektricitet (1951) under 1900-talets första hälft. På Trysunda fanns 1934 117 bofasta och en egen affär och folkskola. Under andra hälften av 1900-talet omvandlades fiskelägena till fritidsboende.

Området kring Trysunda och Klösan är utpekat (Sweco 2023) som ett fokusområde med potential för ytterligare fynd av vrak och förlisningsplatser. Fartygslämningen efter ångaren ”Maja” (förlist 1936) ligger norr om Trysunda. Ytterligare kunskap om vrak i området skulle sannolikt stärka den kulturhistoriska berättelsen om fiskerinäringen i området.

Värden och uttryck

Fiskenäringens långa kontinuitet på Grisslan och Trysunda tar sig uttryck genom fiskelägenas välbevarade karakteristiska bebyggelse. Både placering, struktur och utseende minner om århundraden av säsongsfiske, de bofastas villkor under 1900-talet och det sociala livet på öarna under ibland svåra och knappa förhållanden. Helhetsmiljöns höga värde består i de samband som finns mellan de äldsta lämningarna, de bevarade fiskelägenas olika komponenter, det öppna havet, och de vrakområden som är knutna till fisket och sjöfarten längs Norrlandskusten.

Helhetsmiljön för värdeområde Grisslan Trysunda består av följande uttryck:

- De två fiskelägenas bebyggelsestruktur och bebyggelsens placering i skyddade hamnlägen med båthus och sjöbodar närmast vattnet och bostadshus ovanför dessa.
- Bebyggelsens karakteristiska utseende med faluröd panel med vita knutar, och i huvudsak oförändrade volymer.
- Kapellen på respektive ö.
- Gemensamhetsanläggningar, exempelvis gistvallar.
- Ristningar på Vågön, kopplade till fisket.
- Vrak- och förlisningsplatser.
- Siktlinjerna mot öppet hav.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Världsarvet Höga kusten
- Kyrkliga byggnadsminnen KML 4 kap.
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Riksintresse för kulturmiljövården MB 4 kap.
- Riksintresse naturvård MB 3 kap.
- Riksintresse friluftsliv, MB 3 kap.
- Kommunala områdesbestämmelser, fiskeläget på Grisslan
- Området är upptaget i Örnsköldsviks kommuns kulturmiljöprogram

Hänsyn och rekommendationer

För förståelsen av sjöfarten och dess kulturmiljöer är upplevelsen av siktlinjerna och de öppna vattenytorna mellan mellan öarna viktiga liksom upplevelsen av öppen horisont. Inom värdeområdets siktlinjer är det därför olämpligt för etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar som förhindrar upplevelsen av en fri horisont.

Om etablering av högresta volymer planeras värdeområdets siktlinjer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Då värdeområdet är beläget inom världsarvet Höga kusten (där havsområdet utgör en stor del) kan eventuella planerade förändringar också kräva en Heritage Impact Assessement (HIA).

Förekomsten av skeppsvrak och kända förlisningsplatser i kombination med att uppgifter finns om ytterligare vrak medför att värdeområdet är olämpligt för dragning av kablar på sjöbotten. Skulle det bli aktuellt med nyttjande av sjöbotten för kablage behöver marinarkeologiska utredningar utföras för att säkerställa att skador undviks på både kända och i dagsläget oidentifierade vrak.

Njurundakusten

Västernorrlands län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdets berättelser handlar om förhistoriskt landskapsutnyttjande med rituell praktik samt fiskerinäringen längs Norrlandskusten.

Miljötyper

Fornlämningsmiljö, fiskeläge.

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för värdeområde Njurundakusten består av följande uttryck:

- Oexploaterad kuströsemiljö med stråk (grupperingar) av brons- och järnåldersrösen och stensättningar med stor formvariation och högt upplevelsevärde.
- Röselägenas siktlinjer mot havet och tidigare vattenytor.
- Fiskeläget Skatan med sjöbodar från 1800-talet och villasamhälle av 1920–40-talskaraktär.

Allmänt om hänsynsbehov

Inom värdeområdets siktlinjer är det olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar. Om etablering av högresta volymer planeras inom värdeområdets siktlinjer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Kartillustration

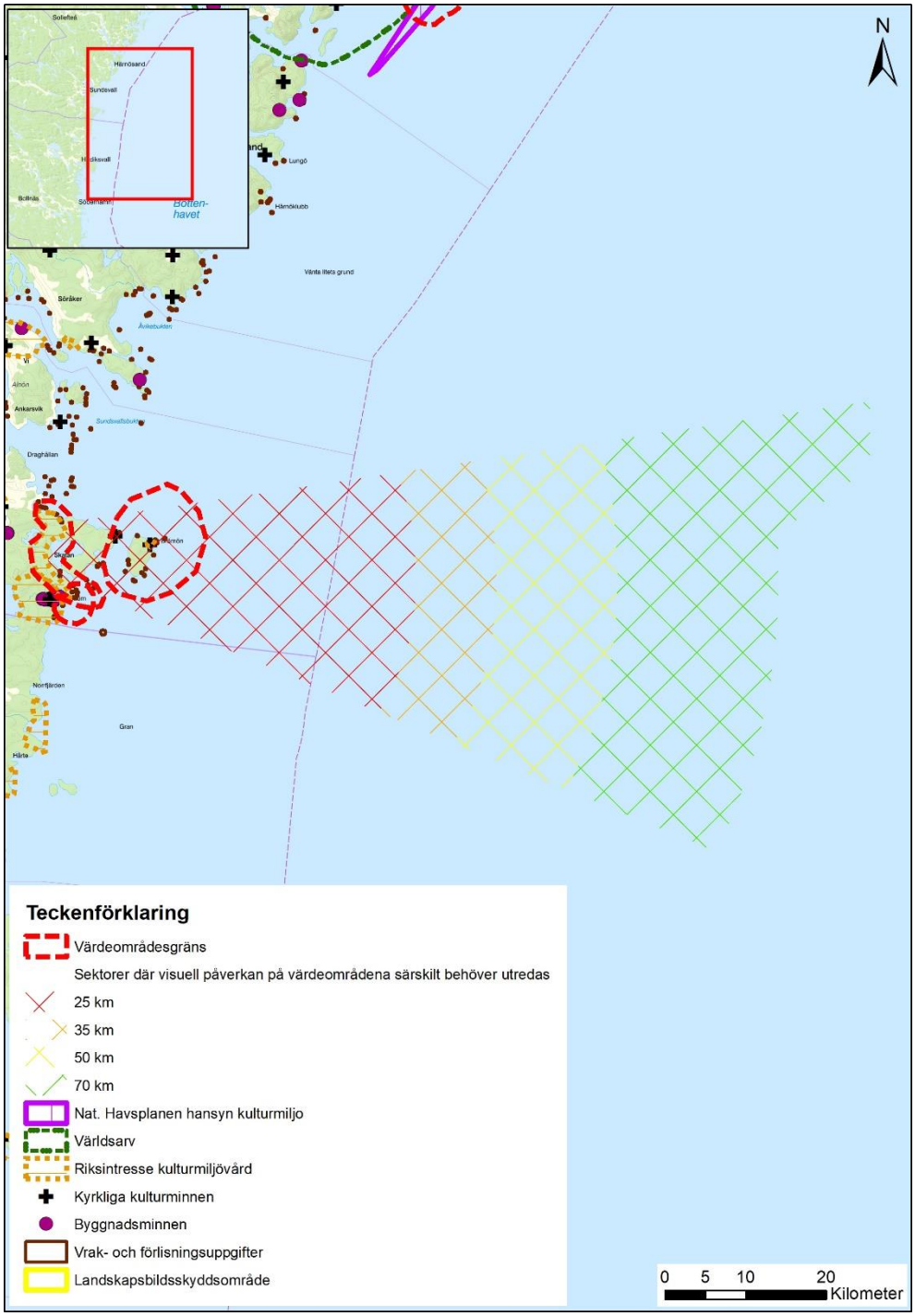

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om förhistoriskt landskapsutnyttjande och rituell praktik samt fiskerinäringen längs Norrlandskusten

Längs Norrlandskusten finns stråk av rösen och stensättningar: fornlämningar som är uppbyggda av stenmaterial och som ofta uppfattas som gravmonument från bronsåldern (ca 1500 f kr – 500 f Kr). Sådana rösen – ofta belägna i krönläge på höjder eller i anslutning till vatten – finns även i södra Sverige, Finland och Norge. Inom arkeologisk forskning finns olika uppfattningar hur de norrländska kuströsena ska tolkas. Är de ett uttryck för en dualism i kultur och näringsfång där kustnära samhällen genom rösebyggande associerat sig med sydligare bronsålderssamhällen, medan man i inlandet fortfarande levt i en ”stenålderskultur”? Eller har människor i hög grad rört sig mellan kust och inland och kusten har uppfattats som den lämpliga platsen för att anlägga rösen? Likaså går meningarna isär huruvida rösen och stensättningar kan kallas gravar eller snarare utgör samlingsplatser eller kultplatser som brukats under långa tider. De många tecken på skador/omrörning som är vanliga och avsaknaden av ben och fynd kan tyda på det senare. Sannolikt är dock att de haft en rituell funktion, kopplad till liv och död och uppfattningen om landskapet. Landskapsuppfattningen under bronsåldern, där olika typer av anläggningar byggs på olika höjdnivåer och med olika slags exponeringar i landskapet, är mycket tydlig hos de norrländska kuströsena och deras koppling till vattnet. Endast ett fåtal av alla rösen och stensättningar längs norrlandskusten är arkeologiskt undersökta.

Det finns ett 70-tal registrerade rösen och stensättningar inom riksintresseområdet Njurundakusten och många syns väl i landskapet. Kuströsena har en stark koppling till vattnet och är uppförda i välexponerade lägen, ursprungligen väl synliga från de omgivande vattenvägarna. På några platser är detta tydligt tack vare en öppen och någorlunda orörd kustmiljö och gravarnas höga placering. Exempel på detta är Rödbergen och Omsberget.

Nedanför rösebergen inom värdeområdet ligger det gamla fiskeläget Skatan. Här hade Njurundabönderna fiskerätten sedan tidigt 1500-tal. Området närmast stranden är karakteristiskt för kustens fiskelägen med rödfärgade sjöbodar på pålar, och bostadshusen är förlagda längre upp på land. Skatan utgör idag en kombination av fiskeläget, med bevarade byggnader från 1850-talet och ett villasamhälle som växte fram på 1920–40-talen.

Värden och uttryck

Rösebergen ger möjlighet till en god uppfattning om hur landskapet såg ut under forntiden, eftersom rösena har kvar den visuella kontakten med strandlinjen nedanför. Anläggningarnas monumentalitet och det faktum att de är belägna i oexploaterad natur förstärker deras upplevelsevärde och berättelsen om rituella praktiker under förhistorien. Många av fornlämningarna ligger dock idag i skogsmark och kopplingen till havet är inte

alltid tydlig. Om man ser på sjöar, tjärnar och myrdrag som fornlämningarna är lokaliserade invid kan besökaren ändå få en uppfattning om det forna landskapets alla havsvikar och strategiskt viktiga sund.

Fiskeläget Skatan bidrar till områdets kulturhistoriska berättelse genom sin omisskänliga karaktär av äldre fiskehamn med sjöbodar av traditionell typ, läge och färgsättning.

Helhetsmiljön för värdeområde Njurundakusten består av följande uttryck:

- Oexploaterad kuströsemiljö med stråk (grupperingar) av brons- och järnåldersrösen och stensättningar med stor formvariation och högt upplevelsevärde.
- Röselägenas siktlinjer mot havet och tidigare vattenytor.
- Fiskeläget Skatan med sjöbodar från 1800-talet och villasamhälle av 1920–40-talskaraktär.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården Y1. MB 3 kap. Njurundakusten.
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Detaljplaner för flera områden längs kusten vid Lubban, Björn, Myrbodarna, Björköviken m fl.
- PBL 8 kap. 13§, Kommunala kulturmiljöer, Ambitionsnivå L, A, B (1999) (6:10 Omsberget, Konnsjöberget, 6:11 Skatan).

Hänsyn och rekommendationer

Inom värdeområdets siktlinjer är det olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar. Om etablering av högresta volymer planeras inom värdeområdets siktlinjer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Våle

Västernorrlands län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdets berättelse handlar om förhistoriskt landskapsutnyttjande och rituell praktik.

Miljötyper

- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för värdeområde Våle består av följande uttryck:

- Oexploaterad kuströsemiljö med stråk (grupperingar) av rösen och stensättningar med stor formvariation och högt upplevelsevärde.
- Röselägenas siktlinjer mot havet.

Allmänt om hänsynsbehov

Inom värdeområdets siktlinjer är det olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar. Om etablering av högresta volymer planeras inom eller inom siktavstånd från värdeområdet ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Kartillustration

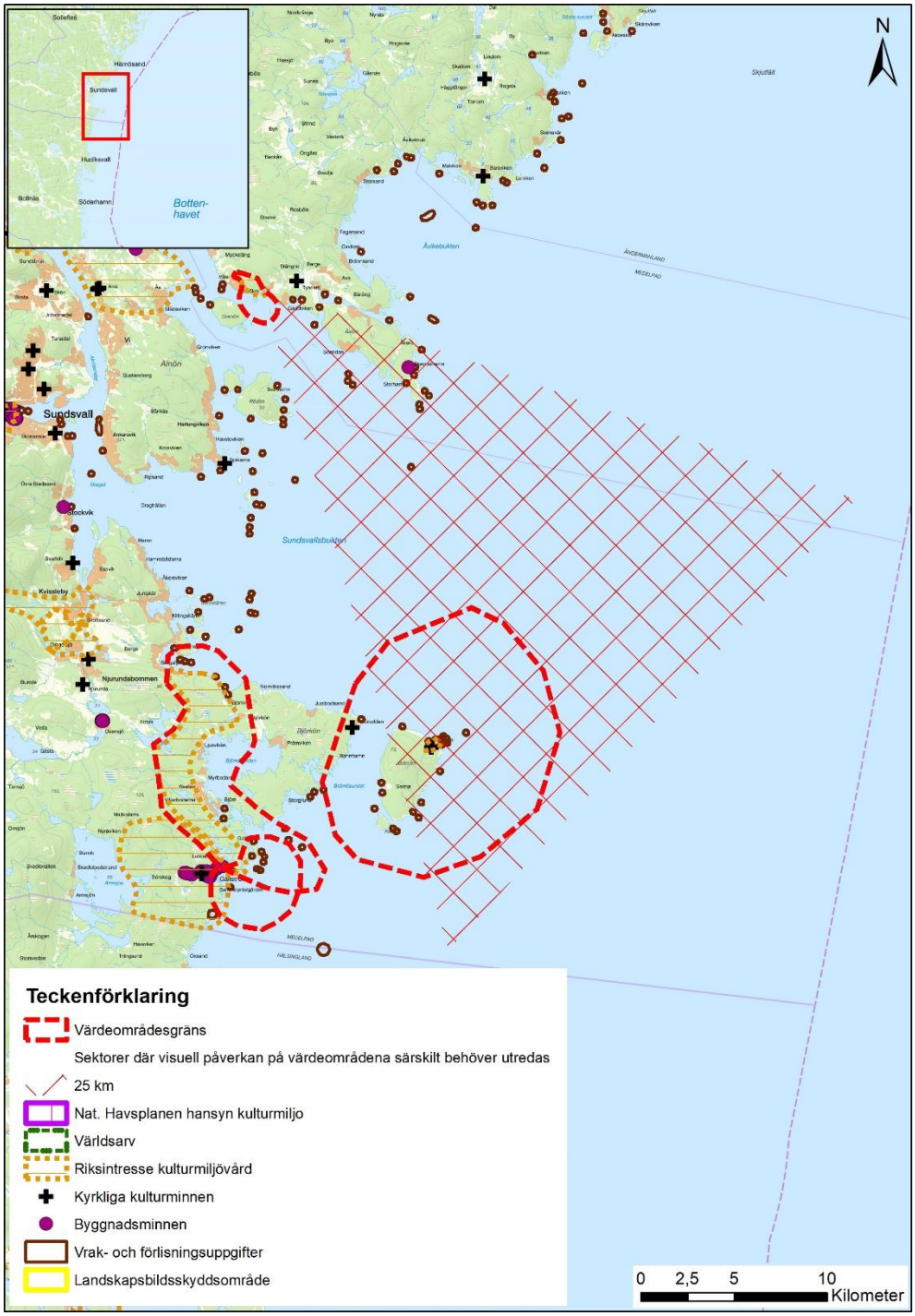

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om förhistoriskt landskapsutnyttjande och rituell praktik

Längs Norrlandskusten finns stråk av rösen och stensättningar: fornlämningar som är uppbyggda av stenmaterial och som ofta uppfattas som gravmonument från bronsåldern (ca 1500 f kr – 500 f Kr). Sådana rösen – ofta belägna i krönläge på höjder eller i anslutning till vatten – finns även i södra Sverige, Finland och Norge. Inom arkeologisk forskning finns olika uppfattningar hur de norrländska kuströsena ska tolkas. Är de ett uttryck för en dualism i kultur och näringsfång där kustnära samhällen genom rösebyggande associerat sig med sydligare bronsålderssamhällen, medan man i inlandet fortfarande levt i en ”stenålderskultur”? Eller har människor i hög grad rört sig mellan kust och inland och kusten har uppfattats som den lämpliga platsen för att anlägga rösen? Likaså går meningarna isär huruvida rösen och stensättningar kan kallas gravar eller snarare utgör samlingsplatser eller kultplatser som brukats under långa tider. De många tecken på skador/omrörning som är vanliga och avsaknaden av ben och fynd kan tyda på det senare. Sannolikt är dock att de haft en rituell funktion, kopplad till liv och död och uppfattningen om landskapet. Landskapsuppfattningen under bronsåldern, där olika typer av anläggningar byggs på olika höjdnivåer och med olika slags exponeringar i landskapet, mycket tydlig genom de norrländska kuströsena och deras koppling till vattnet. Endast ett fåtal av alla rösen och stensättningar längs norrlandskusten är arkeologiskt undersökta.

Kuströsena har en stark koppling till vattnet och är uppförda i välexponerade lägen, ursprungligen väl synliga från de omgivande vattenvägarna. Detta är tydligt tack vare en öppen och någorlunda orörd kustmiljö och gravarnas höga placering.

Värden och uttryck

Rösena och stensättningarna på Vålskataberget i området Vålö utgör några av Medelpads största anläggningar av detta slag. Här finns bland annat runda rösen med en diameter på 22 meter, och upp till 42 meter långa s k långrösen. Anläggningarna har stor formvariation och några har kallmurade kanter.

Rösebergen ger möjlighet till en god uppfattning om hur landskapet såg ut under forntiden, eftersom rösena i flera fall har kvar den visuella kontakten med strandlinjen nedanför. Anläggningarnas monumentalitet och det faktum att de är belägna i oexploaterad natur förstärker deras upplevelsevärde och berättelsen om rituella praktiker under förhistorien.

Helhetsmiljön för värdeområde Vålö består av följande uttryck:

- Oexploaterad kuströsemiljö med stråk (grupperingar) av brons- och järnåldersrösen och stensättningar med stor formvariation och högt upplevelsevärde.
- Röselägenas siktlinjer mot havet.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården Y17. MB 3 kap. Våle [Y 17] (Tynderö sn)
- Riksintresse naturvård, MB 3 kap.
- Riksintresse friluftsliv, MB 3 kap.
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Översiktsplan Timrå kommun, antagandehandling 2018-09-21.

Hänsyn och rekommendationer

Inom värdeområdets siktlinjer är det olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar. Om etablering av högresta volymer planeras inom värdeområdets siktlinjer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Vägnön

Västernorrlands län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdets berättelse handlar om förhistoriskt landskapsutnyttjande och rituell praktik.

Miljötyper

- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för värdeområde Vägnön består av följande uttryck:

- Oexploaterad kuströsemiljö med stråk (grupperingar) av rösen och stensättningar med stor formvariation och högt upplevelsevärde.
- Röselägenas siktlinjer mot havet.

Allmänt om hänsynsbehov

Inom värdeområdets siktlinjer är det olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar. Om etablering av högresta volymer planeras inom värdeområdets siktlinjer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Kartillustration

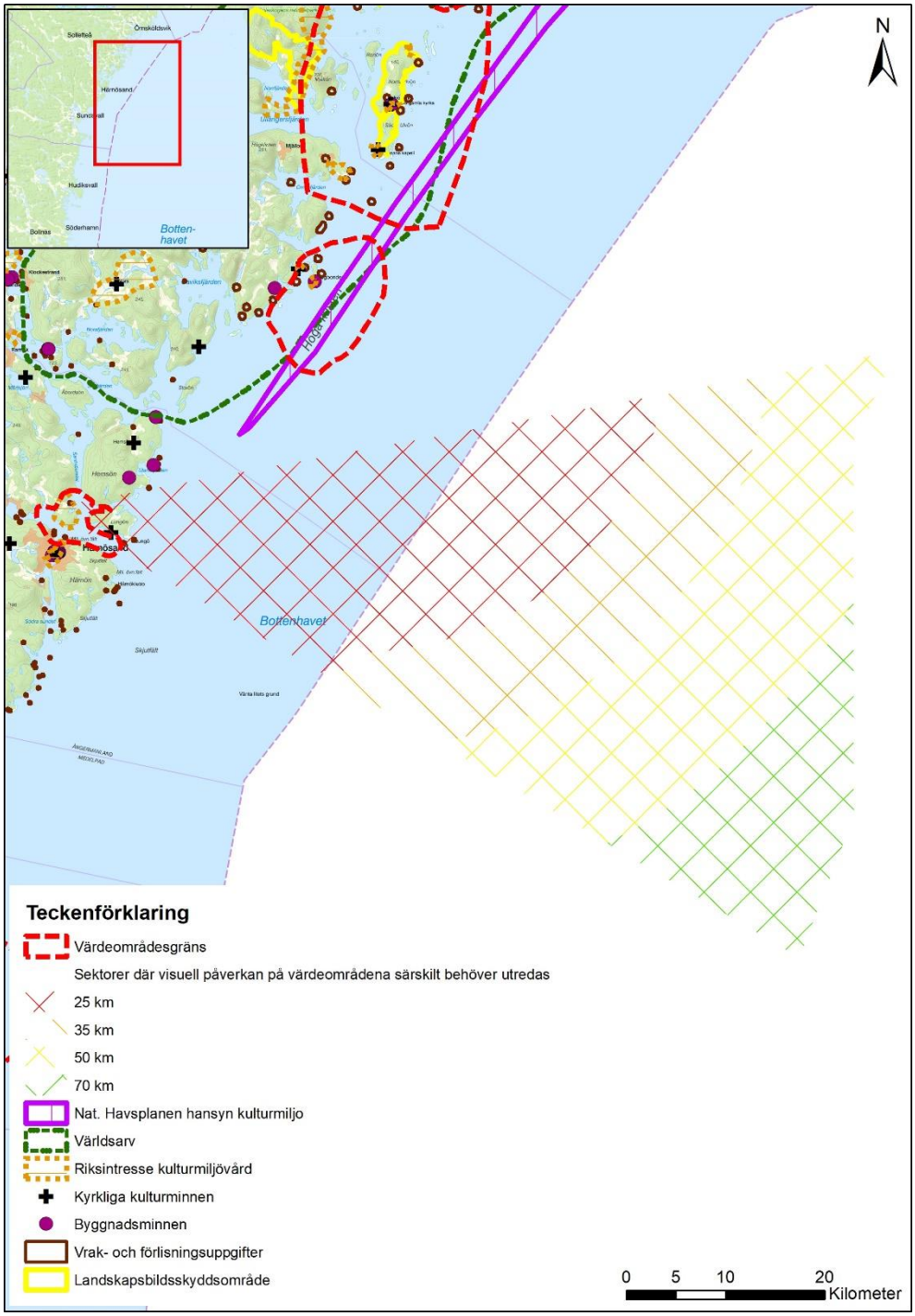

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om förhistoriskt landskapsutnyttjande och rituell praktik

Längs Norrlandskusten finns stråk av rösen och stensättningar: fornlämningar som är uppbyggda av stenmaterial och som ofta uppfattas som gravmonument från bronsåldern (ca 1500 f kr – 500 f Kr). Sådana rösen – ofta belägna i krönläge på höjder eller i anslutning till vatten – finns även i södra Sverige, Finland och Norge. Inom arkeologisk forskning finns olika uppfattningar hur de norrländska kuströsena ska tolkas. Är de ett uttryck för en dualism i kultur och näringsfång där kustnära samhällen genom rösebyggande associerat sig med sydligare bronsålderssamhällen, medan man i inlandet fortfarande levt i en ”stenålderskultur”? Eller har människor i hög grad rört sig mellan kust och inland och kusten har uppfattats som den lämpliga platsen för att anlägga rösen? Likaså går meningarna isär huruvida rösen och stensättningar kan kallas gravar eller snarare utgör samlingsplatser eller kultplatser som brukats under långa tider. De många tecken på skador/omrörning som är vanliga och avsaknaden av ben och fynd kan tyda på det senare. Sannolikt är dock att de haft en rituell funktion, kopplad till liv och död och uppfattningen om landskapet. Landskapsuppfattningen under bronsåldern, där olika typer av anläggningar byggs på olika höjdnivåer och med olika slags exponeringar i landskapet, mycket tydlig genom de norrländska kuströsena och deras koppling till vattnet. Endast ett fåtal av alla rösen och stensättningar längs norrlandskusten är arkeologiskt undersökta.

Kuströsena har en stark koppling till vattnet och är uppförda i välexponerade lägen, ursprungligen väl synliga från de omgivande vattenvägarna. På några platser är detta tydligt tack vare en öppen och någorlunda orörd kustmiljö och gravarnas höga placering.

Värden och uttryck

Rösena och stensättningarna i området Vägnön är av varierad form och många innehåller kistor av stenhällar. De är belägna både i krönlägen och lägre ner, exponerade mot Älandsfjärden. Rösebergen ger möjlighet till en god uppfattning om hur landskapet såg ut under forntiden, eftersom rösena har kvar den visuella kontakten med strandlinjen nedanför. Anläggningarnas monumentalitet och det faktum att de är belägna i oexploaterad natur förstärker deras upplevelsevärde och berättelsen om rituella praktiker under förhistorien.

Helhetsmiljön för värdeområde Vägnön består av följande uttryck:

- Oexploaterad kuströsemiljö med stråk (grupperingar) av brons- och järnåldersrösen och stensättningar med stor formvariation och högt upplevelsevärde.
- Röselägenas siktlinjer mot havet.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården Y22 Vägnön. MB 3 kap.
- Fornlämningar, KML 2 kap.

Hänsyn och rekommendationer

Inom värdeområdets siktlinjer är det olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar. Om etablering av högresta volymer planeras inom värdeområdets siktlinjer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Rekommendationen att värna fri vattenyta avser Älandsfjärden, då fornlämningsmiljön exponerar mot syd och sydväst. Om etablering av högresta volymer planeras inom eller inom siktavstånd från värdeområdets rösen och stensättningar bör fördjupade studier göras för att säkerställa att negativ visuell påverkan undviks. I relation till havsområdet utanför inloppet till Härnösand, vid Lungön och Härnön föreligger inte någon påverkan på detta värdeområde.

Värns Fanön Slåttdalsberget

Västernorrlands län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdets berättelse handlar om förhistoriskt landskapsutnyttjande och rituell praktik.

Miljötyper

- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för värdeområde Värns Fanön Slåttdalsberget består av följande uttryck:

- Oexploaterad kuströsemiljö med stråk (grupperingar) av rösen och stensättningar med stor formvariation och högt upplevelsevärde.
- Röselägenas siktlinjer mot havet och tidigare vattenytor.

Allmänt om hänsynsbehov

Inom värdeområdets siktlinjer är det olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar som utgör ett främmande inslag i miljön och påverkar upplevelsen av platsen. Om etablering av högresta volymer ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada.

Kartillustration

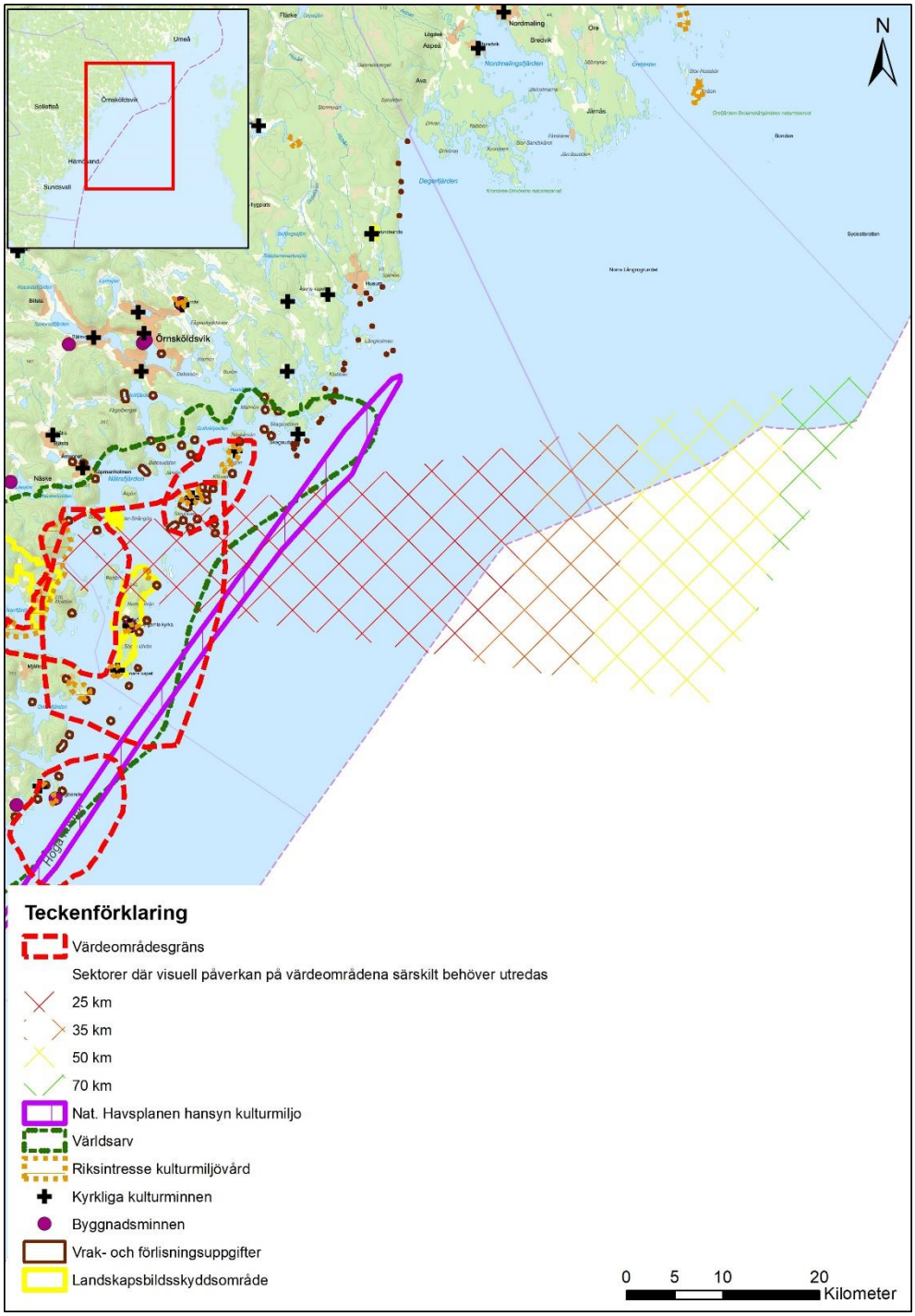

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om förhistoriskt landskapsutnyttjande och rituell praktik

Längs Norrlandskusten finns stråk av rösen och stensättningar: fornlämningar som är uppbyggda av stenmaterial och som ofta uppfattas som gravmonument från bronsåldern (ca 1500 f kr – 500 f Kr). Sådana rösen – ofta belägna i krönläge på höjder eller i anslutning till vatten – finns även i södra Sverige, Finland och Norge. Inom arkeologisk forskning finns olika uppfattningar hur de norrländska kuströsena ska tolkas. Är de ett uttryck för en dualism i kultur och näringsfång där kustnära samhällen genom rösebyggande associerat sig med sydligare bronsålderssamhällen, medan man i inlandet fortfarande levt i en ”stenålderskultur”? Eller har människor i hög grad rört sig mellan kust och inland och kusten har uppfattats som den lämpliga platsen för att anlägga rösen? Likaså går meningarna isär huruvida rösen och stensättningar kan kallas gravar eller snarare utgör samlingsplatser eller kultplatser som brukats under långa tider. De många tecken på skador/omrörning som är vanliga och avsaknaden av ben och fynd kan tyda på det senare. Sannolikt är dock att de haft en rituell funktion, kopplad till liv och död och uppfattningen om landskapet. Landskapsuppfattningen under bronsåldern, där olika typer av anläggningar byggs på olika höjdnivåer och med olika slags exponeringar i landskapet, mycket tydlig genom de norrländska kuströsena och deras koppling till vattnet. Endast ett fåtal av alla rösen och stensättningar längs norrlandskusten är arkeologiskt undersökta.

Rösena och stensättningarna i området Värns Fanön Slåttdalsberget är bland de mest spektakulära i länet. De flesta är runda, men det finns också ovala, rektangulära och skeppsformiga anläggningar. På flera syns konstruktionsdetaljer, såsom stenkistor och kallmurade sidor.

Kuströsena har en stark koppling till vattnet och är uppförda i välexponerade lägen, ursprungligen väl synliga från de omgivande vattenvägarna. På några lokaler är detta tydligt tack vare en öppen och någorlunda orörd kustmiljö och gravarnas höga placering.

Värden och uttryck

Rösebergen ger möjlighet till en god uppfattning om hur landskapet såg ut under forntiden, eftersom rösena har kvar den visuella kontakten med strandlinjen nedanför. Anläggningarnas monumentalitet och det faktum att de är belägna i oexploaterad natur förstärker deras upplevelsevärde och berättelsen om rituella praktiker under förhistorien.

Helhetsmiljön för värdeområde Värns Fanön Slåttdalsberget består av följande uttryck:

- Oexploaterad kuströsemiljö med stråk (grupperingar) av brons- och järnåldersrösen och stensättningar med stor formvariation och högt upplevelsevärde.
- Röselägenas siktlinjer mot havet och tidigare vattenytor.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården Y34. MB 3 kap.
- Riksintresse naturvård, MB 3 kap.
- Riksintresse friluftsliv, MB 3 kap.
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Världsarvet Höga kusten
- Skuleskogens nationalpark, MB (sedan 1984)
- Landskapsbildsskydd, NVL **19** §
- Naturreservatet Mjältön (sedan 1974)
- Natura 2000
- Detaljplan för område söder om Värns by, del av Värns 1:37; 1:31 m.fl.
- Utpekat område i Kramfors kommuns kulturmiljöprogram 10:10
- Utpekat område i Örnsköldsviks kommuns kulturmiljöprogram Nr 73 (Slåttdalsberget)

Hänsyn och rekommendationer

Inom värdeområdets siktlinjer är det olämpligt med etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar som utgör ett främmande inslag i miljön och påverkar upplevelsen av platsen. Om etablering av högresta volymer planeras ska fördjupade studier göras för att säkerställa att den visuella påverkan inte orsakar påtaglig skada. Då värdeområdet är beläget inom världsarvet Höga kusten (där havsområdet utgör en stor del) kan eventuella planerade förändringar också kräva en Heritage Impact Assessment (HIA).

Gävleborgs län

I Gävleborgs län har 10 värdeområden identifierats:

1. Norrlandet-Utvalnä-Lövgrund-Limön
2. Iggö-Iggöhällans förlisningsområde
3. Norrsundets förlisningsområde
4. Axmar Bruk och Axmars förlisningsområde
5. Storjungfrun och Storjungfun-Kalvhararnas förlisningsområde
6. Söderhamnsfjärdens förlisningsområde och Rönnskär
7. Skärså-Prästgrundet
8. Agö-Kråköarkipelagen
9. Bålsön-Kuggöarna
10. Gnarpkustens fornlämningsområde

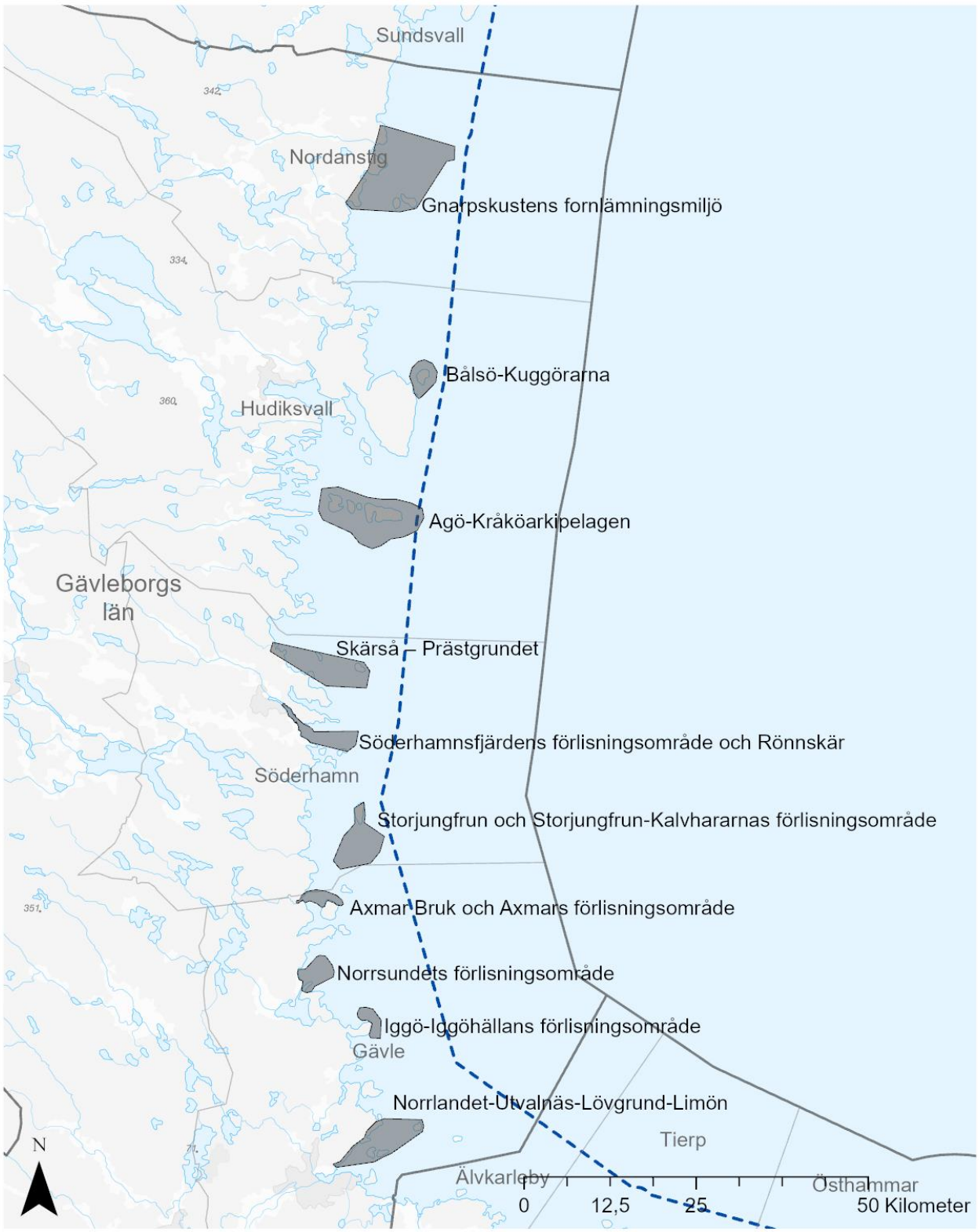

Karta som visar utpekade värdeområden i Gävleborgs län

Norrlandet-Utvalnäs- Lövgrund-Limön

Gävleborgs län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdet består av tre berättelser där den gemensamma nämnaren är vattnet. Berättelserna är: sjöfartens utveckling kring Gävle hamn, fiskerinäringen längs Norrlandskusten och semesterboenden från påkostade sommarnöjen till 1900-talets enkla fritidshus.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Fiskeläge
- Farledsmiljö
- Sommarnöjesmiljö
- Fritidshusmiljö
- Fornlämningsmiljö
- Vrakmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön består av följande uttryck:

- Fiskehamnar med äldre fiskarbebyggelse med sjöbodar och andra nyttobyggnader från mitten av 1700-talet.
- Fiskelägets bebyggelsestruktur med långsmala tomter ned mot vattnet. Lövgrunds kapell.
- Stora tomter med sommarvillor från 1800-talet som vänder sig mot vattnet, med omsorgsfull och påkostad arkitektur.
- Mindre enklaver med småskaliga enklare sportstugor på små tomter från 1920–1970-talet.
- Bönan och Limöns fyr som visar på sjöfartens betydelse in mot Gävle hamn
- Flertalet skeppsvrak i farleden in mot Gävle som vittnar om den frekventa användningen av farleden.

Allmänt om hänsynsbehov

Den öppna vattenspegeln mellan Norrlandet och Limön samt Lövgrund är känsligt för inslag som påverkar den öppna vattenspegeln. Den fria sikthorisonten från Limön och Lövgrund mot öppet hav är mycket känslig och kräver ett stort hänsynstagande. Behov av siktstudier finns om eventuell etablering utreds öster om Lövgrund/Limön.

Kartillustration

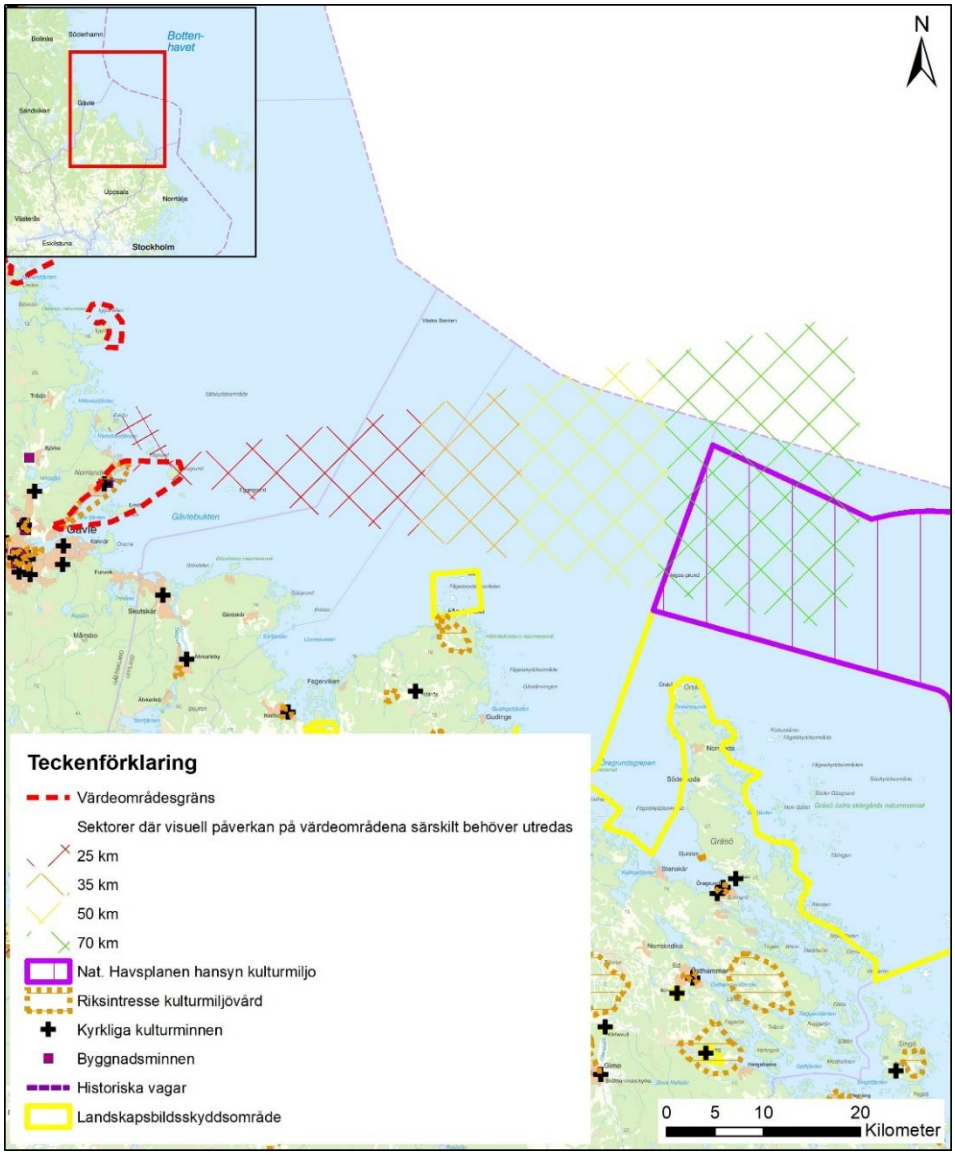

Kartillustrationen visar värdeområdet Norrlandet-Utvalnäs, Limön och Lövgrund markerat med rödstreckad begränsningslinje. Illustrationen visar även siktsektorer där visuella påverkan av högresta anläggningar bedöms kunna ge särskilt stor påverkan på de kulturhistoriska värdena. Siktsektorerna utgår från hamnen på Lövgrund och är markerade med färgat kryssraster.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Gävles närings- och industrihistoriska utveckling kopplad till sjöfarten

Värdeområdet berättar om vattnets betydelse för sjöfarten, fiskerinäringen och som rekreationsområde och i slutändan hur vattnet varit en bärande del av Gävles utveckling som stad.

Gävle har fungerat som utskeppningshamn för norra bergslagen sedan 1400-talet och det var under 1400-talet som Gävlefiskarna etablerade sig. Hälften av borgarna i Gävle var fiskare som bedrev fjärrfiske längs med Norrlandskusten. Fiskarsocieteten bildades på 1700-talet och kunde genom kungliga privilegier bli relativt välbärgade. Säsongsfisket försvann dock till stor del under 1800-talet till följd av en hårdare konkurrens.

Gävle industrialiserades under slutet av 1800-talet vilket ledde till en intensivare sjöfart. De främsta näringarna var trävaruindustri, textilindustri och mekanisk verkstadsindustri. Vid tiden fanns även de fem största rederierna i Sverige i Gävle. Den intensiva sjöfarten krävde en trygg insegling till Gävle hamn. Vilket resulterade i att ett flertal fyrar uppfördes längs öarna och kusträckan in till staden. Sjöfarten var betydande och under 1800-talet var Gävle den största varvs- och redarstaden i Sverige.

Värden och uttryck

Gävles geografiska läge vid kusten och dess tidiga stadsprivilegier gjorde staden till en idealisk plats som utskeppningshamn för de trä- och järnfyndigheter som kom från Bergslagen. Men också som hemmahamn för Gävlefiskarna som under sommarhalvåret åkte upp längs Norrlandskusten för säsongsfiske. Gävles betydelse som hamnstad växte snabbt och var som störst under 1800-talet.

Industrialiseringen och det växande borgerskapet, de så kallade Gävleborgarna, kunde anlägga påkostade sommarvillor längs Norrlandet. Sommarvillorna placerades främst längs den norra kuststräckan, Norrlandet. Där har det sedan tidigare också bedrivits säsongsfiske. Utöver sekelskiftets sommarnöjen har Norrlandet och framförallt Limön också bebyggts med enklare fritidshus under 1900-talets första decennier som ett resultat av lagstadgad semester och att allt fler arbetare fick möjlighet att uppföra enklare semesterboenden.

Innan industrialiseringen präglades Norrlandet och skärgården av det säsongsfiske som Gävlefiskarna bedrev fram till och med 1700-talet. Limön och Lövgrund var två av hamnarna för säsongsfisket. Under 1800-talet blev många bofasta på grund av den ökande konkurrensen. För att dryga ut sina inkomster drevs också ett småskaligt jordbruk på öarna. Öarnas bebyggelse karaktäriseras av småskalig bebyggelse efter slingrande stigar. Även småskaligt jordbruk i form småbruten betes- och slåttermark. På Limön fanns även ett kalkbrott där kalksten bröts av de bofasta för att levereras till borgarna i staden eller till

närliggande bruk.

Ytterligare en aspekt av Gävles sjöfart är de fyrar, Bönans fyr och Limöns fyr som uppfördes tidigt 1800-tal på initiativ av Handelssocieteten i Gävle som verkade för att handeln inom staden skulle utvecklas. En viktig del i detta var fiskeriet och möjligheten att på ett smidigt sätt kunna frakta varor till sjös. Bönans fyr uppfördes av Handelssocieteten. Fyren på Limön uppfördes vid sekelskiftet 1900 i syfte att ersätta Bönans fyr. Längs sjöfartsleden in till Gävle som går genom värdeområdet ligger också ett flertal skeppsvrak som en rest efter den tidigare så intensiva sjötrafiken.

Helhetsmiljön Norrlandet-Utvalnäs-Lövgrund-Limön består av följande uttryck:

- Koncentration av skeppsvrak inom området
- Bönans fyr- och lotsplats
- Limöns fyr
- Farleden in till Gävle längs den yttre fjärden
- Norrlandets sommarnöjesbebyggelse i form av påkostade villor med stora naturtomter.
- Tidig och småskalig fritidshusbebyggelse från första hälften av 1900-talet på Norrlandet samt på Limön.
- Limön och Lövgrunds fiskelägen med småskalig bebyggelse längs små stigar

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan de äldre fiskelägena, skeppsvraken och de senare sommarnöjesmiljöerna och fritidshusbebyggelsen genom sjöfarten och de näringar som kunde blomstra som en följd av den. Där vattnet, kontakten med vattnet och den öppna vattenytan är av vikt för att förstå sambanden.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården [X 802]
- PBL 8 kap. 13§ Eggegrund, Gråsjälsbådan, Lövgrund, Limön samt Kusön (G. K 7-10)
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Statligt byggnadsminne (2013:558) Bönans fyr
- Kyrkliga kulturminnen (KML 4 kap.): Bönans kapell, Lövgrunds kapell
- Naturreservat: Limön (Natura 2000), Orarna (Natura 2000), Gråberget och Tångberget (Kommunalt)

- Fartygslämningar: Ett tiotal båtlämningar, flertalet av dem inte antikvariskt bedömda.

Inom området finns ett stort antal ÖKL:er med äldre beskrivningar som vid närmare analys kan tänkas klassas som fornlämningar idag.

Inom området finns en kombination av lagskyddade objekt/områden som fornlämningarna och Bönans fyr samt områden med lagkrav på tillgodoseende och hänsyn i form av riksintresset och kommunalt utpekade särskilt värdefulla kulturmiljöer vilket lägger grunden för ett helhetstänk vad gäller platsens samlade värden.

Naturreservaten förstärker bibehållandet av landskapsmässiga värden och karaktärer.

Hänsyn och rekommendationer

Siktlinjerna mellan Norrlandet och Limön samt Lövgrund gör sjöfartsleden mycket känslig för etablering av högresta anläggningar. Även den fria siktlinjen och kopplingen till öppet hav från Limön och Lövgrundet gör ytan mycket olämplig för högresta anläggningar eller ytstora flytande anordningar.

De visuella sambanden och den öppna vattenspegeln mellan Norrlandet och öarna är viktig för förståelse för sjöfarten och viljan att skapa sommarnöjesmiljöer längs kusten. Det är därför av stor vikt att vattenspegeln hålls öppen och ytstora flytande anläggningar är inte lämpliga.

Områdena runt Limön och Lövgrundet innehåller ett stort antal skeppsvrak varför nedläggning av kablar inte anses lämpligt. Nedläggning av kablar kan vara möjlig i yttre fjärden om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.

Det stora antalet ÖKL:er samt ett förmodat antal skeppsvrak gör att fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Vid etablering av högresta volymer öster om Lövgrund planeras ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks från Lövgrund, Limön, Norrlandet och Utvalnäs.

Iggö- Iggöhällans förlisningsområde

Gävleborgs län

Sammanfattning

Berättelse

Iggön är en av Gästrikekustens största öar där det bedrivits odling och fiske sedan 1500-talet. Odling tillsammans med fiske och sälfångst har varit de huvudsakliga näringarna för de boende på ön fram till 1900-talets mitt. Farleden vid Iggön har använts under flera århundraden vilket flertalet skeppsvrak vittnar om.

Miljötyper

- Marinarkeologiskt område
- Förlisningsområde
- Fiskeläge
- Odlingslandskap

Karaktär och värdebärare

- Helhetsmiljön för Iggö-Iggöhällans består av följande uttryck:
- Koncentrationen av skeppsvrak
- Odlingsbebyggelse mitt på ön som längs kusten kompletterats med fiskelägen innehållande sjöbodar och båthus samt gistvallar.

Allmänt om hänsynsbehov

Det äldre fiskeläget i kombination med skeppsvraken gör miljön känslig för nya inslag som bryter siktlinjer eller påverkar förlisningsområdena. Behov av marinarkeologisk hänsyn finns liksom fortsatta studier av skeppsvrakens kulturhistoriska betydelse.

Kartillustration

Kartillustrationen visar värdeområde Iggön -Iggöhällanshällans förlisningsområde. Värdeområdet är avgränsat med röd strecklinje. Inom området finns en hög koncentration av skeppsvrak.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Iggöns fiske-och odlingslandskap samt vrakområde

Iggön är en av Gästrikekustens största öar där det bedrivits odling och fiske sedan 1500-talet. Odling tillsammans med fiske och sälfångst har varit de huvudsakliga näringarna för de boende på ön fram till 1900-talets mitt och har således en lång kontinuitet på platsen. Platsen berättar om det för Gästrikekusten typiska odlingslandskapet som kombinerats med fiske och säljakt som binäring. I och med den nedläggning av det svenska jordbruket som skedde på bred front under mitten av 1900-talet avfolkades även Iggön. Ön har senare till stor del nyttjats som fritidshusområde.

Farleden vid Iggön har använts under flera århundraden vilket flertalet skeppsvrak vittnar om. Lämningar efter slupen Per-Adolf som förliste 1871 på väg till Axmar bruk vittnar om farledenes betydelse för transporter från och till bruken.

Värden och uttryck

Odlingslandskapet på Iggön karaktäriseras av småskaliga bebyggelseklungor efter ett slingrande vägnät. Odlingsmarken är småbruten och präglas av skog och havskontakt. Då jordbruken är placerat centralt på ön präglas kustlinjen av mindre ekonomibyggnader så som sjöbodar, båthus och gistvallar för fiskelägena.

Farleden förbi Iggön karaktäriseras av den täta förekomsten skeppsvrak som finns inom området i kombination med vårdkasen på öns nordspets.

Helhetsmiljön för Iggö-Iggöhällans förlisningsområde består av följande uttryck:

- Koncentrationen av skeppsvrak
- Vårdkase på Iggöns nordspets
- Odlingsbebyggelse mitt på ön som längs kusten kompletteras med sjöbodar, båthus samt gistvallar.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan det äldre fiskeläget, odlingslandskapet och skeppsvraken. Kontakten med vattnet och den öppna vattenytan är av vikt för att förstå sambanden.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Fornlämningar, KML 2 kap.
- PBL 8 kap. 13§ Karaktärsområdet Iggön samt Hi K1 Iggön

Fornlämningarna och det kommunala skyddsområdet är delar av samma kulturhistoriska berättelse och bör ses som en helhetsmiljö där odlingslandskapet, fiskelägena och skeppsvraken samspelar.

Hänsyn och rekommendationer

Den täta förekomsten av skeppsvrak i kombination med att potentialen av nyfynd gör värdeområdet olämpligt för dragning av kablar på sjöbotten.

De långa siktlinjerna mellan Iggön och Iggöhällen och den öppna vattenspegeln där emellan gör området känsligt för ytstora anläggningar som kan skymma sikten mellan öarna. Kulturmiljöns koppling till vattnet och möjligheten till långa siktlinjer gör området känsligt för högresta anläggningar öster om Iggöhällen. Fördjupade siktstudier behövs för att utreda möjlig påverkan på kulturmiljön.

Värdeområde Norrsundets förlisningsområde

Gävleborgs län

Sammanfattning

Berättelse

Området runt Norrsundet har fungerat som utskeppningshamn för järnbruken i inlandet ända sedan 1400-talet men den miljö vi ser idag är ett resultat av det sena 1800-talets utbyggnad av trävaruindustrin på platsen i kombination med den smalspåriga järnvägen Dalarna-Ockelbo-Norrsundet (DONJ) som invigdes 1897. Industriområdet som växte fram på platsen har inrymt såväl sågverk som sulfatfabrik och på öarna i anslutning till hamnen anlades stora ytor för virkesupplag. De sågade varorna lagrades på ett takförsedda pråmar, så kallade arkar, varifrån lastning till skepp för export gjordes och som en följd av denna hantering kan området uppvisa en mycket stor mängd sjunkna sådana arkar jämte med andra fartygslämningar.

Miljötyper

- Marinarkeologiskt område
- Förlisningsområde
- Sågverkssamhälle
- Fiskeläge
- Farledsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Värdeområde Norrsundets består av följande uttryck:

- Koncentrationen av skeppsvrak samt uppläggningsplatser för uttjänta pråmar.
- Saltharsfjärdens fiskeläge i form av bebyggelsestruktur av lågskalig bebyggelse längs slingrande vägar med sjöbodar och ekonomibyggnader vid vattnet.
- Norrsundets sågverkssamhällets rationella uppbyggnad i form av rutnätsstruktur, arbetarbostäder och samhällsservice typisk för bruksorter.

Allmänt om hänsynsbehov

Behov av marinarkeologisk hänsyn inom förlisningsområdena, potentialen till nyfynd är stor. Den öppna vattenspegeln inom värdeområdet bör värnas. Behov av siktstudier finns vid eventuell etablering öster om värdeområdet.

Kartillustration

Kartillustrationen visar värdeområde Norrsundets förlisningsområde. Värdeområdet är avgränsat med röd strecklinje. Inom området finns en hög koncentration av skeppsvrak.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Norrlandskusten industri- och fiskenäring

Området runt Norrsundet har fungerat som utskeppningshamn för järnbruken i inlandet sedan 1400-talet. Utskeppningshamnarna var av yttersta vikt för bruken för effektiv frakt av varor till andra delar av Sverige samt utanför landet. Norrsundets geografiska läge vid kusten gjorde platsen idealisk för utskeppning av järn- och industrivaror från inlandet. Framförallt från Dalarna då en smalspårsjärnväg etablerades mellan Dala-Ockelbo-Norrsundet (DONJ) 1897. Vid Norrsundets fabriker tillverkades ytterligare råvaror som skeppades ut genom det snabbväxande hamnområdet som tog i anspråk både kusten för hamnanläggningar och vattnet för flottning och sjöfart.

Norrsundets hamn industrialiserades i slutet av 1800-talet i samband med att Norrsundet blev industriort genom etableringen av ett sågverk och senare även en sulfatfabrik. Industriområdet tog både land och vatten i anspråk för sin verksamhet. Industriområdet innefattade flera öar och vattnet däremellan togs i anspråk för flottning, pråmtrafik och sjöfart. Industriverksamheten lades ner 2011.

På Dödmansskär fanns tidigare ett fiskeläge och sommarviste för bönder från Rån. I och med industrietablering och dess behov at utskeppningshamnar flyttades fiskeläget under tidigt 1900-tal till Saltharsfjärden. Fiskeläget i kombination med Norrsundets industrihamn som sträcker sig ut över vattnet och öar har gjort området vältrafikerat ur sjöfartssynpunkt.

Värden och uttryck

Sågverksamhället karaktäriseras av sin nära koppling till vattnet via hamnen, men också genom samhällets rationella uppbyggnad i form av rutnätsstruktur, arbetarbostäder och samhällsservice typisk för bruksorter.

Saltharsfjärdens fiskeläge karaktäriseras av sin småskaliga bebyggelse efter slingrande vägar och båthus och sjöbodar vid vattnet. Men också områdets struktur med småskalig bebyggelse och tomtindelning mot vatten. Bostadshusen finns längre upp på land medan ekonomibyggnaderna för fiske finns vid vattnet. Enkelheten och näringsverksamheten har präglat utformningen. Allmän mark finns vid vatten med sjöbodar och gistvallar.

Den intensiva sjöfartstrafik som funnits på platsen är förutom bebyggelsen på land läsbar genom de många skeppsvrak som finns inom värdeområdet, liksom uppläggningsplatser för uttjänta pråmar och stenkistor.

Helhetsmiljön för Norrsundets förlisningsområde består av följande uttryck:

- Koncentration av skeppsvrak inom området
- Industriområdets hamnanläggning i form av bl.a. kajer
- Norrsundets sågverkssamhällets rationella uppbyggnad i form av rutnätsstruktur, arbetarbostäder och samhällsservice typisk för bruksorter.
- Kastellet, det tidigare ångmaskinhuset, som fungerat som landmärke för de som kommit sjövägen till Norrsund.
- Farleden in till Norrsund
- Saltharsfjärdens fiskerisamhälle i form av lågskalig bebyggelse längs slingrande vägar med sjöbodar och ekonomibyggnader vid vattnet.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§ kulturområde Ha K8 Norrsundet, Ha K9 Saltarsfjärden
- Kulturmiljölagen kap 2 fornlämningar, vrak och marina lämningar

Inom området finns ett stort antal ÖKL:er med äldre beskrivningar som vid närmare analys kan tänkas klassas som fornlämningar idag.

Inom området finns ett stort antal lagskyddade objekt i form av fornlämningar samt två kommunala skyddsområden. Fornlämningarna och de kommunala skyddsområdena är delar av samma kulturhistoriska berättelse och bör ses som en helhetsmiljö.

Hänsyn och rekommendationer

Öppna siktlinjer mellan Norrsundet, Fårholmen, Dödmansskör, Milgrund och Granskär gör farleden in mot Norrsund mycket känslig för högresta anläggningar. Kopplingen och siktlinjen mot öppet hav från Milgrund och Dödmansskär gör ytan öster om värdeområdet olämplig för högresta anläggningar eller ytstora flytande anordningar. Vid eventuell etablering längre ut på öppet hav bör siktlinjeanalyser göras för att säkerställa att visuell påverkan undviks.

De visuella sambanden mellan och den öppna vattenspegeln mellan Norrsundet och skären i Saltharsfjärden är viktiga för förståelsen för sjöfarten och den flottning som skett på platsen.

Inom värdeområdet finns ett tiotal fartygslämningar, stenkistor och ett flertal obesiktade vrakuppgifter. Den redan täta förekomsten av skeppsvrak i kombination med stor potential till nyfynd gör anläggandet av kablar inom området olämpligt.

Axmar Bruk och Axmars förlisningsområde

Gävleborgs län

Sammanfattning

Berättelse

Axmar bruk är ett av alla de bergsbruk som uppfördes under 1600-tal i Sverige som har sin grund i järnhanteringen och som kom att bli en viktig del av den ekonomiska grunden för den svenska välfärdsstaten. Bruket har haft flera ägarfamiljer men hade sin storhetstid under andra halvan av 1800-talet då bruket delvis flyttades och uppfördes på dagens plats närmare vattnet för att skapa en smidigare utskeppning av varorna. Vid vattnet uppfördes också en hamn med bland annat magasin för att hantera den logistik som krävdes för en effektiv utskeppning. Under brukets storhetstid på slutet av 1800-talet uppfördes också ett slott med en tillhörande engelsk park. Vid slutet av 1990-talet omvandlandes dock bruksmiljön till ett besöksmål genom ideella krafter och är idag ett välbesökt turistmål.

Miljötyper

- Hamnområde
- Förlisningsområde
- Järnbruksmiljö
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Axmar består av följande uttryck:

- Bruksmiljöns typiska bebyggelsestruktur med bebyggelse i öst/västlig rikting längs en bruksgata.
- Den engelska parken med dammanläggning som utgör resterna efter den tidigare högreståndsmiljön.
- Enhetligt utformade arbetarbostäder.
- Industribebyggelsen som exempelvis hytta med mera ofta uppförd i slaggsten.
- Hamnområdet med hamnmagasin och den tydliga kopplingen till vattnet.
- Koncentrationen av skeppsvrak och andra marina lämningar i vattnet.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet består till stor del av kulturreservat vars syfte är att bevara, visa, bruka och utveckla bruksmiljön. Etablering av främmande element inom

värdeområdet som kan störa denna upplevelse är därför olämpligt. Det finns ett behov av marinarkeologisk hänsyn inom förlisningsområdet liksom siktstudier av visuella samband mot öppet hav.

Kartillustration

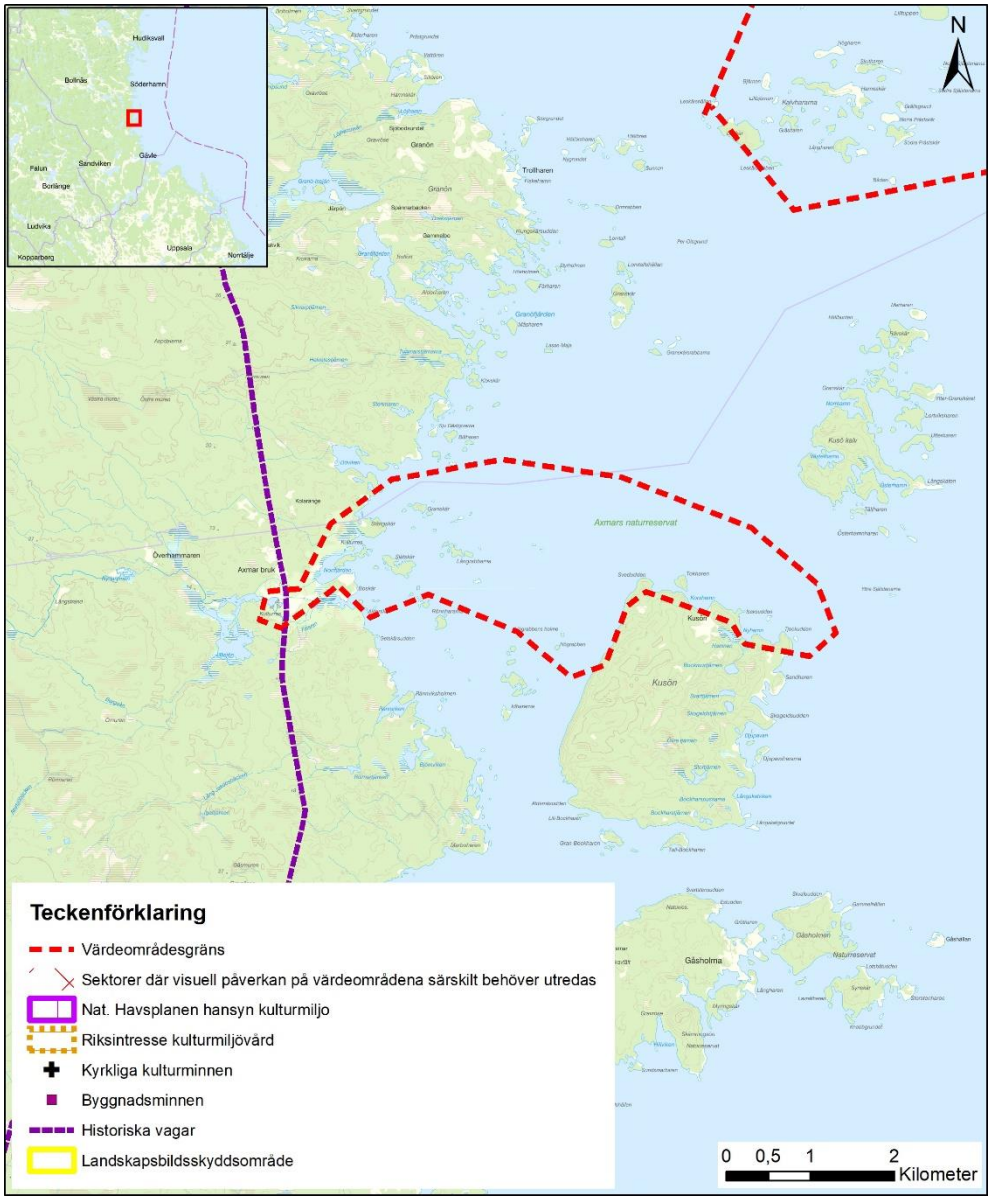

Kartillustrationen visar värdeområde Axmar bruk och Axmars förlisningsområde. Värdeområdet är avgränsat med röd strecklinje. Inom området finns en hög koncentration av skeppsvrak.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om järnbrukens utveckling och dess koppling till sjöfarten

Axmar bruk var i drift mellan 1670-talet och 1927, och på sin nuvarande plats nära havet sedan 1860-talet. Axmar bruk är en del av alla de bergsbruk som uppfördes under 1600-tal i Sverige som har sin grund i järnhanteringen som kom att bli en viktig del av den svenska exporten och lade den ekonomiska grunden för den svenska välfärdsstaten.

Axmar bruk uppfördes av bergsmannen Claes Depken som fick privilegier för ett järnbruk 1671. Bruket har haft flera ägarfamiljer men hade sin storhetstid under andra halvan av 1800-talet då bruket delvis flyttades och uppfördes på dagens plats närmare vattnet för att skapa en smidigare utskeppning av varorna. Vid vattnet uppfördes också en hamn med bland annat magasin för att hantera den logistik som krävdes för en effektiv utskeppning. Under brukets storhetstid på slutet av 1800-talet uppfördes också ett slott med en tillhörande engelsk park.

1927 var järnbruksepoken över och brukets verksamhet lades ner i och med att den sista hyttan stängdes. Under andra världskriget togs brukets byggnader i bruk som tjärfabrik. Slottsbyggnaden användes under 1945 som flyktingläger för baltiska flyktingar för att efter krigsslutet användas för internering av tysk personal under en kortare period. Därefter förblev bebyggelsen oanvänd och byggnader som exempelvis skolan, förvaltarbyggnaden och slottet revs. Vid slutet av 1990-talet omvandlandes dock bruksmiljön till ett besöksmål genom ideella krafter och är idag ett välbesökt turistmål.

Värden och uttryck

Axmar bruk så som det ser ut idag är framförallt ett resultat av 1860-talets omlokalisering av bruket. Brukets bebyggelsestruktur är karaktäristiskt uppbyggd med bebyggelse i öst/västlig riktning efter en allékantad bruksgata. Herrgårdsområdet präglas av en herrgårdspark med dammanläggning som vittnar om den högreståndsmiljö som tidigare funnits på platsen. Arbetarbostäderna är enhetligt utformade och placerade avskilt från högreståndmiljön allt efter den bebyggelsestruktur som var typisk för bruken. På industriområdet finns en gammal industribyggnad, hyttbyggnad, vattenkanal och slagghögar. Spår av hamnverksamheten utgörs idag av ett hamnmagasin och ett flertal lämningar i vattnet i form av ett tiotal skeppsvrak, ankare, ballastplatser och moringar. Den marinarkeologiska miljön berättar om den intensiva sjötrafik som bedrivits och utgör en naturlig fortsättning av industrimiljön på land.

Karaktäristiskt är också att flera industri- och nyttobyggnader, som exempelvis hamnmagasinet uppförda i slaggsten, en restprodukt efter järnframställningen. Det är kombinationen av den bevarade bruksmiljön och hamnmiljön som gör platsen unik. Inom ett och samma värdeområde möts Bergslagens brukshistoria med sjöfartens förutsättningar.

Helhetsmiljön för Axmar bruk och förlisningsområde består av följande uttryck:

- Bruksmiljöns typiska bebyggelsestrukturen med bebyggelse i öst/västlig rikting längs en bruksgata.
- Den engelska parken med dammanläggning som utgör resterna efter den tidigare högreståndsmiljön.
- Enhetligt utformade arbetarbostäder
- Industribebyggelsen som hytta m.m. ofta uppförd i slaggsten.
- Hamnområdet med hamnmagasin och den tydliga kopplingen till vattnet.
- Koncentrationen av skeppsvrak och andra marina lämningar i vattnet.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan bruksmiljön, högreståndsbebyggelsen, arbetarbostäderna och hamnområdet med skeppsvrak. Värdeområdet sträcker sig sömlöst från land till vatten.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Kulturreservat MB 7 kap
- Naturreservat MB 7 kap
- Fornlämningar 2 kap KML
- Potentiellt marint värdeområde, förlisningstätt havsområde
- PBL 8 kap. 13§ kulturområde HaK1 Axmar bruk

Inom området finns ett stort antal ÖKL:er med äldre beskrivningar som vid närmare analys kan tänkas klassas som fornlämningar idag.

Hänsyn och rekommendationer

Farleden in mot bruket med den öppna vattenspegeln mellan bruket och Kusön är mycket viktig för upplevelsen av helhetsmiljön och för förståelsen av den sjöfart som bedrivits med koppling till bruket varför allt vattenområde inom värdeområdet är mycket känsligt för ytstora flytande anläggningar som kan störa helhetsintrycket.

Även den öppna siktlinjen mot Kusön och från Kusön mot öppet hav är av stor vikt varför etableringar av högresta volymer öster om Kusön inte bör ske utan nogsamma siktlinjeanalyser för att säkerställa att miljön inte påverkas visuellt.

Inom värdeområdet finns sannolikt den bäst bevarade undervattensmiljön i länet i form av ett tiotal skeppsvrak och andra maritima lämningar. Detta gör värdeområdet mycket olämpligt för dragningar av kablar eller andra installationer på havsbotten. Den marinarkeologiska miljön utgör en viktig del för förståelsen av brukets verksamhet och är känslig för främmande element som stör den upplevelsen.

Axmar bruks kulturreservat har ett stort fokus på upplevelsen av helhetsmiljön varför etablering av främmande element inom miljön helt bör undvikas och eventuella etableringar ute på öppet hav bör analyseras nogsamt för att säkerställa att ingen visuell påverkan sker.

Storjungfrun och Storjungfrun-Kalvhararnas förlisningsområde

Gävleborgs län

Sammanfattning

Berättelse

Storjungfrun har en lång historia av sjöfart och fiskenäring. Hamnen och fiskeläget med äldre bebyggelse i form av mindre bostadshus uppförda i trä med tillhörande ekonomibyggnader, exempelvis båthus och bryggor vid vattnet berättar om det säsongsfiske som bedrevs av Gävlefiskarna. Det gamla fiskarkapellet från 1600-talet uppfördes troligen av Gävlefiskarna.

Farledens betydelse på ön är synlig genom den fyr som uppfördes 1839 enligt en dansk stenkolsbesparande konstruktion, den s.k. Löwenörns konstruktion.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Fiskeläge
- Farledsmiljö
- Fornlämningsmiljö
- Vrakområde.

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön består av följande uttryck:

- Koncentration av skeppsvrak inom området, inom området finns ett 20-tal förlisningsuppgifter.
- Fornlämningar med koppling till sjöfart.
- Storjungfruns fyr.
- Storjungfruns kapell.
- Hamnen och fiskeläget med äldre bebyggelse och bebyggelsestruktur bestående av mindre bostadshus uppförda i trä med tillhörande ekonomibyggnader som båthus och bryggor vid vattnet.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet är känsligt för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av det äldre fiskeläget och sjöfartsmiljön med bland annat fyren. Det stora antalet ÖKL:er samt ett förmodat antal skeppsvrak gör att fördjupade arkeologiska studier behövs av området. Om etablering av högresta volymer öster eller norr om Storjungfrun planeras bör fördjupade studier göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks från Storjungfrun och Tupparna.

Kartillustration

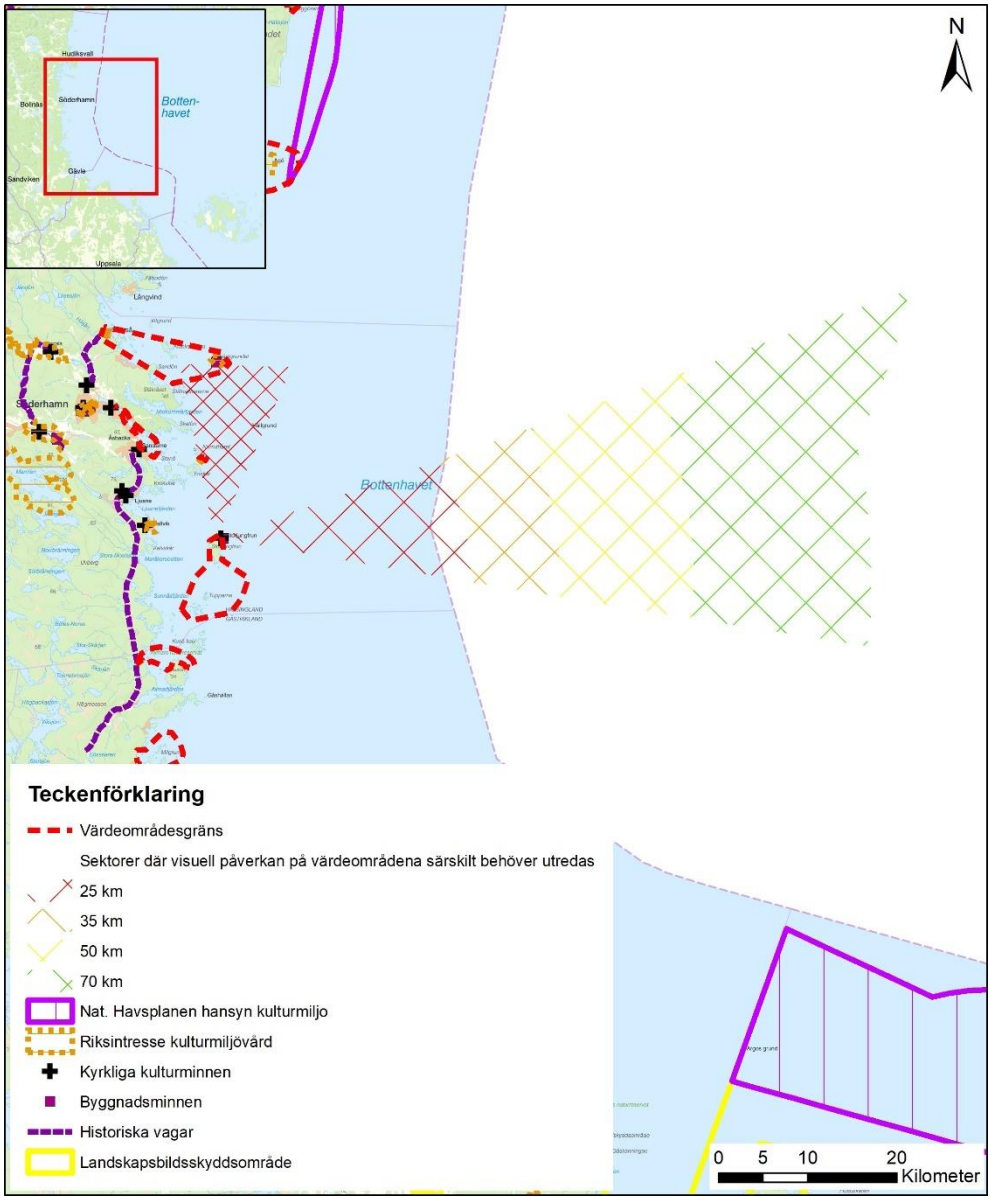

Kartillustrationen visar värdeområde Storjungfrun samt Storjungfrun-Kalvhararnas förlisningsområde. Värdeområdet är avgränsat med röd strecklinje. Värdeområdet omfattar dels ön Storjungfrun med fiskeläge samt fyrplats på norra spetsen av ön och dels ett större vattenområde söder om ön där det finns skäl att anta att historisk sjöfart har gett upphov till en större koncentration av förlisningar. Från fyrplatsen och fiskeläget utgår även två siktsektorer där visuell påverkan av högresta anläggningar bedöms kunna ge särskilt stor påverkan på de kulturhistoriska värdena. Siktsektorerna riktar sig norrut och österut och är markerade på kartan med färgat kryssraster.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Norrlandskustens sjöfart och fiskerinäring

Storjungfrun har en lång historia av sjöfart och fiskenäring. Innan 1600-talet ägdes ön troligen av kyrkan och kallades då för Helgön. I och med reformationen tillföll ön staten och blev en kronoö som arrenderades. När Söderhamns stad bildades 1620 donerades ön till staden av Gustaf II Adolf och tillhör än idag Söderhamns kommun.

Under 1400-talet etablerade sig de så kallade Gävlefiskarna. Ungefär hälften av borgarna i Gävle var fiskare som bedrev fjärrfiske längs med Norrlandskusten under sommarhalvåret. Fiskarsocieteten bildades på 1700-talet och kunde genom kungliga privilegier för strömmingfiske bli relativt välbärgade. Längs Norrlandskusten uppstod små fiskelägen där fiskarna bodde under sina aktiva månader, fiskelägena kallades för Gävlebohamnar, Storjungfrun var en sådan hamn. Säsongsfisket försvann dock till stor del under 1800-talet till följd av en hårdare konkurrens samt att privilegierna upphävdes. Många av fiskarna blev nu bofasta och arrendatorer på öarna.

Vattenområdet mellan Tupparna och Storjungfrun är en klassisk förlisningsplats då området är bitvis grunt och örikt samt att platsen varit en viktig farled för genomfartstrafik mot bl.a. Söderhamn och Axmar bruk samt en farled till Söderarm. Vikten av sjöfartstrafiken förbi Storjungfrun kan ses i det faktum att Storjungfrun pekades ut som en plats för etablering av en fyr när en nationell översikt gjordes på 1830-talet för att förbättra förutsättningarna för sjötrafiken. Huvudsyftet med fyren var att ge ledning för att undvika Västra Finngrundsbanken och de utanför Storjungfrun liggande grundklackarna. Dessutom skulle den underlätta angöringen av farleden förbi Lilljungfrun till Söderarm. En ny fyrplats anlades åren 1837-1838. Det fanns även en lotsstation på Storjungfrun under 1700-1800-talet. För att underlätta för sjötrafiken, flyttade lotsstationen till Rönnskär år 1901. 1964 automatiserades fyren varefter den bofasta befolkningen på Storjungfrun försvann och ersattes av semesterboenden.

Värden och uttryck

Betydelsen av fiskenäringen på Storjungfrun och dess koppling till Gävlefiskarna tar sig uttryck genom de bevarade fiskelägen som finns kvar än idag. Bebyggelsen på ön är belägen i närheten av hamnen och utgörs främst av röd- och vitmålade stugor från 1900-talet, men även av rödmålade båthus och bodar vid vattnet och gemensamhetsanläggningar som fiskekapell. Kapellet från 1600-talet är ett pedagogiskt exempel på ett fiskekapell med enbart ett rum utan vapenhus, klockstapel vid västväggen och ett överlag enkelt utförande. Inredningen är näst intill oförändrad sedan 1600-talet. Fiskekapellen var en viktig del av fiskarnas liv på ön och berättar om det sociala och gemensamma livet på och hur det tog sig uttryck. Kapellet uppfördes troligen av Gävlefiskarna.

Farledens betydelse på ön är synlig genom den fyr som uppfördes 1839 enligt en dansk stenkolsbesparande konstruktion, den s.k. Löwenörns konstruktion. Det blev den sista stenkolseldade fyren som byggdes i Sverige. I övriga landet hade man redan övergått till att utrusta fyrarna med oljelampor, linser och reflektorer. Fyren byggdes om och moderniserades redan efter fjorton år. Det putsade fyrtornet av sten byggdes om 1923 och automatiserades 1964. Till fyren hörde också en fyrvaktarbostad och en kolbod. Utöver fyren berättar den tidigare lotsstationen, de många fornlämningarna och förekomsten av skeppsvrak med anknytning till sjöfart om den betydelse Storjungfrun haft längs farleden.

Helhetsmiljön Storjungfrun och Storjungfruns-Kalvhararnas förlisningsområde består av följande uttryck:

- Koncentration av skeppsvrak inom området.
- Fornlämningar med koppling till sjöfart.
- Storjungfruns fyr.
- Storjungfruns kapell.
- Hamnen och fiskeläget med äldre bebyggelse bestående av mindre bostadshus uppförda i trä med tillhörande ekonomibyggnader som båthus och bryggor vid vattnet.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan de äldre fiskelägena, skeppsvraken och Storjungfruns fyr där vattnet, kontakten med vattnet och den öppna vattenytan utgör den röda tråden för att förstå sambanden.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Potentiellt marint värdeområde förlisningstätt havsområde
- Statligt byggnadsminne (2013:558) Storjungfruns fyr
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Naturreservat Storjungfrun (kommunalt)
- Kyrkliga kulturminnen (KML 4 kap.): Storjungfruns kapell

Bebyggelsemiljön på Storjungfrun omfattas inte av något aktuellt skydd enligt Plan- och bygglagen vad gäller särskilt värdefulla kulturmiljöer då ett aktuellt kulturmiljöunderlag inte finns, det är dock rimligt att anta att miljön besitter höga kulturhistoriska värden om en prövning skulle ske idag.

Inom området finns ett stort antal ÖKL:er med äldre beskrivningar som vid närmare analys kan tänkas klassas som fornlämningar idag.

Naturreservatet förstärker bibehållandet av landskapsmässiga värden och karaktärer.

Hänsyn och rekommendationer

Upplevelsen av siktlinjerna och den öppna vattenytan mellan Storjungfrun och Tupparna, samt in mot kusten är av stor betydelse för förståelsen av den tidigare sjöfarten och den äldre fiskerinäring som bedrivits inom området. Området är därför olämpligt för etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar.

Området runt Storjungfrun innehåller flera kända och förmodligen ett stort antal okända skeppsvrak då området bedömts ha stor potential för nyfynd. Eventuell nedläggning av kablar bör utredas först efter att antalet skeppsvrak fastställts liksom värdet av den marinarkeologiska miljön.

Den fria siktlinjen och kopplingen till öppet hav öster om Storjungfrun är viktig för förståelsen för sjöfartsmiljön och den betydelse som Storjungfruns fyr hade för resande genom farleden. Siktlinjen norrut mot Prästgrundet ska också värnas. Vid eventuell etablering av högresta anläggningar öster och norr om Storjungfrun bör det säkerställas att visuell påverkan inte sker på Storjungfrun.

Det stora antalet ÖKL:er samt ett förmodat antal skeppsvrak gör att fördjupade arkeologiska studier skulle behövas av området. Om etablering av högresta volymer öster om Storjungfrun planeras bör fördjupade siktlinjeanalyser göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks från Storjungfrun och Tupparna.

Söderhamnsfjärdens förlisningsområde och Rönnskär

Gävleborgs län

Sammanfattning

Berättelse

Söderhamnsfjärden var i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet ett av Sveriges sågverkstätaste områden med ett tiotal ångsågar längs inloppet till Söderhamn. Sågverksepoken var kortvarig och redan på 1930-talet hade de flesta sågverken lagts ned. Idag återstår på land endast ett fåtal byggnader och andra lämningar. Området omfattar vattnet utanför de nedlagda sågverken inklusive Prästholmsredden som var lastplats och ankringsplats i väntan på lastning och lossning i fjärden. Det förekommer såväl sågverksrelaterade anläggningar som fartygslämningar i området, men få lämningar är registrerade. I värdeområdet ute till havs ligger också Rönnskär där lots- och tullverksamhet bedrevs från 1800-talets början till 1970-talet. Rönnskär var en betydelsefull plats för farleden och trafiken in mot Söderhamn.

Miljötyper

- Marinarkeologiskt förlisningsområde
- Sågverkslämningar
- Lots-och tullverksamhet
- Farled

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Söderhamnsfjärdens förlisningsområde och Rönnskär består av följande uttryck:

- Området bedöms ha mycket stor potential till marinarkeolgiska nyfynd.
- I vattnet vid Söderhamnsfjärden finns en rad anläggningar som utgjort viktiga komponenter i kulturmiljön: kajer, dykdalber, pirar och vågbrytare.
- Rönnskärs fiskeläge i form av äldre bebyggelse och farledsmiljön i form av tull- och lotsstation samt Hällgrunds fyr.

Allmänt om hänsynsbehov

- Behov av marinarkeologisk hänsyn inom förlisningsområdet Söderhamnsfjärden och även i vattnet runt Rönnskär där flera registrerade fornlämningar finns.
- Vid Rönnskär är siktlinjerna ut mot öppet hav i öster och Hällgrunds fyr i nordost viktiga att värna. En siktlinje söderut mot Storjungfrun är viktig för kontakten mellan öarna.

Kartillustration

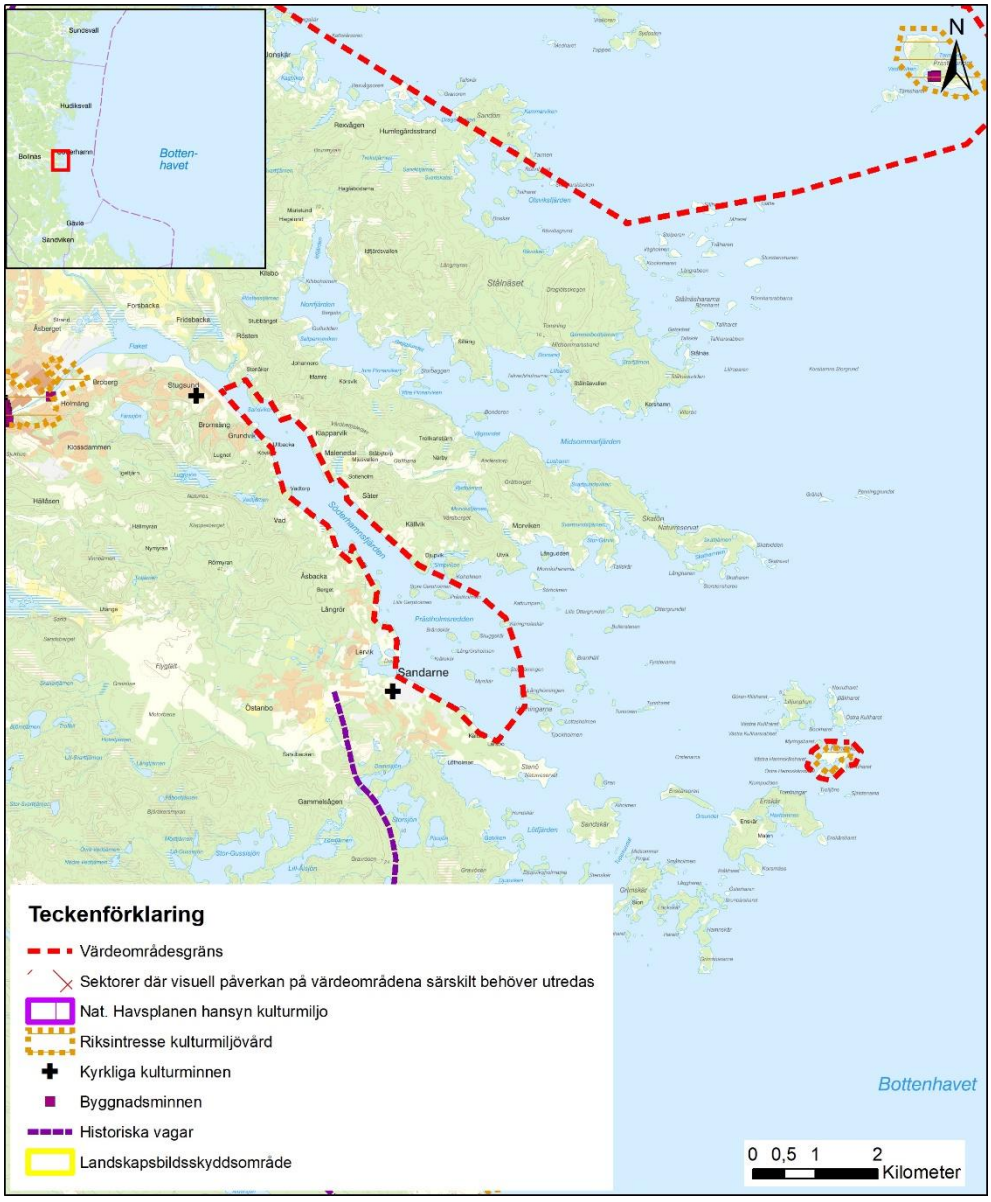

Kartillustrationen visar värdeområde Söderhamnsfjärdens förlisningsområde och Rönnskärs lotsstation. Värdeområdet är tvådelat och de båda ytorna är avgränsade med röda strecklinjer. I det västra området, Söderhamnsfjärdens förlisningsområde, har marinarkeologiska undersökningar visat att det finns en relativt stor mängd fasta strukturer i form av dykdalber och andra konstruktioner knutna till lossning och lastning av fjärrsjöfart samt flera förlisningar. Det östra området motsvaras av Rönnskärs lotsstation som har ett funktionellt samband med inseglingen till Söderhamn.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Söderhamnsfjärdens förlisningsområde och Rönnskär

I Söderhamnsfjärden låg flera sågverk – som Mariehill, Grundvik, Långrör och Källskär. Sågverksindustrin växte snabbt under 1800-talet och blev på kort tid en storindustri med liknande betydelse som järnhanteringen. Den lots- och tullverksamhet som bedrevs på Rönnskär sedan 1800-talet hade koppling till sågverken vid Söderhamn genom farleden som passerade Rönnskär in mot Söderhamn.

Värden och uttryck

Genom den omfattande etableringen av sågverk byggdes stora förmögenheter upp på Norrlandskusten. I slutet av 1800-talet var mellan 2500-3000 arbetare anställda inom sågverksnäringen i Söderhamns kommun. Söderhamnskusten kallades under framgångsperioden för ”Guldkusten”.

I samband med depressionen på 1930-talet var framgången dock över och många sågverk fick läggas ner då marknaden utsattes för konkurrens från Finland och Ryssland. Längs Söderhamnsfjärden fanns ett tiotal sågverk med tillhörande upplag, ångbåtsbrygga, kallbadhus, grishus, mangelbod, skolhus, pannhus, smedja, arbetarbostäder och herrgårdsbyggnad. Av sågverksepoken återstår endast ett fåtal byggnader, som bedöms ha höga kulturhistoriska värden.

Under lång tid var ångbåtstrafiken viktig i Söderhamnsfjärden, flera rester av ångbåtsbryggorna finns fortfarande kvar. Vid Mariehill- ett sågverk som anlades på Tornöns västra udde fanns byggnader för båtvarv. Exempel på andra tidigare sågverk är Åsbacka, Lervik och Sandvik.

Möjlighet till vattentransporter och flottning var viktiga förutsättningar för sågverksindustrierna. I vattnen utanför Källskär, Långrör och Åsbacka förekommer olika typer av kajer, pirer, vågbrytare och dykdalber. Kvarvarande rester av kajanläggningar finns också vid de gamla lägena för sågverken.

På Rönnskär ute till havs finns ett äldre fiskeläge. Där är framför allt berättelsen om sjöfarten längs farleden in till Söderhamn dominerande. Lotsstationen för lotsarna som lotsade sjötrafiken in till Söderhamn hade tidigare legat på Storjungfrun, men flyttades 1891 till Rönnskär. Med anläggandet av lotsstationen utvecklades det lilla samhället snabbt och flera byggnader för lotsverksamheten uppfördes. Utöver lotsverksamhet fanns även en tullstation på Rönnskär för att säkerställa vilka båtar och leveranser som kom till Söderhamn. Lotsverksamheten på Rönnskär var aktiv fram till 1972. Då gjorde de automatiserade fyrarna och snabbare båtar det möjligt för lotsverksamheten att bedrivas från fastlandet vid Ljusne. Behovet av lotsning in till Söderhamn till följd av den svårnavigerade skärgårdsmiljön manifesteras av de många skeppsvraken inom området.

Helhetsmiljön för Söderhamnsfjärdens förlisningsområde och Rönnskär består av följande uttryck:

Ett av Sveriges sågverkstätaste områden i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, med ett tiotal ångsågar längs inloppet till Söderhamn.

Ett fåtal återstående byggnader och andra lämningar efter de nedlagda sågverken.

Prästholmsredden som var lastageplats och ankringsplats i väntan på lastning och lossning i fjärden.

Kvarvarande rester av olika typer av kajanläggningar, båtvarv, pirer, vågbrytare och dykdalber vid de gamla lägena för sågverken.

Byggnader för lots- och tullstation, ett mindre antal sjöbodar och flera bostadshus från början av 1900-talet i panelarkitektur på Rönnskär.

Sikten från Rönnskär mot Hällgrunds fyr i nordost och Storjungfrun i söder.

Lämningar med koppling till den maritima miljön. Framförallt öster om Rönnskär och norröver mot Hällgrund finns det fartygslämningar registrerade i fornsök.

Sannolikt finns flera oregistrerade fartygslämningar i Söderhamnsfjärden som bör utredas.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Potentiellt marint värdeområde, förlisningstätt havsområde
- Fornlämningar 2 kap KML
- Skydd i detaljplaner enligt PBL
- Riksintresse för kulturmiljövården: Rönnskärs lots- och tullstation [X 610],

Hänsyn och rekommendationer

Kajerna och stränderna vid Söderhamnsfjärden bör förbli tillgängliga för allmänheten och fungera som rekreationsområden för de boende.

Vidare undersökningar av framförallt inloppet till Söderhamnsfjärden för kartläggning av marina lämningar bör göras vid eventuell nedläggning av kabel då det sannolikt finns en mängd oregistreade lämningar i området enligt SWECO:s rapport ”*Marinarkeologiskt kunskapsunderlag, uppdatering av Kulturmiljöregistret*”, 2022. I rapporten har Söderhamnsfjärden pekats ut som ett av sex områden med marina hotspots. Det är vattenområden som bedömts som särskilt värdefulla på grund av att de innehåller ett stort antal lämningar, har hög potential till att innehålla lämningar eller där lämningar på land och i

vatten bildar en sammanhängande kulturmiljö.

Vid Rönnskär är siktlinjerna ut mot öppet hav i öster och Hällgrunds fyr i nordost viktiga att värna. En siktlinje söderut mot Storjungfrun är viktig för kontakten mellan öarna. Eventuella högresta vindkraftsanläggningar runt Rönnskär ska föregås av noggranna utredningar gällande påverkan på kulturmiljön.

Vid planering för exploatering bör hänsyn tas fram för att undvika skada på vraklämningar i vattnen runt Rönnskär. Framförallt öster om Rönnskär och norröver mot Hällgrund finns det fartygslämningar registrerade i fornsök. Runt dessa är nedläggning av kablar inte lämplig.

Skärså – Prästgrundet

Gävleborgs län

Sammanfattning

Berättelse

Vid Skärså finns Gävleborgs läns största fiskehamn med kontinuitet sedan 1500-talet. Där återfinns bebyggelsemiljöer från 1800-talet och 1900-talets början som minner om det kustnära fisket i södra Norrland. Prästgrundet ligger ute till havs öster om Skärså. Det har sedan vikingatid varit en fiskehamn och sen senmedeltid en viktig Gävlebohamn med säsongsfiske som bedrevs av fiskarborgare från Gävle och senare även Söderhamn.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Fornlämningsmiljö
- Vrakmiljö
- Kust- och skärgårdsmiljö

Karaktär och värdebärare

- Prästgrundets bebyggelsestruktur i form av lågskalig bebyggelse i trä med sjöbodar, båthus, fiskekapell, bagarstuga och mangelbod.
- Fornlämningar i form av bland annat tomtningar, rösen och en labyrint på Prästgrundet.
- Skärså fiskeläges bebyggelsemönster med bebyggelse på rad längs hamnen och en idag pågående fiskeriverksamhet.
- Några få vraklämningar finns i området mellan Skärså och Prästgrundet.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet är känsligt för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av fiskeläget dels på Skärså och också ute till havs vid Prästgrundet. På Prästgrundet ligger bebyggelsen främst i en vik på den södra delen av ön, varför siktlinjer in och ut därifrån är speciellt känsliga. Vid etablering av högresta volymer kring Skärså, som är beläget med god sikt ut mot havet bör fördjupade studier göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks och stör miljön. Några maritima fornlämningar finns registrerade i fornsök i vattnet utanför Prästgrundet. Ytterligare studier kring eventuella oupptäckta lämningar kan behöva göras vid eventuell nedläggning av kablar.

Kartillustration

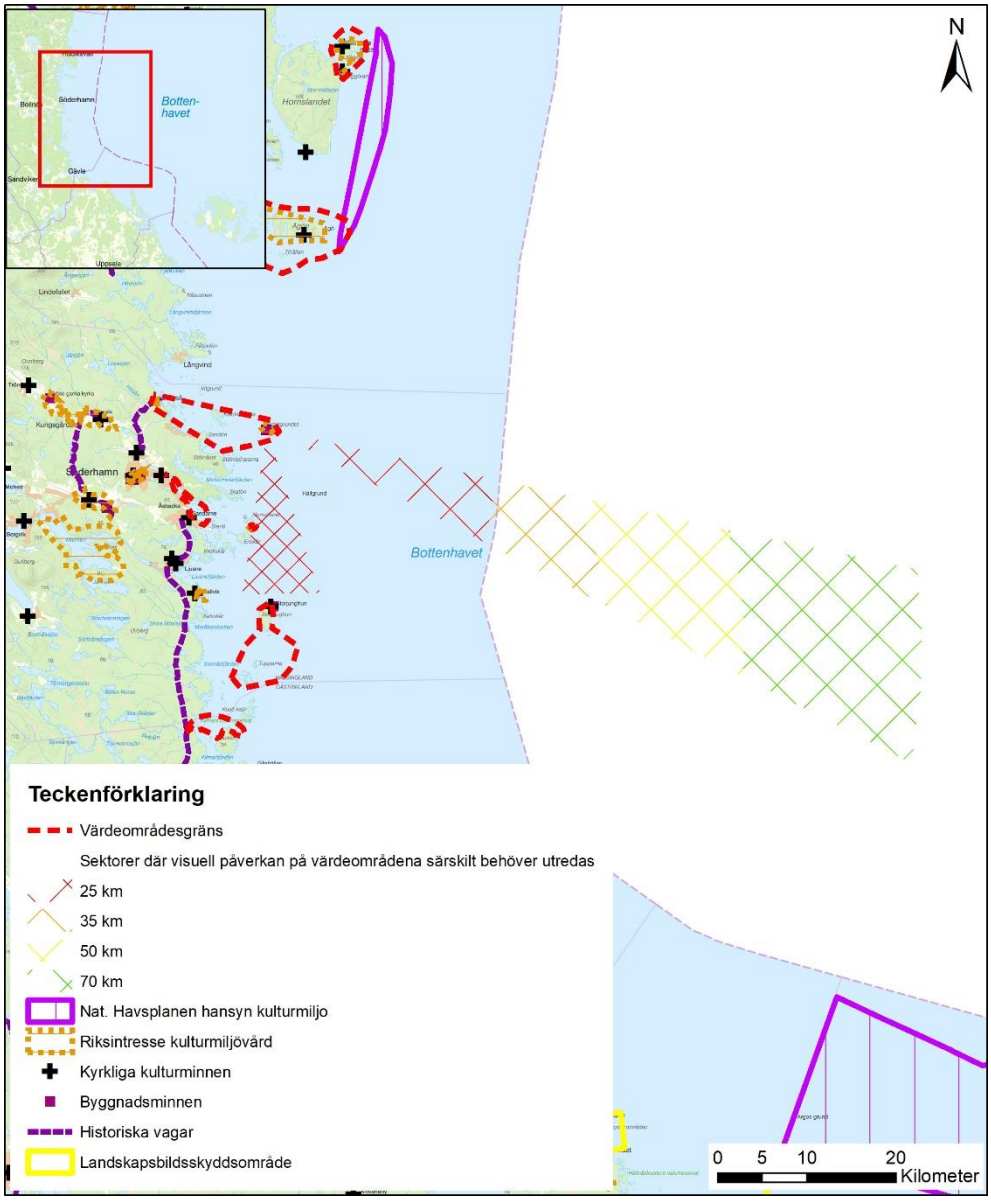

Kartillustrationen visar värdeområde Skärså-Prästgrundet. Värdeområdet är avgränsat med röd strecklinje. De båda fiskelägena har en lång kontinuitet med delvis olika historisk bakgrund där Skärså är ett fiskeläge knutet till Norralaböndernas fiske medan Prästgrundet i öster är ett fjärrfiskeläge för Gävlefiskare. Från Prästgrundet utgår även två siktsektorer där visuell påverkan av högresta anläggningar bedöms kunna ge särskilt stor påverkan på de kulturhistoriska värdena. Siktsektorerna riktar sig dels söderut och dels österut och är markerade på kartan med färgat kryssraster.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Norrlandskustens fiskerinäring och sjöfart

Fiskeriverksamheten längs norrlandskusten präglas från 1000-talet fram till och med 1800-talet av säsongsfiske. Säsongsfisket drevs av två grupper: bönder från fastlandet som fiskade i sin närskärgård och de så kallade Gävlefiskarna. Under 1400-talet etablerade sig Gävlefiskarna som bestod av borgare från Gävle. De bedrev fjärrfiske längs med Norrlandskusten under sommarhalvåret. Under vinterhalvåret levde de som borgare i Gävle för att under sommarmånaderna bosätta sig i mindre fiskelägen längs Norrlandskusten och därifrån bedriva sin fiskeriverksamhet. Dessa fiskelägen kallades för Gävlebohamnar. Prästgrundet utgör en Gävlebohamn. Fiskarsocieteten i Gävle bildades på 1700-talet och kunde genom kungliga privilegier för strömmingsfiske bli relativt välbärgade. Säsongsfisket försvann till stor del under 1800-talet till följd ökad konkurrens och upphävda privilegier. Många av fiskarna blev nu istället bofasta och arrendatorer på öarna.

Utöver Gävlefiskarna fanns även mindre fiskelägen längs Norrlandskusten som befolkades av de lokala bönderna som bedrev fiske som binäring utöver sitt jordbruk. Vid Skärså har ett sådant fiske bedrivits sedan 1500-talet. Fisket vid Skärså fick allt större betydelse under 1700-talet då bönder från Norrala använde Skärså fiskeläge för att bedriva strömmingsfiske. Under 1800-talet blev bönderna successivt en bofast fiskarbefolkning. Detta var en följd av seklets stora samhällsförändringar med en befolkningsexplosion som ledde till en växande jordlös befolkning. De som inte ägde mark bosatte sig vid fiskelägena för att bedriva fiske på heltid. Vid Skärså bedrivs än idag fiske vilket gör fiskeläget unikt med dess långa kontinuitet. Skärså är idag länets största fiskehamn och utgör ett exempel på det kustnära fisket i Norrland med kontinuitet till idag.

Värden och uttryck

Betydelsen av fiskerinäringen på Prästgrundet och dess koppling till Gävlefiskarna tar sig uttryck genom det bevarade fiskeläget. Bebyggelsen med röd- och vitmålade fiskestugor, båthus och bodar i närheten av hamnen är typisk för fiskelägen längs Gävleborgskusten.

Typiskt för fiskelägena är också gemensamhetsanläggningarna som använts av de boende. På Prästgrundet utgörs de av Norrlandskustens minsta fiskekapell med plats för 35 personer. Kapellet ligger öster om fiskeläget och byggdes 1826 och har idag en välbevarad interiör såväl som exteriör. I anslutning till kapellet ligger en mangelbod och en bagarstuga.

På Skärså är också fiskelägets bebyggelsemönster tydligt med omfattande fiskebebyggelse, främst från 1800-talet. Byggnaderna ligger på rad vid den nuvarande hamnen. Det finns även bebyggelselämningar från det äldre hamnläget.

Helhetsmiljön vid Skärså och Prästgrundet består av följande uttryck:

- Prästgrundets bebyggelsestruktur i form av lågskalig bebyggelse i trä med sjöbodar, båthus, fiskekapell, begravningsplats, bagarstuga och mangelbod.
- Traditionella fornlämningar i form av rösen, tomtningar och en labyrint på Prästgrundet.
- Skärså fiskeläge med fiskebebyggelse från framförallt 1800-talet belägna på rad längs hamnen.
- Marina fornlämningar i havet med några registrerade vraklämningar.

I området är kontakten med vattnet och den öppna vattenytan viktig för upplevelsen av de äldre fiskemiljöerna.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Riksintresse för kulturmiljövården: Skärså fiskehamn [X 607] och Prästgrundets fiskehamn [X 604].
- Byggnadsminnen, 3 kap KML: Prästgrundets kapell, Skärgården 2:146 och 2:147
- Fornlämningar, KML 2 kap.

Hänsyn och rekommendationer

Värdeområdet är känsligt för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av fiskeläget dels på Skärså och också ute till havs vid Prästgrundet. På Prästgrundet ligger bebyggelsen främst i en vik på den södra delen av ön, varför siktlinjer in och ut därifrån är speciellt känsliga. Vid etablering av högresta volymer kring Skärså, som är beläget på fastlandet med god sikt ut mot havet ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks och inte stör miljön. Några maritima fornlämningar finns registrerade i fornsök i vattnet utanför Prästgrundet. Ytterligare studier kring eventuella oupptäckta lämningar kan behöva göras vid eventuell nedläggning av kablar.

Agö-Kråköarkipelagen

Gävleborgs län

Sammanfattning

Berättelse

Kust- och skärgårdsmiljö vars kontinuerliga utveckling sedan medeltiden genom landhöjningens påverkan på bebyggelselokaliseringen är särskilt tydlig, med representativ 1700- och 1800-talsbebyggelse.

Ligger inom riksintresse för kulturmiljön och även förlisningsområde med flera tidigare hamnlägen med bebyggelse.

Miljötyper

- Förlisningsområde
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Hamnområde
- Fiskeläge

Karaktär och värdebärare

- Helhetsmiljön för Agö-Kråköarkipelagen består av följande uttryck:
- Drakön och Innerstön medeltida lämningar i form av husgrunder, kapellgrund och ödekyrkogård.
- Agön med befintlig bebyggelse i form av fiskebodar och hamn samt en övergiven hamn med bebyggelselämningar, hamnplats med fiskarbebyggelse, fyr, lotsstuga och kapell från 1660-talet.
- Kråkön med befintlig bebyggelse i form av fiskebodar och hamn samt flera övergivna hamnlägen, hamnplats med fiskarbebyggelse och kapell från 1730-talet.
- Agöns och Kråköns fyrar.
- Prästkammare på Kråkön och Agö.
- Historiskt har en lotsstation funnits på Innerstö.

Allmänt om hänsynsbehov

- Visuella samband mellan området och Hornslandet/Hölick
- Siktstudier över visuella samband mot öppet hav ska genomföras, speciell hänsyn skall tas enligt den nationella havsplanen.
- Behov av marinarkeologisk hänsyn inom förlisningsområde

Kartillustration

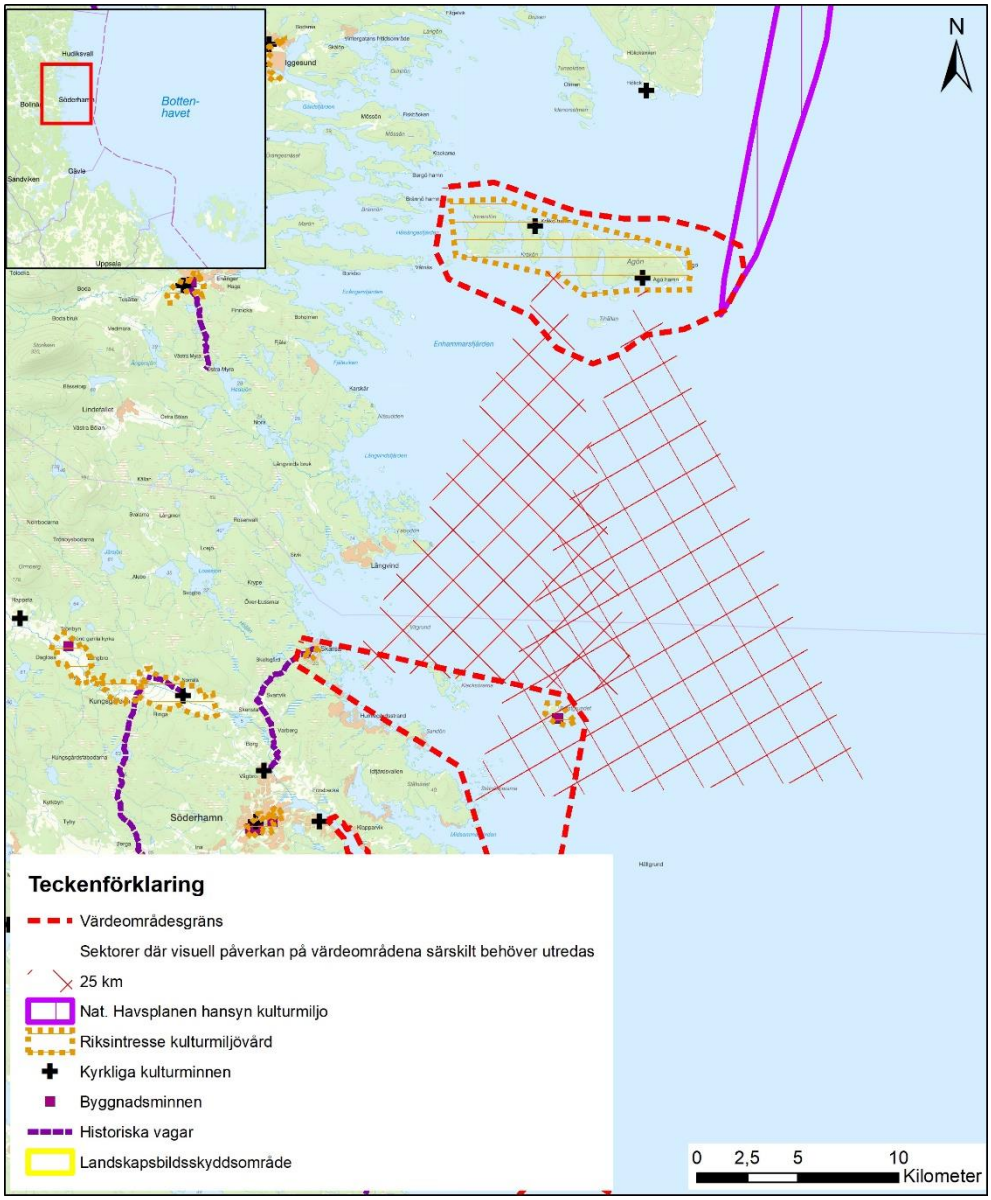

Kartillustrationen visar värdeområde Agö-Kråköarkipelagen. Värdeområdet är avgränsat med röd strecklinje. Inom värdeområdet finns flera fiskelägen med värdefull bebyggelse. Värdeområdet har en större utsträckning än öarna där det finns skäl att anta att det finns en koncentration av skeppsvrak. Från de båda fiskelägen utgår även två siktsektorer där visuell påverkan av högresta anläggningar bedöms kunna ge särskilt stor påverkan på de kulturhistoriska värdena. Siktsektorerna riktar sig söderut och är markerade på kartan med färgat kryssraster.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Agö-Kråköarkipelagen

På Agön och Kråkön finns flera gamla fiskelägen varav några endast återstår som lämningar i form av husgrunder och rester efter båtplatser då landhöjningen gjort dem otjänliga. Vid St Olofs hamn på Drakön finns lämningar av en medeltida hamn. Två kapell och två fyrar vid Agö respektive Kråkö hamn, byggda 1660 respektive 1736 är viktiga landmärken. Dagens fiskelägen är efterföljare till flera tidigare som övergivits på grund av landhöjningen.

Värden och uttryck

Innerstön, Kråkön, Drakön och Agön ingår i en arkipelag. Öarna ligger på rad i det sydöstra inloppet till Hudiksvall.

Den ständigt pågående landhöjningen innebar att fiskelägenas hamnar med tiden blev för grunda och man tvingades flytta. Agöns äldsta kända fiskeläge övergavs troligen under 1600-talet, då en ny hamn togs i bruk. Av det gamla fiskeläget vid Agö fyr återstår idag endast husgrunder, stöd för torkställningar till nät och spår av en båtlänning.

På Drakön finns spår efter ett annat medeltida fiskeläge – St Olofs hamn, en före detta havsvik som idag är en våtmark.

Medeltidens segelled längs Norrlandskusten gick via Sankt Olofs hamn, som var en av ledens baspunkter. Drakön var också en station, en mellanhamn, för pilgrimer till Nidaros (Trondheim). En av många pilgrimsleder till Nidaros gick via Enånger.

Agön var viktig som Gävlebohamn. Agö kapell, som ligger i östra delen av Agö hamn, är från 1660. Det är störst bland fiskarkapellen i Gävleborgs län. Kapellet utvidgades 1832.

Det äldsta fiskeläget finns på östra sidan. Allt som finns kvar är några husgrunder, en kompassros av lagda stenar och två fundament till sjömärken. Fiskeläget flyttades till nuvarande Agö hamn i början av 1600-talet. Agön har under lång tid haft säsongsbefolkning i form av fiskare från Hudiksvalls stad, som bott på ön under sommarhalvåret. 1860 anlades en fyr på östra sidan av ön. Det kombinerade fyr- och bostadshuset står kvar, liksom en nyare betongfyr.

På Kråkön återfinns ett gammalt fiskeläge vid Kråkö hamn, som skyddas från Bottenhavet av udden Kråkskär. Ön har under lång tid haft säsongsbefolkning i form av fiskare från Hudiksvalls stad, som bott på Kråkön under sommarhalvåret. Kråkön har två fyrar.

Kråkön har också ett högt beläget fiskarkapell. Nedanför kapellet finns prästkammaren, som prästen använde under prästhelg och i dag närmast fungerar som museum.

1831 byggs en lotsuppassningsstuga på Innerstön för Agö lotsplats, senare år 1869 byggdes en ny lotsstation på Agön, på taket fanns en utkik för spaning över havet.

Helhetsmiljön för Agö-Kråköarkipelagen består av följande uttryck:

- Drakön och Innerstöns medeltida lämningar i form av husgrunder, kapellgrund och ödekyrkogård.
- Agön: övergiven hamn med bebyggelselämningar, hamnplats med fiskarbebyggelse och kapell från 1660-talet.
- Kråkön med flera övergivna hamnlägen, hamnplats med fiskarbebyggelse och kapell från 1730-talet.
- Fornlämningar i form av äldre fiskelägen, ristningar, en kompassros, hugrunder och gravar.
- Fartygslämningar runt öarna.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården X 247 Agö, Dragö, Kråkö och Innerstö fiskehamnar [X 247] (Idenors, Njutångers och Rogsta sn).
- Kyrkligt kulturminne kap 4 KML Agö kapell och Kråkö kapell. På Kråkön finns en kyrkogård som är gemensam för Agön och Kråkön.
- Fornlämningar 2 kap KML
- Cirka två kilometer öster om Agön finns ett område där särskild hänsyn skall visas på grund av höga kulturvärden enligt den nationella havsplanen
- Potentiellt marint värdeområde förlisningstätt havsområde
- Naturreservat Agön-Kråköns naturreservat
- Kommunala områdesbestämmelser för Agön, Bålsön och Kråkön [Beslut 1991-07-22]

Hänsyn och rekommendationer

- Visuella samband mellan området och Hornslandet/Hölick är viktiga från speciellt Kråkön då kapellet är placerat på öns norra del.
- Siktstudier över visuella samband mot öppet hav ska genomföras, speciell hänsyn skall tas enligt den nationella havsplanen. I den zonen är det inte lämpligt att uppföra högresta eller ytstora anläggningar
- Behov av marinarkeologisk hänsyn inom förlisningsområde, flera fartygslämningar finns runt öarna.

Bålsön-Kuggörarna

Gävleborgs län

Sammanfattning

Berättelse

Två fiskelägesmiljöer som speglar Gävlefiskarnas fjärrfiske längs Norrlandskusten. Bålsön-Kuggörarna var några av gävleborgarnas största fiskehamnar med representativ bebyggelse från 1600- till 1800-talen. Grunt havsområde med kända förlisningar från 1700-tal och framåt.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Kyrkomiljö
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Bålsö-Kuggören består av följande uttryck:

- Bålsön: Gamla hamnen med bebyggelselämningar och kapell från 1603, hamn från 1800-talet med tätt liggande fiskarbebyggelse samt kyrkogård.
- Kuggören. Vid hamnen tätt liggande fiskarstugor, sjöbodar och båthus samt kapell från 1781.
- Inom området finns ett 20-tal förlisningsuppgifter och uppgifter om vrak.
- På land ett antal lämningar i form av labyrinter och husgrunder m.m.
- Bålsöns två fyrar, en på västra sidan mellan Bålsöns fiskeläge och Gammelhamn, en på östra sidan.

Allmänt om hänsynsbehov

- Visuella samband mellan de båda fiskelägena ska värnas.
- Siktstudier ska genomföras vid eventuel etablering av högresta anläggningar för att utreda påverkan på områdets visuella samband mot öppet hav.
- Behov av marinarkeologisk hänsyn inom förlisningsområde.

Kartillustration

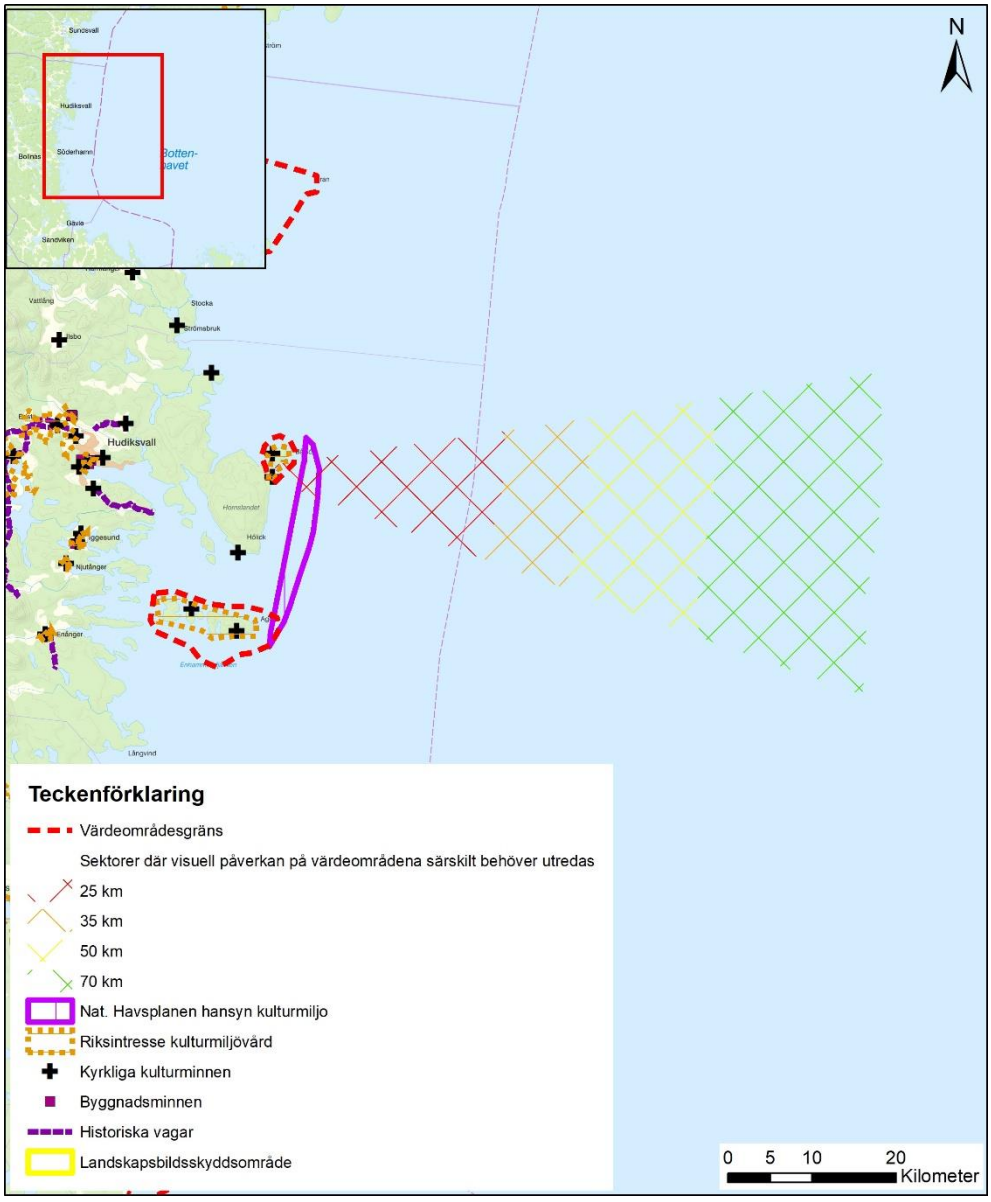

Kartillustrationen visar värdeområde Bålsön-Kuggörarna. Värdeområdet är avgränsat med röd strecklinje. Inom värdeområdet finns två historiska fjärrfiskelägen för bland annat Gävlefiskare. Från en punkt vid Kuggörarnas kapell har en siktsektor markerats där visuell påverkan av högresta anläggningar bedöms kunna ge särskilt stor påverkan på de kulturhistoriska värdena. Siktsektorn riktar sig österut och är markerad på kartan med färgat kryssraster.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Bålsön-Kuggörarna

Sedan medeltiden seglade fiskare ut i skärgårdarna under våren för att bosätta sig i fiskelägen för att fiska i havet. På hösten reste de tillbaka över havet till staden, där de bodde under vintern som borgare. De två fiskelägena vid Bålsön-Kuggörarna speglar Gävlefiskarnas fjärrfiske längs Norrlandskusten. Runt öarna finns ett grunt havsområde med kända förlisningar från 1700-tal och framåt.

Värden och uttryck

Bålsö fiskeläge har varit en en av de största Gävlebohamnarna i Hälsingland. Det tvistades om huruvida Bålsöns fiskerättigheter skulle tillhöra Hudiksvall eller Gävle.

Den i vissa fall ensliga och isolerade tillvaron i fiskelägena, långt från världslig och kyrklig makt, medförde att hamnrätter inrättades. Bålsön kom att tillhöra Hudiksvall som hade två hamnrätter, en med säte på Bålsön och en på Agön. Hamnrätterna har anor från medeltiden och fungerade som specialdomstolar för mål som rörde fisket och särskilt ordningsfrågor. Hamnrätten skulle vaka över att hamnordningen efterlevdes. Enligt denna skulle fiskarna gå i gudstjänsten i kapellet eller lyssna till postilleläsningen i kapellet då prästen inte var på plats.

Många fornlämningar runt i värdeområdet vittnar om att Bålsön under lång tid nyttjats som tillfällig boplats, främst av fiskare. Vid Grönhamn, som tidigare var en naturlig hamn, på öns västra del, återfinns resterna efter en gammal begravningsplats i skogen vid Gammelhamn, vilken nu åter sedan ett decennium tagits i bruk som minneslund.

På den nordvästra delen Bålsön låg under 1600-talet och framåt i tiden Bålsöns fiskeläge vid en annan naturlig skyddad havsvik. Här uppfördes även ett kapell som låg mitt i fiskeläget på en höjd. Landhöjningen medförde dock att hamnen blev för grund och vid mitten av 1800-talet flyttades därför fiskeläget till den sydvästra delen av ön där det ligger än idag. Kvar vid det gamla hamnläget står idag en enda byggnad – Bålsö kapell – numera omgiven av tallskog och otaliga fornlämningar i form av husgrunder, stengärdesgårdar och stenfundament till bryggor. Tillsammans med prästkammaren, som flyttades till den nya hamnen samtidigt med fiskarna, utgör de idag tillsammans Bålsöns kapellmiljö. Bålsön fortsatte att vara ett betydande fiskeläge till mitten av 1900-talet. Bålsön hade yrkesfiskare fram till 1989.

Kuggörarna var från början två öar, som växte samman till en. Det speglar sig i att ön än i dag heter omväxlande “Kuggörarna” och ”Kuggören”. Fiskeläget omfattar trettiotalet bostadshus med torrdass, båthus, gistvallar, kajer och bryggor.

Kuggörarnas kapell ligger högt uppe på en av havet utspolad höjdsträckning med klappersten och utgör fortfarande ett välkänt sjömärke. Kuggörarnas fiskeläge omnämns i stadens handlingar första gången år 1767.

Kuggören är ett av få fiskelägen på en ö med gammalt kapell, som man kan nå landvägen.

Helhetsmiljön för Bålsön-Kuggörarna består av följande uttryck:

- Gamla hamnen på Bålsön med bebyggelselämningar och kapell från 1603, hamn från 1800-talet med tätt liggande fiskarbebyggelse samt kyrkogård
- Kuggörens hamn med tätt liggande fiskarstugor, sjöbodar och båthus samt kapell från 1781.
- Fornlämningar i form av bland annat stensättningar, rösen, tomtningar, gistgårdar och husgrunder.
- På Sörudden (Bålsön) finns fyra labyrinter som är skyddade som fornminnen. En labyrint finns också på norra delen av Kuggörarna.
- Bålsöns två fyrar, en på västra sidan mellan Bålsöns fiskeläge och Gammelhamn, en på östra sidan.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården Kuggörens fiskehamn [X 244] (Rogsta sn) och Bålsö fiskehamn [X 248] (Hudiksvalls sd).
- Kyrkligt kulturminne kap 4 KML Bålsö och Kuggörens kapell
- Fornlämningar 2 kap KML, ödekyrkogård, husgrunder, labyrinter mm
- Potentiellt marint värdeområde förlisningstätt havsområde
- Kommunalt kulturområde K 101, K 093, klass A ÖP 2008
- Kommunala områdesbestämmelser Bålsö fiskeläge
- Tillsynsområde PBL 11:12
- I området, från öster om Bålsön i norr till öster om Agön i söder, ska särskild hänsyn tas till höga kulturmiljövärden enligt den nationella havsplanen för Bottniska viken.

Hänsyn och rekommendationer

Bålsö och Kuggörarnas fiskelägen har mycket höga kulturhistoriska värden och är båda riksintresseområden för kulturmiljövården.

På öarna finns flera fornlämningar, varav flertalet labyrinter. Kulturmiljön bör hållas orörd och markerna runtomkring lämpar sig inte för ytstora anläggningar.

Vid planering för exploatering bör marinarkeologiska utredningar tas fram för att undvika skada på vraklämningar. Runt dessa är nedläggning av kablar inte lämplig.

Etablering av eventuella högresta och ytstora vindkraftsanläggningar kring Bålsön kräver siktstudier och vidare utredningsarbete för att påverkan på kulturmiljön skall undvikas.

Gnarpskustens fornlämningsmiljö

Gävleborgs län

Sammanfattning

Berättelse

Fornlämningsmiljö från bronsåldern och äldre järnåldern, ingående i det norrländska kuströsestråket. Stråk med rösen från två tidsskeden, dels högre belägna långrösen och runda rösen med brätten eller andra kantkonstruktioner, dels lägre belägna större rösen utan kantkonstruktioner och särpräglade rader av tätt liggande stensättningar med kal stenfyllning.

Miljötyper

- Fornlämningsmiljö
- Fyrplats.

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Gnarpskustens fornlämningsmiljö består av följande uttryck:

- Bronsåldersrösen.
- Ren fornlämningsmiljö.
- Två riksintressen för kulturmiljövården Holmyrberget – Gnarpsskaten och Vålmyrknallen – Tjuvön. Området ingår i det norrländska kuströsestråket. Värdeområdets berättelse handlar om förhistoriskt landskapsutnyttjande och rituell praktik.
- Fiskelägen med lämningar efter bebyggelse och befintlig bebyggelse i form av sjöbodar längs vattenlinjen.

Allmänt om hänsynsbehov

- Fornlämningarnas integritet och fortsatta dominans i landskapet ska värnas. Nordanstigskusten utanför Gnarp och Jättendal är mycket lite exploaterad.
- Det orörda kustområdet ska inte exploateras då det besitter höga natur- och kulturvärden. Fornlämningsområdena ska inte utsättas för ingrepp i marken.
- Inomskärs kring Gran, Vitörarna, Notholmen och Jättholmarna ska inga högresta anläggningar som stör sikten från Jungfrukustens fiskelägen uppföras. I ytterskärgården är vattnet runt Gran särskilt känsligt för exploatering. Vid eventuella etableringar av högresta anläggningar ska nogsamma siktlinjeanalyser genomföras för att minimera påverkan på kulturmiljön.

Kartillustration

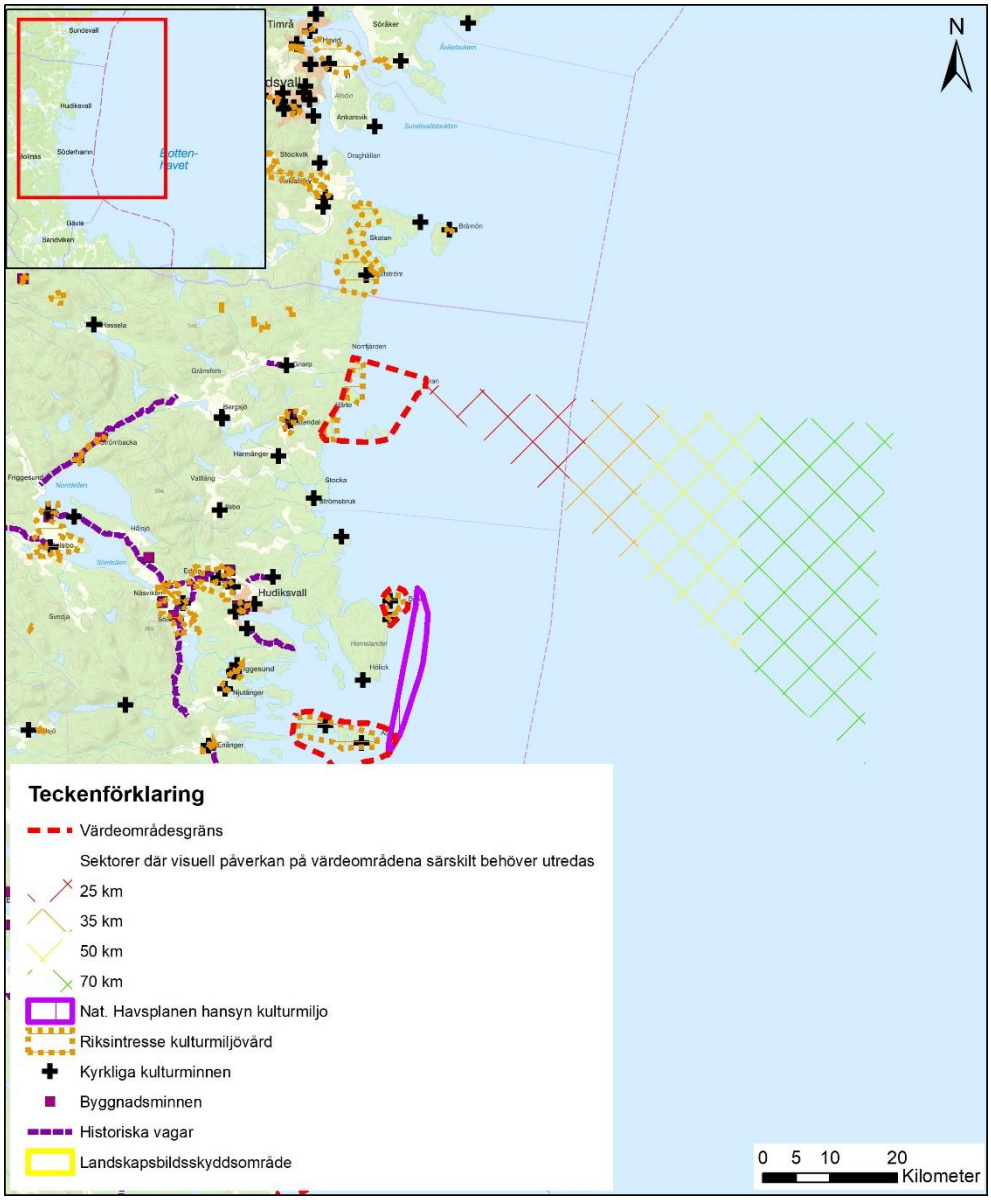

Kartillustrationen visar värdeområde Gnarpskustens fornlämningsmiljö. Värdeområdet är avgränsat med röd strecklinje. Värdeområdet rymmer en koncentration av fornlämningar från bronsålder och senare med kustnära belägna gravrösen på fastlandet och lämningar efter jakt och fiske på öarna. Inom området ryms även fyrplatsen på ön Gran. Från fyrplatsen utgår även en siktsektor där visuell påverkan av högresta anläggningar bedöms kunna ge särskilt stor påverkan på de kulturhistoriska värdena. Siktsektorn riktar sig österut och är markerad på kartan med färgat kryssraster.

Värdebeskrivning

Kustområdet vid Sörfjärden, Hårte, Mellanfjärden och runt öarna Gran, Vitörarna, Notholmen och Jättholmarna rymmer fem naturreservat och två Riksintresseområden för kulturmiljön– Holmyrberget – Gnarpsskaten och Vålmyrknallen – Tjuvön. Området ingår i det norrländska kuströsestråket. Värdeområdets berättelse handlar om förhistoriskt landskapsutnyttjande och rituell praktik.

Kulturhistorisk berättelse om Gnarpskustens fornlämningsmiljö

Området är rikt på fornlämningar från bronsåldern och äldre järnåldern, och ingår i det norrländska kuströsestråket. Här finns högre belägna långrösen och runda rösen med brätten eller andra kantkonstruktioner, dels lägre belägna större rösen utan kantkonstruktioner och särpräglade rader av tätt liggande stensättningar med kal stenfyllning.

Förutom de utpekade riksintresseområdena på fastlandet finns det på öarna Jättholmarna, Gran, Vitörarna och Notholmen lämningar efter äldre fiskelägen i form av bland annat husgrunder, tomtningar och jaktvärn. Ett fåtal fartygslämningar finns registrerade i området.

Fiskeläget Gran i ytterskärgården utmärker sig i området. Det har under lång tid varit viktigt för fiske, säljakt och äggtäkt. På ön Gran bedrevs länge säsongsfiske, framför allt av strömming. På 1930-talet anlades en ny hamn avsedd för strömmingsfiske, som fick stor ekonomisk betydelse.

Grans fiskeläge ligger på östra sidan av ön. Landhöjningen gjorde hamnen näst intill obrukbar, men 2007 fick fiskeläget en ny hamn. I och runt fiskeläget finns de flesta av öns stugor, som alla i dag är fritidshus. Gran har inte längre någon bofast befolkning.

Grans historiska hamn, Gammelhamnen, ligger numera omsluten av land. Gran hade under andra världskriget en egen garnison. På Gran finns flera fornlämningar typiska för kusten, till exempel skårar, tomtningar och båtlämningar.

Gran har en fyr byggd 1886 som ett kombinerat fyr- och bostadshus på öns högsta plats mitt på ön. Den var bemannad till 1968 då den automatiserades.

Hamnarna och fiskelägena Sörfjärden, Mellanfjärden och Hårte längs Jungfrukusten i Hälsingland är än idag levande med sammanhängande fiskebodar längs vattenlinjen.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för Gnarpskustens fornlämningsmiljö består av följande uttryck:

- **Holmyrberget - Gnarpsskaten**
  Stråk med rösen från två tidsskeden, dels högre belägna långrösen och runda rösen med brätten eller andra kantkonstruktioner, dels lägre belägna större rösen utan kantkonstruktioner och särpräglade rader av tätt liggande stensättningar med kal stenfyllning.

  Vid Holmyrberget finns 40 stensättningar och 8 rösen, varav 3 långrösen. Det ena långröset, som kallas Ryssgraven, är 35 meter långt och åtta meter brett. Här finns också flera fångstanläggningar.
  Vid Gnarpsskaten, finns 11 rösen och 25 stensättningar. Den största graven är 22 meter i diameter.
- **Vålmyrknallen - Tjuvön**
  Stråk med runda rösen och långrösen med inslag av kistkonstruktioner och kallmurade kanter, uppförda på båda sidor om det sund som under forntiden skilde Tjuvön från fastlandet. I Jättendals socken finns runda rösen, långrösen och runda stensättningar med stenfyllning. Totalt känner man till 76 rösen i Jättendal. I riksintresset ingår även Notholmen. Där finns ett gravfält med fyra rösen och 8 runda stensättningar.
- **Gran**
  Här har funnits fyrplats sedan 1886, numera är fyren obemannad. På Gran finns även ett gammalt fiskeläge, som vittnar om öns forna betydelse som hamn för kustfiskarna. Idag är de flesta stugorna omvandlade till fritidsbostäder.
- **Jättholmarna** med fiskelägesmiljö och ödekyrkogård.
- **Sörfjärden, Mellanfjärden och Hårte**
  Levande fiskelägen längs Jungfrukusten som kännetecknas av sammanhängande fiskebodar längs vattenlinjen. Vid Sörfjärden finns en lång sandstrand (Gnarpsbaden).

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintresse för kulturmiljövården Holmyrberget - Gnarpsskaten [X 103] (Gnarps sn) samt Vålmyrknallen - Tjuvön [X 101] (Jättendals sn).
- Fornlämningar 2 kap KML.
- Fyrplats och fiskeläge (ön Gran).
- Naturreservat Gran, Vitörarna, Gnarpkusten, Notholmen, Vattingsmalarna.

Hänsyn och rekommendationer

Nordanstigskusten utanför Gnarp och Jättendal är mycket lite exploaterad.

Det orörda kustområdet ska inte exploateras då det besitter höga natur- och kulturvärden. Fornlämningsområdena ska inte utsättas för ingrepp i marken.

Inomskärs kring Gran, Vitörarna, Notholmen och Jättholmarna ska inga högresta anläggningar som stör sikten från Jungfrukustens fiskelägen uppföras. I ytterskärgården är vattnet runt Gran särskilt känsligt för exploatering. Vid eventuella etableringar av högresta anläggningar ska nogsamma siktlinjeanalyser genomföras för att minimera påverkan på kulturmiljön.

I området finns endast ett fåtal registrerade marina lämningar, varför kabeldragning längs havsbotten bör vara möjlig, även om fler outforskade fynd kan påträffas.

Uppsala län

I Uppsala län har 8 st värdeområden identifierats:

1. Djursten
2. Fågelsundet och Björns fyr
3. Kniven
4. Norrboda-Söderboda
5. Sikhjälma
6. Skutskär
7. Öregrund
8. Örskär

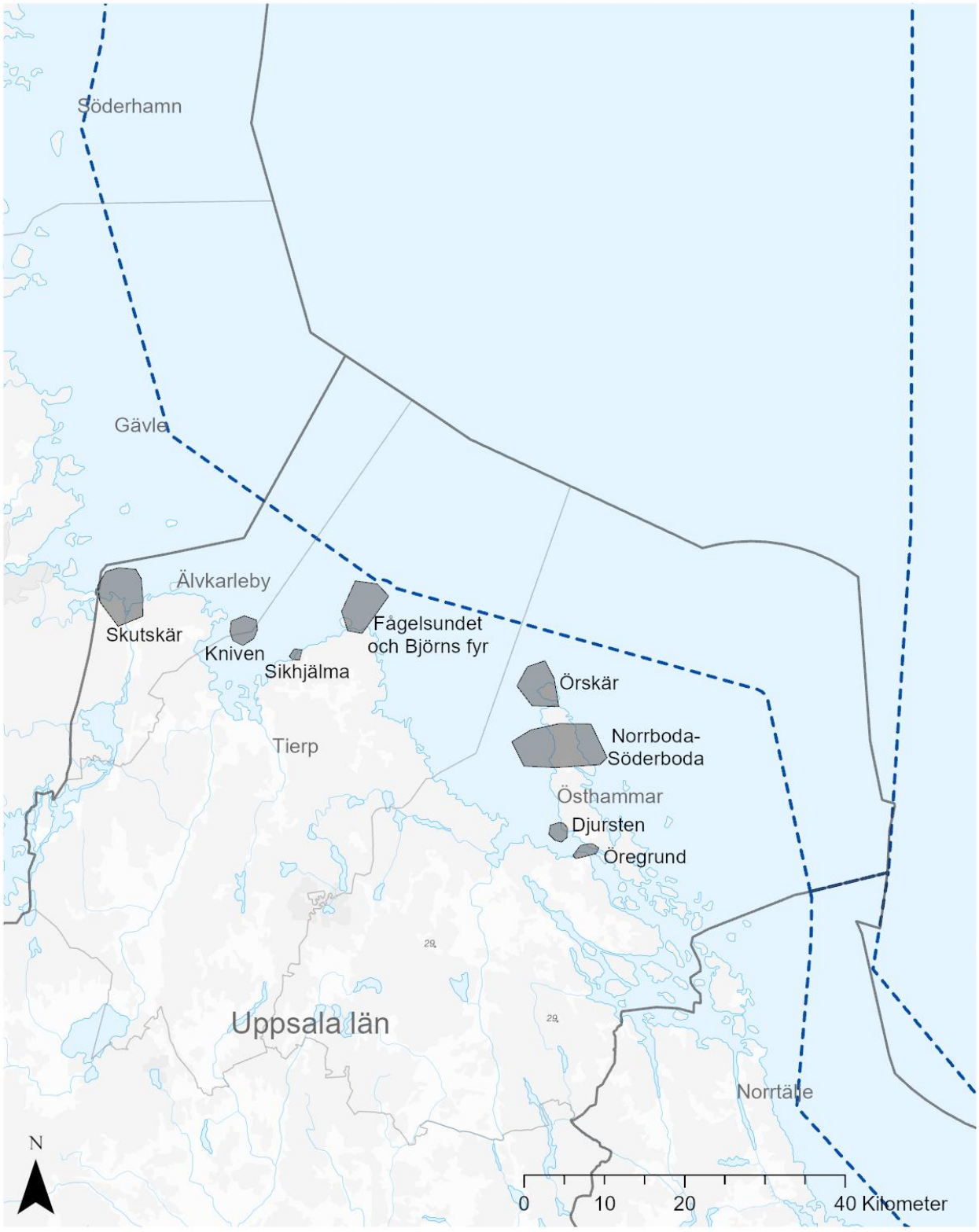

Karta som visar utpekade värdeområden i Uppsala län.

Djursten

Uppsala län

Sammanfattning

Berättelse

Djursten berättar om Upplandskustens sjöfart som manifesteras av en teknikhistoriskt intressant fyrplats.

Miljötyper

- Fyrplats
- Farledsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Djursten består av följande uttryck:

- Vraket efter fregatten Bellona är registrerat i fornsök.
- Djurstens fyr.
- Bebyggelse med koppling till fyrverksamheten.
- Den öppna horisonten som möjliggör långa siktlinjer.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet är känsligt för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av fyrplatsen och dess betydelse för farledsmiljön. Den fria vattenytan och de långa siktlinjerna mot horisonten ska värnas vid etablering av anläggningar som kan störa denna upplevelse.

Kartillustration

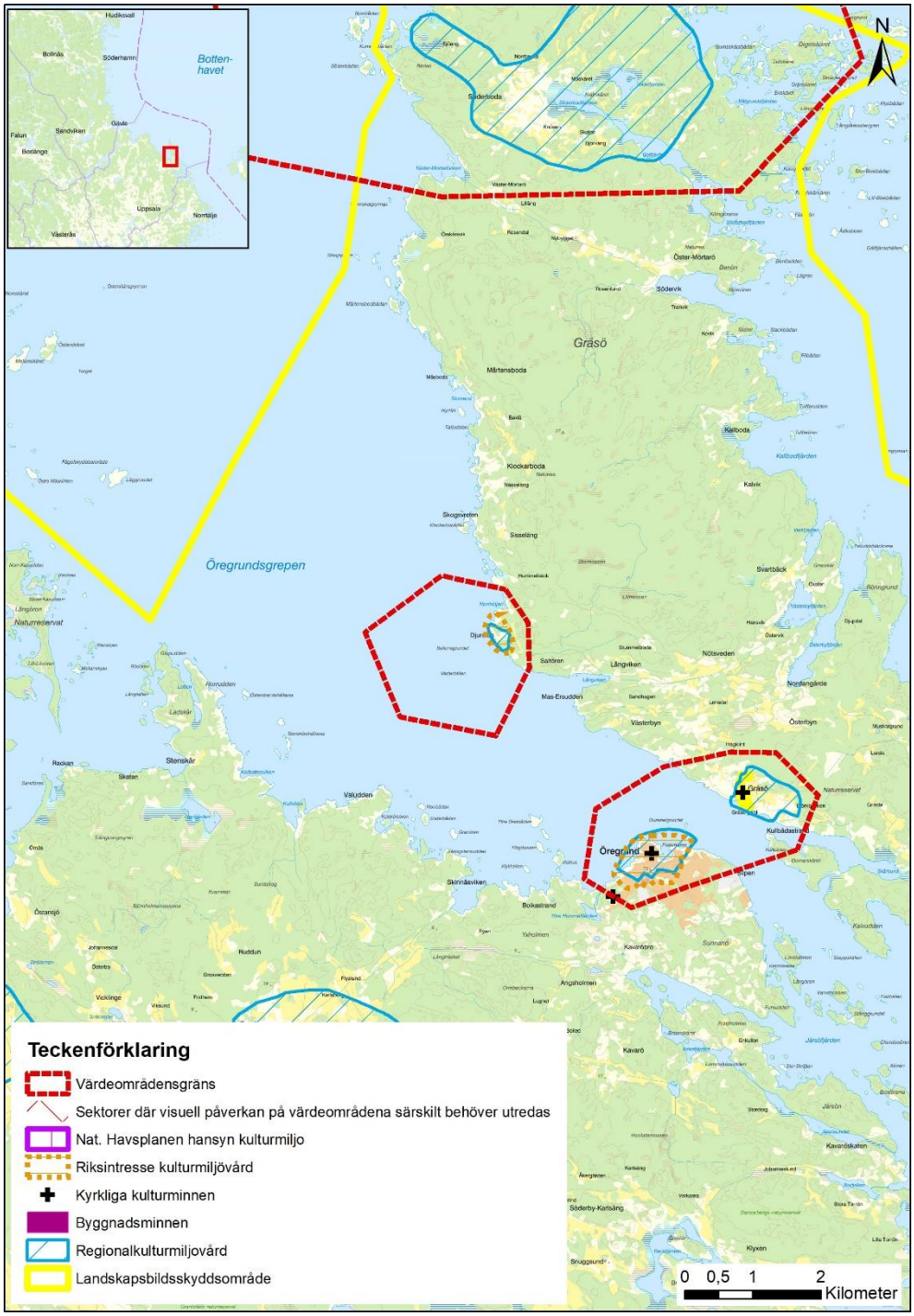

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Upplandskustens sjöfart

Djursten utgör en av de viktigaste hållpunkterna längs inomskärsfarleden till Stockholm kallad Öregrundsgrepen. Farleden har en lång kontinuitet, redan 1759 uppfördes en båk vid Djursten och 1767 en enkel koleldad fyr, en s k vippfyr. Fortifikationsofficeraren Johan George Steuer ritade både fyren och en enkel timrad stuga, en fyrvaktarbostad. Det gör Djursten till en av de äldsta svenska fyrplatserna i landet.

Den nuvarande fyren uppfördes 1838–39 efter ritningar av Johan T Byström. Detta efter att Kungl. Maj: t. bett förvaltningen av sjöärenden att inkomma med förslag till förbättringar av fyrar och sjömärken i landet. Av de fyra fyrar i Sverige som rustades var Djursten en av dem. Stenar från den tidigare fyren användes. Den nya fyren uppfördes i gråsten med cirkelformad plan, tegel i valven och en lanternin i järn. Den försågs med den nya typen av spegelapparat som visade ett fast spegelförstärkt sken. Dessutom ritades ett kombinerat bostadshus och kolförråd av timmer. Fyrvaktarbostället är byggt omkring 1860 och tillbyggt på 1920-talet. Byggnaden, som innehåller två bostäder, är av timmer i en våning och klädd med faluröd panel. Utöver fyrvaktarbostad uppfördes också en tullstation med tillhörande arbetarbostäder. Fyren sköttes av fyrvaktarpersonal fram till 1962 då fyren helautomatiserades och tjänsten som fyrvaktare drogs in.

Betydelsen av hjälp för genomsegling genom Öregrundsgrepen vittnar även skeppsvraket efter M/S Bellona om. Fregatten Bellona grundstötte utanför Djursten 1809 efter en expedition i Västerbotten. Fregatten som bland annat använts av marinen vid återtagandet av Gotland och i strider mot Ryssland i finska viken sjönk till botten. Ett flertal försök att bärga henne har gjorts. 1954 bärgade lotsverket vrakets roder. Det finns idag på Sjöhistoriska museet. Djursten fyr är idag fortsatt i bruk.

Värden och uttryck

Värdeområdet berättar om betydelsen av den svenska sjöfarten och fyrarnas betydelse för säkra resor genom farledsmiljön. Den långa kontinuiteten av fyrar som finns på Djursten förstärker platsens betydelse för sjöfarten. Utöver fyrtornet finns även fyrvaktarbostad som berättar om livet för de som arbetade vid Djurstens fyr och hur de arbetade för att upprätthålla en säker sjöfart inom Sverige. Djurstens betydelse bör också ses i relation till Örskärs värdeområde då fyrarna bildar ett pärlband längs inomskärsfarleden vid Öregrund.

Helhetsmiljön Djursten består av följande uttryck:

- Fornlämningar med koppling till sjöfart.
- Djurstens fyr.
- Bebyggelse med koppling till fyrverksamheten.

- Den öppna horisonten som möjliggör långa siktlinjer.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan fyren, vraket och bebyggelsen där vattnet, kontakten med vattnet och den öppna vattenytan utgör den röda tråden för att förstå sambanden.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§: Djursten
- Statligt byggnadsminne (2013:558): Djurstens fyr
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Riksintresse MB 3 kap: Djursten C16
- Riksintresse MB 4 kap: högexploaterad kust från Arkösund till Forsmark
- Landskapsbildsskydd NVL, 19§

Hänsyn och rekommendationer

För förståelsens av Djurstens funktion som fyr- och kommunikationsmiljö och dess betydelse för den svenska sjöfarten ska vattnet i områdets närhet lämnas fritt och de långa siktlinjerna mot horisonten ska lämnas obrutna.

Det finns förhållandevis få skeppsvrak registrerade runt Djursten. Dock finns skeppsvraket efter M/S Bellona vid det så kallade Bellonagrundet som är av sådan dignitet att eventuell nedläggning av kablar bör ske med ett stort respektavstånd till vraket.

Djurstens fyr är en av flera hållpunkter för sjöfarten längs Öregrundsgrepen mot Stockholm. Flera av dessa är utpekade som värdeområden i sin egen rätt. Stor hänsyn bör dock tas till deras relation till varandra och kopplingen mellan värdeområden ska ej brytas genom anläggningar som försvårar upplevelsen av pärlbandet av fyrar längs Öregrundsgrepen.

Fågelsundet och Björns fyr

Uppsala län

Sammanfattning

Berättelse

Fågelsundet har varit Upplands största fiskehamn. Här finns lämningar av flera hamnlägen från medeltid och framåt. Området berättar om Upplandskustens sjöfart och fiskenäring.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Skärgårdsmiljö
- Farledsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Fågelsundet består av följande uttryck:

- Kulturhistoriska lämningar med koppling till sjöfart och fiskenäring.
- Fyr och fyrvaktarbostad – Björns fyr.
- Hamnen och fiskeläget med äldre bebyggelse bestående av mindre bostadshus uppförda i trä med tillhörande ekonomibyggnader som båthus och bryggor vid vattnet.
- Hamnens gemensamhetsanläggningar som timrade kokhus och gistvallar placerade bakom sjöbodar och bryggor.
- Bogårdsmur vid medeltida kapellplats.
- Sjöräddningssällskapets räddningsstation.
- Vägsträckningen mellan Hållens by och Fågelsundet som berättar om det tidigare säsongsfisket.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet är känsligt för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av det äldre fiskeläget och farledsmiljön med Björns fyr och upplevelsen av den fria horisonten därifrån. Om etablering av högresta volymer planeras utanför värdeområdet ska fördjupade studier göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks.

Kartillustration

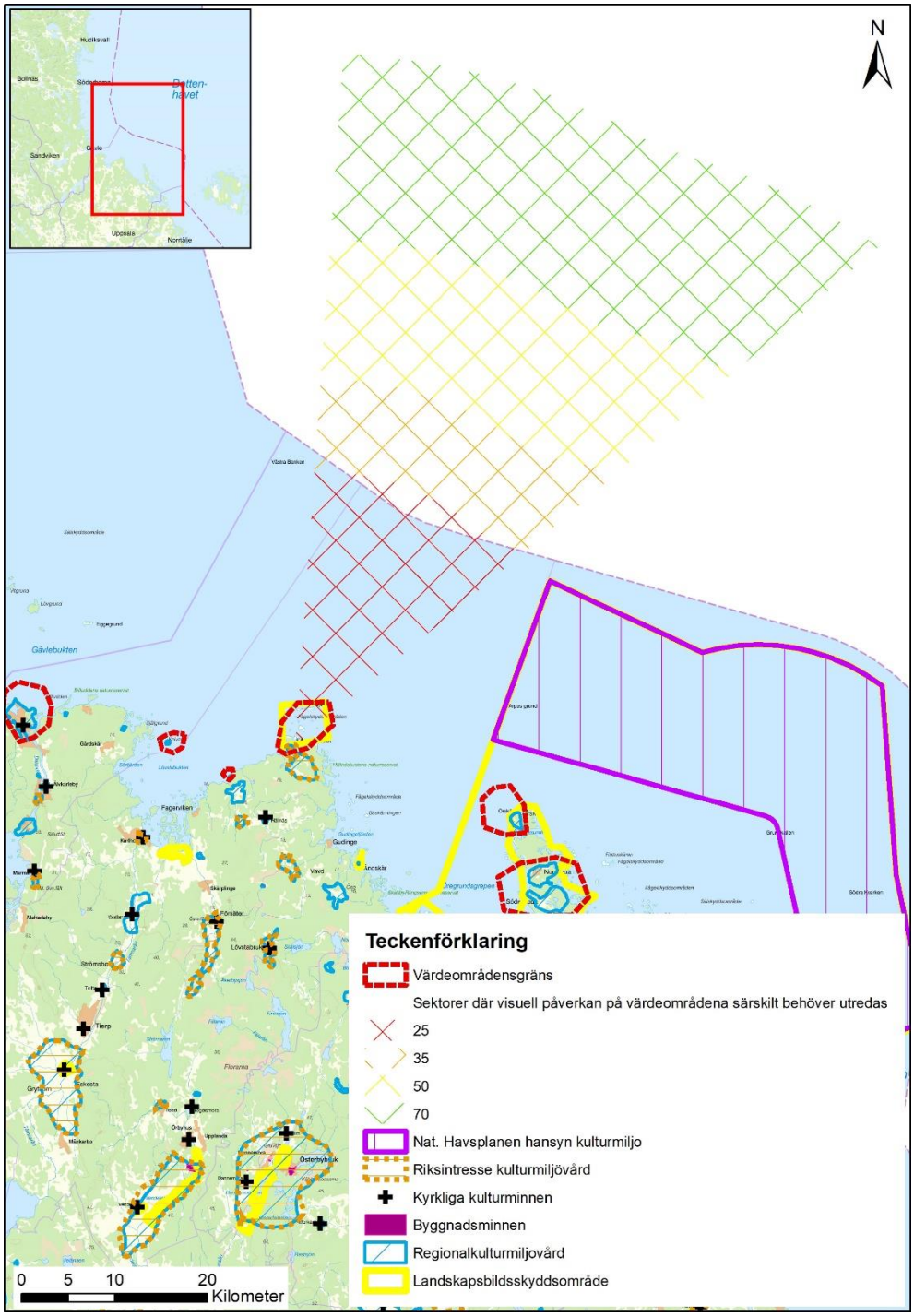

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Upplandskustens sjöfart och fiskerinäring

Fågelsundet har en lång kontinuitet som fiskehamn, från medeltiden fram till idag har fiske bedrivits på platsen. Fågelsundet var först ett fiskeläge för säsongsfiske. Det var främst bönderna vid det närbelägna Hållens by som bedrev säsongsfiske från Fågelsundet för att dryga ut sina inkomster. Det var främst strömmingsfisket som var lönsamt. Strömmingen var en bytesvara och fiskarna seglade ofta långt in i Mälartrakterna, där de bytte sin saltströmming mot brödsäd och andra varor.

Säsongsfisket fortsatte till slutet på 1800-talet då omfattande samhällsförändringar som industrialiseringen och befolkningsökningar ledde till att allt färre kunde arbeta inom jordbruket. Säsongsfisket övergick nu till att bli en heltidssysselsättning och fiskarfamiljer bosatte sig permanent vid Fågelsundet. Fiskenäringen blomstrade under 1900-talet och var som intensivast under 1940-talet då cirka 30 fiskelag hade Fågelsundet som hemmahamn. Fågelsundet blev därmed Upplandskustens största fiskehamn och fiske bedrivs än idag.

Fågelsundets geografiska placering längst ut på en halvö med flera närliggande öar har gjort platsen viktig för sjöfarten. Redan på 1760-talet fanns ett riktmärke för sjöfarten vid nuvarande Björns fyr. Sjömärket ersattes under tidigt 1800-tal av en pyramidformad träbåk. Björns fyr uppfördes 1859 som ett riktmärke för de som reste över vattnet och ersatte den tidigare träbåken. Från början fanns två fyrar på platsen varav den ena fyren var påbyggd på bostadshusets tak. 1919 togs den ena fyren bort och 1956 byggdes den nuvarande fyren i betong. Fågelsundets strategiska läge för sjöfarten ledde också till att Sjöräddningssällskapet etablerade en räddningsstation på platsen år 1912.

Värden och uttryck

Betydelsen av fiskenäringen vid Fågelsundet tar sig uttryck genom det bevarade fiskeläget som är aktivt än idag. Bebyggelsen är karaktäristisk för bebyggelsestrukturen vid ett fiskeläge med sjöbodar och bryggor vid vattnet. Gemensamhetsanläggningar som kokhus har placerats centralt i hamnen för att sedan omgärdas av mindre stugor för fiskarna och gistvallar som användes för att hänga upp fiskenäten. Centralt placerat finns också en bogårdsmur vid den medeltida kapellplatsen. Gemensamhetsanläggningarna utgör viktiga delar av kulturmiljön som berättar om fiskarnas liv vid Fågelsundet. Fiskelägets långa kontinuitet kan avläsas av lämningar från tidigare hamnlägen och en fartygslämning i vattnet. Flertalet av de timrade båthusen och bebyggelsen är från 1900-talets början och mitt vilket belyser att fiskelägets storhetstid var just under denna tidsperiod. Inom värdeområdet finns uppgifter om ett skepp som förlist mellan Björns fyr och Fågelsundet – Lina, det skall ha fått bärgningstillstånd år 1982. Några stenkistor i vattnet utanför Fågelsundet finns

också registrerade som övriga kulturhistoriska lämningar.

Sjöfartens betydelse vid Fågelsundet är synlig genom Björns fyr längst ut vid havsbandet. Platsens har länge tjänat som riktmärke för sjöfarare. Sjöfartens betydelse förstärks också av Sjöräddningssällskapets etablering och den räddningsstation som står kvar än idag.

Helhetsmiljön Fågelsundet består av följande uttryck:

- Kulturhistoriska lämningar med koppling till sjöfart och fiskenäring.
- Fyr och fyrvaktarbostad
- Hamnen och fiskeläget med äldre bebyggelse bestående av mindre bostadshus uppförda i trä med tillhörande ekonomibyggnader som båthus och bryggor vid vattnet.
- Hamnens gemensamhetsanläggningar som timrade kokhus och gistvallar placerade bakom sjöbodar och bryggor.
- Bogårdsmur vid medeltida kapellplats.
- Sjöräddningssällskapets räddningsstation
- Vägsträckningen mellan Hållens by och Fågelsundet som berättar om det tidigare säsongsfisket.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan fiskeläget, lämningarna och Björns fyr där vattnet, kontakten med vattnet och den öppna vattenytan utgör den röda tråden för att förstå sambanden.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§: Fågelsundet. Flertalet byggnader har skyddsbestämmelser i plan.
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Riksintresse för Kulturmiljövården Hållen och Fågelsundet [C 6] (Hållnäs sn)
- Naturreservat: Björns skärgård (Natura 2000)
- Landskapsbildsskydd NVL, 19§

Naturreservatet förstärker bibehållandet av landskapsmässiga värden och karaktärer.

Hänsyn och rekommendationer

För förståelsen av fiskeverksamheten, sjöfarten och dess kulturmiljöer är upplevelsen av siktlinjerna utåt åt nordöst från Fågelsundet och hela vägen mot öppen horisont från Björns fyr viktiga att värna. I anslutning till värdeområdet är det olämpligt att etablera högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar. Nogsamma studier över deras visuella påverkan på kulturmiljön ska i sådana fall göras.

Inom värdeområdet finns uppgifter om ett skepp som förlist mellan Björns fyr och Fågelsundet – Lina, det skall ha fått bärgningstillstånd år 1982. Några stenkistor i vattnet utanför Fågelsundet finns också registrerade som övriga kulturhistoriska lämningar. Vid eventuell nedläggning av kablar bör hänsyn gentemot dessa visas. Endast enstaka marina lämningar finns registrerade, eventuella nyfynd kan påträffas.

Kniven

Uppsala län

Sammanfattning

Berättelse

Kniven är ett av Upplandskustens få välbevarade sommarfiskelägen.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Farledsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Kniven består av följande uttryck:

- Stångmärke.
- Fiskeläget bestående av mindre och äldre bostadshus uppförda i trä med tillhörande ekonomibyggnader som båthus och bryggor vid vattnet. Byggnaderna är oftast omålade vilket är typiskt för säsongsfiskelägen.
- Skärgårdslandskap med vikar, delvis grunt vatten, mindre öar och skär.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet är känsligt för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av de äldre fiskelägena och sjöfartsmiljön. Då området inte har några kända fornlämningar anses dragning av kablar på havsbotten inte vara ett hinder. Det finns dock ett känt skeppsvrak från 1900-talet utan antikvarisk bedömning strax sydost om Kniven registrerat i fornsök. Vid eventuell etablering bör fördjupade marinarkeologiska studier göras. Om etablering av högresta volymer öster om Kniven planeras bör fördjupade studier göras för att säkerställa att en visuell påverkan undviks.

Kartillustration

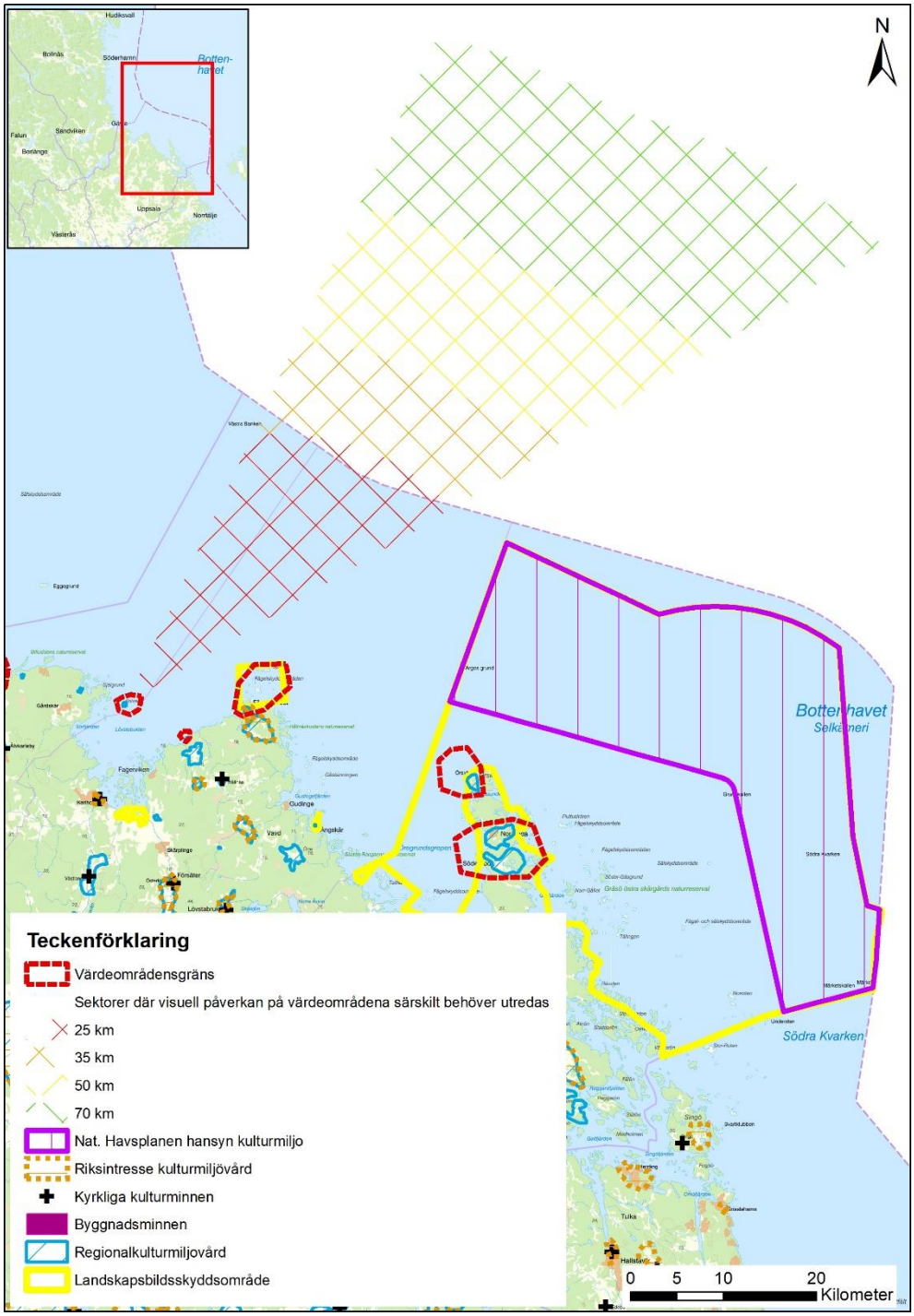

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Älvkarlebys fiske och sjöfart

Längs Älvkarlebys kust finns förhållandevis få fiskelägen. Näringarna i området har främst kretsat kring bruken. Vattnet var dock rikt på fisk i form av lax, strömming, ål och sik vilket ledde till att ett par säsongsfiskelägen etablerades, varav Mangrund och Kniven är två av dem.

Utöver bruken var det boskapsskötsel som jordbrukarna ägnade sig åt i Älvkarleby. Marken lämpade sig inte för spannmålsodling men goda naturliga förutsättningar fanns för bete på utmarkerna. Befolkningen riktade in sig på boskap och drygade ut sin inkomst med säsongsfiske.

Till bruken bedrevs en livlig sjötrafik för att transportera brukens varor ut från Älvkarleby och Lövstabukten.

Värden och uttryck

Betydelsen av fiskenäringen tar sig uttryck genom de bevarade fiskelägena på Mangrund och Kniven. Den ålderdomliga bebyggelsen i form av bostadshus, båthus, gistvallar och små stigar som binder samman bebyggelsen visar på platsens tidsdjup och långa historia som sträcker sig flera hundra år bak i tiden. Vikten av sjöfarten är tydlig genom Stångmärket på Kniven. Kniven var den sista utposten innan öppet hav vilket gjorde Stångmärket till en viktig siktpunkt för sjöfarten.

Helhetsmiljön Kniven består av följande uttryck:

- Fiskeläget bestående av mindre och äldre bostadshus uppförda i trä med tillhörande ekonomibyggnader som båthus och bryggor vid vattnet. Byggnaderna är oftast omålade vilket är typiskt för säsongsfiskelägen.
- Stångmärke.
- Ett vrak med koppling till sjöfart. (IAB)
- Skärgårdslandskap med vikar, delvis grunt vatten, mindre öar och skär.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan de äldre fiskelägena, skeppsvraket och stångmärket på Kniven, kontakten med vattnet och den öppna vattenytan utgör den röda tråden för att förstå sambanden.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§: Mangrund och Kniven
- Fartygs-/båtlämning, KML 1 kap (generell hänsyn enligt KML).
- MB 3 kap, Riksintresse för friluftsliv och naturvård: Gårdsskärskusten

Hänsyn och rekommendationer

Upplevelsen av siktlinjerna och den öppna vattenytan mellan Kniven och Mangrund, samt in mot kusten är av stor betydelse för upplevelsen och förståelsen för fiskelägena och sjöfarten som bedrivits in mot bukten. Området är därför olämpligt för etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar.

Då området inte innefattar ett större antal marina fartygs-/båtlämningar bedöms eventuell nedläggning av kablar inte vara ett hinder. För att utreda eventuell förekomst av okända vrak bör dock marinarkeologisk utredning genomföras inför eventuell etablering.

Den fria siktlinjen mot stångmärket och kopplingen till öppet hav nordost om Kniven är viktig för förståelsen för sjöfartsmiljön och den betydelse som Kniven haft för resande till sjöss. Vid eventuell etablering av högresta anläggningar öster om Kniven bör det säkerställas att visuell påverkan inte sker på Kniven.

Norrboda-Söderboda

Uppsala län

Sammanfattning

Berättelse

Upplandskustens skärgårdsjordbruk. Norrboda och Söderboda har sannolikt varit säsongsvis utnyttjade betes- och fiskeplatser som först under medeltiden fått fast befolkning. Äldre bebyggelsestruktur och vägsträckningar är välbevarade.

Miljötyper

- Fiskeläge
- Skärgårdsjordbruk

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön Norrboda-Söderboda består av följande uttryck:

- Norrboda och Söderbodas fyra fiskehamnar med sjöbodar, bryggor och gistvallar.
- Vägarna som knyter samman hamnlägena med byarna centralt placerade på ön.
- Lämningar med koppling till sjöfart.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet är känsligt för etableringar av anläggningar som stör upplevelsen av fiskelägena och byarna framförallt inomskärs. Ut mot havet åt nordöst från Gräsös östra sida mellan Norrboda och Söderboda finns en siktlinje som ska värnas. Havsområdet runt östra delen av Gräsö är landskapsbildskyddsområde. I skärgården runt Norrboda och Söderboda finns marina lämningar varav ett antal vrak och någon registrerad fartygs-/båtlämning. Detta gör området olämpligt för nedläggning av kablar på sjöbotten utan nogsam kartläggning av de marinarkeologiska förutsättningarna.

Kartillustration

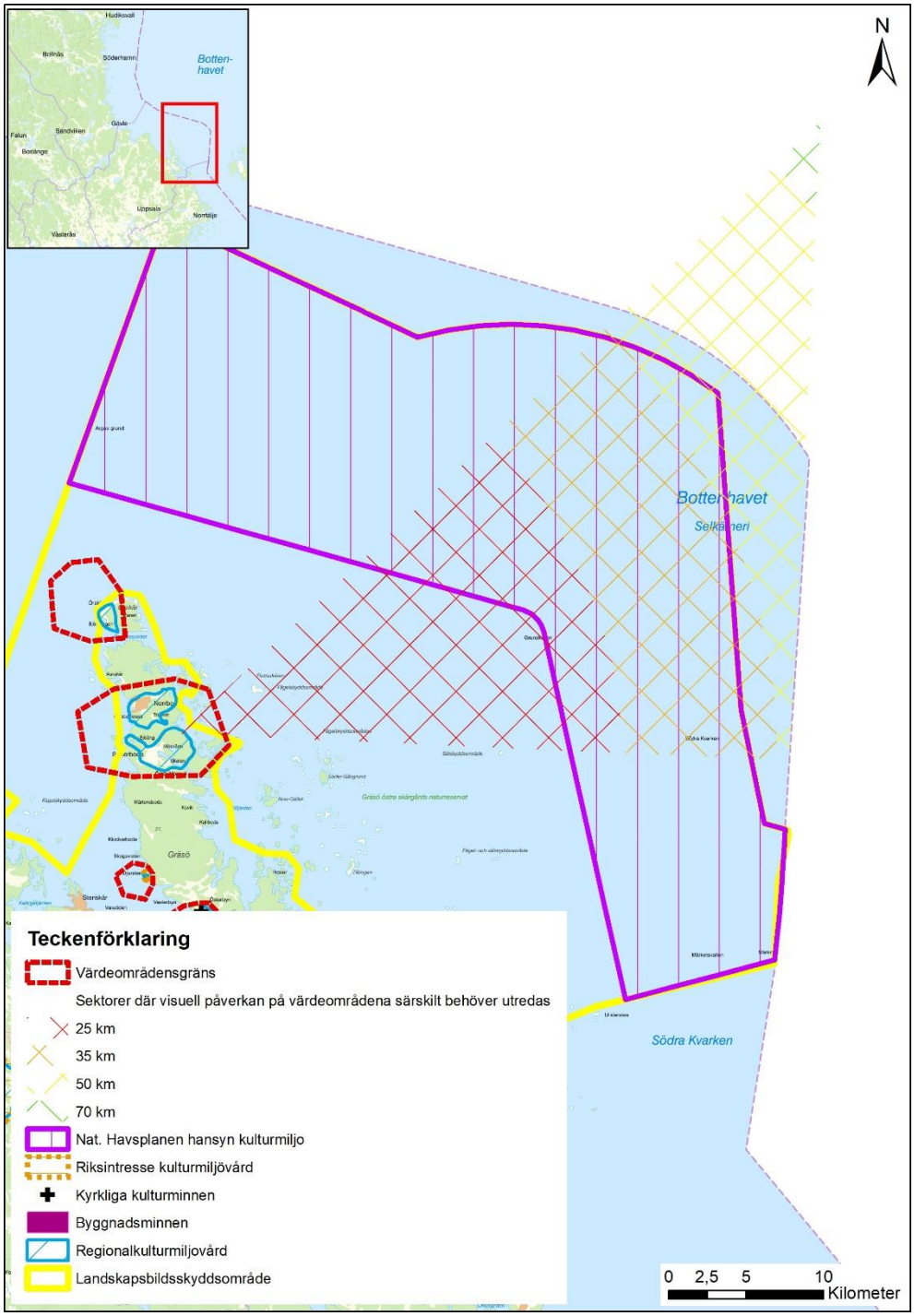

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Upplandskustens skärgårdsjordbruk

Norrboda och Söderboda är två skärgårdsbyar på norra Gräsö som präglats av jordbruk och fiske. Byarna var från början platser för säsongsfiske och bete. Lantbrukarna på fastlandet kunde under sommarmånaderna flytta ut till Gräsö för att dryga ut sina inkomster genom att bedriva säsongsfiske och låta djuren beta på ön. Det är först under andra hälften av 1500-talet som det finns skriftliga källor efter bofasta i byarna på Gräsö.

Skärgårdsjordbruken präglades av både jordbruk och fiske. Marken var ofta mager och begränsad i sin omfattning vilket gjorde behovet av bisysslor stort. Byarna placerades centralt på ön där den bördiga jordbruksmarken fanns och fiskelägena placerades i vikar en bit från byarna. Norrboda hade två fiskehamnar: den västra- och östra fiskehamnen. Även Söderboda hade två fiskehamnar på var sida Gräsö. Byarna och fiskelägena knöts samman av vägar över ön. Fisket var en betydande inkomst för byarna som länge skattade mer för fisken än för jordbruket. Fiskelägena finns kvar än idag och båthusen har succesivt moderniserats för att ge plats för större och modernare båtar. Idag bedrivs inte längre något fiske på Gräsö.

Värden och uttryck

Värdeområdet berättar om de uppländska skärgårdsjordbruken och fiskenäringens betydelse för dem. Fiskelägenas betydelse kan ses i det faktum att varje by hade två hamnar där timrade sjöbodar, gistvallar och bryggor utgör kärnvärden. Norrboda östhamn är idag en av Upplands bäst bevarade sjöbodsplatser. Flera av de äldre sjöbodarna, timrade och omålade, är bevarade trots att de succesivt bytts ut mot nyare. De flesta sjöbodarna som finns i hamnarna idag är från 1930-talet för att de skulle kunna inhysa stora motordrivna garnbåtar. Sjöbodarna ligger sida vid sida med gavlarna mot stranden. Hamnlägena tillsammans med det stora antalet fornlämningar med koppling till sjöfart så som båtlänningar, fiskelägen och hamnanläggningar visar på den stora betydelsen av havet kopplat till skärgårdsjordbruken.

Helhetsmiljön Norrboda-Söderboda består av följande uttryck:

- Norrboda och Söderbodas fyra fiskehamnar med sjöbodar, bryggor och gistvallar.
- Lämningar i havet med koppling till sjöfart.
- Vägarna som knyter samman hamnlägena med byarna centralt placerade på ön.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan byarna och fiskelägena där vattnet utgör den röda tråden för att förstå platsens historia.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§: Norrboda och Söderboda
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Öster om Gräsö finns ett område där särskild hänsyn skall visas på grund av höga kulturvärden enligt den nationella havsplanen.
- Riksintresse MB 4 kap: högexploaterad kust från Arkösund till Forsmark
- Riksintresse MB 3 kap: Friluftsliv och naturvård: Öregrund-Singöområdet
- Landskapsbildsskydd NVL, 19§
- Naturreservat: Högbåden och Grillskäret, Gräsö skärgård (Natura 2000)

Hänsyn och rekommendationer

Värdeområdet samt dess skyddsområde inomskärs är känsligt för etablering av högresta anläggningar eller ytstora anläggningar som påverkar upplevelsen av fiskelägena. Ut mot havet åt nordöst från Gräsös östra sida mellan Norrboda och Söderboda finns en siktlinje som ska värnas. Havsområdet runt östra delen av Gräsö är landskapsbildskyddsområde. I skärgården runt Norrboda och Söderboda finns marina lämningar varav ett antal vrak och någon registrerad fartygs-/båtlämning. Detta gör området olämpligt för nedläggning av kablar på sjöbotten utan nogsam kartläggning av de marinarkeologiska förutsättningarna.

Sikhjälma

Uppsala län

Sammanfattning

Berättelse

Sikhjälma var från början ett fiskeläge för säsongsfiske. Det var främst bönderna vid det närbelägna Sikhjälma by som bedrev säsongsfiske för att dryga ut sina inkomster.

Miljötyper

- Fiskeläge

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Sikhjälma består av följande uttryck:

- Fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningarmed koppling till sjöfart och fiskenäring.
- Fiskeläget med bebyggelsestruktur och bebyggelse bestående av sjöbodar, båthus, rökerier, kokhus, och gistvallar.
- Sikhjälmas fiskefyr
- Vägen mellan Sikhjälma by och fiskehamnen

Allmänt om hänsynsbehov

Inom värdeområdet är det olämpligt att etablera högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar. Utanför värdeområdet mot norr finns en siktlinje ut mot öppet hav som ska ges särskild hänsyn.

Området bedöms inte vara känsligt för nedläggning av kablar.

Kartillustration

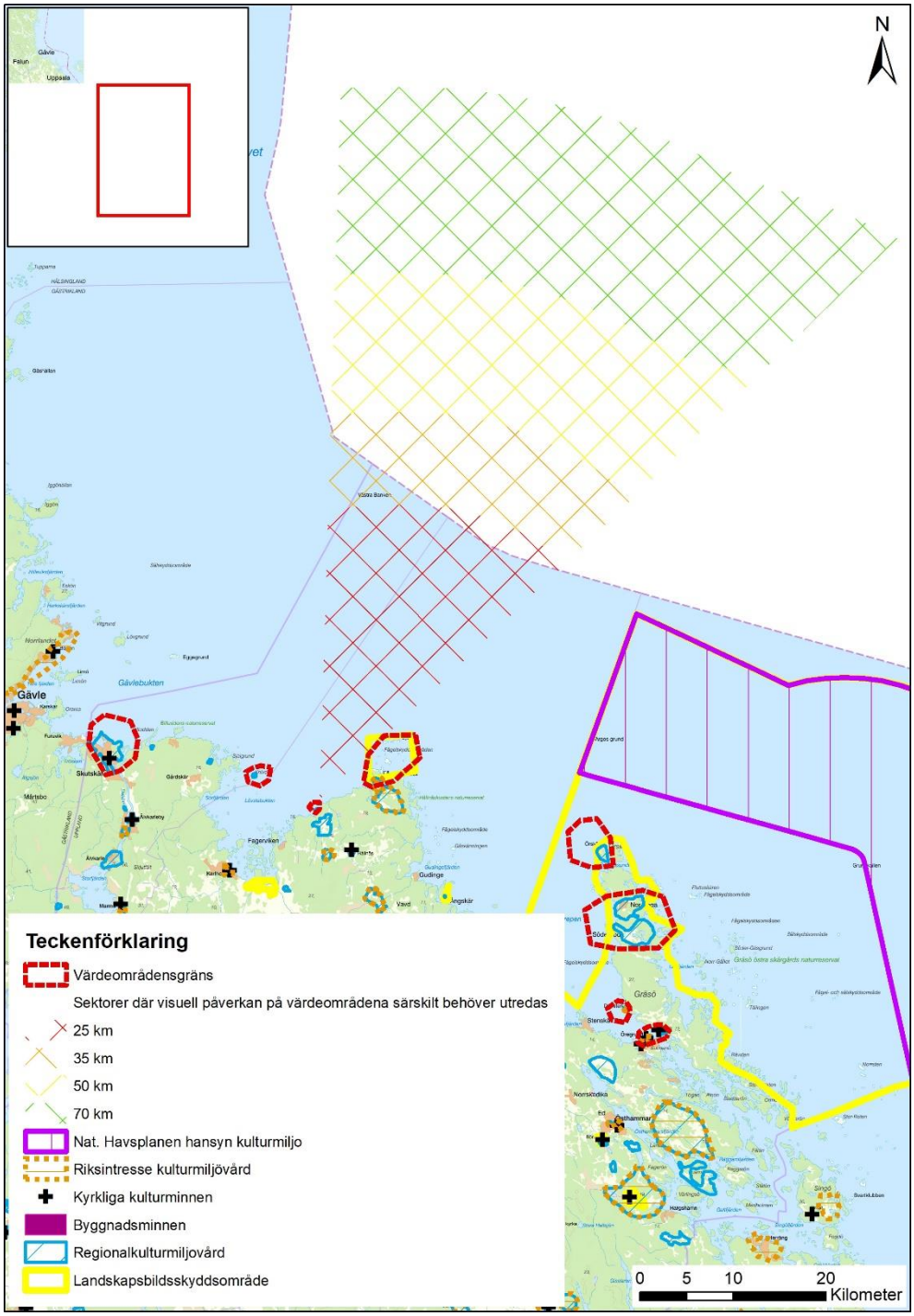

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Upplandskustens fiskerinäring

Sikhjälma har lång kontinuitet som fiskehamn. Ända sedan medeltiden till idag har fiske bedrivits på platsen. Det tidigare hamnläget var på nuvarande fastlandet och spår finns än idag av de tidigare hamnlägena. Fiskehamnen fick sitt nuvarande läge vid sekelskiftet 1900 när Marön till följd av landhöjningen växt ihop med fastlandet.

Sikhjälma var från början ett fiskeläge för säsongsfiske. Det var främst bönderna vid det närbelägna Sikhjälma by som bedrev säsongsfiske för att dryga ut sina inkomster. Strömmingsfisket var viktigt och relativt lönsamt trots att Upplandsströmmingen länge ansågs hålla sämre kvalitet än grannlänens. Strömmingen var främst en bytesvara och fiskarna seglade ofta långt in i Mälartrakterna, där de bytte sin saltströmming mot brödsäd och andra varor.

Säsongsfisket fortsatte till slutet på 1800-talet då omfattande samhällsförändringar som industrialiseringen och befolkningsökningar ledde till att allt färre kunde försörja sig inom jordbruket. Under 1800-talet hade det vuxit fram obesuttna strandsittare som på ofri grund uppförde egna bodar och stugor. De hade en låg social status men fick möjlighet att göra dagsverken på böndernas fiskevatten. Säsongsfisket övergick nu till att bli en heltidssysselsättning och fiskarfamiljer bosatte sig permanent vid fiskeläget. Fiskenäringen blomstrade under 1900-talet och var som intensivast under mitten av 1900-talet då motorbåtar och trålfiske möjliggjorde större fångster. 1967 uppfördes också en fiskefyr på Sikhjälma som hölls tänd under den tid som fisket pågick för att vägleda fiskebåtarna tillbaka till fiskeläget.

Värden och uttryck

Betydelsen av fiskenäringen vid Sikhjälma tar sig uttryck genom det bevarade fiskeläget som är aktivt än idag. Bebyggelsestrukturen är karaktäristisk för ett fiskeläge med sjöbodar och bryggor vid vattnet och där gemensamhetsanläggningar som kokhus och rökerier placerats centralt i hamnen. Gemensamhetsanläggningarna utgör en viktig del av kulturmiljön för att berätta om fiskarnas liv på ön och det sociala och gemensamma livet vid Sikhjälma. Fiskelägets långa kontinuitet kan avläsas av lämningar från tidigare hamnlägen liksom fartygslämningar i vattnet. Flertalet av de timrade båthusen och bebyggelsen är från 1900-talets början och mitt vilket belyser att fiskelägets mest aktiva tid var just under denna tidsperiod.

Helhetsmiljön Sikhjälma består av följande uttryck:

- Fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar med koppling till sjöfart och fiskenäring.
- Fiskeläget med bebyggelsestruktur och bebyggelse bestående av sjöbodar, båthus, rökerier, kokhus och gistvallar.
- Sikhjälmas fiskefyr.
- Vägen mellan Sikhjälma by och fiskehamnen.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan fiskeläget, lämningarna och fyren där vattnet, kontakten med vattnet och den öppna vattenytan utgör den röda tråden för att förstå sambanden.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§: Sikhjälma
- PBL 4 kap. 1§: områdesbestämmelser för Sikhjälma
- Fornlämningar, KML 2 kap.

Hänsyn och rekommendationer

För förståelsen av fiskelägets funktion och det liv som levdes där kopplingen mellan de öppna vattenytorna och fiskeläget av stor betydelse. Inom värdeområdet är det därför olämpligt att etablera högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar. Utanför värdeområdet mot norr finns en siktlinje ut mot öppet hav som ska ges särskild hänsyn.

Inom och utanför värdeområdet finns få kända skeppsvrak eller andra fornlämningar. Området bedöms därför inte vara känsligt för nedläggning av kablar.

Skutskär

Uppsala län

Sammanfattning

Berättelse

Betydelsen av bruket tar sig uttryck i fabriksmiljöerna liksom i samhället med arbetarbostäder, Folkets hus och skola. Samhället tillsammans med bruket berättar om levnadsvillkoren på platsen och hur de sociala sammanhangen sett ut.

Miljötyper

- Bruksmiljö
- Hamnanläggning

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Skutskär består av följande uttryck:

- Fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar med koppling till sjöfart.
- Dalälvens åmynning ut i Östersjön som är en förutsättning för värdemiljöns betydelse som industriort.
- Hamnen med dess koppling till bruksmiljön.
- Bruksmiljön med industribebyggelse från 1800-talet till idag som berättar om industrialiseringens utveckling.
- Gemensamhetsbebyggelse som Folkets hus, Medora folkskola m.m. som berättar om livet vid bruket.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet bedöms ha potential att hantera högresta anläggningar då brukets värde ligger i dess industriella karaktär som främst består av 1900-talsbebyggelse och därmed är mindre känslig för de inslag som vindkraftverk kan innebära. Hur nära värdeområdet en etablering är möjlig utan att påverka kulturmiljön behöver dock studeras vidare.

Kartillustration

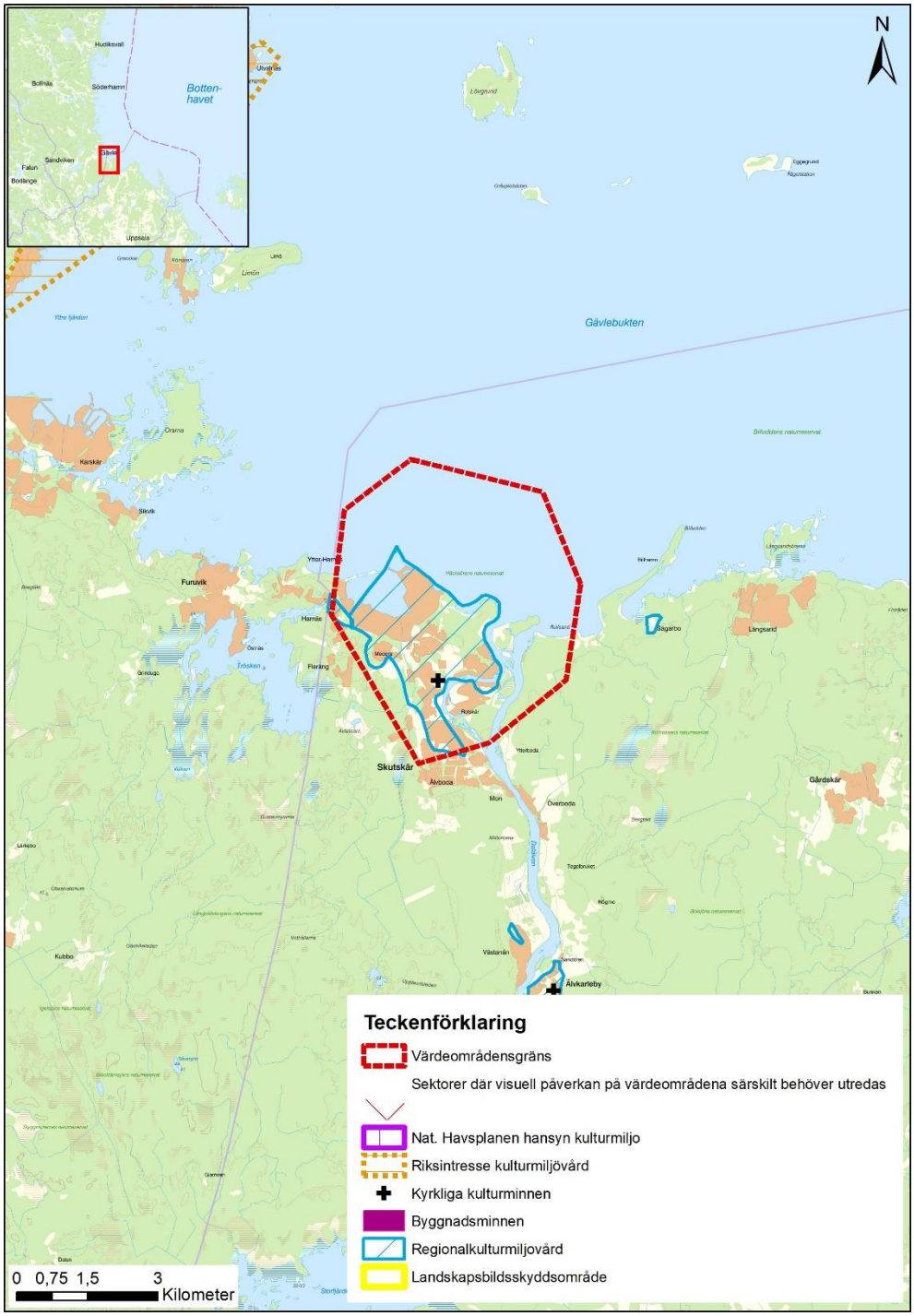

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om bruken längs Norrlandskusten

Skutskärs historia och kulturmiljö är sammankopplad med industrialismens genombrott. 1868 etablerade den norska firman Astrup och Sörensen ett sågverk vid Skutskäret vid Dalälvens mynning, samtidigt anlades också en hamn. Placeringen var strategisk då timret flottades längs Dalälven ner till Skurskäret där det processades på sågverket innan de färdiga produkterna skeppades ut ur hamnen. Några år senare byggdes även en järnväg till sågverket för att ytterligare underlätta transporterna. Vid sekelskiftet 1900 började man också tillverka sulfatmassa av träavfallet. Sågen och bruket byggdes succesivt ut under 1900-talet för att möte förändrade behov och efterfrågan. Flottningen lades ner 1972, men än idag är vattnet en viktig transportväg för brukets varor.

Bruket har varit och är än idag en stor arbetsgivare och har haft stor betydelse för de boende i Skutskär. Bruket uppförde egna arbetarbostäder och ett samhälle uppstod med skola och Folkets hus som under 1900-talet succesivt expanderat med Egnahemsområden.

Värden och uttryck

Betydelsen av bruket tar sig uttryck i fabriksmiljöerna liksom i samhället med arbetarbostäder, Folkets hus och skola. Samhället tillsammans med bruket berättar om levnadsvillkoren på platsen och hur de sociala sammanhangen sett ut. Fabriksområdets placering nära hamnen och Dalälven understryker betydelsen av vattenburna transporter, både för råmaterial och färdiga produkter. Sjöfartens betydelse är också synlig genom den hamn som bruket uppfört för sina transporter.

Helhetsmiljön Skutskär består av följande uttryck:

- Fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar med koppling till sjöfart, bruket och flottning.
- Dalälvens åmynning ut i Östersjön som är en förutsättning för värdemiljöns betydelse som industriort.
- Hamnen med dess koppling till bruksmiljön
- Bruksmiljön med industribebyggelse från 1800-talet till idag som berättar om industrialiseringens utveckling.
- Gemensamhetsbebyggelse som Folkets hus, Medora folkskola m.m. som berättar om livet vid bruket.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan bruket, Dalälven och hamnanläggningen och i förlängningen vattnet som skapar förståelse för brukets tillblivelse.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§: Skutskär
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Naturreservat: Billudden (Natura 2000), Häcksören

Hänsyn och rekommendationer

Kopplingen mellan bruket, Dalälven, hamnen och den öppna vattenytan är av stor betydelse för förståelsen av bruksmiljön och dess grundförutsättningar. Brukets relativt unga historia med moderna anläggningar gör det dock mindre känsligt för visuell påverkan av högresta anläggningar likt vindkraftverk. Kopplingen till vattnet behöver fortsatt vara tydlig men etablering av högresta anläggningar bedöms inte påverka upplevelsen av kulturmiljön. Hur nära värdeområdet och i vilken omfattning det kan ske bör dock utredas vidare.

Upplevelsen av den öppna vattenytan inom värdeområdet för förståelsen av hamnens funktion gör området olämpligt för nya tillkommande anläggningar.

Inom värdeområdet finns förhållandevis få kända skeppsvrak. Området bedöms därför inte vara känsligt för kabeldragning på sjöbotten. För att utreda eventuell förekomst av okända vrak bör dock en marinarkeologisk utredning genomföras inför eventuell etablering.

Öregrund

Uppsala län

Sammanfattning

Berättelse

Upplandskustens sjöfart

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Skärgårdsstad
- Sommarnöjesmiljö
- Fiskeläge

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön Öregrund består av följande uttryck:

- Fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar med koppling till sjöfart.
- Fornlämning i form av stadslager.
- Öregrunds hamn med äldre sjöbodar, hamnmagasin, tullhus, bryggor, kaptenshus och fiskarstugor
- Sommarvillor från tiden kring sekelstiftet 1900 och societetshus.
- Bebyggelse öster och sydost om hamnen som bebotts av sjömän och skutskeppare.
- Den tydliga kopplingen mellan Öregrund och Gräsö och möjligheten till siktlinjer däremellan.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet är känsligt för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av hamnen och kopplingen mellan Öregrund och Gräsö och deras betydelse för sjöfarten. Den fria vattenytan och siktlinjerna längs Öregrundsgrepen är känsliga för etablering av anläggningar som stör denna upplevelse. Siktlinjer därigenom ska värnas.

Öregrund stad har ett stadslager som är en registrerad fornlämning. Vid kabeldragningar i dess närhet bör hänsyn tas till det.

Kartillustration

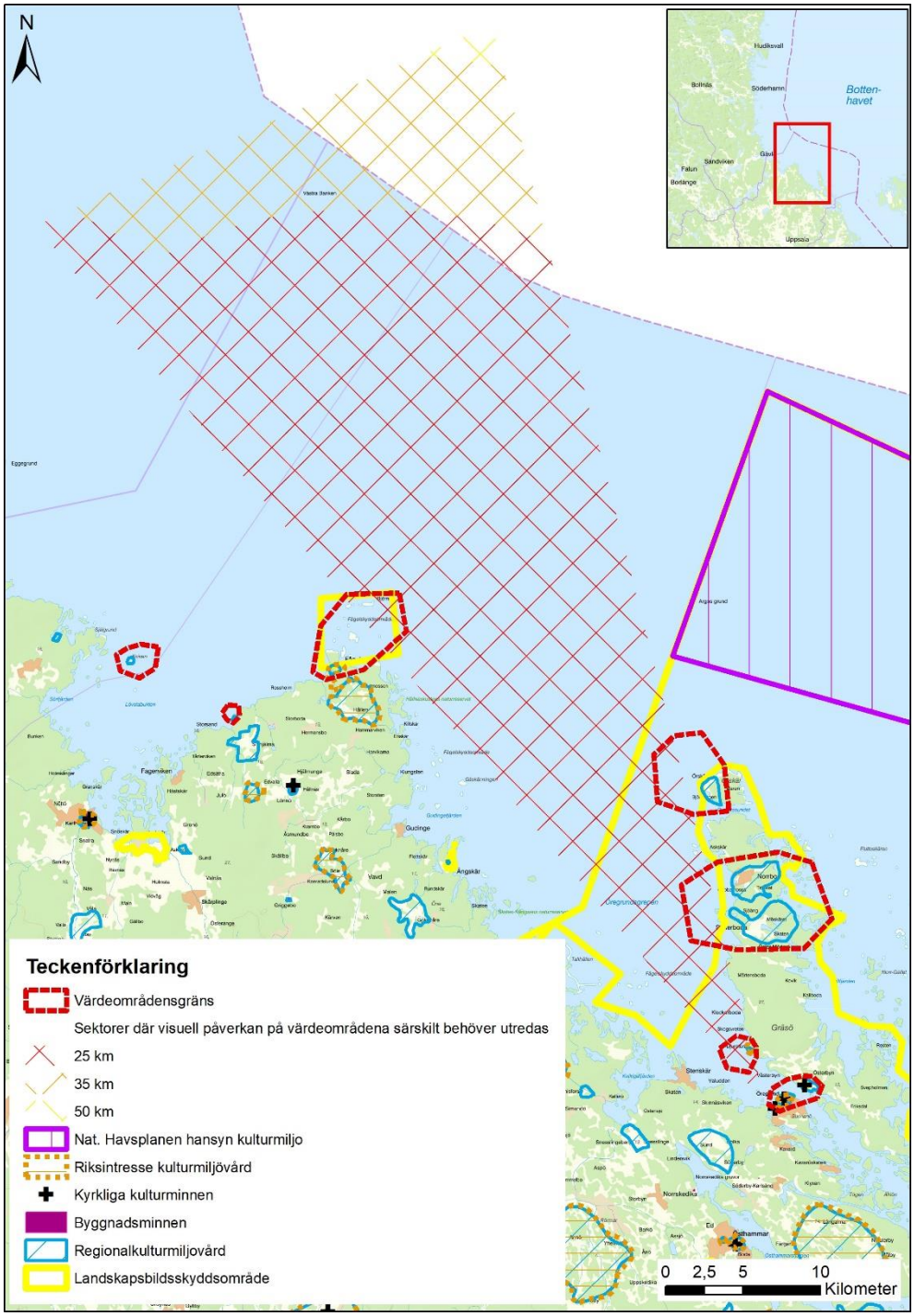

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Upplandskustens sjöfart

Hamnen i Öregrund utgör centrum för sjöfarten genom Öregrundsgrepen. Farleden var viktig för sjöfarten när hårt väder gjorde att vattnet öster om Gräsö blev för farligt. Gräsö blev en viktig buffert för farledsmiljön och gjorde sjöfarten genom Öregrundsgrepen säkrare.

De första invånarna i Öregrund byggde upp sin verksamhet kring sjöfart och fiske, två näringar som länge varit dominerande i området. Öregrund fick stadsprivilegier 1544 och blev från 1600-talet till en bit in på 1700-talet den viktigaste utskeppningshamnen för järn från de uppländska bruken. Från Öregrund skeppades järnet till svenska, tyska och engelska hamnar. Det högkvalitativa järnet blev känt under namnet ”Iron of Oregrund”. Från mitten av 1700-talet började bruken skeppa ut järnet från egna lastageplatser. Förutom sjöfarten var fisket en av de viktigaste näringarna fram till 1800-talet. De boende i Öregrund bedrev säsongsfiske utöver sina andra verksamheter.

Det smala sund som finns mellan Öregrund och Gräsö var idealiskt för kontroll av farleden, varför även ett tullhus uppfördes.

Vid 1880-talets början tog dock en annan viktig näring över: badorten. Öregrunds badhusbolag bildades med syfte att göra Öregrund till en känd badort. Ett intensivt badortsliv utvecklades. Varje sommar besöktes staden av omkring 500 badgäster. Invånarna fick en extra inkomst genom att hyra ut rum till sommargästerna. Butiker och hotell fick ett utökat antal kunder. Varmbadhus och societetshus uppfördes samt flera privata sommarvillor i tidstypisk stil med stora glasverandor och snickarglädje.

Värden och uttryck

Värdeområdet berättar om betydelsen av sjöfarten liksom sjöfartens betydelse för utskeppningen av det svenska järnet. Området berättar också om sekelskiftets (1900) svärmeri för badorter och den läkande kraft som vatten och bad ansågs ha. Farledens betydelse kan ses genom Öregrunds betydelse som utskeppningshamn och de byggnader som uppstått som en följd av hamnen såsom tullhus, sjöbodar och bryggor. Öregrunds betydelse som sjöfartsstad kan även ses i Öregrunds kyrka där flera votivskepp hänger. Badortstidens betydelse signaleras genom äldre sommarvillor och societetshus. Öregrund bör också ses i relation till Örskärs och Djurstens värdeområden då de tillsammans bildar en viktig helhetsmiljö för den svenska sjöfarten.

Helhetsmiljön Öregrund består av följande uttryck:

- Fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar med koppling till sjöfart.
- Öregrunds hamn med äldre sjöbodar, hamnmagasin, tullhus, bryggor, kaptenshus och fiskarstugor.
- Sommarvillor från tiden kring sekelstiftet 1900 och societetshus.
- Bebyggelse öster och sydost om hamnen som bebotts av sjömän och skutskeppare.
- Den tydliga kopplingen mellan Öregrund och Gräsö och möjligheten till siktlinjer däremellan.

Helhetsmiljöns värden består i de samband som finns mellan Öregrund, Gräsö och de olika verksamheter som funnits på platsen där vattnet, kontakten med vattnet och den öppna vattenytan utgör den röda tråden för att förstå platsens historia.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§: Gräsö samt Öregrund
- Fornlämningar, KML 2 kap.
- Riksintresse MB 3 kap: Öregrund C17
- Kyrkligt kulturminne KML 4 kap: Gräsö kyrka, Öregrunds kyrka, Öregrund griftegård
- Riksintresse MB 4 kap: högexploaterad kust från Arkösund till Forsmark
- Riksintresse MB 3 kap: Friluftsliv och naturvård: Öregrund-Gräsö skärgård
- Landskapsbildsskydd NVL, 19§
- Naturreservat: Gräsö gård (natura 2000),

Hänsyn och rekommendationer

För förståelsen av Öregrund och Gräsös koppling till havet är det av stor vikt att vattnet behålls fritt och möjligheten till de långa siktlinjerna inom Öregrundsgrepen lämnas orörda. Värdeområdet samt dess skyddsområde är därför känsligt för etablering av högresta anläggningar eller ytstora flytande anläggningar som påverkar upplevelsen.

Det finns förhållandevis få skeppsvrak registrerade inom värdeområdet. Nedläggning av kablar i vattnen utanför Öregrund bedöms därför inte påverka de kulturhistoriska värdena. Öregrund stad har dock ett stadslager som är en registrerad fornlämning. Vid kabeldragningar vid hamnen och i närhet till stadslagret bör hänsyn tas till det.

Öregrund och Gräsö är en av flera hållpunkter för sjöfarten längs Öregrundsgrepen mot Stockholm. Flera av dessa är utpekade som värdeområden i sin egen rätt. Stor hänsyn bör dock tas till deras relation till varandra och kopplingen mellan värdeområden bör ej brytas genom anläggningar som försvårar upplevelsen av sjöfarten genom Öregrundsgrepen.

Örskär

Uppsala län

Sammanfattning

Berättelse

Örskär blev en viktig hållpunkt för sjöfarten och kom som sådan att befolkas av över 60 personer under 1800-talet när sjötrafiken var som intensivast. På ön bodde fyrfolk, lotsar och sjömän. Örskär var troligen inte bebott innan den första fyren uppfördes på 1600-talet.

Miljötyper

- Fyrplats
- Farledsmiljö

Karaktär och värdebärare

Helhetsmiljön för Örskär består av följande uttryck:

- Övirga kulturhistoriska lämningar med koppling till sjöfart.
- Örskärs fyr.
- Bebyggelse med koppling till fyr- och lotsverksamheten på ön så som fyrvaktarbostad, bodar m.m.
- Det öppna och karga skärgårdslandskapet som möjliggör långa siktlinjer utöver vattnet och ön.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet är känsligt för etablering av anläggningar som stör upplevelsen av fyrplatsen och dess betydelse för farleden. Den fria vattenytan och de långa siktlinjerna mot horisonten är känsliga för etablering av anläggningar som stör denna upplevelse.

Kartillustration

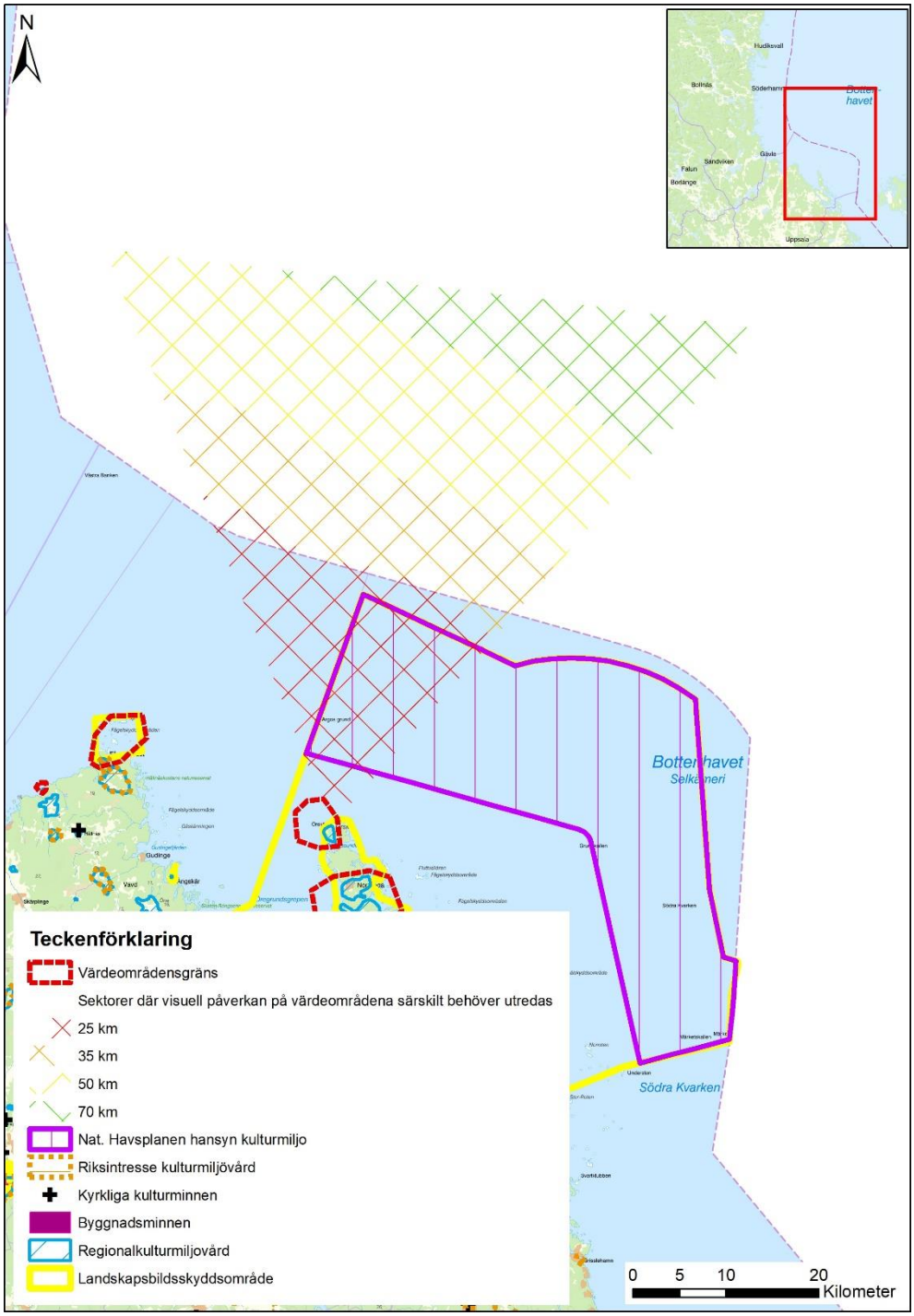

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Upplandskustens sjöfart

Örskär utgör den uppländska skärgårdens utpost. Örskär ligger längs farleden till Stockholm och dess placering gör den till en av de viktigaste hållpunkterna. Dess betydelse för sjöfarten har gjort ett sjömärke under lång tid markerat inloppet till Öregrundsgrepen och inkomskärsfarleden till Stockholm. I ett odaterat program för utbyggnaden av riktets fyrväsende, troligtvis från 1669, nämns Gräsö som en av de fem platser där fyrar borde uppföras. Projektet för den nya fyrplatsen kom igång under 1670-talet och leddes av greve Sten Bielke, dåvarande ägare till den närbelägna Gräsö kungsgård. År 1678 började byggnadsarbetena på Örskär under ledning av byggmästaren Johan Andersson Onsvijdh, som några år tidigare lett uppförandet av Landsorts fyr. Ritningarna var utförda av arkitekten Mattias Spihler, som tidigare arbetat åt Bielke vid Salsta slott i Uppland. Fyrbåken blev färdig och tändes år 1687 men förstördes efter ett blixtnedslag 1738.

Fyren var mycket viktig för farleden och för ovanlighetens skull handlades ärendet om uppförande av en ny fyr mycket snabbt. Ett ritningsförslag bestående av ett högt stentorn med lanternin för fyrspeglar samt ett bostadshus av sten upprättades av arkitekten Carl Hårleman. Den nya fyren tändes på hösten 1740.

Örskär blev en viktig hållpunkt för sjöfarten och kom som sådan att befolkas av över 60 personer under 1800-talet när sjötrafiken var som intensivast. På ön bodde fyrfolk, lotsar och sjömän. Örskär var troligen inte bebott innan den första fyren uppfördes. På 1950-talet blev fyren elektrisk vilket gjorde behovet av bemanning mindre. 1997 avbemannades fyren helt och bostadshusen såldes till Skärgårdsstiftelsen.

Värden och uttryck

Betydelsen av sjöfarten och den hållpunkt Örskär utgör tar sig uttryck genom det bevarade fyrtornet från 1740 ritat av Carl Hårleman, en av 170o-talets mest tongivande arkitekter. Fyrtornet var uppfört av gråsten med en sexsidig plan som på halva höjden övergick i en cylindrisk form och där ovanför en trälanternin som inrymde fyra nytillverkade paraboliska speglar av förgylld brons samt en stålspegel med tillhörande lampor. Att en Sveriges mest namnkunniga arkitekter ritat fyrtornet visar på den betydelse staten ansåg att platsen hade för den svenska sjöfarten. Utöver fyrtornet finns bebyggelse så som fyrvaktarbostad, lotsbostad och bodar som berättar om livet på Örskär och hur de som arbetade med att upprätthålla Sveriges sjöfart bodde och levde.

Platsens långa kontinuitet för sjöfarten syns genom den tidigare fyr som stod på platsen och att den fyr som finns idag är den näst äldsta fyren i landet efter Landsorts fyr.

Helhetsmiljön Örskär består av följande uttryck:

- Örskärs fyr.
- Bebyggelse med koppling till fyr- och lotsverksamheten på ön så som fyrvaktarbostad, bodar m.m.
- Det öppna och karga skärgårdslandskapet som möjliggör långa siktlinjer utöver vattnet och ön.
- Några få fartygs-/båtlämningar med koppling till sjöfart.

Helhetsmiljöns värden uppstår när fyren, övrig bebyggelse, vattnet och den öppna horisonten samspelar.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- PBL 8 kap. 13§: Örskär
- Statligt byggnadsminne (2013:558): Örskär fyr
- Lämningar, KML 2 kap.
- Naturreservat: Örskär (natura 2000)
- Riksintresse MB 4 kap: högexploaterad kust från Arkösund till Forsmark
- Landskapsbildsskydd NVL, 19§

Hänsyn och rekommendationer

För förståelsen av Örskärs funktion som fyrplats och dess betydelse för den svenska sjöfarten är det av yttersta vikt att vattnet behålls fritt och möjligheten till de långa siktlinjerna mot norr över vattnet och horisonten lämnas orörda.

Det finns förhållandevis få fartygs-/båtlämningar registrerade runt Örskär. Det kan därför gå att dra kablar över havsbotten. För att utreda eventuell förekomst av okända vrak bör dock en marinarkeologisk utredning genomföras inför eventuell etablering.

ÖSTERSJÖN

Östersjöns havsplaneområde	
Antal värdeområden	25 st
Dominerande kulturmiljötyper i havsplaneområdet	Farledsmiljö 22 st Kust- och skärgårdsmiljö 22 st Fornlämningskoncentration 17 st Fiskeläge 16 st Fornlämningsmiljö 11 st
Dominerande kulturmiljötyper i havsplaneområdet per län:	
Stockholm	Farledsmiljö, kust- och skärgårdsmiljö
Södermanland	Farledsmiljö, fornlämningskoncentration, fiskeläge
Östergötland	Farledsmiljö, kust- och skärgårdsmiljö, fornlämningskoncentration
Gotland	Farledsmiljö, fornlämningskoncentration, kyrkomiljö
Kalmar och Blekinge	Kust- och skärgårdsmiljö, farledsmiljö
Skåne	Kust- och skärgårdsmiljö, fiskeläge, fornlämningsmiljö

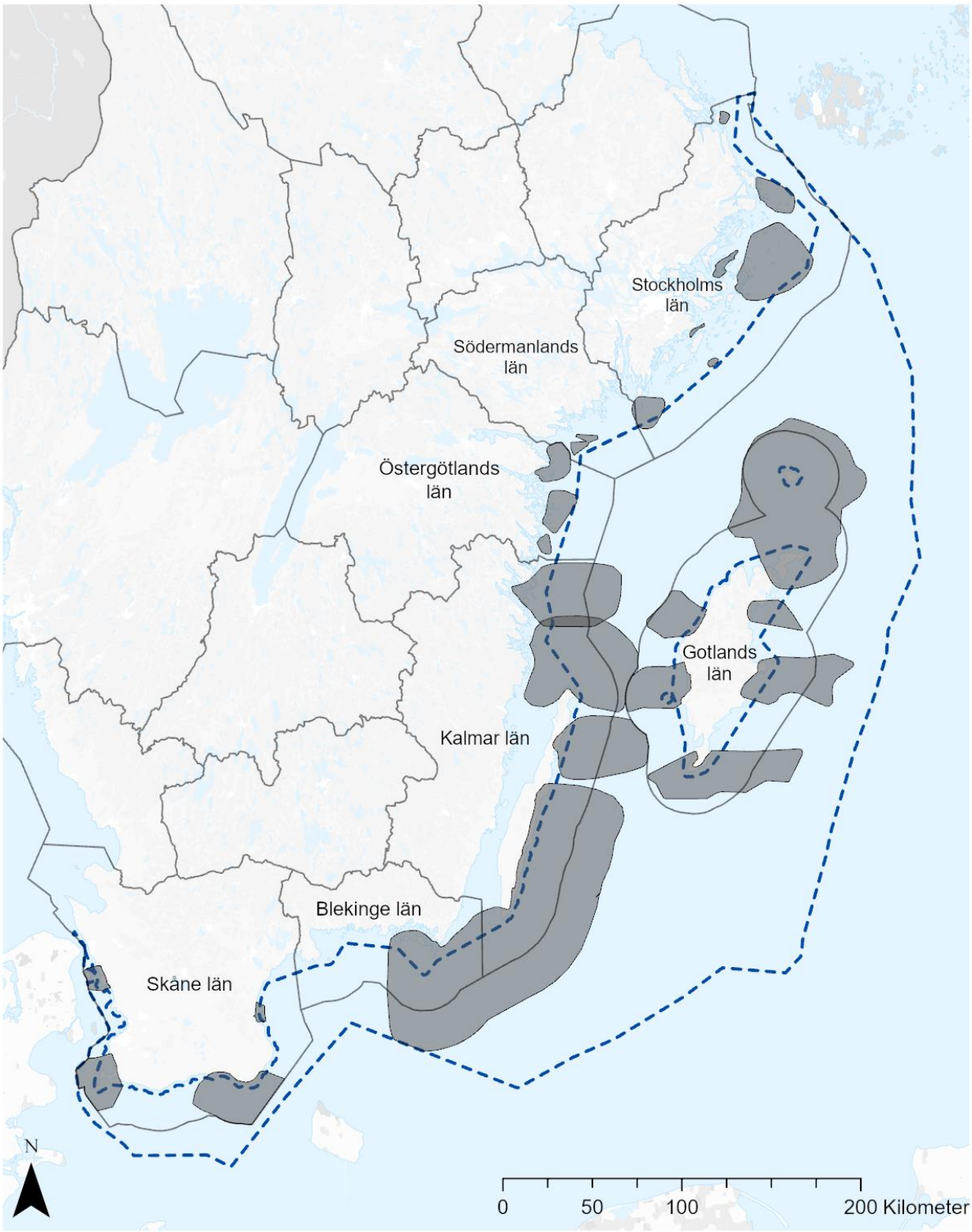

Karta över värdeområden i Östersjöns havsplaneområde.

Stockholms län

Länsstyrelsen i Stockholms län har pekat ut 7 st värdeområden:

1. Örsten-Svartklubben-Måssten-Gåssten
2. Söderarm-Tjärven-Arholma
3. Husarö-Finnhamn-Ingmarsö-Svartsö-Lådna-Gällnö
4. Sandhamn-Möja-Svartlöga-Rödlöga-Ytterskärgården med Svenska Högarna
5. Dalarö-Jutholmen
6. Huvudskär
7. Öja-Viksten-Gunnarsstenarna

Bilaga 6 PM Värdeområden kulturmiljö, Stockholms län kompletterar länets redovisning.

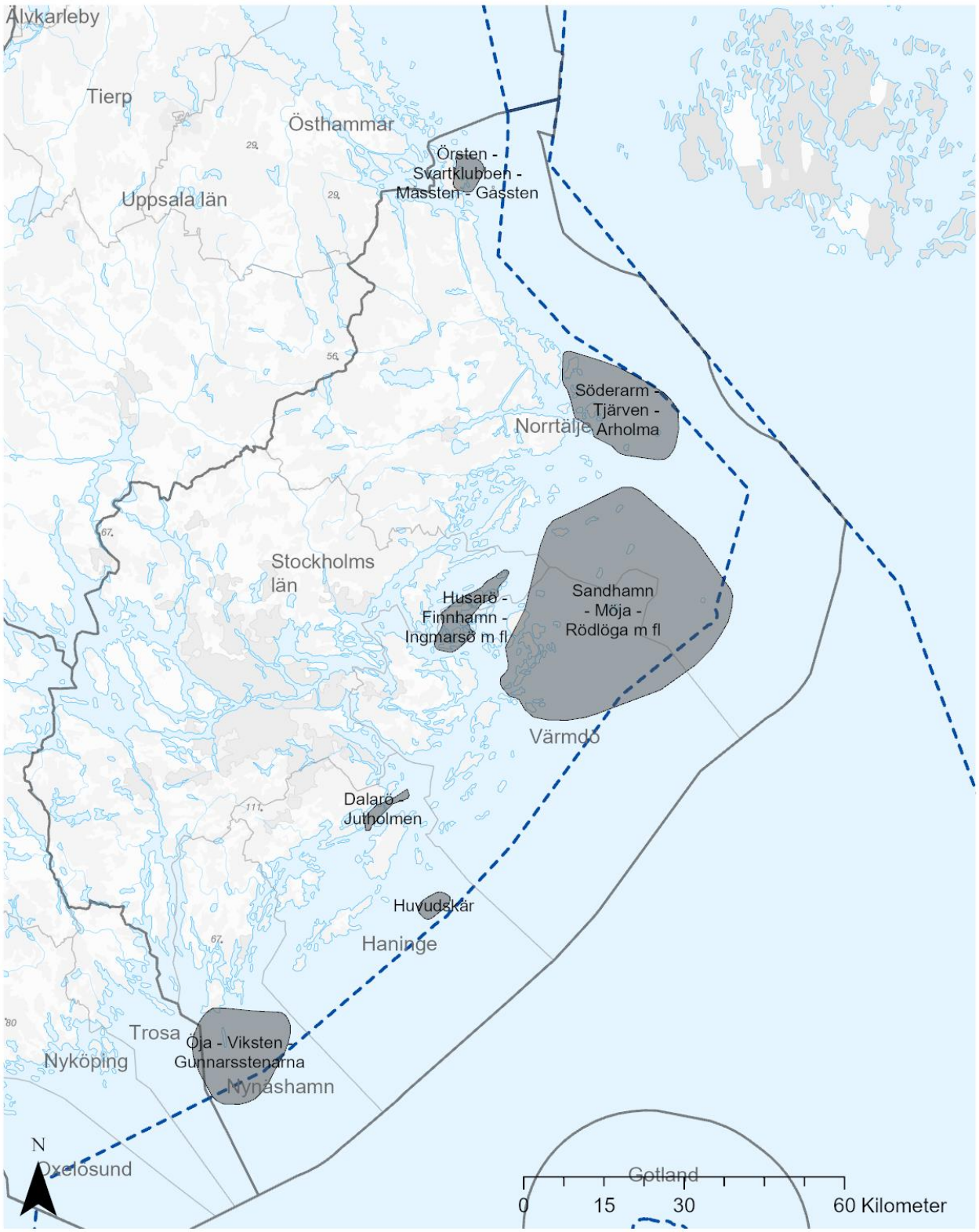

Karta som visar utpekade värdeområden i Stockholms län.

Örsten–Svartklubben–Måssten–Gåssten

Stockholms län

Sammanfattning

Berättelse

Kust- och skärgårdsmiljö tydligt präglad av de näringar och de förutsättningar som gällde för de boende i ytterskärgården.

Farledsmiljö som speglar sjöfartens betydelse och förändring i Stockholms skärgård från medeltid till 1900-talet.

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Fornlämningskoncentration
- Skärgårdsby
- Fiskeläge
- Militära miljöer

Karaktär och värdebärare

Singö och Tranvik med fiskevatten och flertalet mindre öar, kobbar och skär. Svartklubben fyrmiljö, lotsplatser, farleden med vida utblickar mot öppna havsbandet. Maritima lämningar kopplade till sjöfarten, sjömärken, fiskelägen. Militära lämningar.

Allmänt om hänsynsbehov

Svartklubben skall utgöra landmärke i landskapsrummet, där fyren blir en målpunkt och blickfång i det omgivande öppna vattenrummet i havsbandet.

Lämningar efter säsongsfiske på Måssten och Gåssten ska värnas. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika uttryck särskilt värnas.

Kartillustration

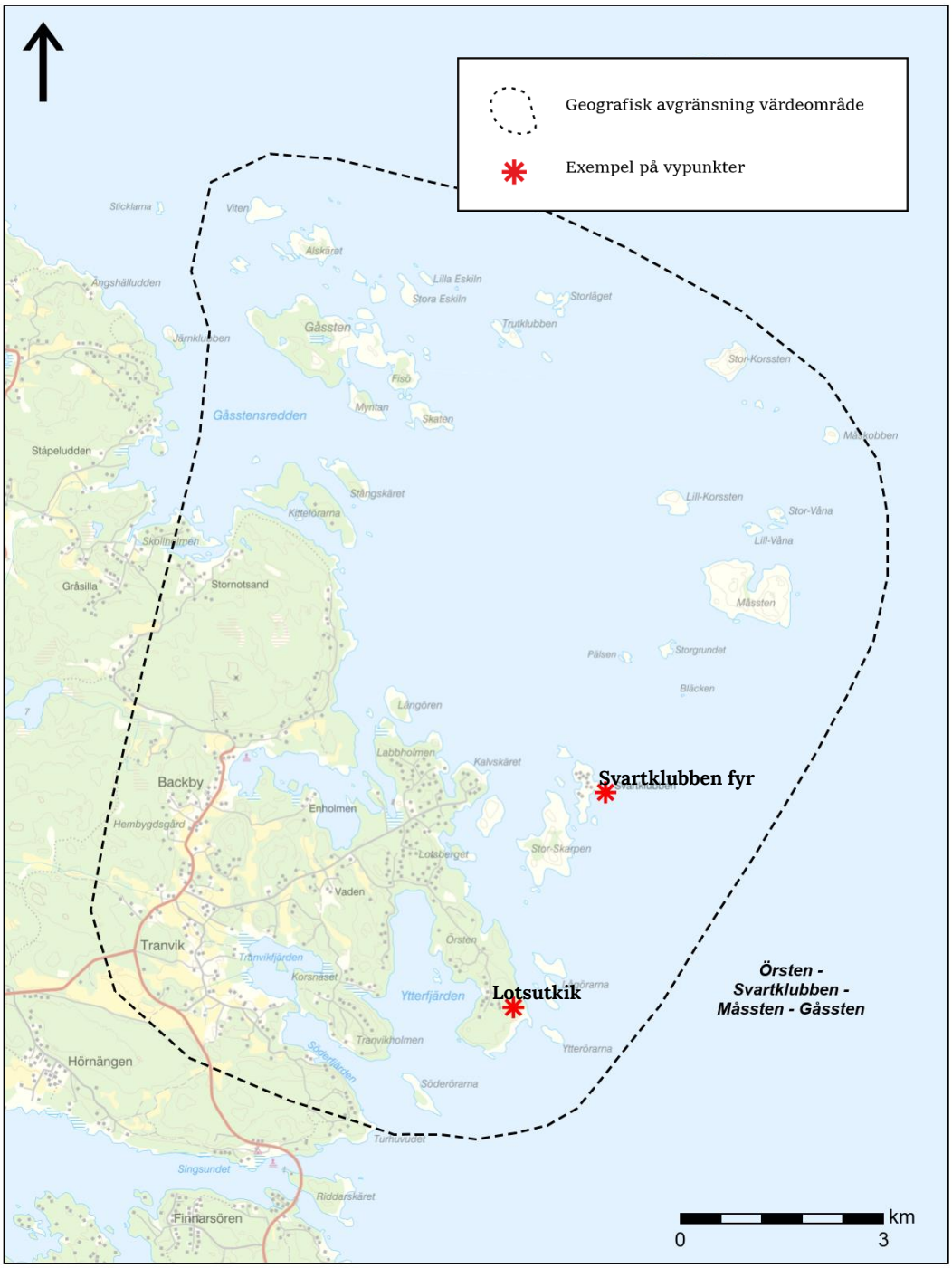

Karta värdeområde

Örsten-Svartklubben-Måssten-Gässten

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Örsten – Svartklubben – Måssten

Kust- och skärgårdsmiljö

Området Örsten-Svartklubben-Måsten ligger i den norra skärgården inom Norrtälje kommun, där miljön utgör den yttre gränsen mot havsbandet med vida vyer ut över det öppna havsrummet österut.

Områdets läge och terrängmässiga förhållande har troligtvis varit en viktig förutsättning för områdets historiska utveckling. På Singö ligger skärgårdsbyarna Tranvik och Backbyn och till byarnas ägor hörde omfattande fiskevatten. Ett stort antal mindre öar, kobbar och skär speglar den mångsidiga ekonomin med fiske och sjöfart, boskapsskötsel och jordbruk och olika binäringar på en större ö i Roslagens kustband. Ett viktigt komplement till fisket var jakten på säl och sjöfågel som bedrevs säsongsvis i det yttre kustbandet.

Ön Måssten omnämns första gången i ett brev från början av 1400-talet och på Måssten och Gåssten har fiskelägen funnits sedan medeltid. På båda öarna finns fiskelägen markerade i lantmäteriakter från 1600-talet. Inga lämningar är registrerade på någon av öarna, men lantmäteriakter visar på ett 10-tal hus på varje ö och på Måssten ska även ett kapell ha legat.

Rätten till fiske var samfälld mellan byarna, men ett kronofiske gjorde att utomstående kom att fiska i området, något som ledde till flera tvister genom historien.

Kommunikation- och farledsmiljö

Den segelbara farleden som gick mellan Öregrund och Stockholm tog sin väg förbi Måssten och Svartklubben. Vattenrummet har sedan förhistorisk tid varit den viktigaste kommunikationsleden i skärgården och på strategiskt belägna öar fanns både naturliga sjömärke och uppförda landmärken för sjöfarten i form av kasar för att föra fram fartygen i det svårnavigerade vattnet.

På Örsten finns uppgifter om en kase (L2016:8577), belagd i lantmäteriakter från 1700-tal, och även på Svartklubben fanns en kase belagd i samma akt (ej i Kulturmiljöregistret). Denna kom dock att rivas till förmån för en ny fyr som stod klar år 1820 på skäret Svartklubben, som låg strategisk vid södra inloppet från Ålands hav till Öregrunds skärgård. Fyren byggdes för att eldas med stenkol och utgjordes av en massiv konstruktion med ett cylindriskt torn i gråsten och tegel putsat och avfärgat i en vit nyans, med en stenkolsgryta som lanternin, enligt Löwenörns princip. Till fyren byggdes även fyrvaktarstuga, uthus och dass. År 1842 ändras fyren till att fungera som en stillastående segelfyr och några år senare 1849 till blänkfyr. Eldningen med stenkol byttes under 1800-talet ut till att eldas med olja och under 1870-talet med fotogen. Sedan slutet av 1960-talet är fyren automatiserad. Invändigt har fyren genomgått en del förändringar genom åren och år 1972 kläddes tornet med sprutbetong.

Lotsväsendet blev en viktig verksamhet i skärgården och på Måssten fanns mellan år 1724 och 1880-talet en lotsstuga för lotsarna som lotsade fartygen i det svårnavigerade vattnet. Lotsstugan flyttades på 1880-talet till Svartkubben där en vaktstuga funnits sedan år 1833. Lotsstationen flyttades till Singö år 1961, där den ligger än idag. På Singö finns platsnamn som Lotshamnen och Lotsberget. Den östra delen av Singö var i princip obebyggd fram till 1960-talet. Idag präglas Labbholmen av fritidshusbebyggelse som började uppföras under andra hälften av 1900-talet, typiskt för tiden med relativt små stugor terränganpassade stugor på stora naturtomter på byarnas tidigare utmarker. Strax öster om Singö finns Kyrkogårdsskär, ett namn som kan indikera begravningsplats. Belägg för detta har dock inte kunnat hittas.

Områdets strategiska läge tydliggörs även av de militära installationer som anlades på flera öar, bland annat Måssten, under kalla kriget genom Havskustlinjen.

Marinarkeologi

De marinarkeologiska lämningarna i området består av ett tiotal fartygs-/båtlämningar (vrak) varav ungefär hälften är fornlämning. Underlaget i Kulturmiljöregistret är mycket bristfälligt med oklara beskrivningar och oklar antikvarisk status. Registerposterna är direkt tagna från migreringen av SjöMIS (Sjöhistoriska museets och Sjöfartsverkets Maritima Informationssystem) till Kulturmiljöregistret och har inte kvalitetssäkrats. Sjöfartsverkets databas redovisar ytterligare ett antal vrak som bekräftar bilden. Flest vrak finns vid Gåssten och skären runt Svartklubben. Vid Måssten finns inga kända vrak. Spridningsbilden av vrak visar på att dessa är koncentrerade till de historiska farlederna och sannolikt till angöring av hamnlägena i området. Potentialen för att upptäcka ytterligare vrak eller andra submarina lämningar bedöms som stor.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande bärande uttryck:

- Vattenrummet som farled och strategiskt belägna öar med landmärken för sjöfarten i form av kasar och Svartklubbens fyrmiljö.
- Lotsverksamheten med lotsplats, lotsutkik och lotsleder kopplade till farled.
- Svartklubben fyrplats med fyr och tillhörande bebyggelse.
- Måssten och Gåssten som historiska säsongsfiskelägen och de funktionella kopplingarna till de agrara byarna på Singö.
- Militära lämningar efter havsbandslinjen och kopplingen mot det öppna havet genom utblickar.
- De funktionella kopplingarna mellan bymiljöerna på Singö och de historiska fiskelägena på Gåssten och Måssten.
- Marinarkeologiska lämningar i koppling till farleden och hamnlägen.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Miljöbalken

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården – Backbyn [Ab 99].

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för naturvård NRO01001 Stockholms skärgård (yttre delen).

3 kap. 5 § MB: Riksintresse för yrkesfiske – Gräsö-Singö skärgård.

4 kap. 1-2, 4 §§ MB: Riksintresse avseende samlade natur- och kulturvärden för turism och friluftsliv– Området: Kustområdena och skärgårdarna i Södermanland och Uppland från Oxelösund till Herräng och Singö. Området utgör riksintresseområde för de samlade natur- och kulturvärdena med särskild hänsyn till turismen och friluftslivet främst det rörliga friluftslivet. Riksintresset är stort till ytan och berör i denna del Norrtälje kommun.

Av Miljöbalkens 12 kap. 6 § framgår att allmän anmälningsplikt gäller för den som ska bedriva en verksamhet eller utföra en åtgärd som väsentligt kan komma att ändra naturmiljön. Även i tveksamma fall bör en anmälan göras.

Kulturmiljölagen

2 kap. Fornlämningar: 7 fornlämningar är kända inom området. Flera av de övriga lämningarna har felaktig antikvarisk bedömning. Sannolikt finns en stor mängd vrak som ännu inte påträffats.

Förordningen om statligt byggnadsminne (2013:558)

- Svartklubben fyrplats.

För kännedom

Singö är av kommunalt intresse och delar av Singö är utpekat som särskilt värdefullt bebyggelseområde enligt 8 kap. 13 § Plan- och bygglagen och finns med i Norrtälje kommuns kulturmiljöprogram, kulturminnesvårdsprogram (1989).

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser och arkeologiska utredningar tas fram vid åtgärder inom området som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag samt i koppling mot omgivningen vid visuell påverkan.

- Svartklubben skall utgöra landmärke i landskapsrummet, där fyren blir en målpunkt och blickfång i det omgivande öppna vattenrummet i havsbandet. Undvik nya anläggningar som dominerar i vyer österifrån mot Svartklubben.
- De visuella sambanden – särskilt från vypunkter med Lotsberget och från Svartklubben är känsliga för påverkan av högresta anordningar. Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen för skärens svårnavigerade vattenområden och för fyrarnas och sjömärkenas viktiga funktion.
- Det finns behov av att ta fram siktlinjeanalys för vårdområdet för att bedöma påverkan på bärande värden och uttryck i förhållande till åtgärden avseende högresta anordningar och ytbaserade anläggningar.
- Farledens öppna vattenrum ska särskilt värnas från nya anläggningar och koppling mot omgivande sjömärken värnas. Vidare det öppna havsbandet mellan Svartklubben söderut mot Simpnäsklubb.
- Koncentrationer av lämningar under ytan ska skyddas mot åtgärder som påverkar botten.
- Det finns indikationer i området som tyder på att en arkeologisk utredning bör tas fram vid exploatering.

Exempel på värden och uttryck

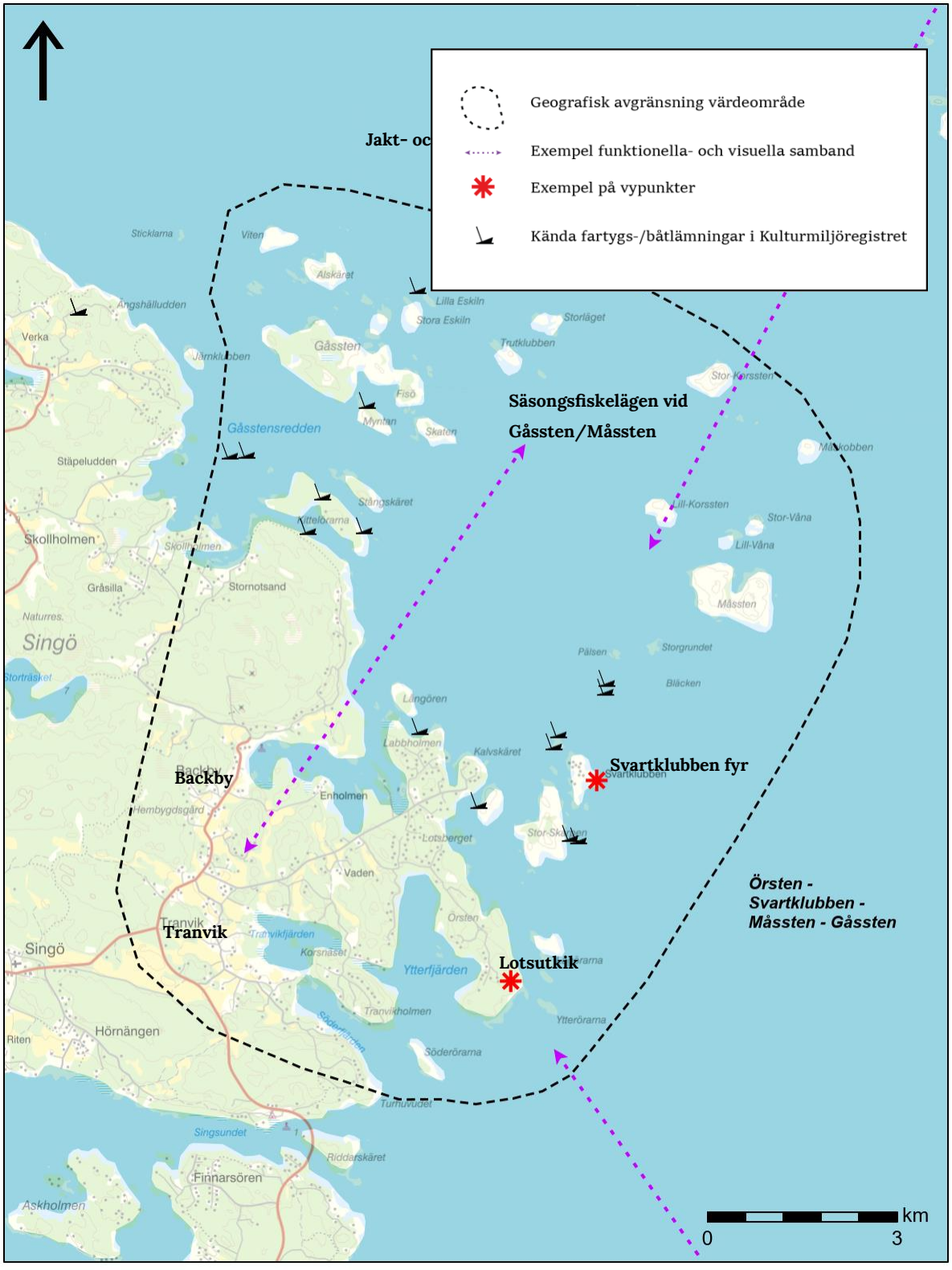

Karta värdeområde

Örsten-Svartklubben-Mässten-Gåssten

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Söderarm–Tjärven–Arholma

Stockholms län

Sammanfattning

Berättelse

Farledsmiljö med Arholma som kom att utveckla lotsverksamhet och fraktsegling från slutet av 1700-talet i koppling till den äldre farleden (Kung Valdemars segelled). Vidare Tjärven och Söderarms fyr- och lotsplatsmiljöer med bebyggelse längs nya farleden in till Stockholm som sista utpost mot öppna havet. Vid slutet av 1700-talet kom lotsverksamheten och fraktseglingen att bli en viktig utkomst för öns invånare.

Kust- och skärgårdsmiljö med byn Arholma som omtalas redan på medeltiden och som utgjorde en av de nordligaste utposterna i Stockholms skärgård. Skildrar skärgårdens livsvillkor och mångsyssleriet med jordbruk, sjöfart och fiske.

Militär miljö med Arholma och Söderarm som utgjort viktiga delar av försvaret i ytterskärgården.

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Kommunikationsmiljö
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Militära miljöer
- Fornlämningskoncentration
- Skärgårdsby
- Fiskeläge

Karaktär och värdebärare

Fyrarna Tjärven och Söderarms roll som navigationspunkter och landmärken vid havsbandet och farleden in mot Stockholm. Tjärven fyrplats. Söderarms skärgård med fyr- och lotsplats. Arholmas skärgårdsmiljö med Arholma båk i koppling till Kung Valdemars segelled förbi Arholma.

Allmänt om hänsynsbehov

Den fria sikthorisonten från Furusundsleden österut mot Tjärven och Söderarms fyrplatser. Farledernas öppna vattenrum kopplade till omgivande sjömärken och lotsplatser. Maritima lämningar. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika uttryck ska särskilt värnas.

Kartillustration

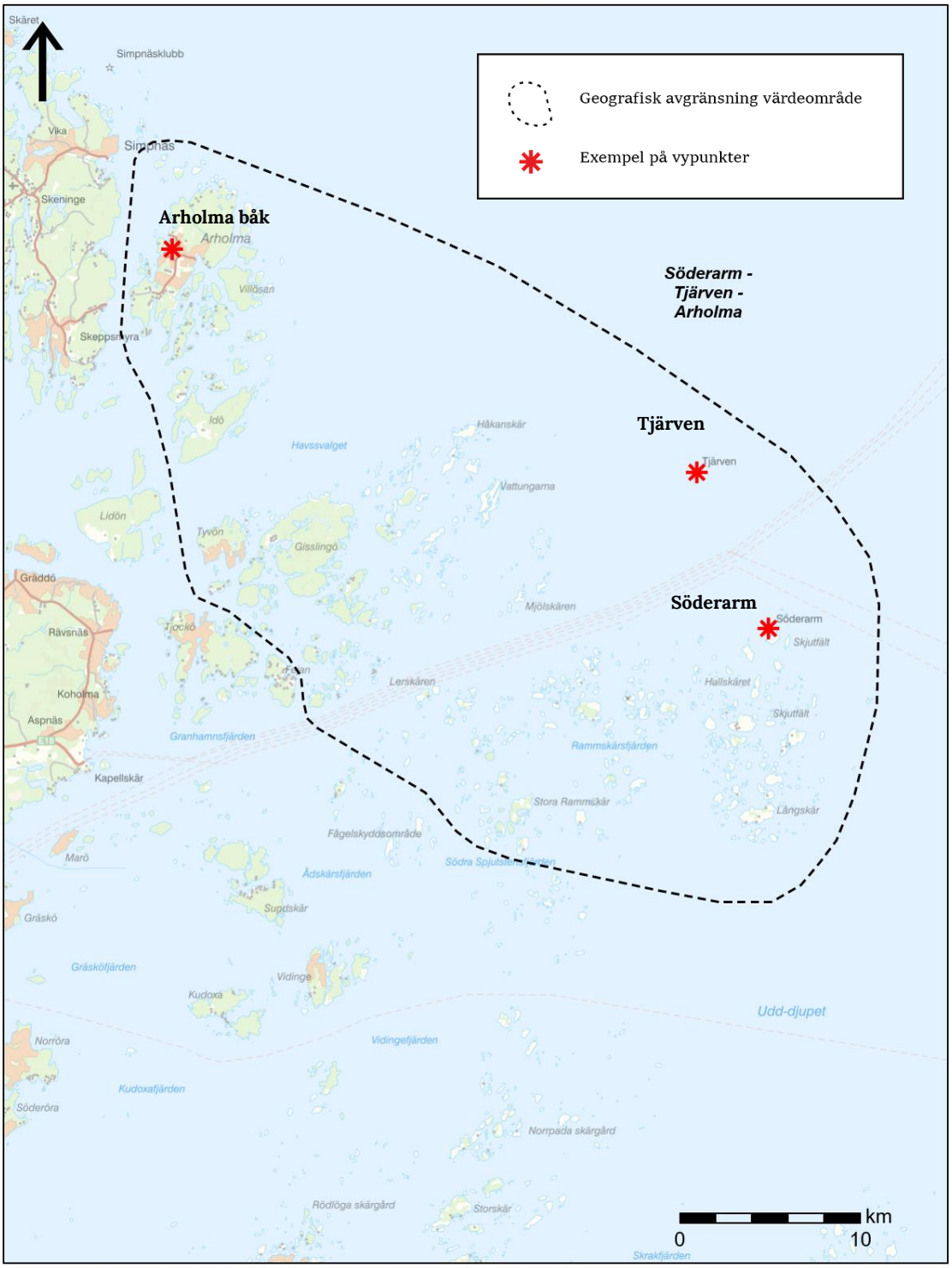

Karta värdeområde

Söderarm-Tjärven-Arholma

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Söderarm – Tjärven – Arholma

Området utgörs av en spännande farleds- och kommunikationsmiljö med Furusundsleden där fyrplatserna Tjärven och Söderarm blir dess yttersta post mot havet. I nordsydlig riktning går Kung Valdemars segelled från Arholma söder ut vidare mot Blidösund. Arholmas bebyggelse präglas av byn centralt belägen på öns östra sida i anslutning till den historiska produktionsmarken. Till Arholma by hör ett stort antal omgivande öar som nyttjats på olika sätt av skärgårdsborna. Båken, ett fast sjömärke, uppfördes år 1768 på den högsta punkten på ön. Den har även fungerat som lotsutkik.

Farleds- och kommunikationsmiljö

Områdets läge och terrängmässiga förhållande har troligtvis varit en viktig förutsättning för områdets historiska utveckling. Vattenrummet har sedan förhistorisk tid varit den viktigaste kommunikationsleden i skärgården och på strategiskt belägna öar fanns både naturliga landmärken och anlagda sjömärken för sjöfarten, till exempel i form av kasar för att navigera. Bland de historiskt viktiga farlederna bör framhållas Kung Valdemars segelled och Furusundsleden. Furusundsleden är den norra av de stora farlederna in till Stockholms hamnar. Leden är uppkallad efter ön och orten Furusund vid sundet mot ön Yxlan i Stockholms norra skärgård. I anslutning till den äldre farleden förbi Arholma uppfördes år 1768 ett sjömärke på holmen Högskär (kallat Skräddaren) samtidigt som Arholma båk och båken på Simpnäsklubb uppfördes. Kung Valdemars segelled passerar Arholma för att sedan vika av mot Åland i nordöst.

Arholma har historiskt präglats av skärgårdsbyn och det differentierade jordbruket som kompletterats med andra binäringar. På öns norra udde ligger Gårhamn och Gårhamnsträsk. Gårhamnsträsk var fram till 1700-talet en skyddad vik med kontakt med havet och inne i den idag uppgrundade viken finns tomtningar (L2013:2019, L2017:1536 och L2017:1537). Under 1700-talets slut kom lotsverksamheten och fraktseglingen att bli en viktig inkomstkälla för öns invånare. Av de 17 brukare som fanns på ön under början av 1800-talet var åtta lotsar, sju bönder, en fyrmästare och en fiskare. Under den här perioden fick Arholma en framskjuten roll även när det gäller skeppsbygge. Många av öns bofasta hade en inkomst från redarverksamheten. Björkös och Arholmas framgångar avspeglas i de stora redargårdarna som uppfördes under 1800-talet när sjöfarten var som mest lönsam. Simesgården i södra delen av byn är exempel på en sådan utbyggnad. När ångfartygen blev vanligare mot slutet av 1800-talet kom segelfartygen att konkurreras ut. Det fick efterverkningar på öarna, då flera hemmansägare tvingades lämna sina gårdar.

Torskär är en ö i Rådmansö socken längs ut i Söderarms skärgård och i alla fall sedan år 1691 har en båk varit placerad på ön för att hjälpa inkommande fartyg längs med Furusundsleden. Utbyggnaden av fyrar under 1800-talet i

skärgården påverkade även Torskär och båken ersattes år 1839 av den nuvarande fyrbyggnaden. Vid mitten av 1800-talet inrättas i anslutning till fyrplatsen en lotspassnings-, väder- och livräddningsstation på ön och vid 1800-talets slut bodde ett tiotal familjer här. Fyren automatiserades på 1980-talet varvid fyrens bemanning avvecklades. Sjöbevakningstornet på ön var dock bemannat fram till slutet av 1990-talet.

En annan fyr som uppfördes i området är ute på skäret Tjärven norr om Söderarm och Furusundsleden, där fyren fick samma namn. Precis som på andra strategiskt viktiga platser föregicks fyren av andra sjömärken och någon gång under 1800-talet uppfördes en kummel på Tjärven, vilken år 1882 kompletterades med ett stångmärke. Initiativet för att uppföra en fyr på Tjärven kom från Åbo sjöfartsförening år 1892 som uppmärksammat problemet att närma sig Furusundsleden nattetid. Efter att olika alternativ diskuterats och flertalet grundstötningar och skeppsbrott kring Söderarm och Tjärven aktualiserades planerna på en ny fyr år 1898, en fyr på platsen stod klar först år 1903. Fyren blev automatiserad år 1945 och en ombyggnad år 1952 gav fyren ett nytt mer för tiden funktionalistiskt utseende där man bland annat klädde fasaden med eternitplattor. Tjärven är tillsammans med Söderarm angöringsfyrar för Söderarmsinloppet till Stockholms skärgård. Så länge fyrarna inte var automatiserade tjänstgjorde fyrpersonalen både fyren på Torskär och Tjärven.

Militär miljö

Torskär har inte bara varit viktigt som fyr- och lotsplats utan även viktig för den militära verksamheten i skärgården. Redan under 1600-talet ska det enligt källor ha uppförts en vårdkase på ön och enligt en skriftlig källa från år 1714 sköttes vårdkasen av bönder från Vätö socken. Under Krimkriget som pågick mellan åren 1853–1856 byggdes en optisk telegraf som förband Torskär, Arholma och Furusund.

Den militära närvaron kring andra världskriget har satt sina tydliga spår i skärgården, så även i Söderarms skärgård. Spärren Söderarm började byggas år 1935 i enlighet med 1933 års försvarsbeslut och stod klar 1939. Spärren ersattes senare av ERSTA-batteriet, precis som på Landsort i söder. Batteriet på Söderarm är idag avvecklat och till stora delar rivet och det är bara vid yttre Hamnskär delar finns kvar. Runt om i Söderarms skärgård finns fortfarande flera spår kvar av militär aktivitet, men flera öar har också återställts till sitt naturliga utseende, militära bryggor har rivits och bunkrar murats igen.

Insprängt djupt inne i berget på Arholma ligger den tidigare topphemliga kustförsvarsanläggningen Batteri Arholma som en del av fjorton överlappande och samverkande kanoner kring Kapellskär och Ålands hav. Försvarsanläggningen är en del av de åtskilliga fasta försvarsanläggningar i det svenska kustbandet på 1940- till 1980-talet under det så kallade kalla kriget.

Marinarkeologi

Inom området finns 56 kända fartygs-/båtlämningar (vrak) i Kulturmiljöregistret. Av dess utgör nio fornlämningar, två utgör möjlig fornlämning, 32 övriga kulturhistoriska lämningar och 13 saknar antikvarisk bedömning. Bland fornlämningarna kan nämnas vraket, den så kallade Gröna Duvan vid Söderarm (L2013:4301), preliminärt daterad till 1800-talets början. Underlaget för fartygslämningar i Kulturmiljöregistret för Norrtälje kommun har inte kvalitetssäkrats och bland annat har antikvarisk bedömning inte uppdaterats efter rådande praxis. Underlaget i Kulturmiljöregistret är mycket bristfälligt med oklara beskrivningar och oklar antikvarisk status. Registerposterna är direkt tagna från migreringen av SjöMIS (Sjöhistoriska museets och Sjöfartsverkets Maritima Informationssystem) till Kulturmiljöregistret och har inte kvalitetssäkrats. Det gör materialet svårt att analysera. I Sjöfartsverkets data finns endast ett par ytterligare vrak. En översiktlig analys av de kända vraken i området visar dock att den stora merparten är förlisningar mellan ca år 1800 och år 1900. Ett flertal ångfartyg och fraktskutor finns representerade i materialet. Det framgår även att ett par av de fornlämningar som är kända har förlist efter år 1850 och ska med nuvarande praxis inte utgöra fornlämning.

Inom området finns förvånansvärt få vrak med anledning av områdets storlek. De vrak som finns är i huvudsak belägna vid mindre öar. Detta kan ses som ett resultat av de svårnavigerade vattnen i Stockholm skärgård. Störst koncentration av vrak finns runt Söderarm. Förvånansvärt få finns vid Arholma. Vid Idö med medeltida fiskeläge finns endast ett känt vrak. Arholma och Idö passeras av flera farleder och även Kung Valdemars segelled och har varit ett nav i skärgården under lång tid, varför ett större antal vrak kan förväntas vid närmare undersökningar. Möjligheten att vrak eller andra submarina lämningar finns representerade i området bedöms som stort.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande bärande uttryck:

- Fyrarna Tjärven och Söderarms roll som navigationspunkter och landmärken vid havsbandet och Furusundsleden in mot Stockholm.
- Vattenlederna i form av Kung Valdemars segelled och Furusundsleden och lotsleder i området kopplade till sjömärken, fyr- och lotsplatser.
- Spår av sjöfarten i form av Arholma båk och omgivande öars fyrar och sjömärken och fartygs-/båtlämningar.
- Söderarms skärgård med fyr- och lotsplats.
- Arholmas skärgårdsmiljö med Arholma båk med koppling till Kung Valdemars segelled förbi Arholma.
- Arholmas hamn med båthus, sjöbodar, bryggor, gistgårdar och kajer som visar på fiskets betydelse i en by före 1940 med koppling till Kung Valdemars segelled.

- Militära anläggningar och lämningar i området med bland annat Batteri Arholma och runt om i Söderarms skärgård finns fortfarande flera spår kvar av militär aktivitet.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Miljöbalken

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården – Arholma [AB 619].

4 kap. 1-2, 4 §§ MB: Riksintresse avseende samlade natur- och kulturvärden för turism och friluftsliv– Området: Kustområdena och skärgårdarna i Södermanland och Uppland från Oxelösund till Herräng och Singö. Området utgör riksintresseområde för de samlade natur- och kulturvärdena med särskild hänsyn till turismen och friluftslivet främst det rörliga friluftslivet. Riksintresset är stort till ytan och berör i denna del Norrtälje kommun.

7 kap. 4 § MB: Naturreservat: Arholma-Idö, Hallskäret.

Ligger inom ett område med skydd för landskapsbilden – Arholma, enligt 19 § i naturvårdslagen.

Av Miljöbalkens 12 kap. 6 § framgår att allmän anmälningsplikt gäller för den som ska bedriva en verksamhet eller utföra en åtgärd som väsentligt kan komma att ändra naturmiljön. Även i tveksamma fall bör en anmälan göras.

Kulturmiljölagen

2 kap. Fornlämningar: 37 fornlämningar är kända inom området. Flera lämningar har felaktig antikvarisk bedömning. Sannolikt finns en stor mängd vrak som ännu inte påträffats.

4 kap. Kyrkligt kulturminne

- Arholma kapell.

Förordningen om statligt byggnadsminne (2013:558)

- Arholma båk.

För kännedom

Arholma är av kommunalt intresse och utpekat som särskilt värdefullt bebyggelseområde enligt 8 kap. 13 § Plan- och bygglagen och finns med i Norrtälje kommuns kulturmiljöprogram, kulturminnesvårdsprogram (1989).

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser och arkeologiska utredningar tas fram vid åtgärder inom området som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag samt i koppling mot omgivningen vid visuell påverkan.

- Tjärven och Söderarms fyrmiljöer invid Furusundsleden skall utgöra målpunkt och blickfång i det omgivande öppna vattenrummet i havsbandet. Undvik nya anläggningar som dominerar i vyer västerifrån längs med farleden ut mot fyrmiljöerna.
- De visuella sambanden – särskilt från vypunker med Lotsberget och från Svartklubben är känsliga för påverkan av högresta anordningar. Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen för skärens svårnavigerade vattenområden och för fyrarnas och sjömärkenas viktiga funktion.
- Farlederna med Kung Valdemars segelled och Furusundsledens sträckning ska fortsatt särskilt värnas från nya anläggningar och koppling mot omgivande sjömärken och farledsmiljöer.
- Det finns behov av att ta fram siktlinjeanalys för det värdefulla bebyggelseområdet för att bedöma påverkan på bärande värden och uttryck i förhållande till åtgärden avseende högresta anordningar och ytbaserade anläggningar.
- Det öppna vattenrummet behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband. Nedläggning av kablar kan vara möjlig om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.
- Koncentrationer av lämningar under ytan ska skyddas mot åtgärder som påverkar botten.
- Det finns indikationer i området som tyder på att en arkeologisk utredning bör tas fram vid exploatering.

Exempel på värden och uttryck

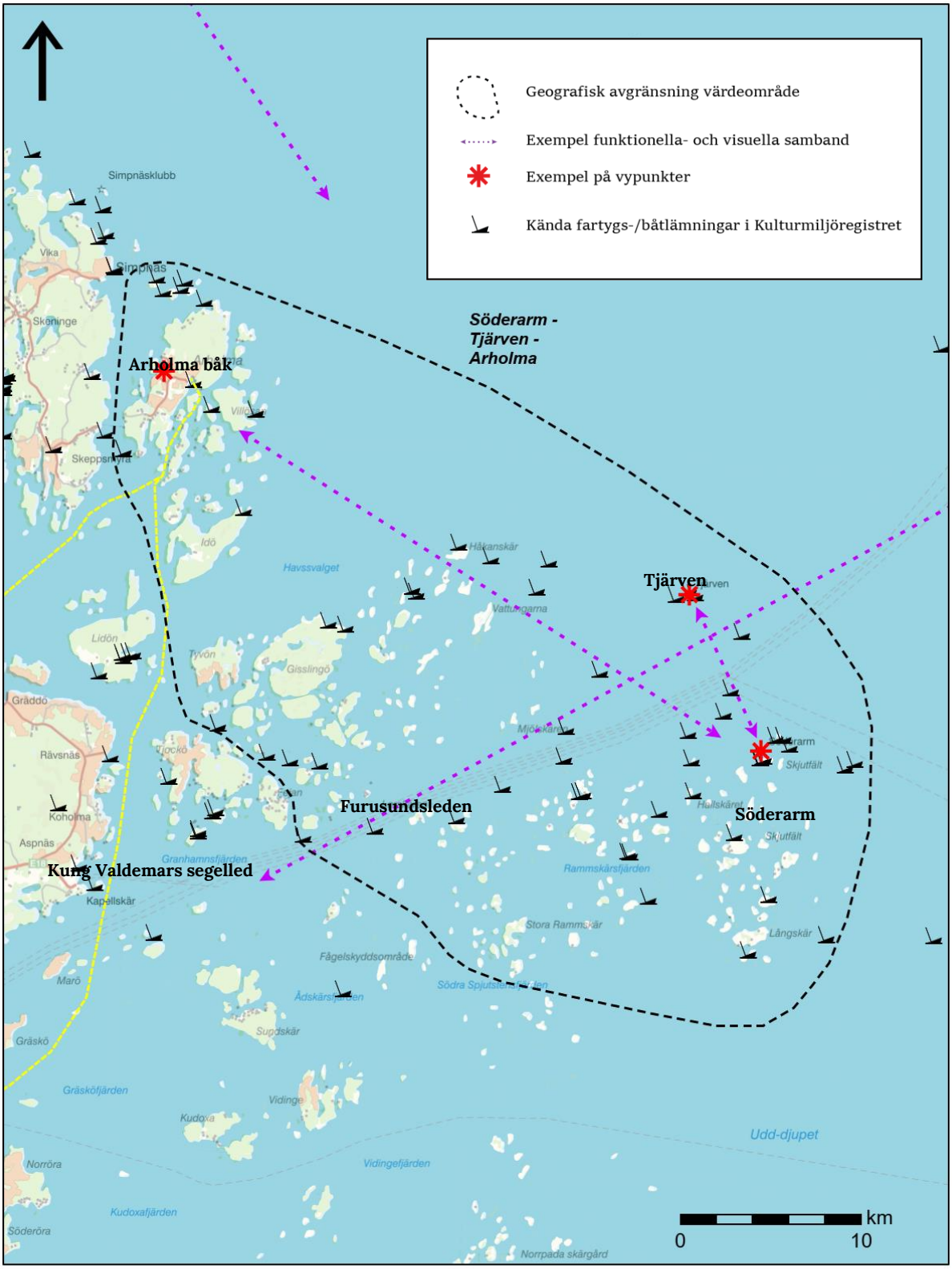

Karta värdeområde

Söderarm-Tjärven-Arholma

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Husarö–Finnhamn–Ingmarsö–Svartsö–Lådna–Gällnö

Stockholms län

Sammanfattning

Berättelse

Kust- och skärgårdsmiljö som visar den mångsidiga ekonomi som uppstått som en följd av mellanskärgårdens speciella topografiska förutsättningar, samt de bosättningsmönster och levnadsförhållanden detta skapat alltsedan medeltiden.

Farledsmiljö som under 1700-talet blev en viktig lotsplats. Kung Valdemars segelled passerar invid Husarö i nordöst.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Farledsmiljö
- Fornlämningskoncentration
- Skärgårdsby
- Odlingslandskap
- Tidigindustriell miljö.

Karaktär och värdebärare

Välbevarat kulturlandskap i mellanskärgården med skärgårdsbyar med ett fortsatt hävdat landskap, lotsverksamhet koppling till farled, skärgårdssamhället Ingmarsö.

Allmänt om hänsynsbehov

Värna det välbevarade kulturlandskapet. Lotsplatser kopplade mot farleden. Träskökvarn som landmärke längs med Träsköfjärden. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika uttryck ska särskilt värnas.

Kartillustration

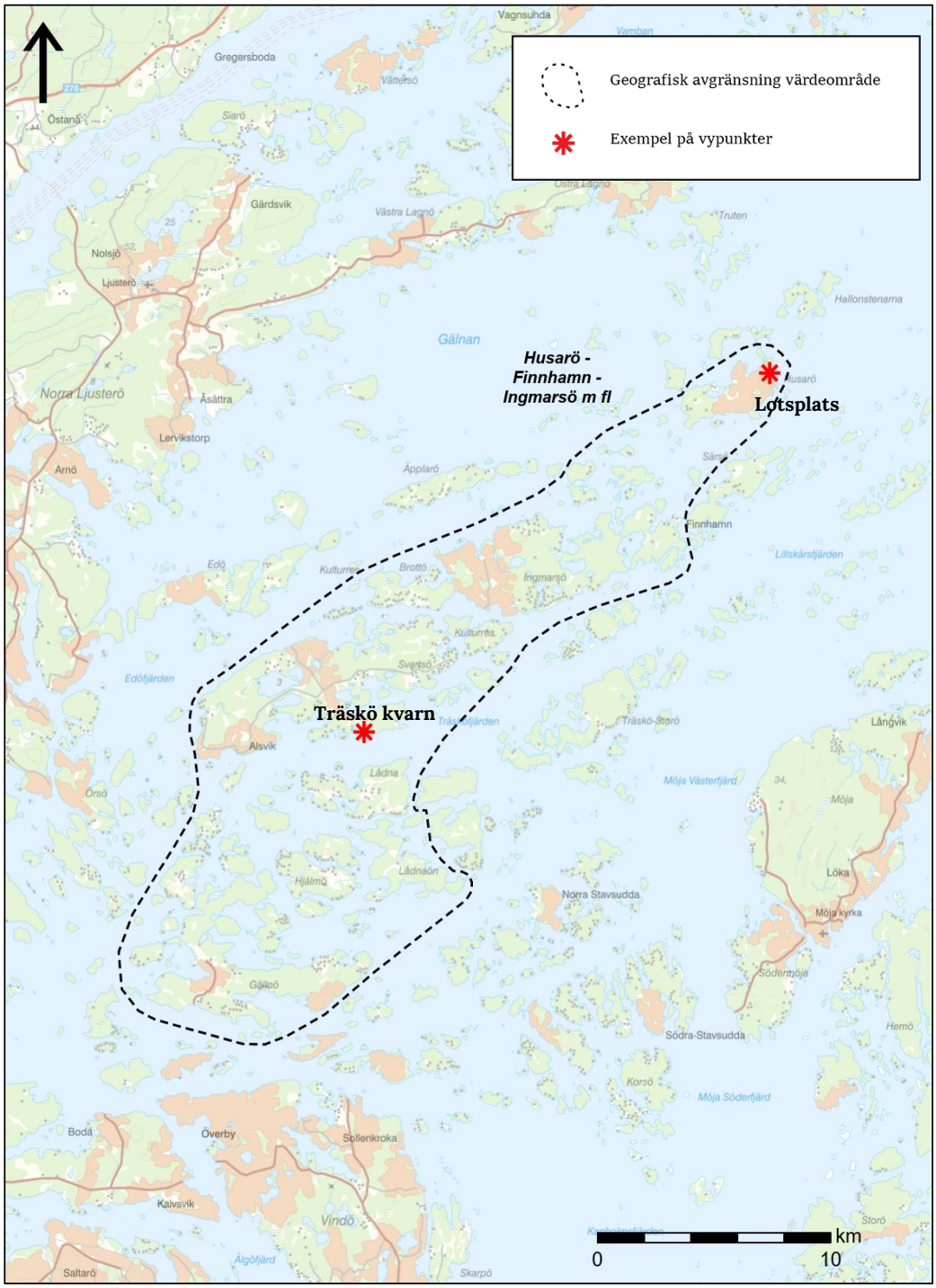

Karta värdeområde

Husarö-Finnhamn-Ingmarsö-Svartsö-Lådan-Gällnö

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse

Kust- och skärgårdsmiljö

I Stockholms mellersta skärgård, vid inloppet till Stockholm, ligger en samling öar med bland annat Husarö, Finnhamn, Ingmarsö, Svartsö, Lådna och Gällnö. Öarna har en för mellanskärgården typisk terräng och vegetation med omväxlande barrskog och hällmarker där åkerbruket och nyttjandet av ängs- och betesmarker präglat kulturlandskapet under hundratals år. Många av områdets skärgårdsbyar har en äldre bevarad karaktär placerade strategiskt vid hamnvikar, såsom vid Svartsö, Träskö, Hjälmö Husarö och Brottö.

Området har i alla fall varit bebott sedan medeltid. Under århundradena har landskapet präglats av åkerbruk och nyttjandet av ängs- och betesmarker. Jordbruk bedrivs fortfarande i området och det historiska nyttjandet av det äldre landskapet har många tydliga spår. Skärgårdsbyarna har idag fortsatt kvar mycket av den äldre karaktären och de ligger alla invid väl valda hamnvikar. Idag har dock flera av dessa vikar grundats upp och blivit svårseglade. På öarna finns skola och missionshus från slutet av 1800-talet och flera sommarvillor och fritidshus som började uppföras vid tiden kring sekelskiftet år 1900.

Området som helhet har en mycket spännande namnflora. Namn som Kålgårdsön, Brännhagen, Brännholmen, Djurgården, Lövängen, Lammudden, Getudden, Ängsudden med flera vittnar om jordbruk på öarna. Namn som Hägerön och Örnboskogen berättar om naturförutsättningar. Sjöfart och fiske kan bland annat spåras i namn som Båtdraget, Skeppholm, Gistholmen och Korsholmen. På Ingmarsö ligger Galgbergen, men det är oklart om det åsyftar en avrättningsplats.

Svartö, Gällnö och Hjälmö präglas av skärgårdens jordbruk

Området har varit befolkat i alla fall sedan medeltid och av tidiga historiska källor från 1500-talet framgår att det på öarna fanns skattegårdar. Jordbruket kom att prägla landskapet och gårdarna utvecklades till skärgårdsbyar. Idag är det fortfarande aktivt jordbruk på ön Lådna, Hjälmö och Gällnö där omgivande öar såsom Svartö hålls öppet genom betande djur.

Byarna och båthusen placerades i strategiska lägen invid skyddade vikar vilket vittnade om sjöfarten och fiskets betydelse i skärgården. Byarnas in- och utägor markerades med stenmurar, vilket man fortfarande kan uppleva i landskapet. Bebyggelsen har en för det agrara byggnadskicket och för skärgården typisk utformning, framför allt präglat av 1800- och 1900-talet i trä målade i röd slamfärg. Det finns exempel på äldre byggnadsskick med enkel- och parstugor, vidare typisk bebyggelse från sekelskiftet 1900 med en fyrdelad plan och glasverandor. Bebyggelselägena knyts samman genom småskaligt vägnät och stigsystem.

Det välbevarade kulturlandskapet med skärgårdsbyar och ett fortsatt aktivt småskaligt jordbruk med åkrar och öppna betesmarker präglar öarna. Från slutet av 1800-talet och in på 1900-talet har öarna kompletterats med sommarbostäder, vilket är ett typiskt inslag i skärgården. Byar att nämna är Självik, Alsvik och Träskö på öarna Svartö och Träskö och byarna på Hjälmö och Gällnö.

Hela Stockholms skärgård kom att påverkas av rysshärjningarna år 1719 när stora delar och skärgårdens bebyggelse brändes ned. På Svartö med sina fem små insjöar finns i den största sjön Störträsken, den lilla ön Boholmendär en plats med tradition finns registrerad i Kulturmiljöregistret (L2014:4175). Under ryssarnas framfart år 1719 flydde Svartös befolkning hit och enligt sägner grävdes de ner sina ägodelar här för att skydda dem från ryssarna. Samma tradition förtäljer att en förbannelse kommer att drabba den som försöker leta efter ägodelarna.

En syn som historiskt varit vanlig i skärgården är otaliga väderkvarnar. Skärgårdsborna brukade byta sin fisk mot spannmål som skulle malas. Idag finns endast ett fåtal väderkvarnar kvar, en av dessa Träskö kvarn ligger uppe på en hög klippa invid Träsköfjärden, en av de äldsta med byggnadsåret år 1749 – en ”holländare”. Idag blir den ett tydligt landmärke i landskapet invid Träsköfjärden.

Ingmarsö, Brottö

Historiskt var Ingmarsö och Brottö två skilda öar men har genom landhöjningen vuxit ihop och Brottö utgör nu västra delen av Ingmarsö. Ingmarsö med Brottö är en välbevarad ö med rester av äldre kulturlandskap, så som byar och äldre hamnlägen. På ön finns krog och logi och ett flertal friluftsaktiviteter. Ingmarsö är idag en levande ö med aktivt jordbruk, båtvarv, industri, affär och gästhamn. Ön har knappt 200 bofasta.

På Brottö som utgör västra delen av Ingmarsö finns endast en känd förhistorisk lämning i form av en stensättning (L2013:5792) från yngre järnålder. Vid denna tid låg havsnivån fem meter högre än i dag och öarna var bara holmar. Karaktäristiskt för Ingmarsö är de många insjöar som för tusen år sedan var sund och vikar. Ön var bebodd redan på medeltiden. Runt år 1540 fanns här fyra gårdar, Norrgård, Södergård, Västergård och Nästegård. Norrgården finns omnämnd i lantmäteriakter från 1640-talet. Ingmarsö fick sin första båtsman år 1694 och båtsmanstorpet finns kvar än idag. En båtsman var en indelt soldat som tjänstgjorde vid flottan.

Brottö som är kulturreservat har ett välbevarat kulturlandskap som kan berätta om det småskaliga jordbruket som bedrevs i skärgården. Brottö by på öns södra sida har en lång historia och det finns belägg för att det fanns en gård här redan under medeltiden. Den äldsta skriftliga källan om bofasta på ön finns i jordeböcker från 1530-talet. Idag består den äldre bebyggelsen av fyra bostadshus, varav två är från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal och de två övriga

är ombyggda och nybyggda. Till fastigheterna hör flera ekonomibyggnader, bodar och uthus samt Brottös äldsta bevarade bostadshus, Gammelhuset.

Husarö och Finnhamn präglas av närheten till farleden

Husarö ligger längst mot nordöst i området och är omnämnt redan på 1200-talet som Husarn i Kung Valdemars segelled. Området passeras även av Husaröleden som går från Kaholmsfjärden till Furusund förbi Finnhamn och Husarö. På ön har det funnits lotsar sedan 1400-talet, men först år 1740 blev ön en officiell lotsplats. Vid samma tid flyttades farleden inomskärs, förbi Finnhamn. På segelfartygens tid lotsade man norrut till Furusund och söderut till Sandhamn. På 1800-talet arbetade som mest femton lotsar, men antalet minskade succesivt och år 1912 lades lotsplatsen ner. Husarös sommargäster började komma till ön när ångbåtarna började med reguljärtrafik år 1881.

Ön har endast ett fåtal åretruntboende men flera sommargäster. Totalt finns ett hundratal sommarstugor på ön. Husarö ångbåtsbrygga angörs av Waxholmsbolagets fartyg. På Husarö finns ett lotsmuseum, som drivs av Föreningen Husarö lotsmuseum.

Finnhamn är en by på ön Stora Jolpan som består av ett sammanhängande landområde med Stora Jolpan, Idholmen och Lilla Jolpan. Ursprungligen var Finnhamn endast namnet på själva hamnen vid Stora Jolpan. Öster om Stora Jolpan går Husaröleden förbi i nord-sydlig riktning från Furusund ner till Möja och vidare söderut över Kanholmsfjärden. Namnet Finnhamn stammar från finska skutor på väg till eller från Stockholm via Husaröleden och som nyttjade naturhamnen vid Stora Jolpan. På utsiktsberget i Finnhamn står skorstenen till kolhandlaren Wilhelm Rönströms lustjakt "Mavourneen". Skorstenen utgör ett landmärke och minnesmärke över en tid i början av 1900-talet då det blev populärt bland välbärgade stockholmare att köpa mark och bygga sommarresidens i skärgården. Wilhelm uppförde år 1915 ett sommarnöje i Finnhamn som idag fungerar som vandrarhem.

Marinarkeologi

De marinarkeologiska lämningarna utgörs av fartygs-/båtlämningar. Dessa är dock inte granskade i fält så dess status är oklar. Underlaget i Kulturmiljöregistret för de lämningar som ligger i Österåkers kommun är mycket bristfälligt med oklara beskrivningar och oklar antikvarisk status. Registerposterna är direkt tagna från migreringen av SjöMIS (Sjöhistoriska museets och Sjöfartsverkets Maritima Informationssystem) till Kulturmiljöregistret och har inte kvalitetssäkrats. Marinarkeologiska lämningar i Värmdö kommun har dock kvalitetssäkrats avseende de uppgifter som finns i Kulturmiljöregistret (Ternström 2021). Den stora mängden öar med flikiga strandlinjer i anslutning till farleder har erbjudit skyddade hamnlägen för fartyg. Detta borde avspegla sig i marina lämningar såväl under vatten som på land. Möjligheten att vrak eller andra submarina lämningar finns representerade i området bedöms som stort.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande bärande uttryck:

- Välbevarat kulturlandskap med för skärgården typiskt småbruk med välbevarade bymiljöer och omkringliggande åker- och ängsmarker.
- Bylägen i koppling till skyddade vikarna och i anslutning till odlingsmarken med byggnadstyper som visar på skärgårdsbyarnas mångsyssleri och organisation med sjöbodar, båthus och bryggor.
- Den äldre bebyggelsen präglas av 1800- och 1900-talets byggnadskick, rödmålade med vita snickerier.
- Träskö kvarn invid Träsköfjärden.
- Hamnlägen och ångbåtsbrygga.
- Lotsplats.
- Farleder med koppling till Kung Valdemars segelled.
- Skärgårdssamhällen med samhällsanknuten bebyggelse på Ingmarsö och Finnhamn.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Miljöbalken

4 kap. 1-2, 4 §§ MB: Riksintresse avseende samlade natur- och kulturvärden för turism och friluftsliv– Området: Kustområdena och skärgårdarna i Södermanland och Uppland från Oxelösund till Herräng och Singö. Området utgör riksintresseområde för de samlade natur- och kulturvärdena med särskild hänsyn till turismen och friluftslivet främst det rörliga friluftslivet. Riksintresset är stort till ytan och berör i denna del Österåker och Värmdö kommun.

7 kap. 4 § MB: Naturreservat: Äpplarö, Finnhamn, Kålgårdsön, Hjälmö-Lådna, Norrgårdsön, Karklö, Gällnö.

7 kap. 9 § MB: Kulturreservat: Brottö skärgårdsjordbruk.

Av Miljöbalkens 12 kap. 6 § framgår att allmän anmälningsplikt gäller för den som ska bedriva en verksamhet eller utföra en åtgärd som väsentligt kan komma att ändra naturmiljön. Även i tveksamma fall bör en anmälan göras.

Kulturmiljölagen

2 kap. Fornlämningar: 5 fornlämningar är kända inom området. Flera lämningar har felaktig antikvarisk bedömning. Stor koncentration av fartygslämningar och sannolikt finns en stor mängd vrak som ännu inte påträffats.

För kännedom

Området är även av kommunalt intresse. Ingmarsö-Husarö är utpekad som särskilt värdefull bebyggelsemiljö enligt 8 kap. 13 § Plan- och bygglagen i Österåkers kommuns kulturmiljöprogram ”I Roslagen” (1998). Svarö-Gällnö-Hjälmö är utpekad som särskilt värdefull bebyggelsemiljö enligt 8 kap. 13 § Plan- och bygglagen i Värmdö kommuns kulturmiljöprogram Skärgårdsbygd (2014).

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser och arkeologiska utredningar tas fram vid åtgärder inom området som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag samt i koppling mot omgivningen vid visuell påverkan.

- Området ska fortsatt präglas av det välbevarade kulturlandskapet, där höga- och ytkrävande anläggningar undviks inom området.
- Invid Träsköfjärden ska väderkvarnen fortsatt utgöra ett landmärke.
- Koncentrationer av lämningar under ytan ska skyddas mot åtgärder som påverkar botten.
- Det finns indikationer i området som tyder på att en arkeologisk utredning bör tas fram vid exploatering.

Exempel på värden och uttryck

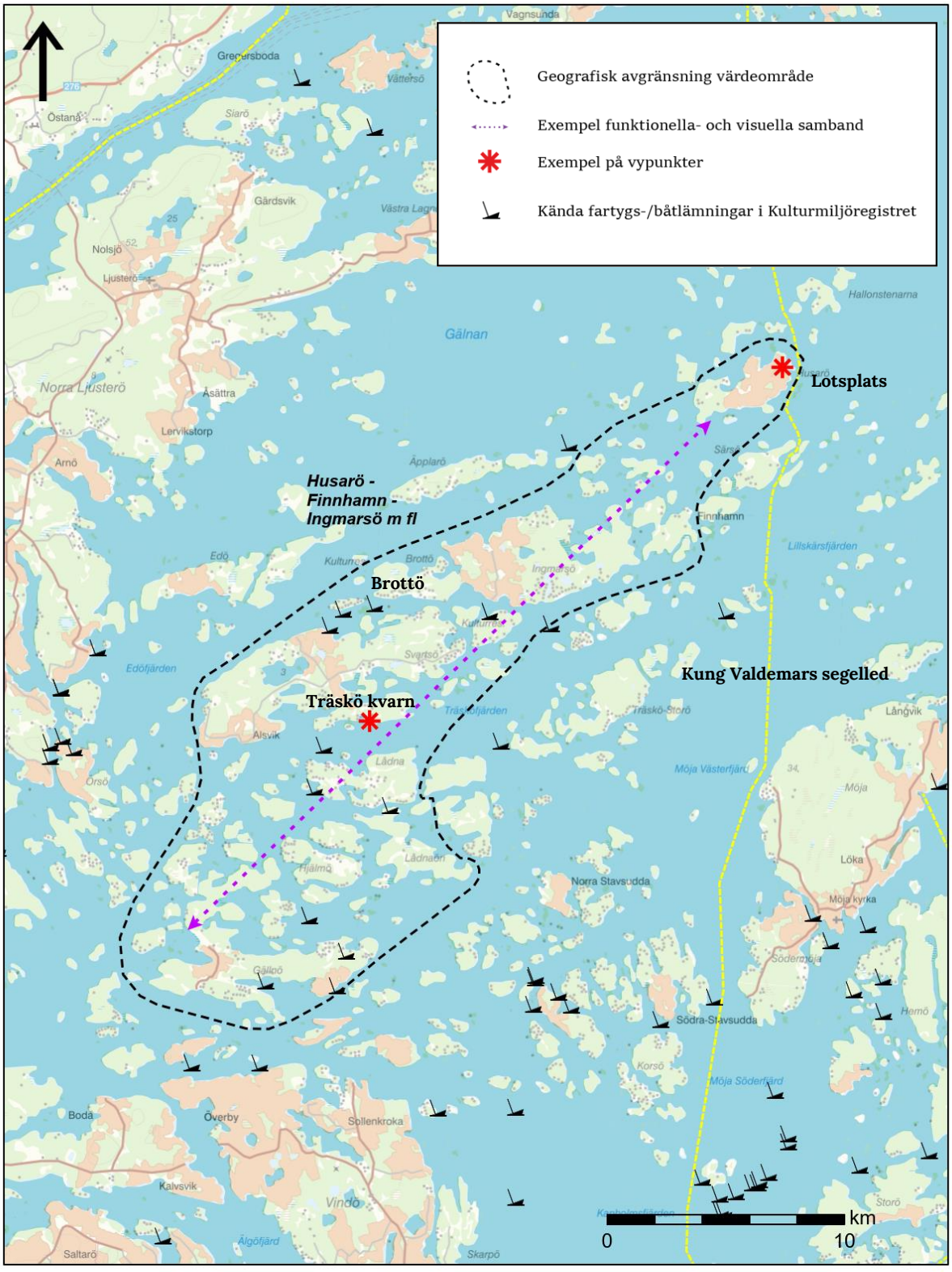

Karta värdeområde

Husarö-Finnhamn-Ingmarsö-
Svartö-Lådan-Gällnö

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Sandhamn–Möja–Svartlöga–Rödlöga–Ytterskärgården med Svenska Högarna

Stockholms län

Sammanfattning

Berättelse

Kust- och skärgårdsmiljö med bland annat Möja, Harö, Svartlöga och Rödlöga i Stockholms skärgård som präglats av skärgårdens mångfasetterade ekonomi, främst baserad på jakt och fiske, men även på boskapsskötsel och jordbruk. Många samhällsfunktioner – miniatyrsamhälle. Betydelsen av den säsongsvisa jakten och fisket i ytterskärgården för skärgårdsbefolkningens försörjning från medeltiden till in på 1900-talet, ett regionalt särdrag för Stockholms och mellersta Östersjöns skärgårdar.

Farleds- och kommunikationsmiljö i ytterskärgården med skärgårdssamhället Sandhamn som genom sitt strategiska läge vid en av segellederna vid Stockholm sedan åtminstone 1700-talet varit lots- och tullstation samt plats för befästningar och den yttersta samhällsutposten mot Östersjön. Vidare Svenska Högarnas fyr- och lotsplats som utpost mot öster.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Kommunikationsmiljö
- Farledsmiljö
- Sommarnöjesmiljö
- Fästnings- och skansmiljöer

Karaktär och värdebärare

Välbevarade skärgårdsbyar på Möja, Harö, Svartlöga och Rödlöga med för skärgårdsbyarna typiska komponenter. Ytterskärgårdens jakt- och fiskeområden kring bland annat Svenska Högarna, Gillöga, Björkskär och Stora Nassa. De funktionella och visuella kopplingarna mellan skärgårdsbyarna på Möja, Harö, Svartlöga och Rödlöga och ytterskärgårdens jakt- och fiskeplatser som uttrycks genom bland annat platsnamn, bebyggelse och lämningar. Vattnet som farled med koppling mot sjömärken och fyrar samt maritima fartygs-/båtlämningar. Lotsverksamhet med lotsplats och lotsvägar med koppling till farleder och sjömärken. Sandhamns samhälle med dess olika funktioner i Skärgården. Militär närvaro med anläggningar och lämningar från olika tider.

Allmänt om hänsynsbehov

Bärande värden och uttryck inom värdeområdet kopplade till olika berättelser ska fortsatt vara tydligt utläsbara i landskapet. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika uttryck särskilt ska värnas.

Kartillustration

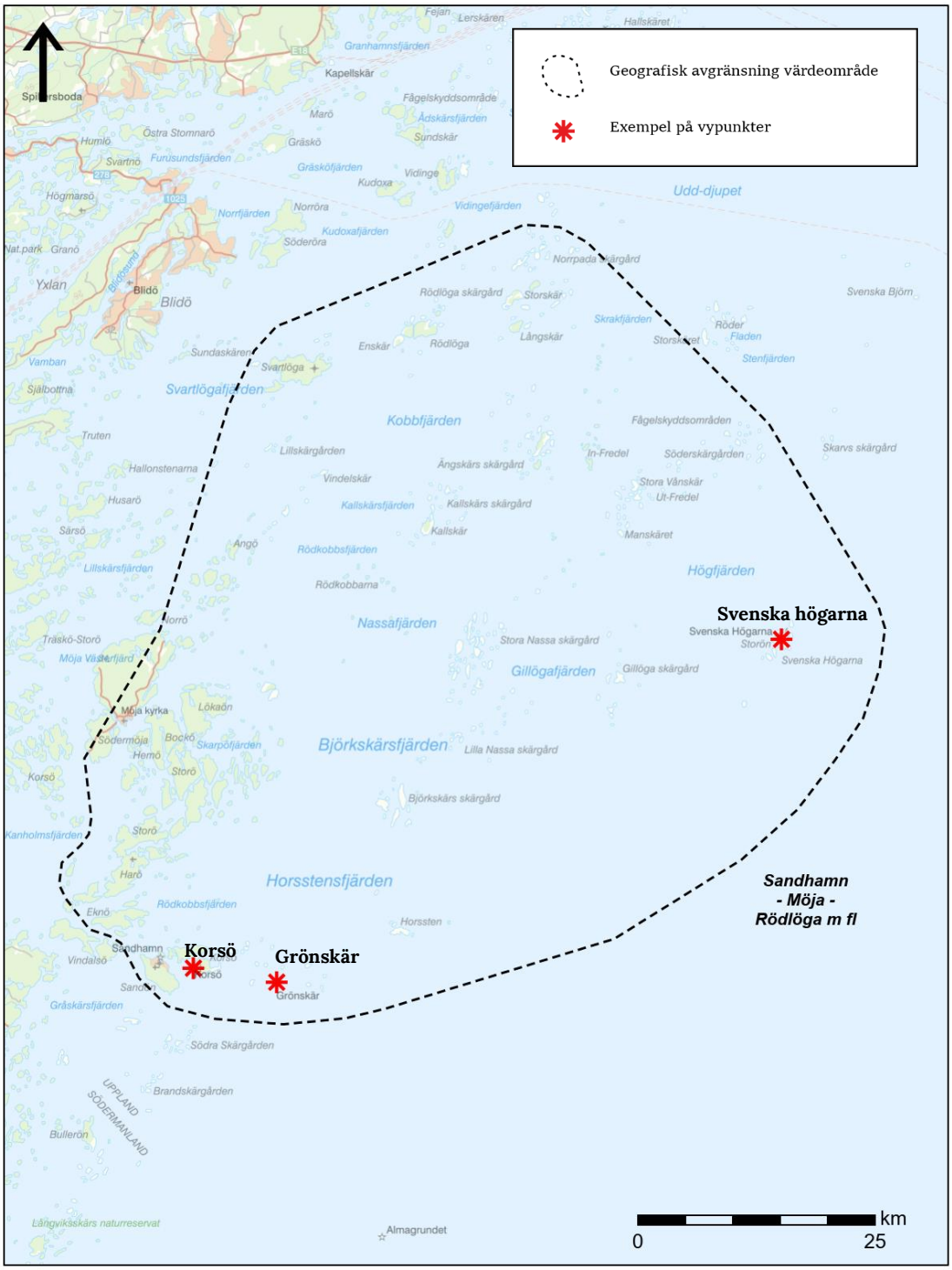

Karta värdeområde

Sandhamn-Möja-Svartlöga-Rödlöga-Ytterskärgården

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse

Området representerar på ett pedagogiskt sätt skärgårdens bärande berättelser, med skärgårdsbyar och ytterskärgårdens jakt- och fiskevatten, farleds- och kommunikationsmiljöer med verksamheten kring lotsare, sjömärken för navigation och farlederna med lämningar efter förlista fartyg samt den militära närvaron i skärgården. Vidare skärgården som semesterparadis med sommarnöjen och 1900-talets sportstuge- och fritidshus, där mycket av tidigare bebyggelse kopplad till kust- och skärgårdsmiljön fått ny användning som sommarbostäder.

I ytterskärgårdens mellersta delar med Rödlöga-Svartlöga ögrupper i norr Möja och Harö med sina öar kobbar och skär i väster, Sandhamn-Grönskär i söder och de yttersta skären i öster med svenska högarna och omgivande skärgårdar med kobbar och skär kan man utläsa skärgårdens tydligaste berättelser. Miljön i ytterskärgården präglas av havet och små karga öar och skär som spolats släta av vågorna under lång tid. Vegetationen är gles och präglas av buskar och gräs. På de större öarna finns områden med gräsmarker samt björkar, martallar och enar. Svenska Högarna utgör den yttersta utposten mot det öppna havet och Sveriges nationsgräns.

Kust- och skärgårdsbyar och ytterskärgårdens jakt- och fiskeplatser

Ögruppen med Möja och Harö i sydöst och ögruppen med Svartlöga-Rödlöga i norr har präglats av det mångsidiga näringsfång som följt av de speciella topografiska förutsättningarna och de bosättningsmönster detta skapat alltsedan medeltiden. Här har ytterskärgårdens kobbar och skär utnyttjats för jakt och fiske. De små kobbarna och skären i ytterskärgården utgjorde en del av skärgårdsbyarnas säsongsfiske och jaktplatser, där exempel på säsongsfiskelägen är Stora- och Lilla Nassa, Björkskär, Horssten, Grönskär och ögruppen Fredlarna.

Möja kan antas ha varit befolkad åtminstone sedan 1200-talet och de mindre, nordligare öarna Svartlöga och Rödlöga under 1400-talet respektive 1500-talet. Det har varit öarnas topografiska förutsättningar som utgjort förutsättningarna för deras utveckling. De topografiska förutsättningarna för åkerbruk var dåliga på de bergiga öarna, och jordbruket var baserat på boskapsskötsel med kor, getter och får - endast mindre ytor nyttjades till åkerbruk. Tillgången på foderbärande utmarker var god och gav möjlighet till boskapsskötsel. Både huvudöarna där byarna låg lokaliserade och övriga öar i arkipelagen användes till bete- och ängsmarker, något som märks i ortnamnen än idag, till exempel på Lökaön där norra delen av ön benämns Ängsdelen och den södra Betesdelen. Speciellt för Rödlöga är att det inte bedrevs något jordbruk jämte boskapsskötseln. Huvudnäringen var dock fiske och jakt på säl och sjöfågel, både för husbehov och för avsalu till Stockholmsmarknaden.

Bebyggelsen kopplad till bymiljöerna speglar skärgårdens historia och dess

mångsyssleri. I byarna med koppling till hamnlägen finns ett stort antal sjöbodar, båthus, bostads- och ekonomibyggnader, gistgårdar, rester av ett småskaligt jordbrukslandskap, ortnamn på platser som vittnar om det historiska näringsfånget.

En del av det differentierade jordbruket i skärgården var jakt- och fisket som är typiskt i ytterskärgården. Det var framför allt strömming och torsk man fiskade i ytterskärgården. Fångsten använde man själv men bytte även till sig andra varor. Jakt och fångst var också en viktig del i ekonomin. Det ovan nämnda vittnar om ytterskärgårdens viktiga strömmingsfiske och vattnen i havsbandet utgjorde fram till 1400-talet allmänning där alla kunde fiska, förutsatt att man betalade skatt till staten. Skatten upptogs i natura av hamnfogden. Svenska Högarna var ett viktigt säsongsfiske i Stockholms skärgård från medeltiden och fram till början av 1700-talet. Fisket reglerades enligt stadgan från Huvudskär. Stadgan kom till på kungligt initiativ men kan antas bygga på redan etablerade traditioner. Stadgan gällde i stort fram till mitten av 1800-talet, då kronan sålde sina kronohamnsfisken. Exempel på andra kronohamnsfisken i området är Grönskär, Lilla Nassa och Fredlarna. Med en ny fiskeristadga år 1852 upphävdes de tidigare hamnstadgorna i ytterskärgården.

Runt om på öarna finns lämningar efter det omfattande säsongsutnyttjandet. Tomtningar och husgrunder från olika tidsperioder, båtlänningar och begravningsplatser speglar kontinuiteten i användandet genom århundraden. Etableringen av fiskelägena utgick från skyddade hamnlägen, men även från de bästa fiskeplatserna. Bra fiskeplatser och farleder markerades med enslinjer och rösen, av vilka flera finns kvar än i dag. Goda fiskeplatser och fångstanordningar markerades ibland även i lantmäteriakter.

Kommunikation- och farled

Området har varit en viktig plats för kommunikation där vattenvägarna varit de viktigaste kommunikationslederna. Stockholms skärgård är svårnavigerat med många grund, klippor och skär vilket idag syns spår av på olika sätt i landskapet både på land och på havets botten. Lotsverksamheten har varit en viktig verksamhet ute i skärgården och haft en stor betydelse i området och syns på flera platser genom bebyggelse och olika typer av sjömärken och lotsvägar. Vid Sandhamn möts Sandhamnsleden och Landsortsleden, som sträcker sig från Landsort och Danziger gatt i söder.

I ytterskärgården ligger Svenska Högarna med huvudön Storön som är bebodd året runt med en samlad bebyggelse, som domineras av en fyr och master för väderobservationer och gränskontroll. På ön finns även en muromgärdad kyrkogård med klockstapel och lämningar efter ett kapell, vilket flyttades hit från Rådmansö på 1600-talet och stod där till år 1760. Med lotsar och fyrvaktare har Svenska Högarna haft bofasta sedan mitten av 1800-talet. För båtar och fartyg som närmade sig kusten var det svårt att urskilja de olika öarna och skären när man närmade sig kusten. De små sjömärkena för det kustnära fisket och sjöfarten upptäcktes ofta för sent, något som ledde till flera förlisningar.

Vanlig verksamhet för skärgårdsbefolkningen blev att arbeta som lotsare och vid Svenska Högarna anlitades lotsare från slutet av 1700-talet och fram till år 1905. En av lotslederna gick från Svenska Högarna förbi Fredlarna in till Rödlöga.

Vid 1800-talets mitt byggdes en båk på Storön och år 1874 uppfördes Heidenstamfyren. Vid samma tid uppfördes bostadshus för fyr- och lotspersonal. Under andra världskriget rådde landstigningsförbud på hela Svenska Högarna och när det upphörde år 1958 var ön i princip avfolkad. År 1968 automatiserades fyren och från senare delen av 1900-talet drivs en väderstation på platsen. Väder- och gränsövervakningsmasterna är tydliga landmärken på Svenska Högarna.

Sandön söderut från Svenska Högarna låg strategiskt vid den kortaste inomskärsleden till Stockholm för fartyg österifrån. I alla fall sedan 1600-talet tjänstgjorde fiskebönderna från Eknö som lotsare i Sandhamnsleden. Från ett skyddat hamnläge på Sandöns norra sida kunde lotsarna snabbt nå ut till skeppen och från Sandfältet, den högsta punkten ovanför hamnen fanns en utkiksplats. Först fungerade ett träd som utkikspost men senare en ställning som på 1960-talet ersattes av ett torn. Segelleden går på Sandöns norra sida, genom sundet mellan Sandön och nuvarande Telegrafholmen. Numera går de stora fartygen söder om Sandön eller norr om Korsö och Kroksö-Björkö.

Som på andra platser i skärgården såsom Dalarö och på Öja etablerades tull-verksamhet jämte lotsningen. Medan det längs leden Landsort-Dalarö-Stäket fick gå handelsfartyg var leden förbi Sandöhamn fram till slutet av 1600-talet endast tillåten för kronans fartyg. När förbudet hävdes mot slutet av 1600-talet ökade behovet av lotsare i Sandhamnsleden. Sandhamn blev även en ankrings-plats för de stora segelfartygen som låg i hamn och inväntade bra väder.

Stockholms skärgård drabbades hårt av rysshärjningarna år 1719 och Sandhamnsön var inget undantag. Bebyggelse kom dock att uppföras på nytt av tullen. År 1726 fick ön en stationär tullstation. Lotsningen blev succesivt en huvudnäring för bönderna på Eknö som tidigare haft det som bisyssla. Sandhamn utvecklades till ett lots- och tullsamhälle. En by med små timrade boningshus etablerades kring ankringsvikens västra del, där också en sjökrog hade uppförts på 1670-talet. Här fick husen skydd från nordliga vindar av Telegrafholmen (då Ekholmen) och av den vid hamninloppet utskjutande klippudden ”Slangen” som på 1600-talet var befäst med en skans.

De äldre husen, som tillhört lotsar, fiskare, hantverkare och skeppare är låga och faluröda, ofta med breda vindskivor. Bakom värdshuset ligger en ryggås-stuga som sägs vara ett av Sandhamns äldsta hus. En annan ålderdomlig bygg-nad är Karolinas i gropen, en enrumsstuga vid Mangelbacken. I byn finns fortfarande bodar och före detta fähus som berättar om äldre näringsfång, samlade vid Mangelbacken. Vid byns norra sida ligger sjöbodar och enkla bryggor.

Fyrarna i kustbandet blev ett viktigt komplement till olika sjömärken i skärgården och på Korsön vid inloppet till Sandhamn uppfördes en fyr år 1757 efter ritningar av en av dåtidens kända arkitekter Carl Hårleman. I fyren installerades världens första rörliga fyrljus år 1768 och den var i bruk till 1881 då den ersattes av Sandhamns fyr. Utanför Korsön och Sandhamn ligger Grönskär som under 1600-talet hade en kummel i trä, vilket år 1770 ersattes av en 11 meter hög koleldad fyr även den ritad av en av tidens kända arkitekter Carl Fredrik Adelcrantz. Grönskärs fyr avvecklades år 1961 och ersattes av Revengegrundets fyr. År 1964 överläts marken till Skärgårdsstiftelsen och år 1984 även själva fyren. År 1995 genomfördes en renovering där fyrtornet återställdes i ursprungligt skick och år 2000 tändes fyren på nytt. Fyren kallas även för Östersjöns drottning. Grönskärs fyr blev byggnadsminne år 1994. På Grönskär finns även ett antal fiskebodar och en fyrvaktmästarbostad.

Militär miljö

Det finns en tydlig militär närvaro i skärgården, som sista utpost mot det öppna havet. Runt om i skärgården finns ett flertal skansar. Sandhamns skans finns markerad på en geometrisk avmätning år 1630. Sydväst om Korsö ligger Skanskobben där det år 1789 byggdes en skans, då med 11 kanoner för att försvara inloppet till farleden (L2017:1223 och L2017:525). Skansen byggdes av besättningen på fregatten Svenska Örn.

År 1937 övertogs Korsöns fyr av kustartilleriet som här placerade eldledningsutrustning för batterier som ingick i spärren Korsö som var en del av havsbandslinjen - en försvarslinje i Stockholms skärgård som anlades mellan åren 1933 och 1945. Spärren Korsö hade till krigsuppgift att försvara inloppen till Stockholm förbi Sandhamn.

Marinarkeologi

Inom området finns 77 kända fartygs-/båtlämningar (vrak) i Kulturmiljöregistret. Av dess utgör 13 fornlämningar, 10 övriga kulturhistoriska lämningar och 54 saknar antikvarisk bedömning. Underlaget i Kulturmiljöregistret är mycket bristfälligt med oklara beskrivningar och oklar antikvarisk status. Registerposterna är direkt tagna från migreringen av SjöMIS (Sjöhistoriska museets och Sjöfartsverkets Maritima Informationssystem) till Kulturmiljöregistret och har inte kvalitetssäkrats. Området berör Norrtälje, Värmdö och Österåker kommuner. Underlaget för fartygslämningar i Kulturmiljöregistret för Värmdö kommun har nyligen kvalitetssäkrats och bland annat har antikvarisk bedömning uppdaterats efter rådande praxis. Däremot har inte kvalitetssäkring gjorts för materialet för Österåker och Norrtälje kommun vilket gör materialet svårt att analysera som helhet. I Sjöfartsverkets data finns ytterligare ett 20-tal vrak, vilka förstärker bilden. En översiktlig analys av de kända vraken i området visar dock att den stora merparten är förlisningar mellan ca år 1800 och år 1900. Ett flertal ångfartyg och fraktskutor finns representerade i materialet. Det framgår även att ett par av de fornlämningar som är kända har förlist efter år 1850 och ska med nuvarande praxis inte utgöra fornlämning.

Inom området finns vrak vid de flesta mindre öar. Detta kan ses som ett resultat av de svårnavigerade vattnen i Stockholm skärgård. Störst koncentration av vrak finns runt Svenska Högarna och Sandhamns skärgårdar. Vid Svartlöga finns inga kända vrak och vid Rödlöga endast ett fåtal. Förvånansvärt få finns vid Möja. Möja passeras av flera farleder och även Kung Valdemars segelled och har varit ett nav i skärgården under lång tid, varför ett större antal vrak kan förväntas vid närmare undersökningar. Möjligheten att vrak eller andra submarina lämningar finns representerade i området bedöms som stort.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för området består av följande bärande uttryck:

- Stora öppna fjärden med långa vyer ut mot det omgivande landskapet där ytterskärgårdens olika berättelser tydligt kan utläsas inom området. Där Möja, Harö, Svartlöga och Rödlöga visar på ytterskärgårdens differentierade jordbruk i ytterskärgården med funktionell- och visuell koppling mot ytterskärgårdens viktiga jakt- och fiskeplatser. Här är farleds- och kommunikationsmiljö och den militära närvaron i skärgården tydlig i ytterskärgården. Vidare skärgården som semesterparadis med Sandhamn och där tidigare skärgårdsbebyggelse blivit föremål för semesterbostäder
- Vattnet som farled i koppling till förlista fartyg och sjömärken.
- Från kustbandet skapas tydlig siluettverkan där fyrarna på Svenska Högarna och Grönskär blir tydliga landmärken från farlederna.

Kust- och skärgårdsmiljö (differentierat jordbruk)

- Ytterskärgårdens jordbruksbebyggelse med bymiljöerna på Möja, Harö, Svartlöga och Rödlöga med för skärgården typiska uppdelningen mellan sjöviste och gårdsbebyggelse. Tät gårdsbebyggelse med träpanel inne i de skyddade vikarna och i anslutning till odlingsmarken med byggnadstyper som visar på skärgårdsbyarnas mångsyssleri och organisation med sjöbodar, båthus och bryggor.
- Tät, oregelbunden bebyggelse i centrala Sandhamn med små tomter och slingrande stigar. Större tomter och mer regelbundet vägnät, söder och väster om den gamla bykärnan. Bebyggelsen är uttryck för olika berättelser och utveckling.
- Spåren av fiskenäringen i form av gistgårdar, ortnamn och sjöbodar.
- I kustbandets ytterskärgård ligger utspridda bodar för jakt och fiske från 1900-talet och i viss utsträckning 1800-talet på öar och skär med vindpinad karaktär och fria siktlinjer.

- Ute på skären och öarna inom ytterskärgårdens jakt- och fiskeområden finns rester efter husgrunder, tomtningar, labyrinter och andra lämningar efter säsongsfiskarna i olika tider.
- De funktionella och visuella kopplingarna mellan skärgårdsbyarna på Möja, Harö, Svartlöga och Rödlöga och ytterskärgårdens jakt- och fiskeplatser som uttrycks genom bland annat platsnamn, bebyggelse och lämningar.

Kommunikation- och farledsmiljö

- Farleder och lotsleder i området kopplade till sjömärken, fyr- och lotsplatser.
- Fyrmiljöerna: Heidenstamfyren på Storön med tillhörande bostäder för fyrpersonal. Korsö fyr och Grönskär med fyr och tillhörande bebyggelse.
- Hamnanläggningen med bodar och bryggor på Storön.
- Lotsverksamheten med lotsstationer, utkiksplatser kopplade till farleden.
- Fartygs-/båtlämningar med koppling till farleder och hamnlägen.
- Spår av förtöjningar, sjömärken, sjökrogar, skansar/befästningar och fyrar.
- I Sandhamn finns rester av tull- och lotsverksamhet, tullhuset med tillhörande byggnader och park (byggnadsminne), fyrhus, lotsbrygga och lotsutkik. Lotsåldermannens hus och andra lotsstugor i byn från byns bildande fram till sekelskiftet år 1900.

Militär närvaro

- Militära miljöer på Korsö med fyr och militära lämningar och Skanskobben, plats för skans.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Miljöbalken

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården - Möja-Bockö-Lökaö [AB 616].

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården - Sandhamn-Grönskär [AB 616].

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården - Ytterskärgårdens jakt- och fiskeplatser [AB 612].

4 kap. 1-2, 4 §§ MB: Riksintresse avseende samlade natur- och kulturvärden för turism och friluftsliv– Området: Kustområdena och skärgårdarna i Södermanland och Uppland från Oxelösund till Herräng och Singö. Området utgör riksintresseområde för de samlade natur- och kulturvärdena med särskild hänsyn till turismen och friluftslivet främst det rörliga friluftslivet. Riksintresset är stort till ytan och berör i denna del Värmdö kommun.

7 kap. 4 § MB: Naturreservat: Storö-Bockö-Lökaö samt Stora Nassa naturreservat samt flertalet mindre naturreservat.

Av Miljöbalkens 12 kap. 6 § framgår att allmän anmälningsplikt gäller för den som ska bedriva en verksamhet eller utföra en åtgärd som väsentligt kan komma att ändra naturmiljön. Även i tveksamma fall bör en anmälan göras.

Kulturmiljölagen

2 kap. Fornlämningar: 53 fornlämningar är kända inom området. Stor koncentration av fartygslämningar Svenska Högarna och Sandhamn.

3 kap. 1 § Enskilda byggnadsminnen:

- Grönskärs fyrplats
- Sandhamns fyrplats

4 kap.1 § Kyrkliga kulturminnen:

- Sandhamns kapell

För kännedom

Delar av området är även av kommunalt intresse. Ytterskärgården och Eknö är utpekad som särskilt värdefull bebyggelseområden enligt 8 kap. 13 § Plan- och bygglagen i Värmdö kommuns kulturmiljöprogram Skärgårdsbygd (2014).

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser och arkeologiska utredningar tas fram vid åtgärder inom området som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag samt i koppling mot omgivningen vid visuell påverkan.

- Det öppna vattenrummet behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband. Nedläggning av kablar kan vara möjlig om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.
- De visuella och funktionella kopplingarna mellan skärgårdsbyar och ytterskärgårdens säsongsfiskelägen ska värnas.
- Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen för skärens svårnavigerade vattenområden och för sjömärkens, lotsutkik och lotsplatsers viktiga funktion och samband.
- Det finns behov av att ta fram siktlinjeanalys för värdeområdet för att bedöma påverkan på bärande värden och uttryck i förhållande till åtgärden avseende högresta anordningar och ytbaserade anläggningar.
- Värna förståelsen av Telegrafholmen som plats för 1800-talets optiska telegraf med den obebyggda telegrafhöjden på ön.

- Förvånansvärt få vrak finns vid Möja. Möja passeras av flera farleder och även Kung Valdemars segelled och har varit ett nav i skärgården under lång tid, varför ett större antal vrak kan förväntas vid närmare undersökningar.
- Inom förlisningstäta områden ska åtgärder undvikas som kommer i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar.
- Det finns indikationer i området som tyder på att en arkeologisk utredning bör tas fram vid exploatering.

Exempel på värden och uttryck

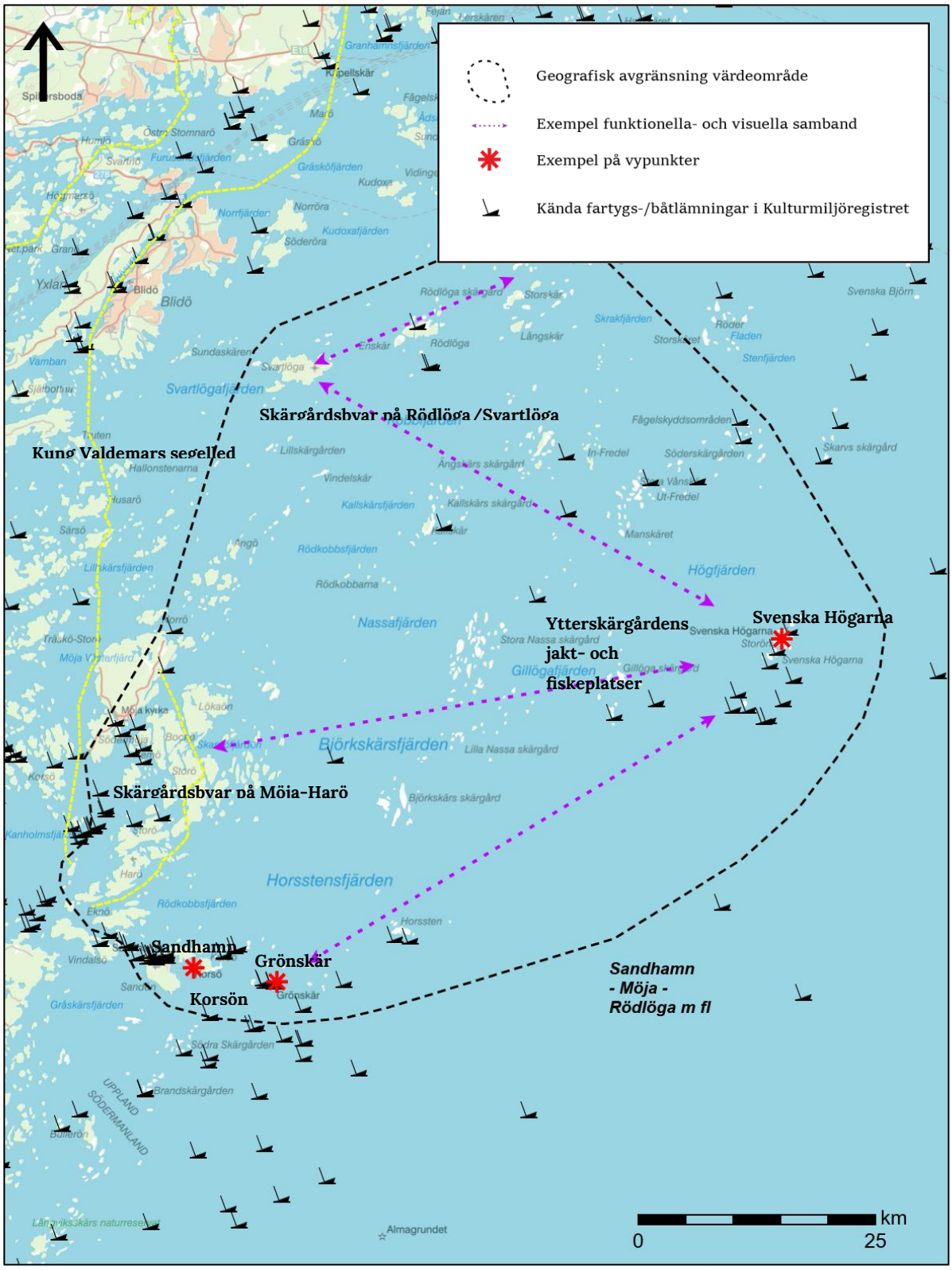

Karta värdeområde

Sandhamn-Möja-Svartlöga-Rödlöga-Ytterskärgården

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Dalarö-Jutholmen

Stockholms län

Sammanfattning

Berättelse

Farledsmiljöer, strategiskt belägen utmed segelleden mot Stockholm från söder, av betydelse för försvaret och för kontroll av handel och sjöfart. Sträcker sig över ett långt tidsspann från medeltid fram till 1900-talets början.

Dalarö *sommarnöjemiljö* utvecklad under 1800-talets slut ur den tidigare bebyggelsen. Där miljön som helhet och enskilda byggnader på ett tydligt sätt kan berätta om denna tid.

Miljötyper

- Kommunikationsmiljö
- Farledsmiljö
- Militära miljöer
- Fästnings- och skansmiljö
- Sommarnöjesmiljö
- Fornlämningskoncentration

Karaktär och värdebärare

Dalarö samhälle med hamn- och bebyggelsemiljö. Societetshus, hotell och sommarvillor som avspeglar den fashionabla sommarorten. Jutholmen med sin täta småskaliga bebyggelse. Lotsberget och Amerikaberget med vida utblickar längs med farleden och Jungfrufjärden. Dalarö skans och tillhörande anläggningar på Kycklingön. Maritima lämningar kopplade till sjöfarten.

Allmänt om hänsynsbehov

Dalarö skeppsvraksområde är skyddat idag. Dalarö som farleds- och sommarnöjesmiljö med koppling mot omgivningen med Jutholmen och Dalarö skans fortsatt vara läsbar. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika uttryck ska särskilt värnas.

Kartillustration

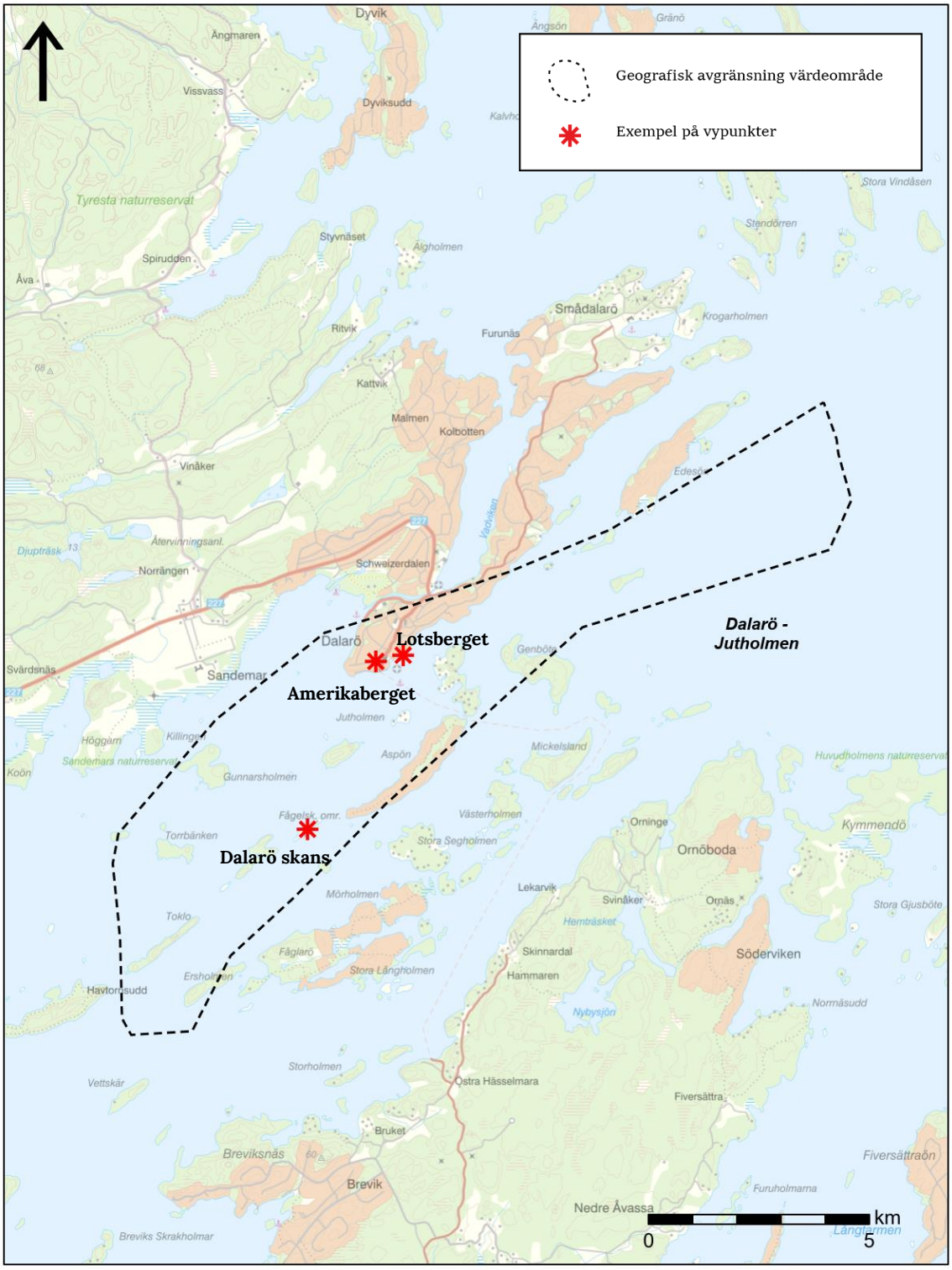

Karta värdeområde

Dalarö-Jutholmen

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Dalarö-Jutholmen-Dalarö skans

Farledsmiljö och strategiskt viktig för försvar - Dalarö vid farleden till Stockholm och Mälaren

I den södra delen av Stockholms skärgård ligger Dalarö, en ö som sträcker sig i nord-sydlig riktning och skärmas av från fastlandet genom Dalarökanal. Strax utanför Dalarö i farleden ligger den lilla ön Jutholmen som sedan 1600-talet varit en strategisk plats för den svenska lotsnäringen.

Det strategiska läget vid inloppet till Stockholm har bidragit till att platsen allt sedan 1200-talet varit en viktig kommunikationsknutpunkt. Seglingsleden förbi Dalarö har allt sedan förhistorisk tid varit huvudfarleden in till Stockholm och Mälaren. Detta ledde till att många fartyg lade till vid Dalarö och redan från 1500-talet fanns en lotsverksamhet på Dalarö. Många av lotsarna kom att bosätta sig på Jutholmen, en ö som ligger strax utanför Dalaröhamn, öster om Dalarö mitt i farleden där fartygen passerade.

Under 1500-talet kommer Dalarö att bli hemmahamn för landets örlogsflotta som inrättades av kung Erik XIV. Utanför Dalarö på Rotholmen lät kungen även inrätta ett mindre reparationsvarv på 1560-talet för sina fartyg. Från 1600-talet börjar Dalarö hamn spela en allt viktigare roll för både försvaret och sjöfarten. Det strategiska läget vid inloppet till Stockholm bidrog till att flottan blev regelbundet förlagd vid Dalarö och vid början av 1600-talet beslöt dåvarande kung Gustaf II Adolf att uppföra försvarsanläggningar vid Dalarö och Sandhamn.

Vid Dalarö uppförs en skans på den udde som idag kallas Skansberget, norr om Lotsberget och samhället. Vid mitten av 1600-talet uppfördes den nuvarande skansen på en mer strategisk plats mitt i inloppet mot Dalarö, söderifrån på ön Stockskäret. Detta var under Sveriges stormaktstid och det fanns ett ökande behov av tillförlitliga försvarsanläggningar i landet. I samband med finska kriget år 1808 upprustades anläggningen och räknades sedan som en av rikets fasta försvarsanläggningar fram till 1854 varefter garnisonen och bestyckningen fördes över till Vaxholm dit en ny fästning uppfördes.

År 1636 omorganiseras Sveriges tullväsende och Tullväsendet i Sverige bildades och ett nytt system inrättades med inloppstationer. Vid Dalarö förlades inloppsstationen för Stockholm, Stora sjötullen och med detta blir Dalarö Sveriges viktigaste tullplats. Omkring 50 år senare, år 1667 införs en ny sjölag, vilken innebar att sjöfarten ålades att anlita lots. Detta medförde att lotsväsendet förändrades med en fastare och större organisation och Dalarö i farleden blir en naturlig lotsplats. Från 1600-talet växer därmed Dalarö till ett lots- och tullsamhälle med tullkammare, flera sjökrogar och lotsstation. På Jutholmen placerads lotsstation år 1676. Holmens strategiska läge strax söder om Dalarö gjorde ön till en idealisk plats för en lotsstation. Snart tillkom även

en tullstation och en krog. Befolkningen på ön växte snabbt. År 1688 fanns 11 lotsar på ön och år 1708 fanns 19 lotsar på ön. Lotsstationen på Jutholmen blev snabbt den största lotsstationen i Stormaktssverige

År 1719 brändes Dalarö av ryssarna. Kyrkan från 1650-talet undgick branden och används alltjämt. På Jutholmen däremot klarade sig stora delar av ön från eldhärjningarna på grund av närheten till Dalaröskans då risken för motangrepp var större. Cirka 40 år efter rysshärjningarna bodde enligt mantalsräkningen från år 1757 162 personer på Dalarö i koppling till Fiskarhamnen och intilliggande ön Jutholmen. Av dessa personer arbetade 59 inom tullen och 89 inom lotsväsendet.

Dalarös bebyggelse är under 1700-talet koncentrerad till Fiskarhamnen och bebyggelsen från denna tid bestod av små timmerstugor, varav endast ett fåtal finns bevarade idag. Befolkningen ökar stadig under århundradet och vid 1800-talets början hade Dalarö samhälle vuxit till närmare 600 invånare och utvecklats till södra skärgårdens största samhällen.

Tull- och lotsverksamheten på Dalarö har varit dess ryggrad och verksamheten har växt ända in på 1900-talet. År 1928 avvecklas tullverksamheten på Dalarö, däremot kvarstod en så kallad kustpostering som var en del av kustbevakningen. I och med detta avslutades ett viktigt kapitel i Dalarös mångåriga historia som tull- och lotssamhälle vid Stockholms inlopp. Bebyggelse som påminner oss om denna tid är Tullhuset uppfört år 1788, lotsvaktstugan som uppfördes år 1891 nere vid Fiskarhamnen och invid lotsvaktarstugan ligger tulluppassningshuset från senare delen av 1800-talet i tidstypisk schweizerstil. Lotsberget som ligger norr om hamnen användes av Dalarös lotsar för att bevaka lotssökande fartyg. Signalmasten på Lotsberget användes för att signalera vindstyrka och vindriktning. På Besökarberget, senare kallad Amerikaberget hade tullarna sin utkikspost.

”Anders Franzéns sjöbod” i Fiskarhamnen har koppling till det marinarkeologiska temat. Sedan 1990 finns här Anders Franzéns museum. Anders Franzén är känd för att ha upptäckte platsen där regalskeppet Vasas förliste.

Sommarnöjsepoken

Dalarö har under flera hundra år utvecklats till ett tull- och lotssamhälle vid farleden in till Stockholm. Ett helt nytt kapitel i samhällets historia börjar med att Djurgårdsbolagets ångfartyg ”Aegir” år 1852 börjar åka reguljära turer mellan Stockholm och Dalarö. I Dalarö samhälle och på natursköna platser runt ön började en sommarnöjesbebyggelse att etableras, med stora trävillor med glasverandor och rikt smyckade med snickarglädje. Stockholms skärgård blir nu en plats för välbärgade stockholmare att komma iväg från stadens smuts och trängsel, för att under några sommarmånader njuta av frisk luft, bad- och friluvsliv och societetslivet. I början hyrde dessa sommargäster på Dalarö in sig hos lokalbefolkningen, med tiden började man även köpa fastigheter och bygga

egna sommarnöjen. Redan in på 1870-talet var Dalarö en känd bad- och sommarort i Stockholm och Sverige. Dalarö blev ett självklart sommarparadis för flera av tidens kändisar inom Stockholmssocieteten.

På Dalarö byggdes de första husen i schweizerstil på tidigt 1850-tal. En byggnad på Dalarö som är särskilt känd för sin schweizerstil och rika snickarglädje är Societetshuset. Byggnaden uppfördes på 1700-talet men genomgick en fasadändring på 1860-talet och försågs med det högsta modet för tiden, en pampig veranda och rikt besmyckad med snickarglädje. Dalarös Societetshus speglar tiden från 1860-talet där byggnaden blev en samlingsplats för sommargästerna att umgås, här fanns både matservering och möjlighet för övernattning. Det ordnades tillställningar med middagar och danser och på verandan som vetter ut mot havet kunde gästerna slå sig ner för ett glas punsch. Punsch var tidens societetsdryck och är anledningen varför ofta dessa verandor som byggdes under tiden kallas punschverandor.

Med sommargästerna växte bebyggelsen i Dalarö samhälle. Den stora efterfrågan på sommarhus ledde till att många byggnader uppfördes på spekulation under 1880–90-talet. I takt med att Dalarö omvandlades till en semesterort under 1800-talet förändrades också bebyggelsen på Jutholmen. Stugorna byggdes ut med verandor och sommarboenden kom även till Jutholmen. Lotsverksamheten på Dalarö lades ner år 1984. Idag består bebyggelsen på Jutholmen till största del av fritidsbebyggelse. Endast en åretruntboende finns på ön idag.

Marinarkeologi

Inom området finns 25 kända fartygs-/båtlämningar (vrak) i Kulturmiljöregistret. Av dessa utgör 12 fornlämningar, 12 övriga kulturhistoriska lämningar och ett saknar antikvarisk bedömning. Underlaget i Kulturmiljöregistret är förhållandevis bra på grund av den aktiva dykverksamheten och marinarkeologin i området. I Sjöfartsverkets data finns 29 vrak, varav nio inte är registrerade i Kulturmiljöregistret.

Inom området finns vrak vid de historiska hamnlägena och längs farlederna. Längs Dalarö och de farleder som sammanstrålar vid Dalarö har en mängd fartyg gått sitt öde till möte genom tiderna och Dalarö har varit en viktig knutpunkt för Stockholm sjöfart under cirka tusen år. Detta har medfört att området är ett av Sveriges fornlämningstätaste områden vad gäller vrak. Vraken är av skiftande karaktär och från olika tider. I Dalaröområdet finns ett 30-tal registrerade fartygslämningar från 1600- till 1900-talet. Några som särskilt kan nämnas är Riksäpplet som sjönk år 1676 utanför Dalarö skans (L2017:997), Gröne Jägaren, år 1676 (L2013:4189), Anna Maria, år 1709 (L2013:4206) och Jutholmsvraket, runt år 1700 (L2013:4032). Strax nordöst om området, vid Edesön, ligger Bodekull (Dalarövraket), år 1678 (L2013:5101).

Efter striderna mot Danmark och Nederländerna utanför Öland år 1676 drog sig den svenska flottan tillbaka, flera av skeppen sökte sig till Dalarö däribland

det stora skeppet Riksäpplet. Efter ett par dagar till ankar i Dalarö kom meddelandet att danska flottan styrde mot hamnen och Riksäpplet flyttades till Dalarö skans för försvar. Under natten blåste det upp till storm och skeppet började driva, hamnade på slagsida och sjönk. Skeppet låg orört på botten till 1920-talet när delar av det sprängdes. Anledningen till det var svartek som var ett värdefullt material till möbeltillverkning. Under 1900-talet besöktes sedan Riksäpplet av flera bärgningar där kanoner och dekorationer från fartyget togs upp.

Möjligheten att fler vrak eller andra submarina lämningar finns representerade i området bedöms som stort.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande bärande uttryck:

- Seglingsbara farleden förbi Dalarö.
- Platsen för första skansen på Skansberget.
- Maritima lämningar kopplade till sjöfarten i form av vrak, lämningar efter Dalehamn.
- Jutholmen med des äldre bebyggelse kopplat till fiske och lotsverksamhet, bebyggd med småskalig bebyggelse, bodar, bryggor huvudsakligen från 1800-talet.
- Den optiska telegrafen på Stockskäret.
- Med hänseende till den kuperade terrängen finns ett flertal högt belägna utkiksplatser vilka ge möjlighet till storslagna vyer och utblickar mot omgivande landskapsrum. Två av dessa platser som genom historien varit viktiga utkiksplatser för Dalaröborna är Lotsberget och Amerikaberget. Från Lotsberget kunde dåtidens Lotsare bevaka farleden. Idag finns fortfarande signalmasten kvar som idag används för att signalera vindstyrka och vindriktning.
- Fiskarhamnen med sin långa historia och viktig som central plats i samhället för både lotsare, tullen, fiskare, badgäster och turister. Hamnen karaktäriseras av sina många smala bryggor och den smala grusvägen som går längs med vattnet.
- Bebyggelsen karaktäriseras av panelarkitektur med snickarglädje, så kallad ”schweizerstil”. Många villor har en hög arkitektonisk ambition. Där tongivande detaljer är träpanel, spröjsade fönster, rikt lövsågade snickerier, brutna tak. Insprängt emellan finns äldre bebyggelse kopplad till Dalarös bofasta befolkning vilka karaktäriseras av mindre röda stugor målade i falurött, där vissa ursprungligen kan vara från 1700-talet.
- Enskilda byggnader som tullhuset, lotsvaktstugan, tulluppassningshuset, Eva Bonniers sommarhus, societetshuset, kyrkan och klockstapeln med flera kulturhistoriskt värdefulla hus.
- Hamnmiljöer med Fiskarhamnen.

- Minnesmärket över de Baltiska flyktingarna i Fiskarhamnen.
- Dalarö skans.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Miljöbalken

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården - Dalarö-Jutholmen-Dalarö skans [AB 605].

4 kap. 1-2, 4 §§ MB: Riksintresse avseende samlade natur- och kulturvärden för turism och friluftsliv– Området: Kustområdena och skärgårdarna i Södermanland och Uppland från Oxelösund till Herräng och Singö. Området utgör riksintresseområde för de samlade natur- och kulturvärdena med särskild hänsyn till turismen och friluftslivet främst det rörliga friluftslivet. Riksintresset är stort till ytan och berör i denna del Haninge kommun.

Av Miljöbalkens 12 kap. 6 § framgår att allmän anmälningsplikt gäller för den som ska bedriva en verksamhet eller utföra en åtgärd som väsentligt kan komma att ändra naturmiljön. Även i tveksamma fall bör en anmälan göras.

Kulturmiljölagen

2 kap. Fornlämningar: 27 fornlämningar är kända inom området. Flera lämningar har felaktig antikvarisk bedömning. Stor koncentration av fartygslämningar och sannolikt finns en stor mängd vrak som ännu inte påträffats.

3 kap. 1 § Enskilda byggnadsminnen:

- Eva Bonniers sommarhus (Dalarö 7:7).
- Dalarö societetshus & annex (Dalarö 3:47).
- Anders Franzéns sjöbod (Dalarö 3:2).
- Klappbryggan (Dalarö 3:2).

4 kap. 1 § Kyrkliga kulturminnen:

- Dalarö kyrka och klockstapel (Dalarö 2:127).

Förordningen om statligt byggnadsminne (2013:558).

- Dalarö tullhus (Dalarö 3:17).
- Dalarö skans (Dalarö 2:1).

För kännedom

Området för utpekat riksintresse för kulturmiljövården är även av kommunalt intresse och utpekat som särskilt värdefullt bebyggelseområde enligt 8 kap. 13 § Plan- och bygglagen och finns med i Haninge kommuns kulturmiljöprogram, program del Dalarö-Smådalarö.

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser och arkeologiska utredningar tas fram vid åtgärder inom området som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag samt i koppling mot omgivningen vid visuell påverkan.

- Inom förlisningstäta områden ska åtgärder undvikas som kommer i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar.
- Det öppna vattenrummet behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband. Nedläggning av kablar kan vara möjlig om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.
- Från lotsberget och Amerikaberget ska vyerna ut mot omgivningen hållas fria från högresta anordningar och anläggningar på vatten.
- Dalarö samhällets siluett ska värnas och kopplingen mot farleden bestå.
- Jutholmens siluett sett från Dalarö ska särskilt värnas, där högresta anläggningar och flytanordningar undvikas.
- Dalarö skans i koppling till farleden skall fortsatt hållas fri från avvikande dominerande tillägg och de fria siktlinjerna från skansen värnas längs med farleden.

Exempel värden och uttryck

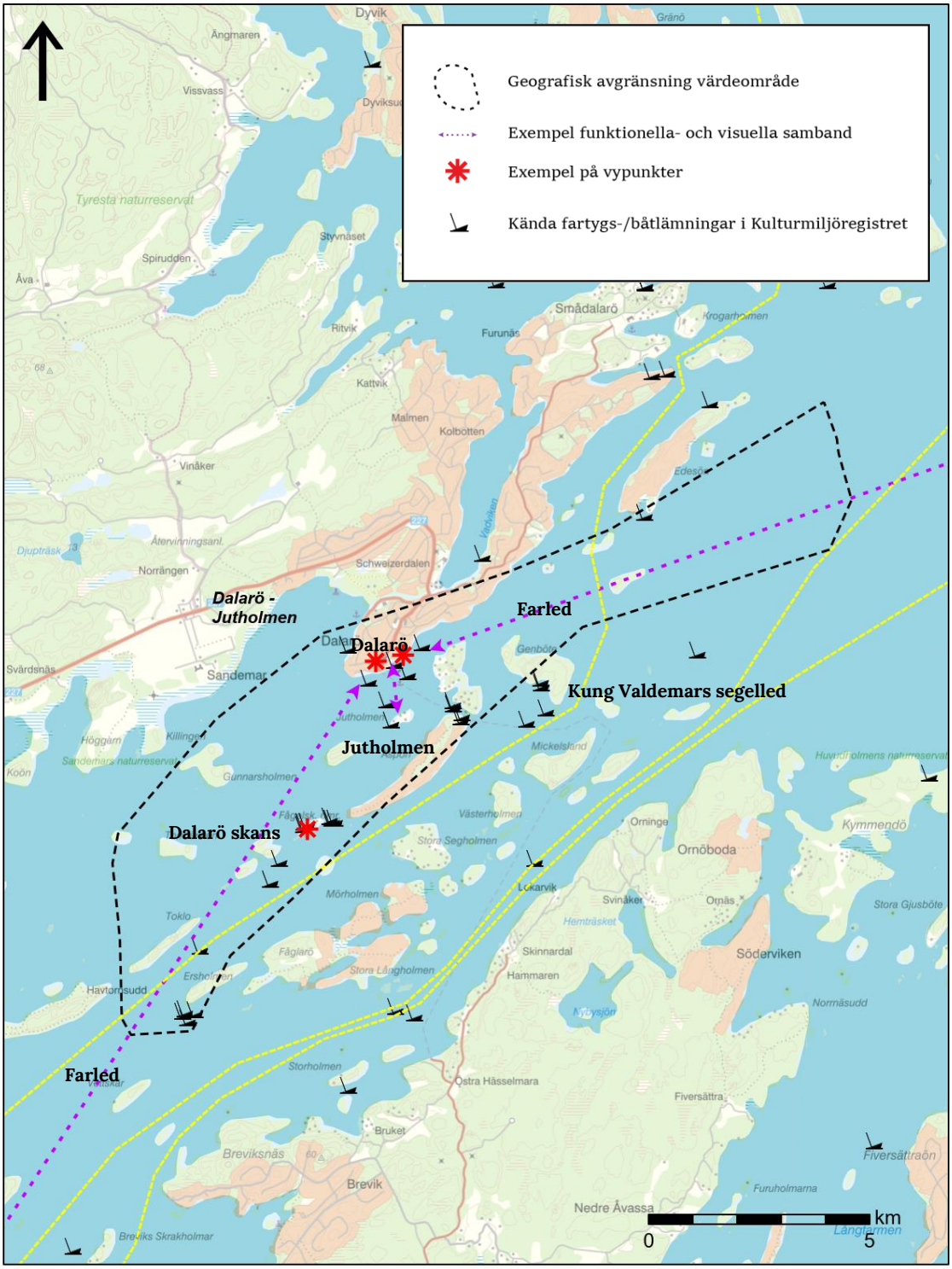

Karta värdeområde

Dalarö-Jutholmen

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Huvudskär

Stockholms län

Sammanfattning

Berättelse

Skärgårdsmiljö i ytterskärgården som speglar skärgårdsbefolkningens försörjning, där Huvudskär var den mest betydande säsongsfiskeplatsen i Stockholm.

Farledsmiljö som under 1800-talets andra hälft blev en viktig lots-, tull- och fyrplats.

Militär miljö där Huvudskär både varit en viktig plats för försvaret och som plats dit flyktingar från Baltikum landsteg under andra världskriget.

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Militära miljöer
- Fornlämningskoncentration
- Kapell
- Fiskeläge

Karaktär och värdebärare

Huvudskärs skärgård med kalspolade hällar och skär med vida utblickar mot det omgivande landskapet. Ålandskärs bebyggelse, anläggningar och lämningar kopplad till lots-, tull- och fyrplats. Militära lämningar. Maritimarkeologiska lämningar kopplade till verksamheten i området.

Allmänt om hänsynsbehov

Huvudskärs siluett skall värnas och dominerande anläggningar i landskapsrummet undvikas. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika uttryck ska särskilt värnas.

Kartillustration

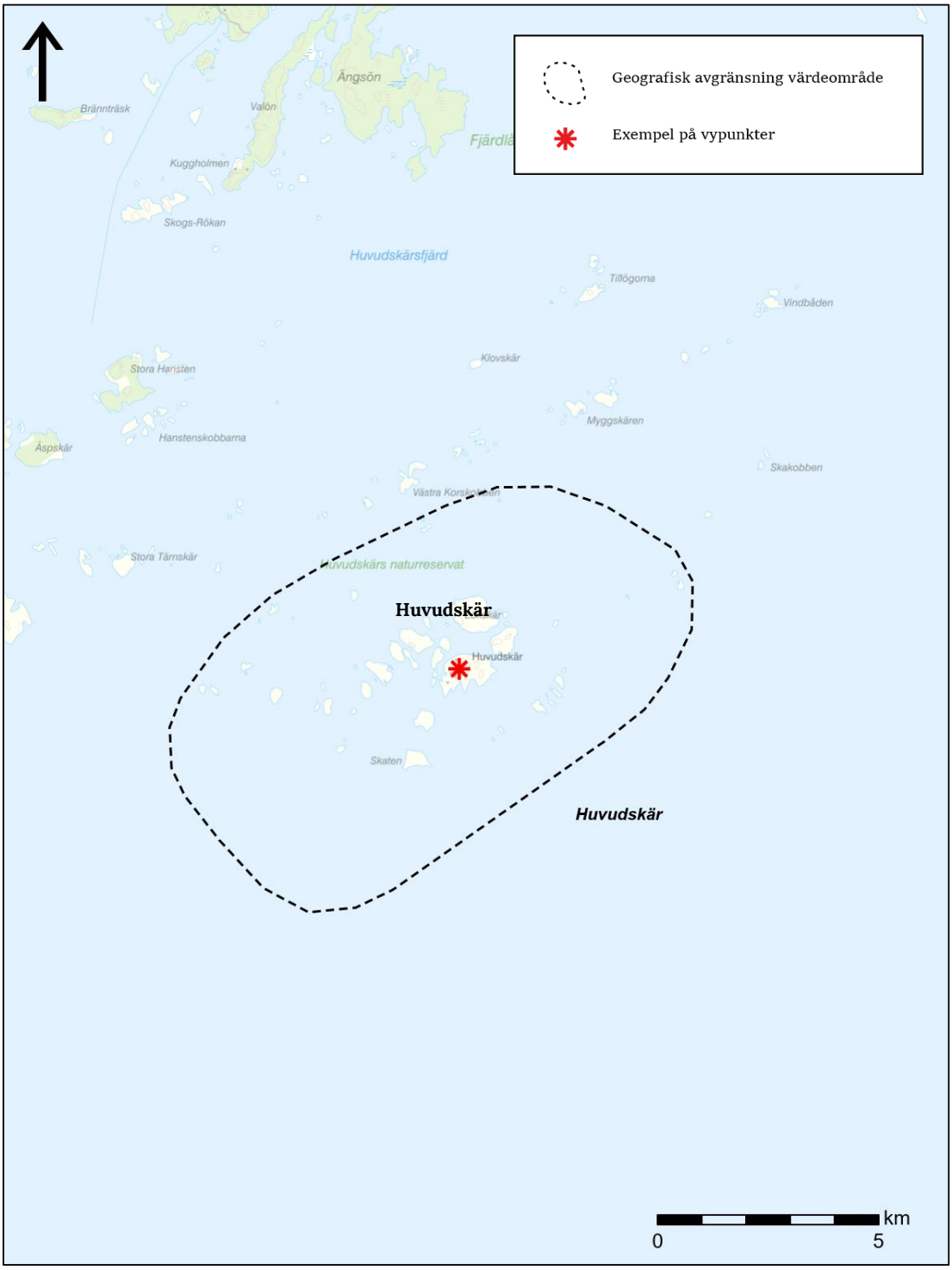

Karta värdeområde

Huvudskär

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Huvudskär

Området Huvudskär med omgivande kobbar och skär, samt ett större omgivande vattenområde i Ornö socken, Haninge kommun är som helhet riksintresse för kulturmiljövården. Öarna präglas av kala klippor med typisk utskärsvegetation av ljung, enbuskar, kråkris och enstaka björkar och aspar. Huvudön är Ålandskär (Huvudskär) som är den största och den enda som idag har bebyggelse. Bebyggelsen präglas av mindre rödmålade bodar av trä som är oregelbundet placerade i skyddade lägen mellan klipporna. Tullhus och skola avviker i sina volymer mot den annars småskaliga bebyggelsen. På öns högsta punkt står Huvudskärs fyr och ett stycke därifrån den tidigare lotsstugan.

Kust- och skärgårdsmiljö

Även andra öar inom skärgården har haft bebyggelse vilket lämningar och historiskt kartmaterial från år 1711 vittnar om, däribland på såväl Andra skäret (Malmskär 1711) och Lökskär. På samma lantmäteriakt från år 1711 kan utläsas hur landskapet har använts, däribland är en fågelfångstanläggning över sundet mellan Huvudskär och Manskär utritad. Här anges även den lilla fjärden mellan Huvudskär och Lökskär som flunderfiske på nätläggning. Vattnet sydväst om Huvudskär anges som gott torskfiske med krokar. Ytterligare flera platser för att lägga nät redovisas på kartan vid de små kobbarna runt om de större öarna. I lantmäteriakten anges att Huvudskär tidigare utgjort kronofiske, men nu är frälse. På öarna finns vid tidpunkten ett kapell och åtta fiskebodar på Lökskär, tre fiskebodar på Manskär och fem fiskebodar på Ålandsskär. Det var framför allt strömming och torsk som fiskades i ytterskärgården. Fångsten användes dels för husbehov, dels som bytesvara. Jakt och fångst var också en viktig del i mångsidiga ekonomin i skärgården.

Det ovan nämnda vittnar om ytterskärgårdens viktiga strömmingsfiske och vattnen i havsbandet utgjorde fram till 1400-talet allmänning där alla kunde fiska, förutsatt att man betalade skatt till staten. Skatten upptogs i natura av hamnfogden. Huvudskär var ett av det viktigaste säsongsfiskeläget i Stockholms skärgård från medeltiden och fram till början av 1700-talet. Huvudskär omnämns första gången i och med den hamnstadga som författades på platsen år 1450. Stadgan kom till på kungligt initiativ men kan antas bygga på redan etablerade traditioner. Stadgan markerar Huvudskärs status som kronohamnsfiske, vilket blev gällande i liknande former i andra delar av skärgårdens säsongsfisken och gällde i stort fram till mitten av 1800-talet. Vid mitten av 1800-talet sålde kronan sina kronohamnsfisken och med en ny fiskeristadga år 1852 upphävdes de tidigare hamnstadgorna i ytterskärgården.

Vid rysshärjningarna år 1719 brändes alla bodarna och kapellet ner till grunden och det innebar slutet för Huvudskärs storhetstid som fiskeskär. Namnskicket vid Huvudskär speglar detta med namn som Ryssviken och Ryssudden. Senare under 1700-talet byggdes nya bodar och ett nytt kapell upp, men fisket nådde aldrig sina tidigare nivåer igen.

Farledsmiljö

Under 1800-talet ökade sjöfarten i Östersjön och fartygen blev också större och krävde andra farleder in till Stockholm. En ny inseglingsled mellan Landsort och Sandhamn innebar att Ålandskär blev en strategisk plats att placera en övernattningsstuga för lotsare från Dalarö år 1830. Vid 1800-talets slut inrättades en permanent lots på Huvudskär och fyr uppfördes. År 1931 byggdes den nuvarande Dalénfyren i betong. Vid tiden för förra sekelskiftet växte ett samhälle fram på Huvudskär med lots, fyrpersonal, poststation, skola och telegraf. Under mitten av 1900-talet fanns en sjöräddningsstation på Huvudskär och i och med dess avveckling på 1970-talet försvann den bofasta befolkningen. Sjöräddningsstationen fyllde en viktig funktion i mottagandet av de båtflyktingar som kom över Östersjön under andra världskriget där Huvudskär var sista utposten. I Dalarö står idag ett minnesmärke för de baltiska flyktingarna. Under kalla kriget var Huvudskär en viktig utpost och periodvis rådde landstigningsförbud. Under 1950-talet anlades en stor radarstation för kustspaning på Ålandsskär. På ön finns uppskjutande betongtak som vittnar om det stora bergrum som finns under mark.

Marinarkeologi

Inom området finns 11 kända fartygs-/båtlämningar (vrak) i Kulturmiljöregistret. Av dess utgör två fornlämningar, en möjlig fornlämning, fem övriga kulturhistoriska lämningar och tre saknar antikvarisk bedömning. Underlaget i Kulturmiljöregistret är mycket bristfälligt med oklara beskrivningar och oklar antikvarisk status. Registerposterna är direkt tagna från migreringen av SjöMIS (Sjöhistoriska museets och Sjöfartsverkets Maritima Informationssystem) till Kulturmiljöregistret och har inte kvalitetssäkrats. Det gör materialet svårt att analysera. I Sjöfartsverkets data finns åtta vrak, av vilka ett ej är registrerat i Kulturmiljöregistret. Bland de mer kända vraken i området kan nämnas Fula Gubben, uppkallad efter en dekoration av ett krus som påträffats på vraket (2013:4254).

Inom området finns vrak vid de mindre öarna. Detta kan ses som ett resultat av de svårnavigerade vattnen i Stockholm skärgård. Huvudskär har varit ett nav i skärgården under lång tid, varför ett större antal vrak kan förväntas vid närmare undersökningar. Möjligheten att vrak eller andra submarina lämningar finns representerade i området bedöms som stort.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande bärande uttryck:

- Kalspolade hällar och skär med vida utblickar mot det omgivande landskapet med fri sikt över havet och mellan de små skären.
- Ålandskär som jakt- och fiskeplats med sin täta oregelbundna bodbebyggelse, naturhamnen med bryggor och bodar. Lämningar från säsongsfiskeplatsens tid i form av bodgrunder och båtlänningar på Ålandskär, Lökskär och Malmskär.
- Ålandskär som viktig lots-, tull- och fyrplats Dahlénfyren med tillhörande fyrvaktarbostad, lämningar efter den äldre fyren i anslutning till dagens fyr, Tullhuset, byggnader efter tiden som lotsplats, lotsuppassningsstuga tydligt exponerad med vitmålad fasad mot öster och söder, samt den fria sikten över havet och mellan öarna.
- Huvudskär utgör en sammanhållen miljö där de olika byggnadernas gemensamma uttryck skapar en välsammanhållen helhet.
- Fartygs-/båtlämningar med koppling till farleder, skär och hamnlägen.
- Huvudskär med bebyggelsen skapar en tydlig siluett omgiven av det öppna havet med lotsstugan och fyren som landmärken och navigationspunkter.
- Försvarsanläggningar från 1900-talets mitt med tak och torn av betong tillhörande försvarets bergrum, ristningar gjorda av flyktingar under andra världskriget

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Miljöbalken

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården- Huvudskär [AB 603].

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för naturvård NRO01001 Stockholms skärgård (yttre delen).

4 kap. 1-2, 4 §§ MB: Riksintresse avseende samlade natur- och kulturvärden för turism och friluftsliv– Området: Kustområdena och skärgårdarna i Södermanland och Uppland från Oxelösund till Herräng och Singö. Området utgör riksintresseområde för de samlade natur- och kulturvärdena med särskild hänsyn till turismen och friluftslivet främst det rörliga friluftslivet. Riksintresset är stort till ytan och berör i denna del Haninge kommun.

7 kap. 4 § MB: Naturreservat: Huvudskärs och Ålandsskärs naturreservat.

Natura 2000-område – Huvudskär (Art- och habitatdirektivet).

Av Miljöbalkens 12 kap. 6 § framgår att allmän anmälningsplikt gäller för den som ska bedriva en verksamhet eller utföra en åtgärd som väsentligt kan komma att ändra naturmiljön. Även i tveksamma fall bör en anmälan göras.

Kulturmiljölagen

2 kap. Fornlämningar: Två fornlämningar är kända inom området. Flera lämningar har felaktig antikvarisk bedömning och utgör faktiska fornlämningar.

För kännedom

Huvudskär är av kommunalt intresse och utpekat som särskilt värdefullt bebyggelseområde enligt 8 kap. 13 § Plan- och bygglagen och finns med i Haninge kommuns kulturmiljöprogram, program del Nåttarö, Huvudskär och Fjärdlång.

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser och arkeologiska utredningar tas fram vid åtgärder inom området som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag samt i koppling mot omgivningen vid visuell påverkan.

- Ålandskärs siluett ska värnas, där lotsstugan och fyren blir en målpunkt och blickfång i det omgivande öppna vattenrummet i havsbandet. Undvik nya anläggningar som dominerar i vattenrummet kring Huvudskär.
- Ålandskärs miljö som viktig lots-, tull- och fyrplats ska fortsatt vara läsbar.
- Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen för skärens svårnavigerade vattenområden och för fyrens och sjömärkenas viktiga funktion.
- Det finns behov av att ta fram siktlinjeanalys för värdeområdet för att bedöma påverkan på bärande värden och uttryck i förhållande till åtgärden avseende högresta anordningar och ytbaserade anläggningar.
- Koncentrationer av lämningar under ytan ska skyddas mot åtgärder som påverkar botten.
- Det finns indikationer i området som tyder på att en arkeologisk utredning bör tas fram vid exploatering.

Exempel på värden och uttryck

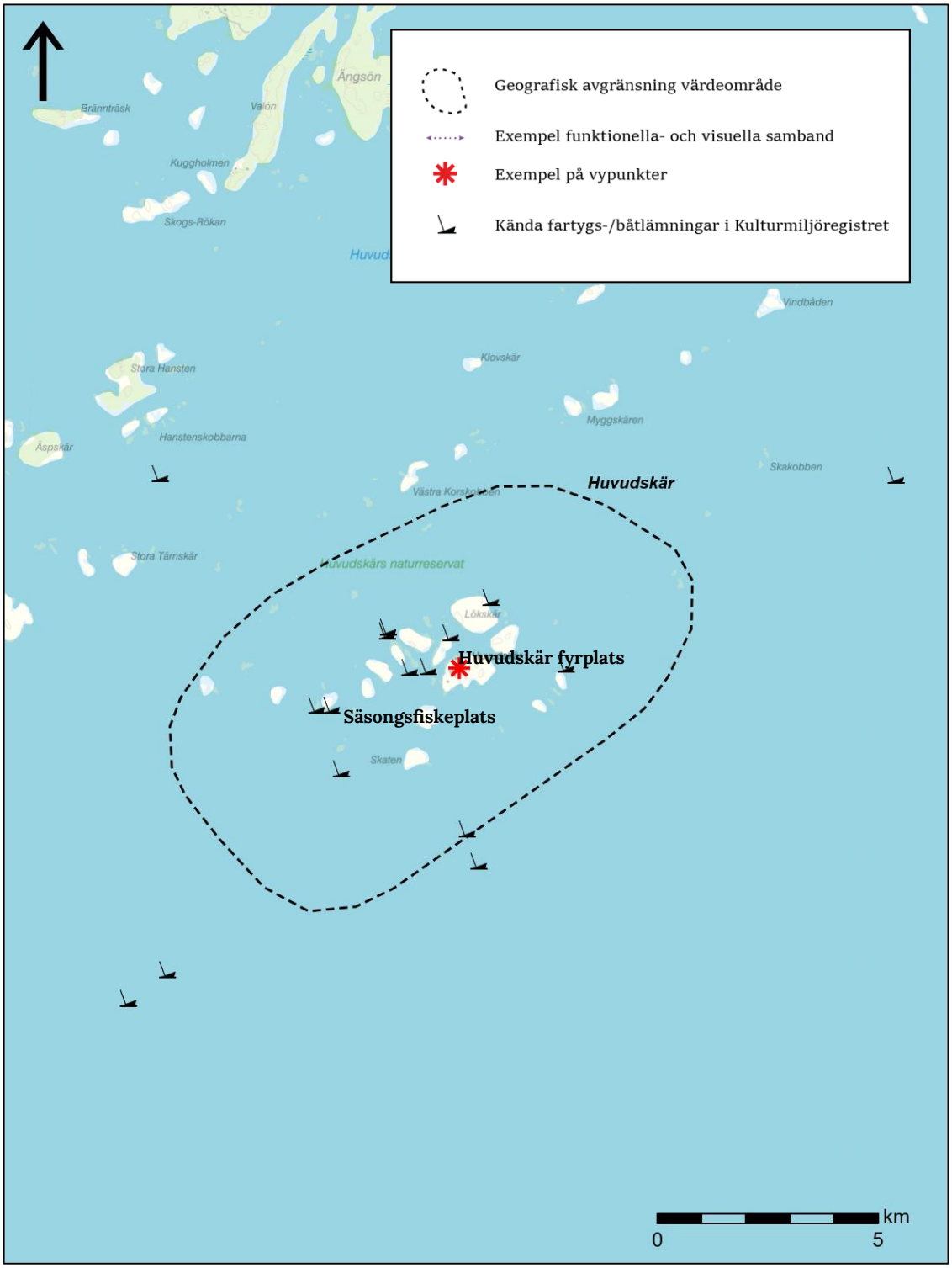

Karta värdeområde

Huvudskär

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Öja-Viksten-Gunnarsstenarna

Stockholms län

Sammanfattning

Berättelse

Kust- och skärgårdsmiljö tydligt präglad av de näringar och de förutsättningar som gällde för de boende i ytterskärgården. Öja med dess bymiljöer och kopplingen till Viksten och Gunnarsstenarna som fiskelägen och säsongsboende.

Farledsmiljö som speglar sjöfartens betydelse och förändring i Stockholms skärgård från 1600-talet till 1900-talet, utmed den äldre inomskärsleden och från 1800-talets slut utomskärstrafiken.

Militär miljö från 1930-talet och efterkrigstiden som visar det kalla krigets påverkan på det svenska försvaret i ytterskärgården.

Miljötyper

- Kommunikationsmiljö, farledsmiljö
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Militära miljöer
- Fornlämningskoncentration
- Fiskeläge
- Kapell

Karaktär och värdebärare

Siluetten av Öja sett från havet med Landsort fyren på södra udden och lotsutkiken. Farlederna inomskärs och ytterskär med dess sjömärken. Det öppna vattenrummet med farleden och fartygslänningar. Havsbandslinjen på Öja som en del av en större struktur av militära lämningar klängs kusten. Storhamns bebyggelsemiljö tillsammans med Östra- och västra hamnen. Fisk- och jaktmiljöer på kobbar och skär.

Allmänt om hänsynsbehov

Öjas siluett och vypunkter med Landsorts fyr och Lotsutkik ska värnas. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika uttryck ska särskilt värnas.

Kartillustration

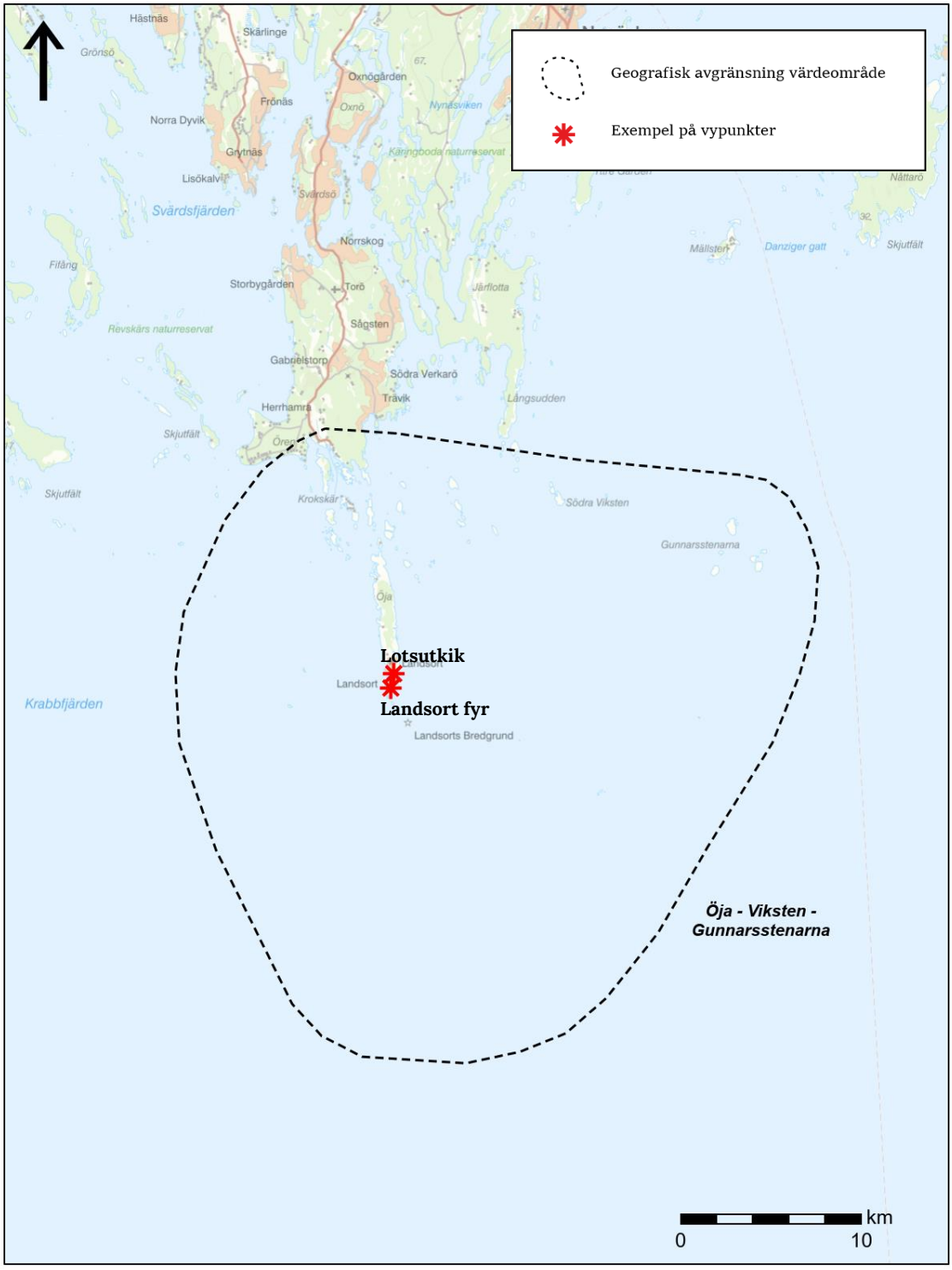

Karta Värdeområde

Öja-Viksten-Gunnarsstenarna

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Öja- Viksten -Gunnarsstenarna

Området består i huvudsak av den långsmala ön Öja och de kobbar och skär som ligger nord/nordväst om ön med Norra och Södra Viksten, Krokskär, Gunnarsstenarna och Viksten.

Öja är den största ön och benämns även Landsort efter fyren på öns södra udde. Ön präglas i norr av ett större fornlämningsområde med lämningar efter byarna Skravlet, Skutvik, Norrudden och Österklinten. Vegetationen är sparsam, men öns inre delar präglas av lövträd och buskar. Den mesta bebyggelsen är lokaliserad till byn Storhamn på öns södra del, och här ligger bebyggelsen tätt. Den ensligt belägna ögruppen Gunnarsstenarna består av fyra större skär, Norrskär, Söderskär, Flatskär och Altarskär samt några mindre kobbar. Viksten består av två mindre öar, Norra Viksten och Södra Viksten. Norra Viksten är en klippö med gräs och ljung mellan klipporna. Södra Viksten har en uppgrundad hamnvik som idag utgör en klippomgärdad äng med en artrik, men lågväxt flora. Norr om Öja ligger Krokskär med omgivande kobbar och skär med karga klippor där bebyggelsen är koncentrerad till Krokskär med små enkla sjöbodar, äldre fiskeläge och lotsplats.

Kust- och skärgårdsmiljö

På Öja finns kända förhistoriska lämningar från järnåldern, där det bland annat påträffats tomtningar, en form av enkla husgrunder vid arkeologiska undersökningar som daterats till yngre järnålder.

Fast bosättning fick ön sannolikt i samband med lotsverksamhetens etablering vid början av 1500-talet. År 1545 skall Gustav Vasa ha skaffat sig äganderätt till Öja, Viksten och Gunnarsstenarna. Sannolikt har det att göra med det goda fisket i området. På Öjas norra del finns ett sammanhängande område med bebyggelselämningar efter byarna Skravlet, Skutvik, Norrudden och Österklinten. Här finns även så kallade båtlänningar, uppdragningsplatser för båtar. Flertal platser med ristningar från olika tidsperioder finns på ön och centralt finns en labyrint, en lämning som förknippas med fiskenäringen.

I Kung Valdemars segelled, från 1200-talet omnämns Uthøj vilket kan syfta på Öja. Herrhamra längst i norr i området omnämns även det i Kung Valdemars segelled. Under mitten av 1400-talet tilldelas Trosaborna rätten till fiske på Öja, något som vittnar om att fisket på ön har en lång tradition. Uppgifter om Öja som fiskeläge omnämns dock först vid mitten av 1500-talet i Johan Månsson sjöbok. Ett flertal hamnar för fiske har funnits på ön, bland annat Saltmar, Bredmar, Östra hamnen och Västra hamnen. Några hamnar är idag uppgrundade, men lämningar på land vittnar om dess betydelse. De två idag mest använda hamnarna är Västerhamn och Österhamn. Som nämnt har även Viksten sedan gammalt varit betydelsefullt för fisket. Utifrån skattelängder har man antagit att omkring femtio båtar låg på fiske vid öarna vid 1500-talets mitt.

Öborna på Öja har nästan uteslutande försörjts sig genom verksamheter knutna till havet och sjöfarten. De har bland annat arbetat med tull-, lots- och fyrverksamhet. Under fiskesäsongerna flyttade familjerna ut till fiskelägena, typiskt för skärgårdens mångsyssleri. I början av 1700-talet inträffade två händelser som kraftigt reducerade befolkningen på Öja. År 1710 drabbades ön av pesten och en stor del av befolkningen dog. De flesta av dessa begravdes på kyrkogården i Herrhamn på fastlandet, men på ön finns en muromgärdad begravningsplats där en del av de avlidna sägs ligga begravna. Vid Rysshärjningarna år 1719 som kom att påverka hela Stockholms skärgård brändes de flesta hus på ön ner.

På ögruppen Gunnarsstenarna finns kända lämningar efter bebyggelse på Norrskär. Vissa källor anger dock att det funnits bodar på Söderskär vid 1600-talets mitt. Namnet Gunnarsstenarna skall ögruppen enligt tradition ha fått från den förste bosättaren. Kungamakten, frälset och stormän har från tidig medeltid haft intresse av utskärsfisket, något som är känt genom skriftliga belägg. År 1450 försöker man organisera fisket genom den fiskestadga som vid 1400-talets mitt inrättades på Huvudskär. Stadgan brukar anses gälla för alla fiskeskär, åtminstone i denna del av skärgården. I Trosa stads privilegiebrev från år 1454 står att Trosas invånare hade rätt att fiska i de kungliga allmänningsvattnen, något som kan tolkas som utskärgårdarna. Fiskarna från Trosa bildade ett särskilt skrå som bestod av dem som fiskade längst ut till havs, på Öja, Gunnarsstenarna, Viksten och Mälsten. Skärborgarna flyttade med familj och kreatur ut till fiskeplatserna tidigt på våren. Vid Gunnarsstenarna fiskade även folk från Ösmo. År 1545 skall Gustav Vasa ha skaffat sig äganderätt till Öja, Viksten och Gunnarsstenarna. Sannolikt har det att göra med det goda fisket i området. Trosa skärborgare fiskade vid Gunnarsstenarna in på 1880-talet och fiskarna från Ösmo ytterligare ett par decennier. De sista stugorna fanns kvar in på 1930-talet. På Norrskär finns ett stort antal tomtningar, bodgrunder och gistgårdslämningar. Tomtningarna ligger mellan två höjder med öppning mot öster. I området finns även resterna av en brunn med stensatta sidor. På en berghäll vid bodgrunderna finns ett stort antal ristningar med namn och årtal.

Farleden och lotsverksamheten

Farleden in mot Stockholm, Mälaren och Södertörn som passerar igenom området har haft betydelse långt tillbaka i tiden. Läget vid kustbandet i ett utsatt läge med tidvis hårda vindar gjorde vattnet svårnavigerat inom mot kusten. I dokument från 1500-talet och framåt finns uppgifter om markeringar i form av båkar, kasar och andra sjömärken för att kunna navigera i farleden.

Lotshemmanet på Öja omnämns redan år 1535, och anses vara landets äldsta. I Sjölagen från år 1678 reglerades bland annat att sjöfararna var skyldiga att följa lotsarnas direktiv och på Öja fanns vid 1600-talets slut nio lotsare och fyra drängar stationerade på ön. Sjöfarten gick fram till 1800-talet i huvudsak längs med inomskärsleden mot Stockholm, varpå lotsarnas stationering på norra udden var en strategiskt vald plats. Norr om Öja ligger Krokskär där en

lotsplats utvecklades naturligt med hänseende till att den äldre farleden gjorde en krok runt Krokudden, där viken mot Ankarudden tidigt användes som en viktig naturhamn. Från 1600-talet fram till 1800-talets slut bodde både lotsare och tulltjänstemän på ön, varefter lotsverksamheten minskade och lotspassningen upphörde helt år 1905. Idag finns fortfarande ett antal äldre timrade stugor bevarade och bebyggelsen har under 1900-talet kompletterats.

I och med 1800-talets utveckling av sjöfarten med allt större fartyg medförde att farleden lades om för att i stället följa den yttre farleden mot Stockholm, vilket kom att påverka bebyggelseutvecklingen på Öja och Krokskär och dess lotsverksamhet. Det innebar att lotsarna från norra udden på Öja under andra halvan av 1800-talet successivt flyttade till Storhamn på den södra delen av ön, där huvuddelen av bebyggelsen fortsatt ligger kvar idag i anslutning till de två naturliga hamnarna Västerhamn och Österhamn. I slutet av 1960-talet uppfördes en 25 meter hög lotsutkik i betong på berget norr om byn. Än idag finns lotsstation på landsort som är bemannad dygnet runt.

Förutom lotsarna som navigerade fartygen fram mellan grynnor och skär finns kända skriftliga källor från 1500-talet och framåt med markeringar i form av båkar, kasar och andra sjömärken för att kunna navigera i farleden. Vid 1600-talets slut uppfördes en fyr av sten på Öjas södra udde. En karta över Södertörn från 1600-talet visar en kase på platsen. I samband med att fyren uppfördes på Öjas sydspets tillkom ytterligare bebyggelse, vilket blev början till dagens primära bebyggelseläge. Ett samhälle växte fram kring lotsverksamheten och på 1800-talet fanns en bofast befolkning på ca 200 personer och både skola, postkontor, affär och kapell uppförs. Bebyggelse i Storhamn ligger tät inklämd mellan klipporna i skydd mot havsvindarna mellan de båda naturliga hamnarna. Bebyggelsen har organiskt växt fram efter den rådande terrängen med ett småskaligt slingrande vägnät, stigar och smala passager mellan bergskrevorna. Bebyggelsen är företrädesvis från 1800-talet och 1900-talets början, där det finns bodar kopplade till verksamheten på ön från 1700-talet bevarade. Den samstämda miljön präglas av bostadshus med tegeltak och ljust målade träfasader samt faluröda uthus och bodar som ofta är omvandlade till sovbodar. Terrängen och bebyggelsens placering bidrar till utblickar mot det omgivande landskapet.

Militär närvaro

Mellan åren 1933–1945 anlades en försvarsanläggning längs med kusten i Stockholms skärgård, den så kallade havsbandslinjen som skulle skydda Stockholm och östra Mellansverige. Anläggningen ersatte Vaxholms yttre befästningslinje. Från Singö i norr till Landsort i söder låg en linje med artilleribatterier. På 1960-talet avvecklades batterierna och ersattes av system ERSTA. Anläggandet av havsbandslinjen kom att påverka Öja där den första av dessa batterier uppfördes på Landsort. Vägen vid Storhamn upp mot Skravelviken blev grusbelagd vid 1900-talets början. När batteriet skulle användas år 1939 insåg man behovet av en väg och militären byggde nu en väg från Västerhamn och söderut till Stångudden. Kustartilleribatteriet, ERSTA-

batteriet, på norra delen av ön är idag ett statligt byggnadsminne. Det, liksom den stora mängden av andra militära spår och lämningar, än idag ett dominerande inslag på Öja/Landsort, och en del av dess betydelsefulla historia.

Marinarkeologi

De marinarkeologiska lämningarna i området består av fartygs-/båtlämningar (vrak). Inom området finns 73 kända fartygs-/båtlämningar (vrak) i Kulturmiljöregistret. Av dess utgör 22 fornlämningar, tre utgör möjlig fornlämning, 41 övriga kulturhistoriska lämningar och sju saknar antikvarisk bedömning. Underlaget i Kulturmiljöregistret är mycket bristfälligt med oklara beskrivningar och oklar antikvarisk status. Registerposterna är direkt tagna från migreringen av SjöMIS (Sjöhistoriska museets och Sjöfartsverkets Maritima Informationssystem) till Kulturmiljöregistret och har inte kvalitetssäkrats. Det gör materialet svårt att analysera. I Sjöfartsverkets data finns 88 vrak, varav fyra inte är registrerade i Kulturmiljöregistret. På flera poster skiljer sig vrakplatsen mellan Sjöfartsverkets data och Kulturmiljöregistret. En översiktlig analys av de kända vraken i området visar dock att den stora merparten är förlisningar mellan ca år 1800 och år 1900. Ett flertal ångfartyg och fraktskutor finns representerade i materialet. Det framgår även att ett par av de fornlämningar som är kända har förlist efter år 1850 och ska med nuvarande praxis inte utgöra fornlämning.

Inom området finns en stor mängd vrak. Dessa är i huvudsak belägna vid mindre öar och i vattnen norr om Öja där de historiska farlederna gått. Detta kan ses som ett resultat av de svårnavigerade vattnen i Stockholm skärgård. Störst koncentration av vrak finns mellan Öja, Krokskär och Ankarudden. Förvånansvärt få finns runt Öja som passeras av flera farleder och även Kung Valdemars segelled och har varit ett nav i skärgården under lång tid, varför ett större antal vrak kan förväntas vid närmare undersökningar. Bland de mer kända vraken i området bör nämnas Riksnyckeln och Resande Man.

Sjömärken har funnits på Viksten sedan år 1644. Det första uppfördes efter att regalskeppet Riksnyckeln förliste här år 1628. Riksnyckeln utgjorde ett av de första nybyggen som tillfördes Gustav II Adolfs flotta. Skeppets besättning anges ha varit upp till 366 man, varav 250 var knektar och resten båtsmän, och bestyckningen anges till 28 kanoner. Riksnyckeln tjänstgjorde i 11 år innan hon förliste. Riksnyckeln deltog i sjötågen mot Livland åren 1617–1618, 1621–1622 och 1625, samt i sjötåget mot Preussen 1626 och i blockaden av Danzig 19 juni år 1627. År 1628 kastades regalskeppet under en svår höststorm mot en klippa vid Viksten och sjönk. I samband med att den första fyren på Landsort började byggas år 1652 planerades också en mindre ”lykta på Viksten” för att leda fartygen från Landsort in mot Danziger gatt i norr. Det kom dock att dröja ända till år 1886 innan en fyr byggdes på Vikstens nordvästra udde. Denna fyr finns markerad på häradskartan. År 1917 byggdes fyren på öns södra udde. Det är Vikstens strategiska läge mitt i Landsortsleden som har bidragit till att en så liten ö fått två fyrar.

I november år 1660 lämnade örlogsfartyget Resande Man Dalarö på väg till Polen för förhandlingar om ett förbund riktat mot Ryssland. Ombord fanns greven von Schlippenbach. Innan fartyget lämnat Stockholms södra skärgård råkade det ut för en svår storm och förliste nordost om Landsort. Greven och över trettio man omkom i vågorna vid förlisningen, men ett tjugotal lyckades rädda sig i land i skeppsbåten. Dagen efter räddades ytterligare fem man som tillbringat natten i stormasten som stack upp över vattenytan. Hans Albrecht von Treileben, som även bärgade de flesta av Vasas kanoner på 1660-talet, bärgade delar av Resande Mans last och kanoner år 1661. Men det finns fortfarande mängder av känsliga och arkeologiskt viktiga föremål på platsen. Vraket i sig är skört med stävar och tunna spant som reser sig flera meter över botten.

Möjligheten att vrak eller andra submarina lämningar finns representerade i området bedöms som stort.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande bärande uttryck:

- Landsorts fyrplats med koppling mot farleden.
- Lotsutkiken på Öjas södra udde.
- Öjas siluett mot det öppna havet där Landsorts fyr och Lotsutkik blir tydligt landmärke.
- Storhamn på den södra delen av ön, där huvuddelen av bebyggelsen fortsatt ligger kvar idag i anslutning till de två naturliga hamnarna Västerhamn och Österhamn.
- Krokskär med äldre lotsplats med koppling mot den äldre farleden inomskärs. Vidare Norrudden med lämningar efter Öjas tidigare bebyggelseläge kopplat till den historiska farleden inomskärs och Krokskär.
- Farleden inom- och utskärs kopplat till sjömärken, lotsplatser och hamnlägen.
- Gunnarsstenarna och Viksten som jakt- och fiskeplatser kopplade till bylägen.
- Militära lämningar och anläggningar på Öja.
- Fartygs-/båtlämningar med koppling till farleder, skär och hamnlägen.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Miljöbalken

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården- Öja.

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för naturvård NRO01001 Stockholms skärgård (yttre delen).

3kap. 5 § MB: Riksintresse för yrkesfiske - Nynäshamn Muskö Järflotta.

4 kap. 1-2, 4 §§ MB: Riksintresse avseende samlade natur- och kulturvärden för turism och friluftsliv– Området: Kustområdena och skärgårdarna i Södermanland och Uppland från Oxelösund till Herräng och Singö. Området utgör riksintresseområde för de samlade natur- och kulturvärdena med särskild hänsyn till turismen och friluftslivet främst det rörliga friluftslivet. Riksintresset är stort till ytan och berör i denna del Nynäshamns kommun.

7 kap. MB: Naturvårdsområde – Öja Landsort.

7 kap. MB: Naturreservat – Järflotta.

Av Miljöbalkens 12 kap. 6 § framgår att allmän anmälningsplikt gäller för den som ska bedriva en verksamhet eller utföra en åtgärd som väsentligt kan komma att ändra naturmiljön. Även i tveksamma fall bör en anmälan göras.

Kulturmiljölagen

2 kap. Fornlämningar: 45 fornlämningar är kända inom området. Fartygs-/båtlämningar, vårdkase. Flera lämningar är sannolika.

4 kap. KML Kyrkligt kulturminne - Landsorts Kapell.

Förordningen om statligt byggnadsminne (2013:558)

- Kustartilleribatteriet på Landsort (Landsort (1:1).
- ERSTA Batteriet (Landsort 1:1).
- Landsort fyrplats (Landsort 1:1).

För kännedom

Området är av kommunalt intresse och delar av området är utpekat som särskilt värdefullt bebyggelseområden enligt 8 kap. 13 § Plan- och bygglagen och består av Norrudden och Landsort. Kartan med utpekade miljöer i Nynäshamns kommuns gällande översiktsplan (sida 43). Nynäshamns kommun har tagit fram en detaljplan med aktbeteckning DP775 för Landsort och dess bebyggelse.

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser och arkeologiska utredningar tas fram vid åtgärder inom området som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag samt i koppling mot omgivningen vid visuell påverkan.

- Landsort fyr skall utgöra landmärke i landskapsrummet, där fyren blir en målpunkt och blickfång i det omgivande öppna vattenrummet i havsbandet. Undvik nya anläggningar som dominerar i vyer i farleden in- och ut mot Öja.
- Öjas siluett är känslig för påverkan av dominerade avvikande tillägg.
- De funktionella sambanden mellan Öja och skärgårdens jakt- och fiskeplatser med Viksten och Gunnarsstenarna ska värnas.
- Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen för skärens svårnavigerade vattenområden och för sjömärkens, lotsutkik och lotsplatsers viktiga funktion och samband.
- Det finns behov av att ta fram siktlinjeanalys för värdeområdet för att bedöma påverkan på bärande värden och uttryck i förhållande till åtgärden avseende högresta anordningar och ytbaserade anläggningar.
- Koncentrationer av lämningar under ytan ska skyddas mot åtgärder som påverkar botten.
- Det finns indikationer i området som tyder på att en arkeologisk utredning bör tas fram vid exploatering.

Exempel värden och uttryck

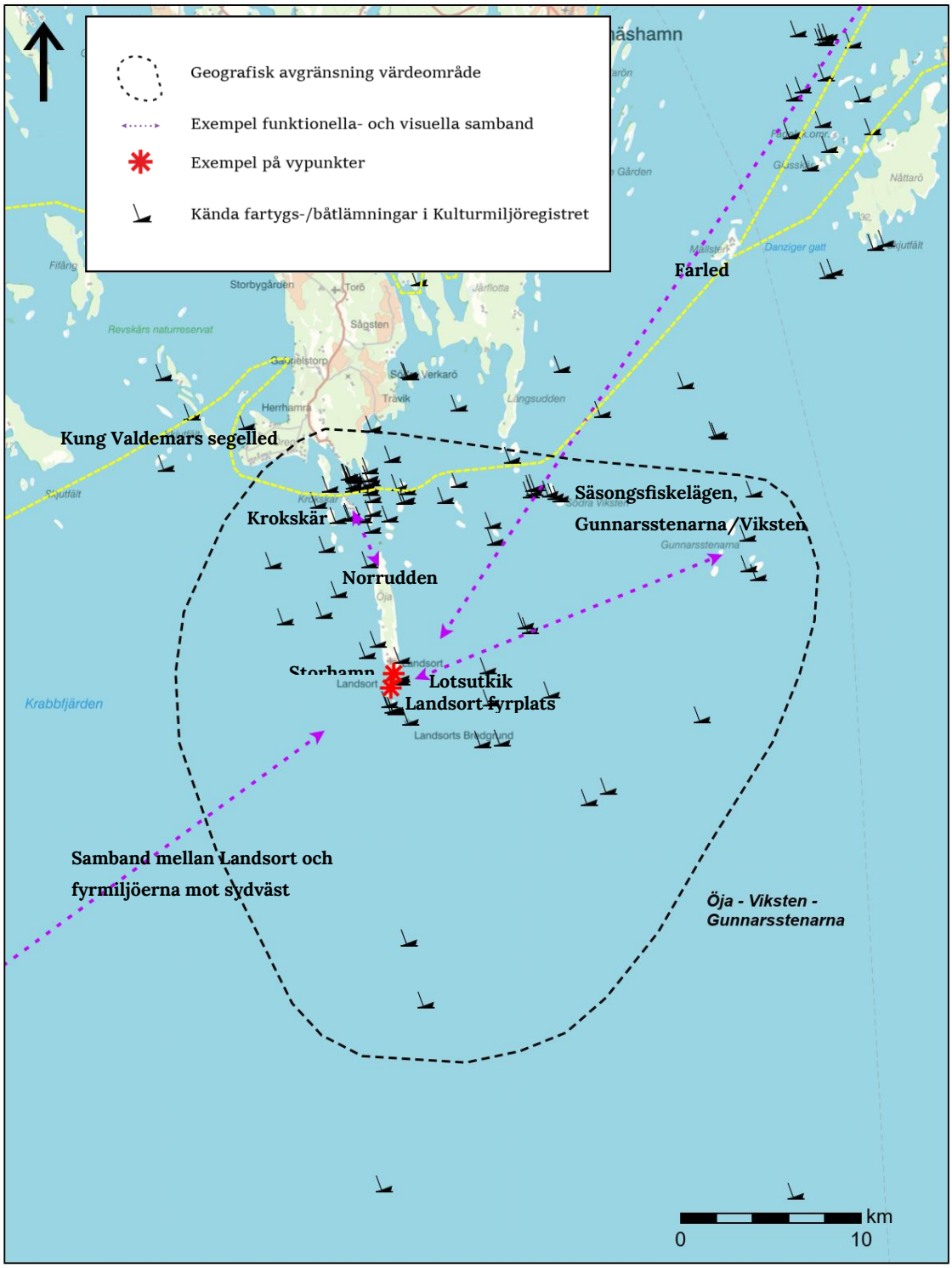

Karta värdeområde

Öja-Viken-Gunnarsstenarna

Uppdragsnummer: 30051137
Uppdragsledare: Moa Andersson
Editor: Clas Ternström
Lst dnr: 430-56372-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Södermanlands län

I Södermanlands län har ett värdeområde, Hävringe, pekats ut.

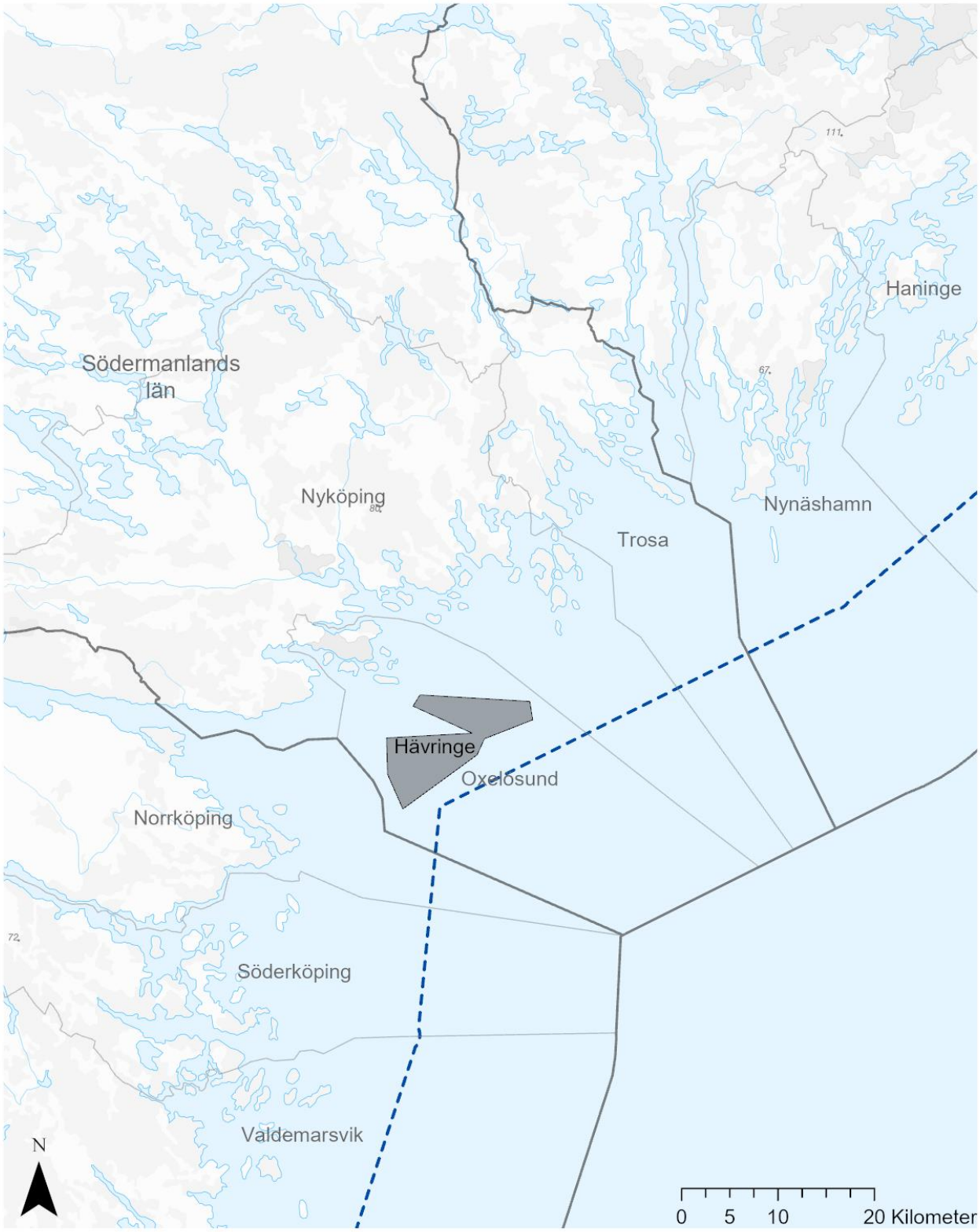

Karta som visar utpekade värdeområden i Södermanlands län.

Hävringe

Södermanlands län

Sammanfattning

Skärgårdsmiljö med betydelse för sjöfart sedan 1500-talet och som ännu är en fungerande skärgårds- och fiskehamn. I vattnen runt Hävringe finns en stor mängd vrak från olika tidsepoker vilka visar betydelsen och sambandet med farleden, Hävringe båk, fyr, och lotsplats.

Berättelse

Den historiska utvecklingen för sjöfarten och lotsverksamheten samt fyrväsendet i Södermanland.

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Båk och fyrmiljö
- Historisk lotsstation
- Marinarkeologisk fornlämningsmiljö
- Fiskeläge

Karaktär och värdebärare

Hävringe fyr, lotsplats samt fiskeläge med sin skyddade hamn. Grynnor och förlisningsplatser omkring ön Hävringe. Hävringe båk har flera upplevelsevärden, bland annat arkitektoniska och teknikhistoriska. Båken ingår som navigationspunkt och landmärke som del i strukturen för farleden in till Nyköping, Oxelösund och Norrköping. Det finns även ett symbolvärde eftersom båken representerar navigationen och lotsningen i denna del av Södermanland.

Fartygslämningar

Den stora mängden förlisningar omkring Hävringe visar att det funnits ett stort behov av båken, fyren och lotsverksamheten under historisk tid. I kulturmiljöregistret finns 45 registrerade fartygslämningar. Det finns 9 förlisningsuppgifter och två fartygslämningar från Sjöfartsverket som inte är registrerade i Kulturmiljöregistret (KMR).

Kartillustration

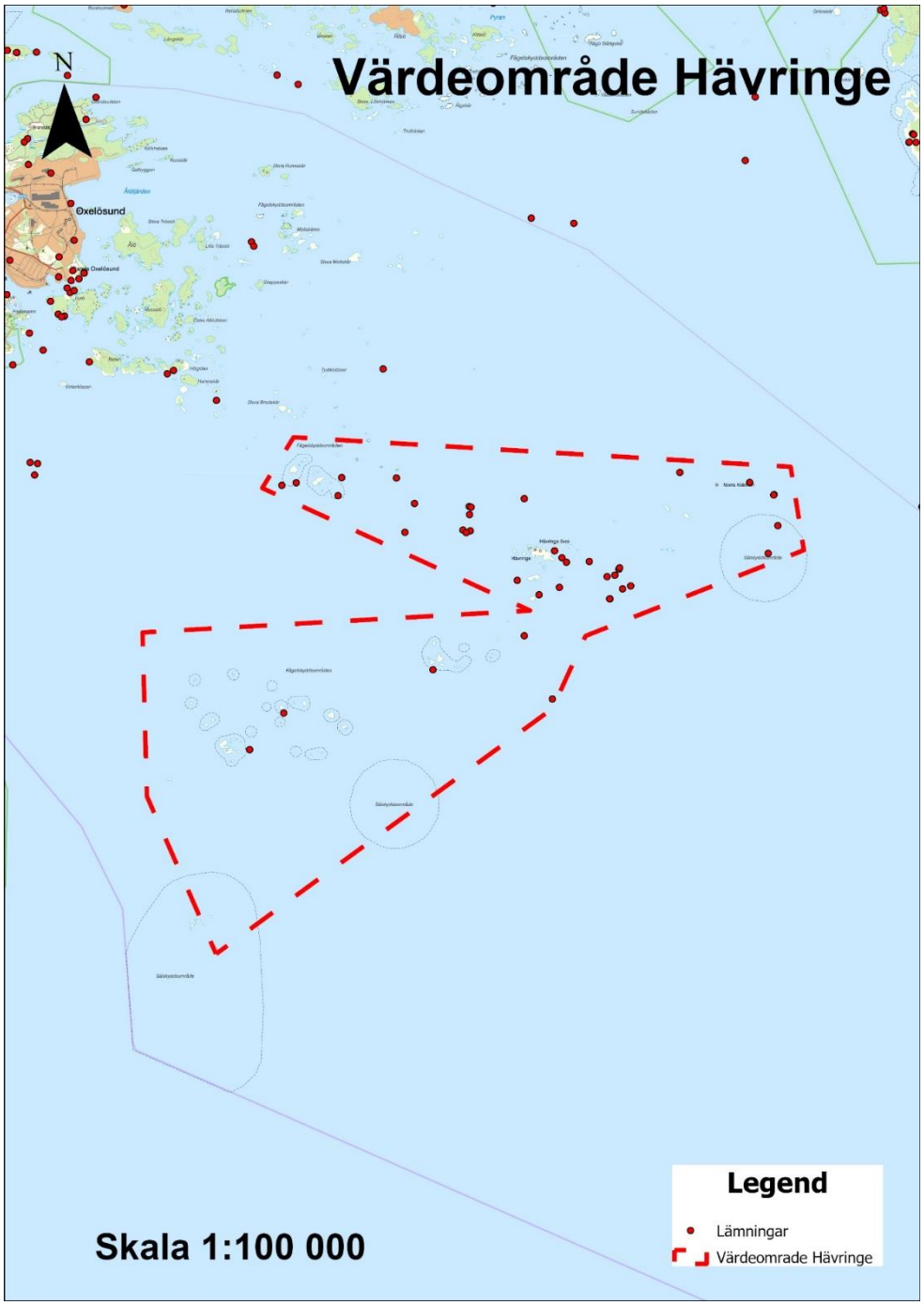

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om sjöfartens utveckling

Värdeområdet Hävringe speglar sjöfartens långa utveckling längs Södermanlands skärgård till historiska samhällen såsom Nyköping, Norrköping samt Oxelösund. Sjöfarten har gått via segelleder utmed kusten under medeltiden från och till Stockholm men även söderut.

Landhöjningen medför att Hävringe kan ha varit en mindre ö sedan tidig medeltid. Hävringe båk är sjöfartshistoriskt viktig som ett av Sveriges äldsta inseglingsmärken.

Valdermars segelled från 1200-talet omnämner två segelleder i Södermanlands skärgård. Dessa segelleder gick delvis inomskärs. En yttre led löpte från Bråviken till Vinterklasen, Ålö, Rågö, Ringsö, Lacka och till Askö. En inre led gick Bråviken, Femöresund, Örsbaken, Rågö, Stendörren samt Sävsundet. Ingen av segellederna gick förbi Hävringe förmodligen på grund av vissa fartygs väderkänslighet. Det var även en fördel att gå inomskärs som skydd mot överfall av pirater.

Fisket och jakten har genomförts ute i skärgården, bland annat runt Hävringe och därifrån har befolkningen transporterat sin fångst till marknader i Nyköping och Oxelösund.

Äldsta skriftliga belägget för Hävringe är från 1567 års räkenskaper för Nyköpings hus, då skatt från fiskeskäret omnämns. Platsen hade då även ett stenkummel som sjömärke. Den storskaliga sjöfarten transporterade varor till Nyköping och Oxelösund samt söderut till Norrköping och Söderköping genom att följa farleden förbi Hävringe. För kungamakten har Nyköping med Nyköpings hus sedan medeltid varit en central plats för sin maktutövning samt som statussymbol. Kungahuset krävde lyxvaror och fina viner som transporterades från Europa. Framför allt blev detta påtagligt under Karl IX. Den medeltida borgen byggdes om under Vasaätten till ett renässansslott. Karl IX fick Södermanland som förläning innan han blev kung av Sverige.

Under den tid som Karl IX var hertig förfogade han över en mindre flotta med örlogsfartyg, vilka tidvis låg i Nyköping eller vid Gripsholm. Det finns även uppgifter om att flera örlogsfartyg byggdes och tacklades i Nyköping.

Handel under 1600-talet

I början av 1600-talet bedrevs handeln framför allt mellan Nyköping och Stockholm. Det förekom även handel nordöst med Finland samt norra Sverige. Förmodligen bestod handeln mestadels av spannmål. Nyköping hade fullständiga exporträttigheter. Under 1640-talet utskeppades en stor mängd järnkanoner från Nyköping. För städer som Nyköping ökade exporten under 1640-talet.

Under 1600- och 1700-talet byggdes fyra skansar med tillhörande pålspärrar samt stenkistor som en del av sjöförsvaret i den smalaste delen av farleden till Nyköping.

Den ökande sjöfarten under 1600-talet och framåt resulterade i en stor mängd förlisningar. Detta medförde att behovet av lotsning genom skärgården ökade. När lotsningen blev statlig under 1600-talet bestämdes att lotsarna skulle möta upp vid Hävringe. Hävringe beskrivs år 1652 som beläget i ”skeppsleden” vilket visar att en av de äldre segellederna passerade ön.

Navigation och hjälpmedel

Den ökade sjötrafiken innebar även att det krävdes ökad säkerhet och möjlighet till navigation för sjöfarten. Det byggdes ett stångmärke på platsen i början av 1700-talet som ersatte det stenkummel som fanns innan. Båken ersatte stångmärket är 1752 och har sedan dess varit ett inseglingsmärke för sjöfarten till Södermanlands innerskärgård.

Handelsmännen i Nyköping klagade år 1726 på lotsarna på Hävringe, då de menade att flera fartyg förlist på grund av bristen på lotsar. Under 1800-talet byggdes även en lotsstation på platsen, tidigare fick lotsarna avgå från Oxelösund. Under slutet av 1800-talet användes båken som en enkel fyr genom användande av ett fyrljus. Under början av 1890-talet anlades fyrplatsen som ett fyr- och boningshus med fyren (Hävringe inre) som torn på ena gaveln. Det anlades även en ytterligare fyr (Hävringe yttre) 40 meter sydost om fyrplatsen. Under åren 1891 och 1949 hade Hävringe fyrpersonal som bodde på platsen. Från 1927 låg även fyrskeppet Hävringe östnordöst om ön. 1967 ersattes fyrskeppet av fyren Gustav Dahlén. 1978 blev Hävringe båk statligt byggnadsminne.

Förlisningar

Under första världskriget har området runt Hävringe spelat en roll då flera fartyg sänkts av främmande makt. Johannes Russ med en last av kol förliste år 1915 efter en explosion i akterskeppet efter det att en engelsk ubåt försökt sänka henne. Tyska ångaren Bianca med last av järn och kol sänktes av en ubåt 1915. Tyska örlogsfartyget SMS Schiff H – Hermann torpederades och sjönk sydöst om Hävringe år 1916.

Försvaret

Under andra världskriget förbättrades hamnen och flera militära anläggningar anlades på ön.

1988 utfördes en omfattande ubåtsjakt öster om Hävringe nära Gustav Dahlen. Det fanns bevis på att en eller flera ubåtar rörde sig i området. Vid tre tillfällen genomfördes en vapeninsats.

Värden och uttryck

Platsens läge i Oxelösunds ytterskärgård med många mindre öar, kobbar och grynnor har haft en viktig betydelse för fisket i ytterskärgård samt sjöfarten. Funktionen har förändrats från att ha varit ett fiskeläge till att staten under 1600-talet bemannat platsen med lotsar. Under 1700-talet byggs båken som ett sjömärke som underlättat navigation. Under 1800-talet byggs två fyrar en i anslutning till lotsstationen. Fartyg har förlist i området från åtminstone 1600-talet till modern tid.

Kulturmiljö

- Hävringe fyr och lotsplats
- Koncentration av förlisningar
- Historisk farled till Norrköping, Oxelösund och Nyköping

Hävringe båk

- Tack vare sjöfartens betydelse för landets försvar och ekonomi har Hävringe båk ett allmänt *samhällshistoriskt värde*.
- Båken har nationellt *byggnadshistoriskt värde* som representant för en typ av träbåk som byggdes under 1700-talets förra del och som tillkom på kronans initiativ. Den torde vara den enda bevarade från sin tid och är dessutom av största ordningen.
- Båken har teknikhistoriskt värde som imponerande exempel på varaktigheten, styrkan och elasticiteten hos en träkonstruktion, skickligt utförd för ett mycket speciellt ändamål.
- Båken har arkitektoniskt värde som fast format och väl synligt monument i kustbandet.
- Den står som symbol för flera seklers navigation och lotsning, och har pedagogiskt värde för förståelsen av regionens historia.

Skydd

- Fornlämningar: Skydd enligt Kulturmiljölagens 2 kap
- Statligt byggnadsminne, Hävringe båk. Förvaltas av Statens Fastighetsverk
- Riksintresse Naturvård (i anslutning till)
- Anspråk Natura 2000 Fågeldirektivet (SPA): Hävringe - Källskären
- Riksintresse för det rörliga friluftslivet
- Natur- och växtskyddsområde

Hänsyn och rekommendationer

Visuellt samband mellan Hävringe fyrplats, inner- samt ytterskärgården och havet utanför. Speciellt gäller det de farleder som använts under historisk tid.

Det visuella sambandet är känsligt för påverkan av höga anläggningar. Fria siktlinjer till Hävringe fyrplats från Södermanlands innerskärgård-, ytterskärgård samt Östersjön ska bibehållas. Framför allt gäller det sikten från de farleder som passerar Hävringe.

Värdeområdet ska skyddas för åtgärder som riskerar att skada de marinarkeologiska lämningarna under vatten.

Östergötlands län

I Östergötlands län pekas 3 värdeområden ut:

1. Akrö-Aspöja-Äspholm
2. Bokö-Björkskär
3. Missjö-Harstena-Fångö-Häradsskär

Bilaga 7 PM *Värdeområden kulturmiljö, Östergötlands län* kompletterar länets redovisning.

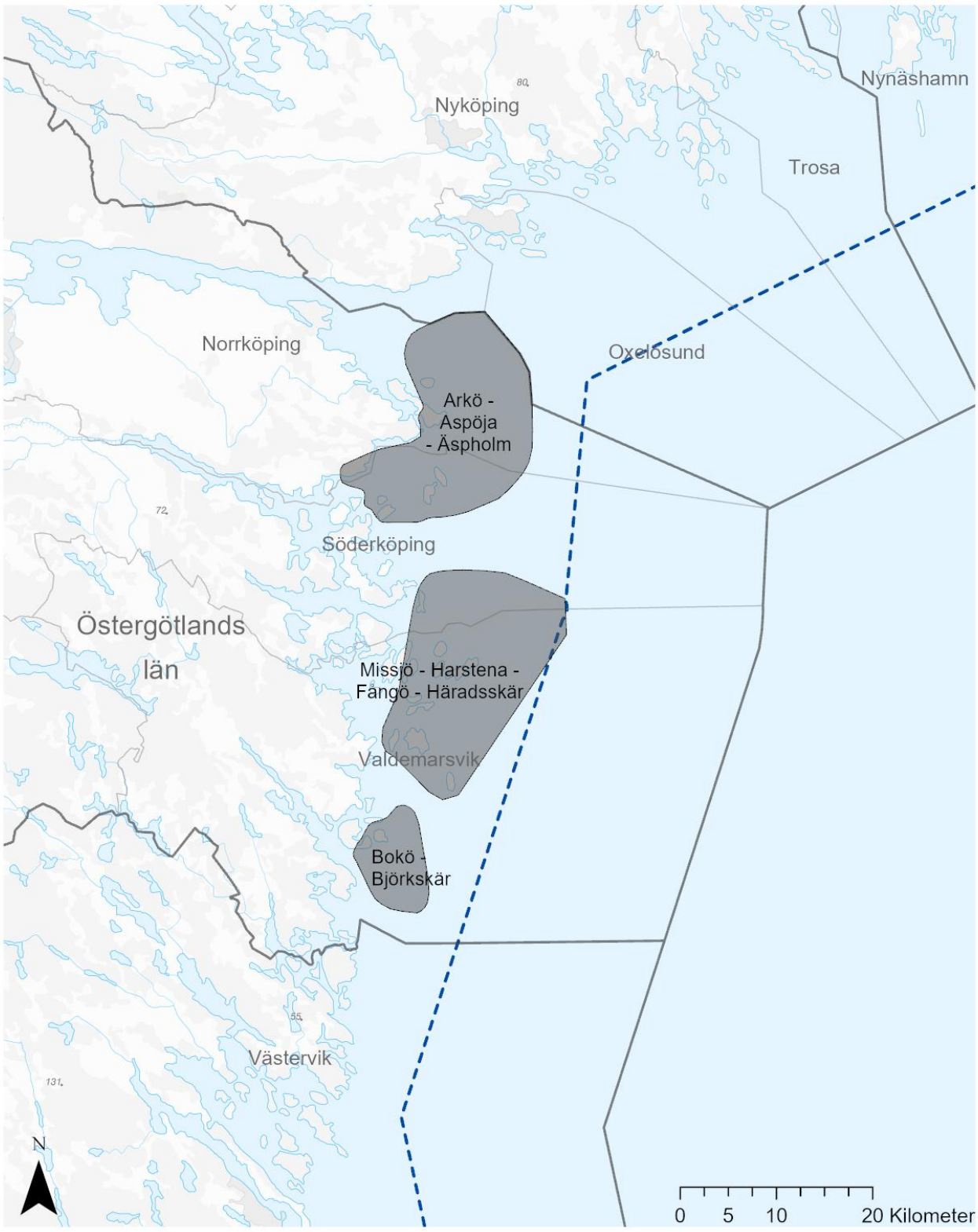

Karta som visar utpekade värdeområden i Östergötlands län.

Arkö–Aspöja–Äspholm

Östergötlands län

Sammanfattning

Berättelse

Kust- och skärgårdsmiljö i inner- och mellanskärgården som skildrar skärgårdens livsvillkor och mångsyssleriet med jordbruk, sjöfart och fiske.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Farledsmiljö
- Fornlämningskoncentration

Karaktär och värdebärare

Arkö, Aspöja och Äspholm med fiskevatten och flertalet mindre öar, kobbar och skär. Arkö båk och Viskärs fyrplats med tillhörande bebyggelse, lotsplatser, farleden med vida utblickar mot det öppna havsbandet österut. Maritima lämningar kopplade till sjöfarten i form av fartygslämningar, sjömärken och kasar.

Allmänt om hänsynsbehov

Arkö båk ska utgöra landmärke i landskapsrummet, där båken blir en målpunkt och blickfång i det omgivande öppna vattenrummet i havsbandet.
De visuella sambanden mellan bebyggelsen på Arkö, Aspöja och Äspholm ska värnas. Anläggningar med maritim prägel, som fyrar och lotsplatser, är av stor relevans för förståelse av områdets betydelse för sjöfarten samt nyttjande av havets resurser och ska särskilt värnas. Utblickarna från fyrplatserna ut mot det öppna havet och mot Arkö båk, Arkösund och Viskärs fyrplats ska värnas. Fria siktlinjer mot norr, öster och söder krävs för att bibehålla förståelsen för skärens svårnavigerade vattenområden och för fyrarnas viktiga funktion.

Kartillustration

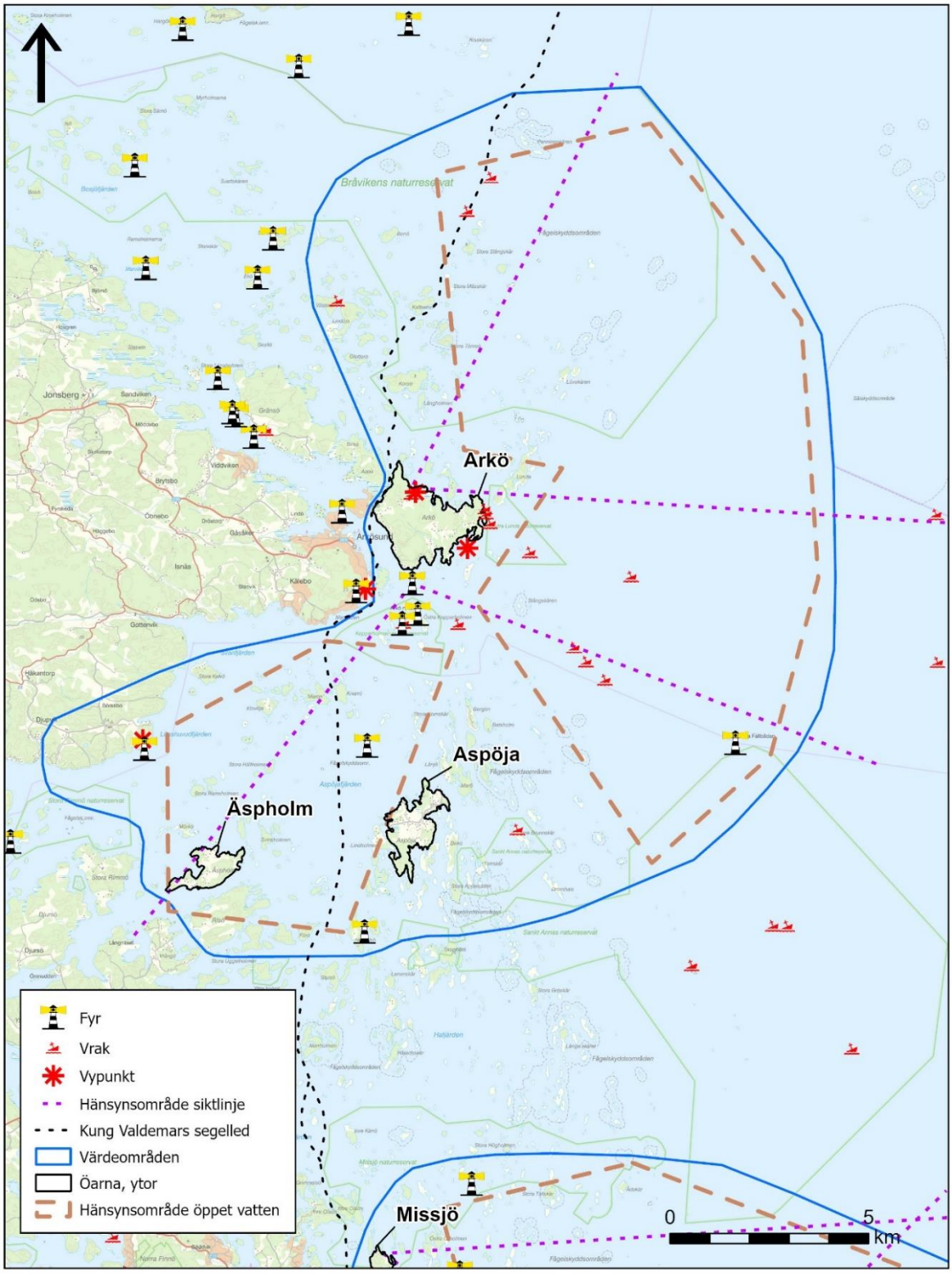

KARTA VÄRDEOMRÅDE
Arkö - Aspöja - Äspholm
Östergötlands län

Uppdragsnummer: 30056758
Uppdragsledare: Bertha Ekstrand Amaya
Editor: Simon Lagenfelt
Lst dnr: 436-15571-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om kust- och skärgårdsmiljö

Värdeområdet är en kust- och skärgårdsmiljö som ligger i den norra delen av Östergötlands skärgård, utanför Vikbolandet, och omfattar ett landskap av både inner- och ytterskärgårdskaraktär. Området har fått namn efter tre av de större öarna, Arkö, Aspöja och Äspholm, men inkluderar ett flertal mindre öar, kobbar och skär.

Intill farleden inomskärs mellan Bråviken i norr och Slätbaken i söder ligger Arkö, där det finns ett flertal äldre kulturspår i form av bland annat kilometerlånga stenmurar och gärdesgårdar. Arkö by ligger mitt på ön, väl skyddad från väder och hav. Den äldre bebyggelsen består av låga, timrade, panelade och faluröda ryggåsstugor från 1700-talet och samtida äldre bodar och ekonomibyggnader.

På Arkös östra sida ligger Arkö båk, en tresidigt, 20 meter högt trätorn ursprungligen uppfört på 1820-talet (L2012:9942 i Kulturmiljöregistret). Den första kända båken på platsen, en spirbåk, byggdes år 1813. Den nuvarande båken är påbyggt år 1891 och försett med eternitplattor år 1927. Den restaurerades år 2005 och har nu samma utseende som den hade år 1927. Arkö båk är sedan år 2021 förklarad som byggnadsminne.

På Arkös östra sida ligger Viskär, en halvö som är endast förbundet med Arkö genom en smal landtunga. På Viskärs ligger en före detta fyr och ett fyrvaktarboställe. Fyren byggdes på 1890-talet och togs ur bruk på 1930-talet. Den nuvarande bebyggelsen ligger dock fortfarande väl samlad och ger känslan av en by. Viskärs fyrplats, fyren och tillhörande bebyggelse, är sedan år 2009 förklarad som byggnadsminne.

Arkös östra sida vetter mot havet och är karg och kustpräglad, medan den västra sidan vetter mot Arkösund. Området mellan Arkö och Arkösund är en del av Kung Valdemars segelled från 1200-talet.

Strax söder om Arkö ligger några mindre öar, Kopparholmarna, som idag är ett naturreservat. Öarna har fått sitt namn från öarnas ägare på 1700-talet, Arvid Posse, som letade kopparmalm här. År 1938 övergick öarna i Kronans ägo och ett antal kanonvärn uppfördes. Så sent som år 1955 avfyrades varningsskott mot en rysk ubåt. Befästningarna på öarna är idag rivna men spår av dessa finns kvar. På öarna finns även spår av gamla sjömärken och varp från kopparmalmsbrytningen. I vattnen runt öarna finns rester av flera fartygslämningar, exempelvis ett vrak som kallas Anna (L2008:245 i Kulturmiljöregistret) samt slupen Svalan från 1800-talet (L2008:290, i Kulturmiljöregistret). På Östra Kopparholmen står fyren Arkö nedre.

Aspöja, som domineras av ett odlingslandskap, ligger söder om Arkö, i värdeområdets södra del. Av jordeboken från år 1543 framgår att det vid den tiden fanns två kronohemman, dvs ett hemman som ägdes av kronan, på

Aspöja. Skatten för hemmanen bestod av smör, gädda, sill, abborre och ägg. Vid 1600-talets början fanns fyra familjer på ön och det fanns får, kor, kvigor 0ch hästar. Boskapen flyttades mellan öarna för att beta.

År 1689 beslutades att Aspöja skulle vare ett hamnställe där man handlade med fisk från bönderna. Fiskarna på Aspöja ska enligt uppgift ha övernattat på Stora Steskär, nordöst om Aspöja, och här finns lämningar efter ett fiskeläge (L2011:9376 i Kulturmiljöregistret). År 1947 föreslog en statlig utredning att en hamn skulle anläggas på Aspöja. Detta för att underlätta för vinterfisket och kommunikation med Arkösund.

Äspholm ligger i den sydvästra delen av värdeområdet och ön utgjorde år 1700 ett kronoskärhemman. Gården låg vid denna tidpunkt på samma plats som idag, på öns norra sida. Äspholm skiftades med laga skifte år 1858. Äspholm har en förhållandevis utspridd bebyggelse och inte den sammanhållna bykänslan som på exempelvis Arkö.

Kulturmiljön på Äspholm visar på mänsklig aktivitet i området under lång tid. Exempelvis är stensättningarna på ön (bland annat L2009:8589 i Kulturmiljöregistret) sannolikt från järnålder och den fossila åkermarken på öns västra del (L2009:7378 i Kulturmiljöregistret) är från medeltid.

Nordväst om Äspholm, på fastlandet, ligger Korpetorp och Lönshuvud, ett område som utgör riksintresse för kulturmiljövården [E63]. Här finns ett 30-tal gravrösen från bronsålder, en vårdkase belagd från 1700-talet samt en fyr.

Korsö ligger norr om Arkö, i den södra delen av Bråvikens naturreservat. Söder och öster om Korsö breder ett stort grundområde ut sig med ett trettiotal öar, småskär och ett stort antal grynnor. På Korsös norra del finns ett högt beläget röse (L2011:254 i Kulturmiljöregistret) och längst i öster finns två äldre sjömärken (L2011:525, L2012:9865 i Kulturmiljöregistret). De kända lämningarna visar att människor uppehållit sig i området sedan bronsålder.

Ytterligare lämningar i form av gravrösen från bronsålder finns på flera mindre öar i värdeområdets norra del. Dessa berättar om den långa kontinuiteten av mänsklig närvaro i området.

Vid den genomförda vrakdensitetsanalysen framkom ett vraktätt område vid Arkö, där det finns ett tiotal fartygslämningar registrerade i Kulturmiljöregistret samt sju förlisningsuppgifter i Skandinaviskt vrakarkiv. Några av positionerna från Skandinaviskt vrakarkiv hamnar på land, vilket sannolikt beror på att positionerna inte är helt exakta. Underlaget från Skandinaviskt vrakarkiv behöver kvalitetssäkras innan dessa positioner kan registreras i Kulturmiljöregistret. Även Kulturmiljöregistret behöver kvalitetssäkras då det framgår på flera poster att den är migrerad från en äldre databas samt att flera lämningar har en felaktig antikvarisk bedömning. Då området har nyttjats för fiske och sjöfart under en längre tid finns det sannolikt en mängd oupptäckta vrak inom värdeområdet.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande bärande uttryck:

- Ålderdomliga odlingsmarker tillsammans med en välbevarad bebyggelse från 1800-talet.
- Vattenrummet som farled och strategiskt belägna öar med landmärken för sjöfarten i form av sjömärken, vårdkasar och fyrmiljöer.
- Arkö före detta lotsstation och Arkö båk med koppling till farleden och utnyttjande av havets resurser.
- Viskärs fyrplats med tillhörande bebyggelse med koppling till farleden.
- Marinarkeologiska lämningar i koppling till farleden och hamnlägen.

Helhetsmiljöns värden består i sambanden mellan uttrycken ovan – mellan bebyggelsen på Arkö, Aspöja och Äspholm och farlederna, mellan grynnor, skär, förlisningar och fyrar samt mellan utsiktsplatser och skärgårdslandskapet. Sambandet mellan det öppna området mellan Arkö och Norra Fällbådan är viktig att bibehålla. I sammanhanget är det öppna havsbandet mellan Arkö och Aspöjafjärden en viktig kvalitet för att förstå sambanden i helhetsmiljön.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Miljöbalken

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården Korpetorp - Lönshuvud [E63]

7 kap. 4 § MB: Bråvikens naturreservat, Södra Lunda naturreservat, Kopparholmarnas naturreservat, Stora Rimmö naturreservat samt Sankt Annas naturreservat.

Kulturmiljölagen

2 kap. Fornlämningar: inom värdeområdet finns 15 kända fartygs-/båtlämningar (vrak) i Kulturmiljöregistret. Av dessa utgör fyra fornlämningar, fem övriga kulturhistoriska lämningar, fyra möjliga fornlämningar och två saknar antikvarisk bedömning.

3 kap. 1 § Enskilda byggnadsminnen:

- Arkö båk (Arkö 1:5)
- Viskärs fyrplats med tillhörande bebyggelse (Arkö 1:95)

För kännedom

I området finns fyra utpekade värdefulla kulturmiljöområden av regionalt intresse i Länsstyrelsens publikation Natur- och kulturmiljöer i Östergötland (1983).

Arkö före detta lotsstation (K121), Jonsberg socken, är ett enskilt objekt som ligger på en udde av Arkön. Det består av fem rödmålade envånings bostadshus av trä samt den ljust målade lotsutkiken.

Arkö (K122), Jonsberg socken, utgörs av Arkö by belägen högt upp i en sänka omgiven av renspolade berghällar och skogbevuxen mark. Byn har en samlad och delvis ålderdomlig bebyggelse från 1700-talet.

Korpetorp (K117), Rönö socken, är en förkastningsbrant i orörd kustmiljö med vidsträckt utsikt över S:t Anna skärgård.

Äspholm (K57), S:t Anna socken, utgörs av Äspholms by, bestående av tre gårdar med enhetlig samlad bebyggelse, huvudsakligen från 1800-talet. Byn är belägen på en höjd med åker och äng nedanför.

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser och arkeologiska utredningar tas fram vid åtgärder inom området som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag samt i koppling mot omgivningen vid visuell påverkan.

- Det småskaliga och välbevarade kust- och skärgårdslandskapet ska värnas. Ny byggelse bör anpassas till den befintliga bebyggelsemiljön och bebyggelsestrukturen.
- Arkö båk skall utgöra landmärke i landskapsrummet, där båken blir en målpunkt och blickfång i det omgivande öppna vattenrummet i havsbandet. Undvik nya anläggningar som dominerar vyer österifrån mot Arkö båk.
- De visuella sambanden – särskilt från vypunkter från Arkö båk, Arkösund och Viskärs fyrplats är känsliga för påverkan av högresta anordningar. Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen för skärens svårnavigerade vattenområden och för fyrarnas och sjömärkenas viktiga funktion.
- Utsikten mot en fri horisont inom hänsynsområdet öppet vatten bör värnas då de utgör en väsentlig del av upplevelsen i området. En vindkraftutbyggnad skulle kraftigt dominera över och därmed påverka upplevelsen av fiskarböndernas kust- och skärgårdsmiljö. Exploateringar i form av höga objekt till havs ca 15–20 km mot nordost, öst och sydost, utanför värdeområdets gräns, bör undvikas. Värdeområdet bedöms vara mindre känslig för exploateringar 40 km respektive 70 km utanför värdeområdets gräns. Eventuell påverkan bör utredas i samband med eventuella exploateringar.

- Alla exploateringar som kan beröra värdeområdet direkt eller visuellt behöver föregås av fördjupade analyser för att klargöra påverkan på bärande värden och karaktärsdrag.
- Det öppna havsbandet mellan Arkö och Aspöfjärden ska värnas.
- Inom förlistningstäta områden ska åtgärder undvikas som kommer i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar, exempelvis åtgärder som kan påverka botten.
- Vrakdensitetsanalysen och övriga analyser pekar på att det kan finnas ytterligare fartygslämningar i värdeområdets mellersta del vilket innebär att en arkeologisk utredning bör tas fram vid exploateringar i dessa områden.

Vy från Arkö mot sydost och lotsutkiken (foto Sweco)

Bokö–Björkskär

Östergötlands län

Sammanfattning

Berättelse

Skärgårdsmiljö i mellan- och ytterskärgården i den södra delen av Östergötlands skärgård som vittnar om den östsvenska skärgårdens sociala och ekonomiska struktur tydligt präglad av fiskenäringen, sjöfarten, boskapsskötseln och jakt, där Bokö var ett av de största fiskelägen i denna del av skärgården.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Fiskeläge
- Farledsmiljö
- Odlingslandskap
- Fornlämningskoncentration

Karaktär och värdebärare

Bokös fiskeläge, som har varit en av de största i denna del av skärgården. Bebyggelsen i Björkskär med dess säregna karaktär med bevarat fiskläge från 1800-talet. En välbehållen bebyggelse i form av ryggåsstugor med samma strukturella karaktär som när den var som störst. Maritima lämningar kopplade till sjöfarten, sjömärken, fiskelägen, fartygslämningar samt fyrplats.

Allmänt om hänsynsbehov

Bokös och Björksskärs viktiga fiskelägen samt lotsplats av betydelse med koppling till fiskenäringen och sjöfarten. Lämningar efter sjömärken bör vara föremål för hänsyn och informationsinsatser. De visuella sambanden mellan Bokö och Björkskär äldre bebyggelse ska värnas särskilt. Utsikten in mot hänsynsområde öppet vatten från öster samt sydost bör värnas då den utgör en väsentlig del av upplevelsen i området, detta gäller inte minst utblickarna in mot de gamla fiskelägena.

Kartillustration

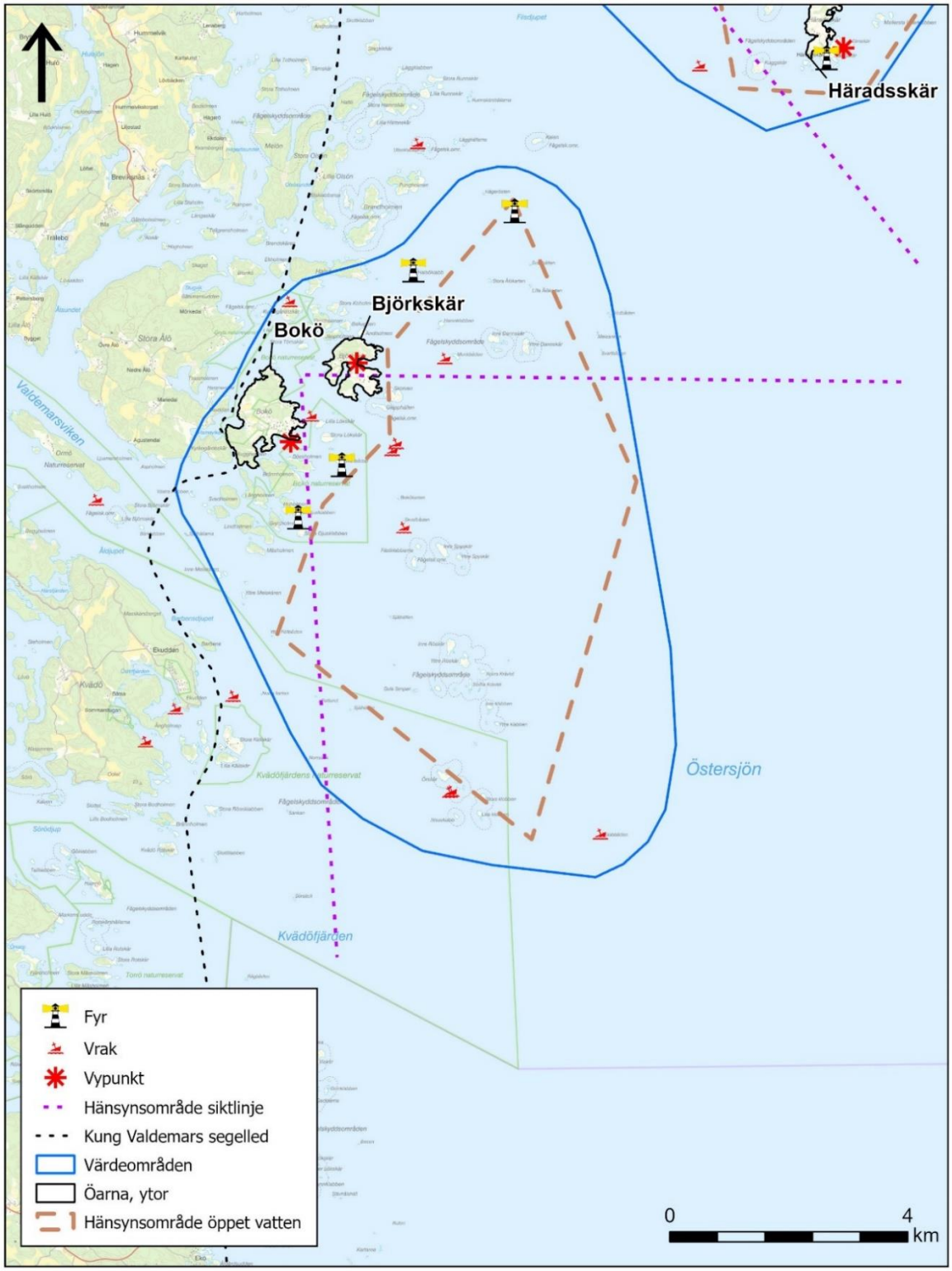

KARTA VÄRDEOMRÅDE
Bokö - Björkskär
Östergötlands län

Uppdragsnummer: 30056758
Uppdragsledare: Bertha Ekstrand Amaya
Editor: Simon Lagenfelt
Lst dnr: 436-15571-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om en skärgårdsmiljö

Värdeområdet är en skärgårdsmiljö i den södra delen av Östergötlands skärgård, söder om Valdemarsvik, och omfattar ett landskap av både mellan- och ytterskärgårdskaraktär. Området har fått namn efter de två största öarna men inkluderar ett flertal mindre öar, kobbar och skär.

I skärgården har människor jagat och fiskat i alla tider, men det var först under medeltiden som människor började bosätta sig mer permanent i skärgården. Under denna tid fick fisket och kontrollen av farlederna in mot de framväxande handelsstäderna en allt större betydelse, vilket ökade konkurrensen om havsresurserna mellan kronan, adeln och borgarskapet. Den svenska ostkusten har nästan helt varit dominerad av kronan och frälset.

Kustområdet ingick i det kungliga vattenregalet, en kunglig företrädesrätt som gav kronan äganderätt över skärgårdarna med tillhörande fiske, det så kallade fiskeregalet. Detta utnyttjades bland annat genom att kronan tog ut avgifter och skatter från det säsongsvisa fisket och jakten på bland annat säl och sjöfågel vid etablerade fiskelägen i skärgården. För dessa ändamål upprättades en särskild hamnstadga på 1400-talet som reglerade verksamheten och skatteuttaget. På samma sätt kunde frälset göra anspråk och kanske också verka för etableringen av egna fiskelägen eller så kallad hamnfisken. Bakom den första stadgan stod kung Karl Knutsson Bonde, också ägare till ett av de mest betydelsefulla godsen på ostkusten, nämligen Fågelvik, i Tyrserum socken. Under detta gods hade inte mindre än elva fiskelägen inrättats, bland dessa Bokö och Björkskär.

Bokö, i värdeområdets nordvästra del, nämns i det skriftliga källmaterialet första gången år 1437 och bosättningen här har sitt ursprung i medeltiden. De äldsta fornlämningarna är gravar från järnåldern som dock troligen inte kan knytas till någon fast och permanent bosättning. Bokö var i äldre tider ett lotshemman som under medeltiden tillhörde godset Fågelvik. Under 1500-talet övergick hemmanet till styrmanshemman enligt Gustav Vasas jordebok från år 1543. Ön har varit i adlig ägo i minst 600 år. År 1818 köptes Bokö av kung Carl XIV Johan.

Bokö var en viktig plats för sjöfarten i Östersjön och var även ett av de största fiskelägen i denna del av skärgården. Vid 1800-talets mitt var Bokö en viktig lotsplats med sin strategiska position i skärgården. Omkring år 1895 slogs lotsplatsen samman med lotsen på Häradsskär och flyttades dit. År 1800 fanns en ”hamnsten” vid Bokö. En hamnsten var en plats där uppköpare från Stockholm köpte fisk från bönderna. Utöver lotsning ägnade sig Boköborna åt boskapsskötsel, jakt och fiske. Från mitten av 1800-talet ägnade sig öborna också en del åt fraktfart och på 1880-talet hade tre segelfartyg Bokö som hemmahamn.

Den andra stora ön i området heter Björkskär och ligger strax nordost om Bokö. I början av 1500-talet hade biskopen i Linköping egna fiskare på Björkskär. Under 1500- och 1600-talen hävdade Söderköping att staden hade rätt till fisket i Östergötlands skärgård, vilket innebar att man ofta låg i konflikt med Norrköping som ofta bedrev fiske i samma område. Från mitten av 1600-talet finns emellertid uppgifter om att man slutit avtal med borgarna i Söderköping om vår-, sommar- och höstfiske. För att få fiska på Björkskär var man tvungen att vara borgare i Söderköping och erlägga skatt till staden. Öarna betraktades vid den här tiden som köpingar under Söderköping. År 1730 upphörde borgarrätten och den bofasta befolkningen på ön blev vad som är att betrakta som maritima frälsetorpare under godset Fågelvik, till vilka man betalade avgifter för såväl mark som fiskfångst. I en resebeskrivning från år 1890 framgår att Björkskär var ett av de fattigaste fiskelägen utefter kusten och att husen är låga och omålade.

Skärgården i den här delen av landet är relativt förskonad från större exploateringar i form av exempelvis fritidsbebyggelse, vilket speglas i de välbevarade kulturmiljöer som finns än idag. Dessa miljöer avspeglar viktiga delar av kustens ekonomiska och sociala kulturhistoria. Det före detta fiskeläget på Björkskär består idag av sju låga ryggåsstugor, loftbodar och sjöbodar från 1800-talet.

Idag utnyttjas främst den så kallade Svinhamnen, på södra delen av ön som angöringsplats, samt en mindre brygganläggning intill Oxviken (bortsett från hamnen vid Fredensborg). Av sjönamnen att döma, som Garnshamnen, Västerhamnen och Jons hamn, framgår dock att man tidigare utnyttjat alternativa platser att angöra sina båtar. Även viken söder om den så kallade Oxudden, på öns östra sida, har tidigare varit flitigare använd. Här har man funnit äldre fundament efter bodar och bryggor (L2012:8388 i Kulturmiljöregistret). Söder om samma vik ger flygfoto från 1960-talet intrycket av ett antal båtlänningar, dvs enkla sten och jordvallar intill vilka man kunnat dra upp de mindre båtarna. Dessa lämningar finns idag inte registrerade i Kulturmiljöregistret.

Vid den genomförda vrakdensitetsanalysen framkom ett område sydväst om Bokö och Björkskär där det finns en lägre koncentration av fartygslämningar. Underlaget behöver kvalitetssäkras då det framgår på flera poster att den är migrerad från äldre databas samt att flera lämningar har felaktig antikvarisk bedömning. Då området har nyttjats för fiske och sjöfart under en längre tid finns det sannolikt en mängd oupptäckta vrak inom värdeområdet.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande bärande uttryck:

- Vattenrummet som farled och strategiskt belägna öar med landmärken för sjöfarten i form av fyrar.
- Bokös och Björkskärs äldre bebyggelse kopplat till fiske och lotsverksamhet, bebyggd med småskalig bebyggelse bestående av bostadshus, bodar och båthus huvudsakligen från 1700- och 1800-talen.
- Lotsverksamheten med lotsplats kopplade till farleden.
- Marinarkeologiska lämningar i form av sjömärken och fartygslämningar, kopplade till sjöfarten.

Helhetsmiljöns värden består i sambanden mellan uttrycken ovan – mellan bebyggelsen på Bokö och Björkskär och farlederna, mellan grynnor, skär, förlisningar och fyrar samt mellan utsiktsplatser och skärgårdslandskapet. Utblickarna från fyrplatserna ut mot det öppna havet har mycket stora upplevelsevärden och ger en förståelse för skärens svårnavigerade vattenområden och för fyrarnas och sjömärkenas viktiga funktion. Sambandet mellan det öppna området mellan Björkskär och Svartbåden är viktig att bibehålla. I sammanhanget är det öppna havsbandet mellan Bokö och Kvädöfjärdens en viktig kvalitet för att förstå sambanden i helhetsmiljön.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Miljöbalken

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården Björkskär [E76]

7 kap. 4 § MB: Gryts naturreservat, Bokö naturreservat samt Kvädöfjärdens naturreservat.

Kulturmiljölagen

2 kap. Fornlämningar: inom värdeområdet finns nio kända fartygs-/båtlämningar (vrak) i Kulturmiljöregistret. Av dessa är ett vrak registrerad som fornlämning, fem som övriga kulturhistoriska lämningar, ett är en möjlig fornlämning och två saknar antikvarisk bedömning.

För kännedom

I området finns två utpekade värdefulla kulturmiljöområden av regionalt intresse i Länsstyrelsens publikation Natur- och kulturmiljöer i Östergötland (1983).

Björkskär (K16), Gryts socken, är ett fiskeläge med enhetlig äldre bebyggelse, bestående av bostadshus, loftbodar och sjöbodar. Samtliga byggnader är rödfärgade och har tegeltak.

Bokö, (K17), Gryts socken, är ett fiskeläge med samlad bebyggelse, huvudsakligen från 1800-talet. Husen är målade med rödfärg eller gul oljefärg och de flesta är försedda med tegeltak. Vid hamnen en samling sjöbodar och båthus.

Hänsyn och rekommendationer

Fördjupande kulturmiljöanalyser och arkeologiska utredningar behöver tas fram vid åtgärder inom området som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag. Fördjupade analyser behöver även tas fram med koppling mot omgivningen vid eventuell visuell påverkan.

- Det småskaliga och genuina kust- och skärgårdslandskapet ska värnas, där de visuella sambanden mellan Bokö och Björkskär äldre bebyggelse ska värnas särskilt. Sambandet mellan öarna bedöms vara känslig för exploateringar då det kan påverka förståelsen av de välbevarade skärgårdsmiljöerna.
- Fyrarna ska utgöra landmärke i landskapsrummet, där de blir målpunkt och blickfång i det omgivande öppna vattenrummet i havsbandet.
- Utsikten mot en fri horisont inom hänsynsområdet öppet vatten bör värnas då de utgör en väsentlig del av upplevelsen i området. En vindkraftutbyggnad skulle kraftigt dominera över och därmed påverka upplevelsen av fiskarböndernas kust- och skärgårdsmiljö. Exploateringar i form av höga objekt till havs ca 15–20 km österut och söderut, utanför värdeområdets gräns, bör undvikas. Värdeområdet bedöms vara mindre känslig för exploateringar 40 km respektive 70 km utanför värdeområdets gräns. Eventuell påverkan bör utredas i samband med planerade exploateringar.
- Det öppna havsbandet mellan Bokö och Kvädöfjärden bör hållas fritt från ytstora anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för områdets visuella samband. Exploateringar i det här området bör undvikas.
- Inom förlisningstäta områden ska åtgärder undvikas som kommer i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar, exempelvis åtgärder som kan påverka botten.
- Vrakdensitetsanalysen och övriga analyser pekar på att det kan finnas ytterligare fartygslämningar i värdeområdets västra och norra del vilket innebär att en arkeologisk utredning bör tas fram vid exploateringar i dessa områden.

Södra Bokö mot sydost (Foto Sweco)

Missjö–Harstena–Fångö–Häradsskär

Östergötlands län

Sammanfattning

Berättelse

Kust- och skärgårdsmiljö i mellan- och ytterskärgården med en mångsidig ekonomi som präglat området där kommunikationslederna har haft en stor betydelse och som idag syns i form av äldre sjömärken.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Kommunikationsmiljö
- Gruvmiljö
- Fiskeläge
- Odlingslandskap
- Farledsmiljö
- Fornlämningskoncentration

Karaktär och värdebärare

Denna del av Gryts skärgård utgör en värdefull kulturmiljö där skärgårdsbyarna på Gräsmarö, Harstena, Kråkmarö, Fångö och Kättilö har en samlad och välbevarad bebyggelse samt bebyggelsestruktur. Området speglar den skärgårdsekonomi som var typisk för mellan- och ytterskärgården, från medeltid och framåt, där jordbruk och lotsverksamhet kombinerades med jakt och säsongsfiske. Fångö gruva med gruvhål och varphögar. Farleden inom områdets västra del med maritima lämningar kopplade till sjöfarten i form av fiskelägen, fartygslämningar, sjömärken, kummeln på Gubbö och Missjö, Häradskär fyr och lotsstation samt Barösunds tullstation.

Allmänt om hänsynsbehov

De välbevarade skärgårdsbyarna på exempelvis Gräsmarö, Harstena, Kråkmarö, Fångö och Kättilö ska värnas och ny bebyggelse ska anpassas till den befintliga bebyggelsestrukturen. De fria vyerna från havsbandet in mot landmärken som Missjö kupa, Barösunds tullstation, Gubbö kupa och Häradskär fyr ska värnas då de utgör en väsentlig del av upplevelsen i området. De fria vyerna mot det öppna havsbandet ska värnas då de är känsliga för större anläggningar som exempelvis vindkraftsanläggningar. Häradsskärs lotsstation och fyrmiljö ska värnas. Fria siktlinjer, på mellan 10–15 km, krävs inom hänsynsområde öppet vatten för att bibehålla förståelsen för skärens svårnavigerade vattenområden och för fyrarnas viktiga funktion.

Kartillustration

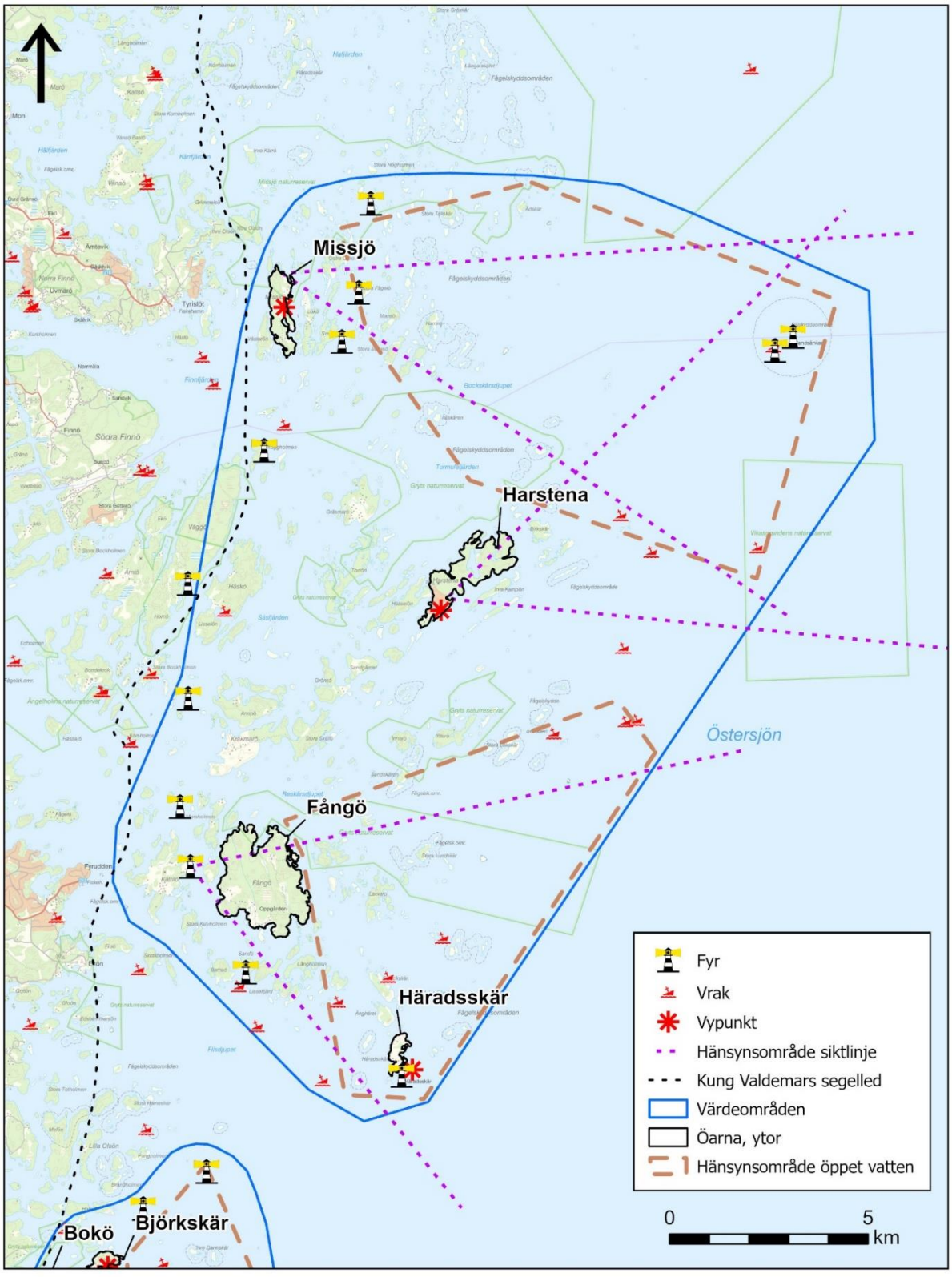

KARTA VÄRDEOMRÅDE
Missjö - Harstena - Fångö - Häradsskär
Östergötlands län

Uppdragsnummer: 30056758
Uppdragsledare: Bertha Ekstrand Amaya
Editor: Simon Lagenfelt
Lst dnr: 436-15571-2022

SWECO

© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om kust- och skärgårdsmiljö

Värdeområdet är en kust- och skärgårdsmiljö i den mellersta delen av Östergötlands skärgård, nordöst om samhället Gryt, och omfattar ett landskap av både inner- och ytterskärgårdskaraktär. Området har fått namn efter fyra av öarna men inkluderar ett flertal mindre öar, kobbar och skär.

Denna del av ostkusten ingår i det som brukar kallas urbergsskärgården, och som sträcker sig från Misterhult i Kalmar län och upp i Östergötland. Genom skärgårdslandskapet löper flera farleder med lång historisk kontinuitet, där den äldsta är Kung Valdemars segelled från 1200-talet, som gick väster om Kättilö, söderifrån vidare norrut mot Slätbaken och Bråviken.

I värdeområdets nordvästra del ligger Missjö, som är ett förhållandevis ungt landskap präglat av den senaste inlandsisen. Landhöjningen har varit 2–3 meter under de senaste 1 000 åren och de flesta spåren av människor härrör från medeltida verksamhet och senare. Under medeltiden valde man att segla i skydd av öarna och i närhet till natthamnar. Kung Valdemars segelled sammanfaller delvis med dagens farleder men hade vid Missjö en västligare sträckning i Olssundet, väster om Missjö.

Det finns ett flertal kulturhistoriska lämningar på öarna runt Missjö, som vittnar om områdets användning. Väster om Missjö finns exempelvis två sjömärken registrerade (L2011:9856 och L2011:8697 i Kulturmiljöregistret). Öster om huvudön Missjö, på Södra Viskär, ligger den välkända Kupa Klint eller Missjö kupa (L2011:8696 i Kulturmiljöregistret) som är ett äldre sjömärke eller kummel. Sjömärket ligger långt ut mot havet, men ändå nära farleden. Det svartmålade kumlet finns utmärkt på en sjökarta i krigsarkivet från år 1789. Den är nästan tre meter hög och två meter i diameter och tjänade länge som sjömärke för båttrafiken i den yttre skärgården.

Söder om Missjö, centralt inom värdeområdet, ligger Gräsmarö. Här finns ett av de allra mest välbehållna äldre odlingslandskapen i skärgården där en mängd stenmurar inramar åkrarna. På öns sydsida ligger byn med relativt spridd bebyggelse. Här ligger den Gräslundska släktgården, ett välbevarat skärgårdshemman, byggnadsminnesförklarat år 2011.

Harstena ligger centralt inom värdeområdet, i Gryts skärgårds norra utkant. Harstena är en av öarna i värdeområdet som har en tydlig ytterskärgårdskaraktär, där odling och bete har varit begränsat. Harstena by är fortfarande oskiftad med bevarad karaktär. Vid stranden finns det sjöbodar båthus och bryggor. På skären i hamnen ligger redskapsbodar för det ännu pågående ålfisket. Harstena upptogs som fiskehemman 1543. Utöver fisket har säljakten varit en viktig del av försörjningen under lång tid. Öster om Harstena ligger ett område med mindre skär kallat Själbådarna, där man klubbade säl fram till 1940-talet. Hudarna såldes till läderfabriker och sälspäcket kokades till

tranolja och såldes till industrier som använde det i stället för linolja. Det gamla trankokeriet finns kvar på Harstena och är en kulturhistoriskt mycket värdefull miljö.

Söder om Harstena ligger ett antal skär som kallas för Lökskären. År 1555 redovisas inkomster i form av strömming från Lökskären i räkenskaperna för Stegeborg. År 1668 benämns Lökskär som ett häradsfiske vilket innebar att alla inom häradet hade rätt att fiska här. Det finns uppgifter om att det bott folk på ön redan i början av 1700-talet där bland annat ett fiskeläge finns belagt på kartan från år 1702 (L2012:1819 i Kulturmiljöregistret). De sista bofasta fiskarna flyttade från ön under de första åren på 1800-talet.

Fångö ligger i områdets sydvästra del. På öns östra sidan ligger Gruvholmen, där bevarade gruvhål och varphögar vittnar om kopparmalmsbrytningen på ön (L2012:2397 i Kulturmiljöregistret). Brytningen av kopparmalm började i stor skala på 1820-talet och enligt traditionen var det ryska krigsfångar som arbetade i gruvorna. Driften upphörde år 1874 och ett par år senare flyttades eller revs husen på Gruvholmen.

På en ö strax öster om Fångö, Gubbön, finns det ett stenkummel byggt år 1826 av lotsar från Kättilö lotsby (L2012:1818 i Kulturmiljöregistret). Kumlet ersatte ett äldre sjömärke, en vårdkase, som kan ha varit i bruk ända sedan järnåldern. Vårdkasarna användes för att sända meddelanden om fara. Man tände exempelvis vårdkasen på Harstena och elden sågs från Gubbö kupa som man då tände. På så vis löpte meddelandet om fara vidare med ljusets hastighet längs kusten. Systemet med vårdkasar finns dokumenterat ända tillbaka till landskapslagarna från 1300-talet.

Kättilö ligger i värdeområdets sydvästra del, väster om Fångö. Ön är mest känd för sin gamla tullstation, Barösunds sjötull. Tullen ligger på öns östra udde som kallas Barösund och vetter mot farleden och Fångö. Barösunds tullkammare inrättades år 1637 för inloppen till Norrköping och Söderköping. Det nuvarande stora tullhuset på Kättilö uppfördes år 1788. Tullstationen drogs in år 1928 och Barösund blev kustpostering i tullverkets kustbevakning. Stora tullhuset har sedan använts som militärförråd och förläggning men restaurerades år 1973 till semesterhem för tullpersonal. Tullhuset är byggnadsminnesförklarat sedan år 1992. Kung Valdemars segelled passerar Barösund och Kättilö. Leden är rekonstruerad sedan år 1994 för att även nutidens sjöfarare ska kunna följa den.

Häradsskär, i värdeområdets södra del, består egentligen av två skär förbundna med en bro emellan. Det södra skäret kallas Fyrskäret och det norra kallas Lotsskäret. Genom bevarade brev från Gustav Vasa vet vi att det redan på 1500-talet fanns ett allmänt fiskeläge på Häradsskär. Här möttes fiskare från städerna och de anställda statliga fiskarna. Fisket riktades mot strömming och torsk. Ön har varit bebodd av fiskare och lotsar sedan 1600-talet och det första sjömärket restes då i form av en tunna på en stång, därav namnet Stångskär. På

1600-talet upprättades en lotsstation för att under nästan 300 år leda sjötrafiken längs farleden strax utanför. På 1700-talet ersattes stången med en båk.

Vid den genomförda vrakdensitetsanalysen framkom ett vraktät område söder och sydost om Fångö, där det finns ett tiotal fartygslämningar registrerade i Kulturmiljöregistret samt sju förlisningsuppgifter i Skandinaviskt vrakarkiv. Underlaget från Skandinaviskt vrakarkiv behöver kvalitetssäkras innan det kan registreras i Kulturmiljöregistret. Även Kulturmiljöregistret behöver kvalitetssäkras då det framgår på flera poster att den är migrerad från en äldre databas.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande bärande uttryck:

- Välbevarade skärgårdsbyar på Gräsmarö, Harstena, Kråkmarö, Fångö och Kättilö kopplat till jordbruk och lotsverksamhet.
- De historiska fiskelägena på Harstena, Lökskären och Häradsskär och dess kopplingar till den blandade ekonomin i mellan- och ytterskärgården.
- Fångö gruva på Gruvholmen och dess tillhörande lämningar efter kopparmalmbrytningen.
- Vattenrummet som farled och strategiskt belägna öar med landmärken för sjöfarten i form av sjömärken, äldre vårdkasar som Missjö och Gubbö kupa, Barösunds tullstation.
- De fria vyerna från havsbandet, österifrån inom siktlinjeområdena, mot landmärken som Missjö kupa, Barösunds tullstation, Gubbö kupa och Häradskär fyr.
- Häradsskärs lotsstation och fyrmiljö.
- Lotsverksamheten med lotsplats och lotsutkik kopplade till farlederna.
- Marinarkeologiska lämningar i koppling till farleden och hamnlägen.

Helhetsmiljöns värden består i sambanden mellan uttrycken ovan – mellan bebyggelsen på Gräsmarö, Harstena, Kråkmarö, Fångö och Kättilö. Sambanden mellan skärgårdsbyarna och farlederna, mellan grynnor, skär, förlisningar och fyrar samt mellan utsiktsplatser och skärgårdslandskapet. Sambandet mellan det öppna området mellan Missjö och Harstena och vidare söderut mot Säsfjärden är viktig att bibehålla. Även de öppna vyerna mellan Fångö och Häradsskär är viktiga att bibehålla. I sammanhanget är det öppna havsbandet mellan Harstena och Sandsänkan en viktig kvalitet för att förstå sambanden i helhetsmiljön.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Miljöbalken

3 kap. 6 § MB: Riksintresse för kulturmiljövården Gryts skärgård [E77-82]

7 kap. 4 § MB: Gryts naturreservat.

Kulturmiljölagen

2 kap. Fornlämningar: inom värdeområdet finns 16 kända fartygs-/ båtlämningar (vrak) i Kulturmiljöregistret. Av dessa utgör fyra fornlämningar, sex övriga kulturhistoriska lämningar, tre möjliga fornlämningar och tre saknar antikvarisk bedömning.

3 kap. 1 § Enskilda byggnadsminnen:

- Gräslundska släktgården (Gräsmarö S:1 och 1:2)
- Kättilö tullhus (Barösund 1:1)

För kännedom

I området finns även fyra utpekade värdefulla kulturmiljöområden av regionalt intresse i Länsstyrelsens publikation Natur- och kulturmiljöer i Östergötland (1983).

Kättilö (K24), Gryt socken, utgörs av en skärgårdsö med äldre bebyggelse. Vid tull- och lotsplatsen Barösund märks det nyrenoverade tullhuset från 1700-talet samt några äldre timrade bostadshus, varav ett från 1700-talet. Tullhuset är statligt byggnadsminnesmärke.

Fångö (K25), Gryt socken, utgörs av en by med äldre välbevarad bebyggelse, relativt spridd och med åker och betesmark emellan. De flesta husen är rödfärgade, några reveterade. Vid hamnen märks sjöbodar och båthus. På Gruvholmen finns lämningar efter brytningen av kopparmalm som pågick mellan 1820-talet och 1870-talet. Kvar finns djupa gruvschakt, stora varphögar, husgrunder, resterna av uppfordringsverk, lastplatser m.

Häradskär (K26), Gryt socken, som utgörs av en fyrplats med fyrtorn uppfört år 1863, efter ritning av Nils Gustaf von Heidenstam, som den andra fyren av järn i Sverige. Vid hamnen äldre bebyggelse.

Harstena (K27), Gryt socken, utgörs av ett fiskeläge med samlad och enhetlig äldre bebyggelse kring en väl skyddad naturlig hamn. Byn bevarar karaktären av oskiftad by. Husen är grupperade kategorivis kring "slätten", byns gräsbevuxna tun, med bostadshusen närmast och bakom dessa två ladugårdsgrupper. Vid stranden sjöbodar, båthus och bryggor och vid skären ute i hamnen hommabodar (redskapsbodar för ålfisket).

Vid fältbesök noterades ett område med fossil åkermark i form av välvda åkrar som inte är registrerat.

Gräsmarö (K28), Gryt socken, utgörs av en välbevarad by med boningshus, ekonomibyggnader och uthus san1t vid hamnen sjöbodar och båthus. Husen ligger relativt spridda med åker och betesmark emellan. Bebyggelsen, rödfärgad och oftast med tegeltak, är huvudsakligen från 1800-talet men delvis om- och tillbyggd på 1920-och 1930-talen. Den yngre bebyggelsen är väl anpassad till den ursprungliga.

Hänsyn och rekommendationer

Alla exploateringar som kan beröra värdeområdet direkt eller visuellt behöver föregås av fördjupade kulturmiljöanalyser och arkeologiska utredningar för att klargöra påverkan på bärande värden och karaktärsdrag.

- Den småskaliga och välbevarade kust- och skärgårdslandskap ska värnas. Ny byggelse bör anpassas till den befintliga bebyggelsemiljön och bebyggelsestrukturen.
- Missjö kupa, Gubbö kupa och Häradskär fyr ska utgöra landmärke i landskapsrummet, där sjömärkena och fyren blir en målpunkt och blickfång i det omgivande öppna vattenrummet i havsbandet. Exploateringar till havs, i form av höga objekt, närmare än 20–30 km åt nordost, öster och sydost, utanför värdeområdets gräns bör undvikas. Värdeområdet bedöms vara mindre känslig för exploateringar 40 km respektive 70 km utanför värdeområdets gräns. Eventuell påverkan bör utredas i samband med planerade exploateringar.
- Utsikten mot en fri horisont, österut och nordost, mellan 10–15 km inom hänsynsområdena öppet vatten, bör värnas då de utgör en väsentlig del av upplevelsen i området.
- De öppna vyerna mellan Fångö och Häradsskär är viktiga att bibehålla. Även det öppna havsbandet mellan Harstena och Sandsänkan bör värnas då det utgör en väsentlig del av upplevelsen i området och för att förstå sambanden i helhetsmiljön. En vindkraftutbyggnad skulle kraftigt dominera över och därmed påverka upplevelsen av denna kust- och skärgårdsmiljö. Exploateringar till havs i form av höga objekt 20 km österut, utanför värdeområdets gräns, bör undvikas.
- Det öppna havsbandet mellan Missjö och Gräsmarö ska hållas fri från ytstora anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för områdets visuella samband. Exploateringar i det här området bör undvikas.
- Farledens öppna vattenrum, inom hänsynsområdena öppet vatten, ska särskilt värnas från nya anläggningar och koppling mot omgivande sjömärken värnas.

- Fria siktlinjer inom hänsynsområdena öppet vatten krävs för att bibehålla förståelsen för skärens svårnavigerade vattenområden och för fyrarnas viktiga funktion.
- Inom förlisningstäta områden ska åtgärder undvikas som kommer i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar, exempelvis åtgärder som kan påverka botten.
- Vrakdensitetsanalysen och övriga analyser pekar på att det kan finnas ytterligare fartygslämningar in värdeområdets södra del vilket innebär att en arkeologisk utredning bör tas fram vid exploateringar i dessa områden.

Harstena hamn mot söder (Foto Sweco)

Gotlands län

I Gotlands län pekas 6 st värdeområden ut:

1. Fröjel-Eksta-Karlsöarna
2. Gotska Sandön-Fårö-Fårösund
3. Hoburgsrev-Heligholmen-Faludden
4. Slite
5. Visby havsområde
6. Ötergarn-Lausholmarna

Bilaga 8 PM Värdeområden kulturmiljö, Gotlands län och *Bilaga 9 Genomförandebeskrivning, Gotlands län* kompletterar länets redovisning.

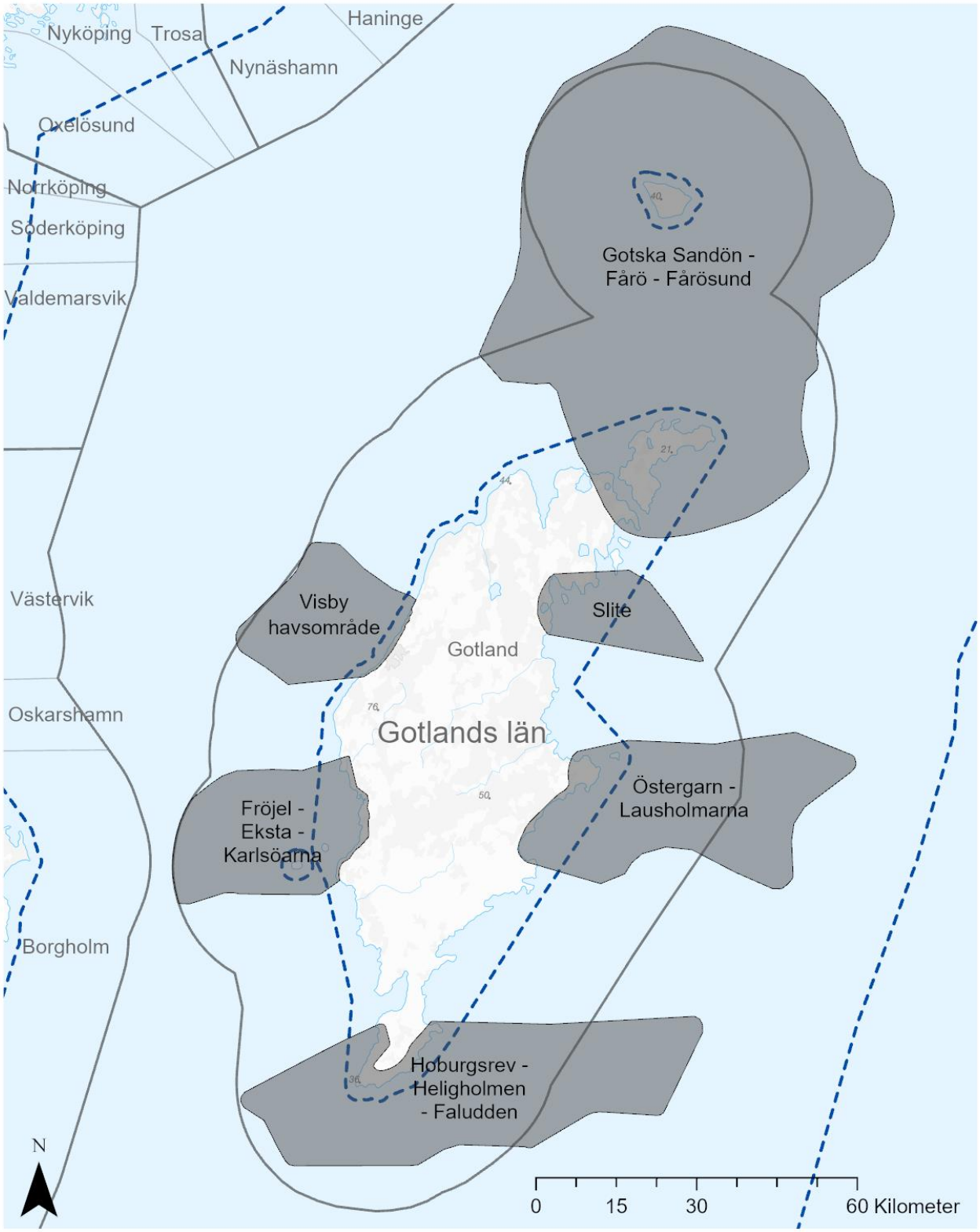

Karta som visar utpekade värdeområden i Gotlands län.

Fröjel-Eksta-Karlsöarna

Gotlands län

Sammanfattning

Berättelse

Klintehamns viktiga epok som exporthamn och handelshusets Donners avtryck på platsen, Donnerska huset och Varvsholm. Karlsöarnas betydelse som boplatser under lång tid och dess hamnar med ursprung i medeltid, med koppling till både fiske, lammbete och stennäring. Fiskelägena längs Ekstakusten och den nära historiska kontakten med Karlsöarna. Fartygslämningar inom värdeområdet från medeltid och framåt. Spåren efter det medeltida kustförsvaret med Västergarnsvallen, kastalruinerna i Västergarn och Fröjel, befästningarna vid Vivesholm och Skansudd. Pavikens vikingatida hamn och handelsplats. Sockenkyrkorna i Västergarn, Fröjel och Eksta.

Miljötyper

- Fiskelägen
- Hamnmiljö
- Handelsplats
- Kustlandskap
- Kyrkomiljö
- Odlingslandskap
- Fornlämningsmiljö
- Marinarkeologisk fornlämningsmiljö
- Kustsamhälle
- Fästnings- och skansmiljö
- Farledsmiljö
- Tidigindustriell miljö.

Karaktär och värdebärare

Donnerska huset, gamla tullhuset och köpmansgårdar i Klintehamn som värdebärare för samhällets betydelse som exporthamn under sent 1700-tal. De gamla hamn- och fiskeplatserna på Karlsöarna. Fyrplatsen på Stora Karlsö. Fornlämningar på Karlsöarna och längs gotlandskusten. Fiskelägena längs Ekstakusten. Sockenkyrkorna i Västergarn, Fröjel och Eksta. Kastalen i Fröjel. Pavikens forntida hamnområde.

Allmänt om hänsynsbehov

De öppna vyerna mot havet, liksom från havet mot land, är bärande för kulturmiljön, liksom siktlinjer längs kusten mellan fyrarna i Klintehamn och på Stora Karlsö. Skeppsvraksområden vid Västergarn, Klintehamn och Stora Karlsö behöver skyddas. Kustbundna fiskelägen med koppling mot havet behöver fortsatt vara läsbar. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika maritima uttryck behöver särskilt värnas.

Kartillustration

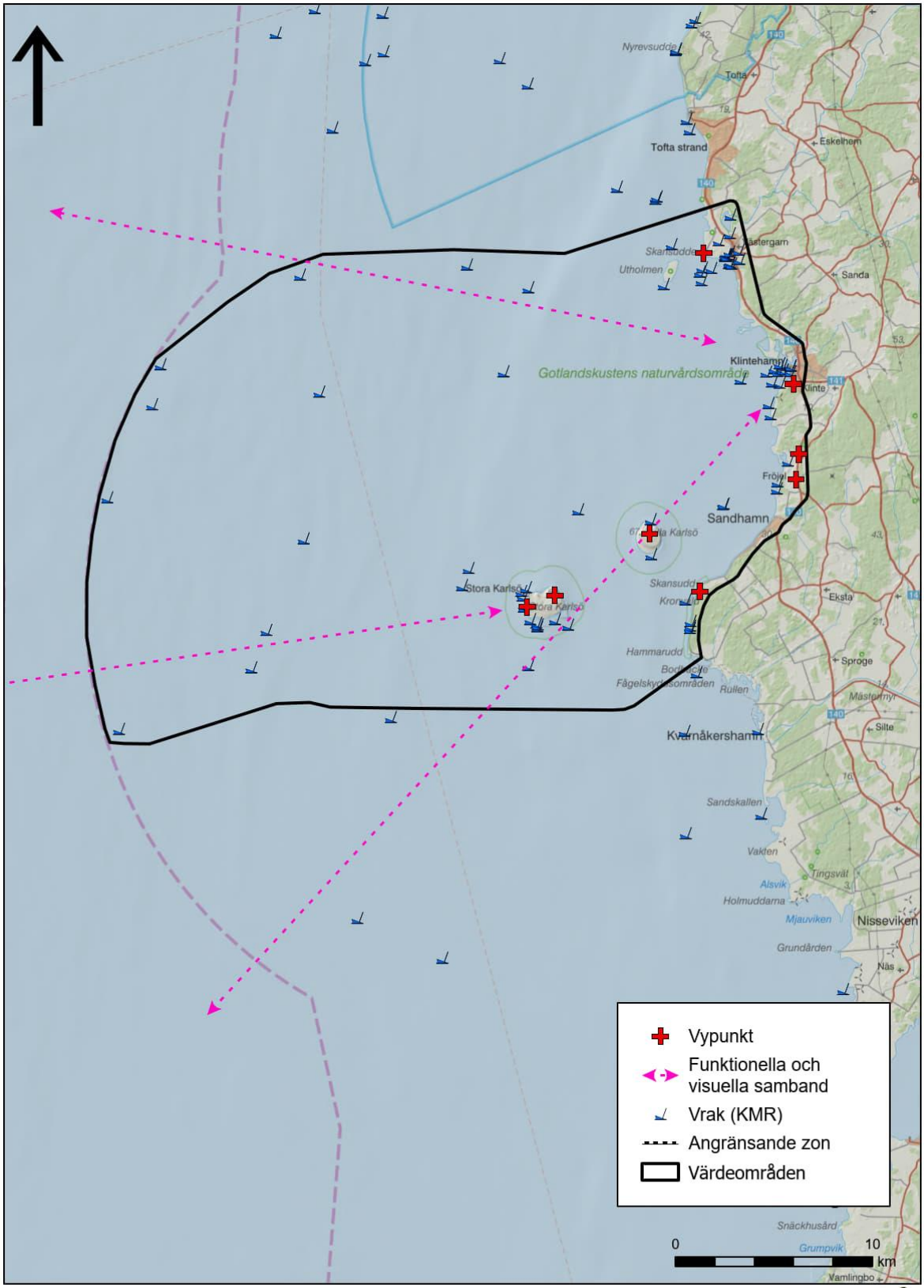

HAVSPLAN KULTURMILJÖ
Fröjel - Eksta - Karlsöarna

Version: 1
Datum: 2023-12-12
Lst dnr: 431-5354-2022

Uppdragsnummer: 30056760
Editor: Clas Ternström
© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Skala: Ej skalenlig

SWECO

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Fröjel - Eksta – Karlsöarna

Västergarn och Paviken

Paviken och Västergarn är tillsammans med Kronholmen ett omfattade område med betydande hamnverksamhet och handel under yngre järnålder och medeltid. För handeln under den här perioden utgör området ett av de mest betydelsefulla på Gotland. Det finns tydliga kronologiska samband mellan de tre platserna som alla hyser välbevarade lämningar. De öppna vyerna ut över havet gör områdets historia läsbar i landskapet.

De arkeologiska undersökningar som genomförts vid Paviken har visat att det där funnits en hamn- och handelsplats under vikingatid. Sjön var för 1000 år sedan en skyddad vik med förbindelse med havet via ett smalt sund. Undersökningarna tyder på att hamnen anlades under 700-talet och användes till cirka 1000-talet. Det har påträffats lämningar efter verkstäder och skeppsbyggeri. I vattnen omkring har funnits pålspärrar och bryggor från vikingatid. Sydöst om Paviken ligger också ett stort gravfält.

Den nuvarande hamnen i Västergarn omnämns redan under tidigt 1200-tal. Den har använts in i våra dagar men har tappat en stor del av sin betydelse, bland annat som tidigare mottagningsstation för post från fastlandet. Vid Idåns mynning i hamnen har det bedrivits fiske av id långt in i modern tid. En fångstanläggning bestående av nio anlagda vattenfåror, separerade av stenkistor, är ännu välbevarade liksom en stenvalvsbro i närheten från år 1875. I Västergarn har trähustraditionen varit stark. Här finns trähus från 1700- till 1900-tal, bland annat flera bulhus, hus i skiftesverksteknik vilka täckts med panel.

Genom laga skiftet på 1800-talet kom en stor del av ängsmarken och en del hagmark inom området att omvandlas till åker. En stor del av Kronholmen norr om Västergarns hamn odlades upp. En fyrplats anlades på 1890-talet intill en 1700-talsskans vid Skansudde på Kronholmen. Skansudde fyrplats ersatte en äldre fyrplats på Västergarns Utholme som därefter avvecklades.

Det medeltida kustförsvaret

Inom värdeområdet finns många spår av befästningar som visar att farleden längs Gotlands västkust under lång tid varit viktig att bevaka och freda. I anslutning till inseglingsrännan till Paviken ligger Västergarnsvallen, en kilometerlång halvcirkelformad vall, ca 3 meter hög och 3 meter bred av sten och jord. Flera spår av bosättning har hittats innanför vallen som tros ha anlagts redan under vikingatid. För att skydda och bevaka hamnen och dess handel uppfördes en kastal innanför vallen under tidig medeltid.

Rester av kastaler återfinns vid flera gotländska sockenkyrkor. De var medeltida försvarstorn som både fungerade som skyddsplatser och förvaringsplats för olika varor. Det fanns bara en ingång och den satt alltid flera

meter över markytan för att försvåra för angripare. Grundformen var cirkelformad eller, som i Fröjel, kvadratisk. Norr om Fröjel kyrka kan man se en medeltida byggnadsruin, som har tolkats som en kastal. Kastalen har en kvadratisk form och är 9,7 meter på varje sida, med en höjd på 5,7 meter. Den är konstruerad med skalmurar av tuktad kalksten och kvadersten i hörnen, med väggar som är 1,7 meter tjocka.

Vid Vivesholm norr om Klintehamn finns lämningar av en befästning som sannolikt anlades av kung Albrekts son Erik av Mecklenburg år 1394 då vitaliebröderna innehade Gotland. De fördrevs av tyska orden 1398, då borgen raserades. Fästningen, *Landeskrone*, återuppbyggdes när danskarna återtagit Gotland. Efter återföreningen med Sverige år 1645 förföll fästningen på nytt. Under tidigt 1700-tal byggdes en ny befästning, *Stålhatt*, på platsen, som även den sedermera förföll.

Skansudd i Ekstakustens södra del har fått sitt namn efter den skans som ligger här. Försvarsanläggningen, som uppfördes under åren 1712 till 1713, består av en ca 130 m lång, 4 till 6 m bred och 1 till 1,5 m hög vall av grus och sand. En skans från samma tid finns, som nämnts, intill udden vid Kronholmens fyr med det snarlika namnet Skansudde.

Längs Ekstakusten finns också ett stort antal försvarsanläggningar, primärt skyddsvärn, från beredskapstiden.

Klintehamns kustsamhälle och familjen Donner

Klintehamn är en gammal fiskeby och hamn med anor från 1600-talet. Redan då var den en viktig exporthamn för kalk, tjära och trävaror. En strandridare stationerades i Klintehamn från år 1649. Under andra hälften av 1700-talet dominerades handeln av handelshuset Donner. Donnerska huset uppfördes av Jakob Niclas Donner år 1780 och består av två våningar med en sexdelad plan. Huvudsakligen användes byggnaden som kontor och logi. Flera rum är fortfarande prydda med välbevarade väggmålningar i rokokostil. Under 1790-talet byggdes huset ut och kakelugnar från denna tid finns fortfarande kvar. Idag inhyser Donnerska huset Klintehamns bibliotek, och byggnaden är byggnadsminne sedan år 1991. Det gamla tullhuset strax intill är från 1800-talet och uppfört som en parstuga i två våningar i sten och med lägre, sammankopplad flygelbyggnad. Tullhuset är byggnadsminne sedan 2001. Byggnaderna låg i anslutning till den dåvarande hamnplanen som nu är park.

Donner lät även år 1782 anlägga ett skeppsvarv och vinterhamn på Varvsholmen strax norr om hamnen. År 1828 befriades hamnen från kravet att klarera utrikesgående fartyg i Visby före avfärd, vilket gav upphov till ett uppsving för handeln. Bodhandel blev också tillåten i Klintehamn. Fram till 1860-talet skedde all posttrafik mellan Gotland och fastlandet över Klintehamn, främst med postjakter mellan Klintehamn och Böda på Öland. Klintehamn var även ett stationssamhälle mellan åren 1899 och 1953.

Strax norr om Klintehamn ligger Koviks fiskeläge. Det är ett välbevarat

fiskeläge som även rymmer ett fiskelägesmuseum med ditflyttade bodar som representerar lokala variationer inom den gotländska fiskekulturen.

Karlsöarna

Det är oklart när människor först bosatte sig på Karlsöarna, men det har hittats spår av förmodade säsongsbosättningar från olika perioder under stenåldern på Stora Karlsö. Lilla Karlsö har dock färre sådana fynd. Stora Karlsö, med sin mer skyddade hamn, kan ha varit mer lämpad för längre och stadigare bruk. För ungefär 9 000 år sedan jagade säljägare på Stora Karlsö och viktiga lämningar från stenåldern har hittats i grottan Stora Förvar. Under slutet av 1800-talet gjordes en utgrävning av grottan där cirka 7 000 fynd gjordes, främst från yngre stenåldern. Grottan har varit i användning under olika perioder och för olika syften in i senare historisk tid. Under bronsåldern restes flera rösen på ön, inklusive Rojsu som är beläget på öns högsta punkt och Lauphargi som har en mycket välbevarad stenmur. Rösena är cirka 3 000 år gamla. På ön finns också enligt kulturmiljöregister cirka 70 gravar från järnåldern, inklusive en solfjäderformad rad av svackor. Ingen säker bedömning av lämningstyp har gjorts, men såväl båtgravar som båtlänningar från yngre järnålder har föreslagits.

Under medeltiden bröts den eftertraktade karlsömarmorn på ön och användes i gotländska kyrkbyggen. Spår från stenbrytningen kan fortfarande ses på södra delen av ön. Från Norderhamn ledde under äldre tid, liksom i dag, en mindre väg till Suderhamn. Nära Suderhamn ligger ett område med tre medeltida marmorbrott, och hamnen torde ha varit utskeppningshamn för marmorn. Under 1800-talet var ön välbesökt för det goda fisket och ett stort fiskeläge fanns vid Norderhamn. I dag finns det endast två fiskebodar kvar från denna tid. År 1887 köpte Karlsö Jagt- och Djurskyddsförenings AB marken på ön och förbjöd all fågeljakt, vilket räddade sillgrisslans existens på ön. År 1887 byggdes även en fyr på ön, vilket ledde till att ön fick en bofast befolkning bestående av upp till fyra familjer. På 1930-talet byggdes en fyrvaktarbostad och både bostaden och fyren är klassade som byggnadsminnen. År 1974 drogs elkabel ut till ön så att fyren kunde automatiseras. Numera finns ingen fast befolkning på ön under vintertid.

Lilla Karlsö har också spår och lämningar av hamn- och fiskeverksamhet från sannolikt yngre järnålder till medeltid. Under bronsåldern finns det gravrösen på Lilla Karlsö, och från järnåldern finns det flera stensättningar. I äldre kartmaterial finns Smöjga fiskeläge registrerat. I omedelbar närhet finns flera förhistoriska gravar vilka indikerar att platsen nyttjats även under äldre tid. På öns sydöstra kust finns en mindre kyrkogård, samt ett flertal förhistoriska gravar. På öns sydspets har sannolikt funnits en hamn eller fiskeläge under förhistorisk tid. Här finns en från havet i dag avskild lagun och i kanten ovanför denna sju båtlänningar. Cirka 100 meter ovanför båtlänningarna finns enstaka gravar samt ett par husgrunder. Carl von Linné besökte ön år 1741 och mötte de ursprungliga gotländska utegångsfåren på ön. Enligt en uppgift från 1740-talet hade ön tidigare varit täckt av skog, men den hade avverkats för

skeppsbyggnad. År 1954 inköptes ön av Svenska Naturskyddsföreningen, och År 1955 fridlystes ön som naturminne.

Marinarkeologi

Vid Ekstakustens naturreservat finns en del osäkra uppgifter om fartygslämningar av trä, bedömda att vara från 1800-talet. Strax utanför reservatet finns uppgift om ett fartyg (73:950) som sjönk på resa från Gotland vid Lilla Karlsö efter att i en stark storm förlorat masten. Ombord fanns, enligt sägnen, Erik av Pommern, som ska ha räddat sig i land på ön. Två andra lämningar som registrerats vid Lilla Karlsö är L1975:6606 och 73:952, bägge daterade till 1800-tal. Ett antal fynd och förlisningsuppgifter finns i och utanför Stora Karlsö, mestadels träfartyg från 18- och 1900-talet, men även mer moderna. Mellan de båda Karlsöarna ligger Karlsövraket (L2022:3459), ett kravellbyggt fartyg med trolig datering till 14–1600-tal.

På en liten konstgjord holme i en av golfbanans vattenanläggningar på Kronholmen ligger vraket efter Kronholmskoggen (L1975:6999). Lämningen som bedöms vara en medeltida kogg har senast undersökts år 2020 (Rönnby 2023). Strax nedanför holmen finns ett 20 meter långt förmodat 1600-talsvrak (L1976:7852). Utanför Klintehamn finns flera olika vrakdelar och förlisningsuppgifter om vrak med dateringar som sträcker sig från medeltiden fram till 1900-talet. Även i hamnen förekommer vrakfynd samt äldre stenkistor. Längre nedåt utanför Fröjel finns en hamnanläggning som dateras till 15–1700-tal. Här finns stenkistor, husgrunder, stenbrygga, pir och länning.

Fröjel och Ekstakustens fiskelägen

Gannarve skeppssättning ligger i Fröjel socken, söder om Klintehamn. Den 29 meter långa och 5 meter breda skeppssättningen ligger på ett fält nära Gannarve gård och med vidsträckt utsikt över Karlsöarna. Gannarveskeppet är ett gravmonument från yngre bronsålder, och det rekonstruerades efter undersökningar på platsen på 1950-talet då endast stävstenarna fanns kvar. Skeppssättningen följer kustlinjens riktning och syftet har varit att skeppssättningen visuellt ska läsas ihop med det öppna landskapet och havet.

Vid Fröjel Bottarve finns bebyggelselämningar från en vikingatida hamn- och handelsplats. Dateringar på platsen visar att mänsklig aktivitet har pågått från åtminstone vendeltid fram till medeltid.

Eksta socken består av slättbygd och skog i väster. Vid sidan av jordbruket har här liksom på övriga håll på Gotland fisket spelat en stor roll under framför allt självhushållets dagar. Karlsöarna gav extra bete och ägdes sedan gammalt av bönder i Eksta. Ajvideboplatsen, som användes mellan år 5 000–1 000 f.Kr, tyder på att människor från Ekstakusten under sten- och bronsålder förmodligen även sökte sig ut till Karlsöarna för den goda tillgången på sjöfågel och säl. Från Djupvik i norr till Hammarudden i söder sträcker sig Ekstakustens naturreservat. Kuststräckan präglas av klappersten och längre in mot land växer en strandskog med barrträd. Från Ekstakusten har man också utsikt mot

Stora och Lilla Karlsö. Djauvik, även kallat Djupvik, är ett fiskeläge som ligger alldeles innanför Lilla Karlsö. Platsen har varit en viktig hamn sedan länge och i dess närhet finns flera gravar och fornåkrar. En skeppssättning ligger också strax ovanför stranden. Djauviks nuvarande form härstammar från slutet av 1800-talet. Under första världskriget blomstrade strömmingsfisket i området och Djauvik byggdes ut. I senare tid har hamnen försetts med två vågbrytare. Under slutet av 1900-talet upphörde fisket helt.

I den mellersta delen av reservatet ligger Kronvald, ett fiskeläge som i äldre tider var mycket större än vad det är i dag. Kronvald har bodar i trä huvudsakligen från 1800-talet, varav några är bulbodar under faltak. En bod med en garnskur (skyddstak) på gaveln är mycket gammal. Vid Kronvald finns brygga och strandljugn (lysarstång som går att fälla upp och ner).

Sockenkyrkorna

Invid kastalen i Västergarn uppfördes den första kyrkan i Västergarn i romansk stil. När den nuvarande kyrkan uppfördes i gotisk stil under mitten av 1200-talet fullbordades endast koret. Kyrkan är den minsta bevarade medeltida sockenkyrkan på Gotland. I Västergarn kyrka finns ett votivskepp som vittnar om kopplingen till havet. De båda kyrkobyggnaderna var i drift parallellt fram till 1500-talet då den romanska kyrkan brann ned. Fröjel kyrka är en av de kyrkor på Gotland som ligger allra närmast havet, upphöjd på kanten av en strandvall med en vid utsikt mot Karlsöarna i väster. Inne på kyrkogården ligger en labyrint, en så kallad trojeborg, vars ålder är okänd. Eksta kyrka är uppförd av kalksten och består av ett långhus med rakt avslutat korparti, kyrktorn i väster och sakristia i öster. Långhusets västra hälft är romansk från 1200-talets början, medan det nuvarande kyrktornet uppfördes senare under samma århundrade. Under 1300-talet påbörjades en nybyggnad av kyrkan, där det gamla koret ersattes av ett nytt och högre. Eksta kyrka har genomgått kraftiga förändringar efter medeltiden, vilket gör att den medeltida exteriören har nyklassicistiska inslag.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för Fröjel - Eksta - Karlsöarna består av följande uttryck:

- Donnerska huset i Klintehamn som värdebärare för samhällets betydelse som exporthamn under sent 1700-tal.
- De gamla hamn- och fiskeplatserna på Karlsöarna.
- Fyrplatsen på Stora Karlsö.
- Fornlämningar på Karlsöarna och fastlandet.
- Fiskelägena längs Ekstakusten, Kronvald och Djauvik.
- Skeppssättningarna i Djauvik och Gannarve
- Försvarsanläggningar från 1700-tal vid Skansudd och Skansudde, samt befästningen på Vivesholm och beredskapstidens kustförsvar längs Ekstakusten

- Lämningar efter utgrävningar vid Pavikens forntida hamn, i bruk mellan 700-talet och 1000-talet.
- Västergarnsvallen, en l km lång halvcirkelformad vall, ca 3 m hög och 3 m bred av sten och jord. Kastalen innanför vallen från tidig medeltid.
- Sockenkyrkorna i Västergarn, Fröjel och Eksta.
- Kastalruinen i Fröjel
- Fartygsförlisningar vid Kronholmen och Ekstakusten

Skydd

Riksintresse kulturmiljövård 23 Paviken-Västergarn enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 24 Vivesholm enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 26 Eksta med Karlsöarna enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 59T Fröjel enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 60E Kovik enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 60F Valbybodar enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Fornlämningar enligt 2 kap. Kulturmiljölagen (1988:950).

Byggnadsminnen enligt 3 kap. Kulturmiljölagen (1988:950).

Kyrkliga kulturminnen enligt 4 kap. Kulturmiljölagen (1988:950).

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser samt arkeologiska och marinarkeologiska utredningar utföras vid åtgärder som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag, såväl visuellt som fysiskt.

- De öppna vyerna mot havet, liksom från havet mot land, är bärande för kulturmiljön, liksom siktlinjer längs kusten mellan fyrarna i Klintehamn och på Stora Karlsö.
- Skeppsvraksområden vid Västergarn, Klintehamn och Stora Karlsö ska skyddas och visas hänsyn. Koncentrationer av lämningar under ytan ska skyddas mot åtgärder som påverkar botten.
- De kustbundna fiskelägenas koppling mot havet ska fortsatt vara läsbar. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika maritima uttryck ska särskilt värnas.
- Bärande värden och uttryck kopplade till handelsplatsen vid Paviken och hamnen i Västergarn ska fortsatt vara tydligt utläsbara i landskapet. De visuella och funktionella sambanden ska särskilt värnas.

- Vy från och mot Stora Karlsö med obruten horisont mot väster. Fyrplats i exponerat läge mot havet.
- Vy från och mot Kintehamnskusten och Karlsöarna, liksom mellan Karlsöarna.

Gotska Sandön–Fårö–Fårösund

Gotlands län

Sammanfattning

Berättelse

Gotska Sandöns historia som har präglats av det isolerade läget mitt i Östersjön och avspeglar en miljö från förhistorisk tid fram till idag.

Fårös kulturlandskap och fiskelägen, som speglar sambanden mellan bebyggelsen, åkermarkerna, inhägnade hagar, vägar och hav. Fyrplatsen vid Holmudden som byggdes på 1840-talet för att varna för Salvoreven.

Farlederna runt Gotska Sandön och Fårö med marinarkeologiska lämningar. Fårösund som präglas av den militära epoken och sin geografiska betydelse vid passagen mellan Gotland och Fårö. Hamnen och färjemansboställe i Fårösund samt Fårösunds fästning. Kyrkbyn Bunge med sockenkyrkan Bunge kyrka. Spår av äldre kalkindustri på Bungenäs.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdslandskap
- Marinarkeologisk fornlämningsmiljö
- Militär miljö
- Fästnings- och skansmiljö
- Farledsmiljö
- Kyrkomiljö
- Hamnmiljö
- Odlingslandskap
- Gårdsmiljö
- Fornlämningsmiljö rekreationsmiljö
- Kustsamhälle
- Tidigindustriell miljö

Karaktär och värdebärare

Lämningar på Gotska Sandön som avspeglar miljön från stenålder fram till idag. Fårös ålderdomliga odlingslandskap med inslag av ensamgårdar och fiskelägen. Fyrplatserna på Gotska Sandön och Fårö. Lotsstationer vid Lansa på Fårö och på Bungeör i sundet (Fårösund). Livräddningsstation vid Eke/Ajke (Ekeviken) på Fårö. Salvorev och Digerhuvud med rikligt med fartygslämningar. Bunge sockenkyrka, Bunge kyrkby och friluftsmuseet Bungemuseet. Det militära arvet med bebyggelsen på Bungenäs, Fårösunds fästning och KA3:s kvarvarande byggnader i Fårösunds lokalsamhälle.

Allmänt om hänsynsbehov

Det öppna vattenrummet behöver hållas fritt från ytstora anordningar. Från fyrplatserna på Gotska Sandön och Fårö ska vyerna ut mot omgivningen hållas fria. Fårösunds siluett mot sundet ska värnas och kopplingen mot farleden bestå. Fårösunds fästnings koppling till farleden skall fortsatt hållas fri och siktlinjerna från fästningen värnas längs med farleden. De visuella och funktionella kopplingarna mellan Östersjön, fiskelägen och jordbrukslandskapet på Fårö ska värnas. Värna förståelsen av Bungenäs industriella och militära historia.

Kartillustration

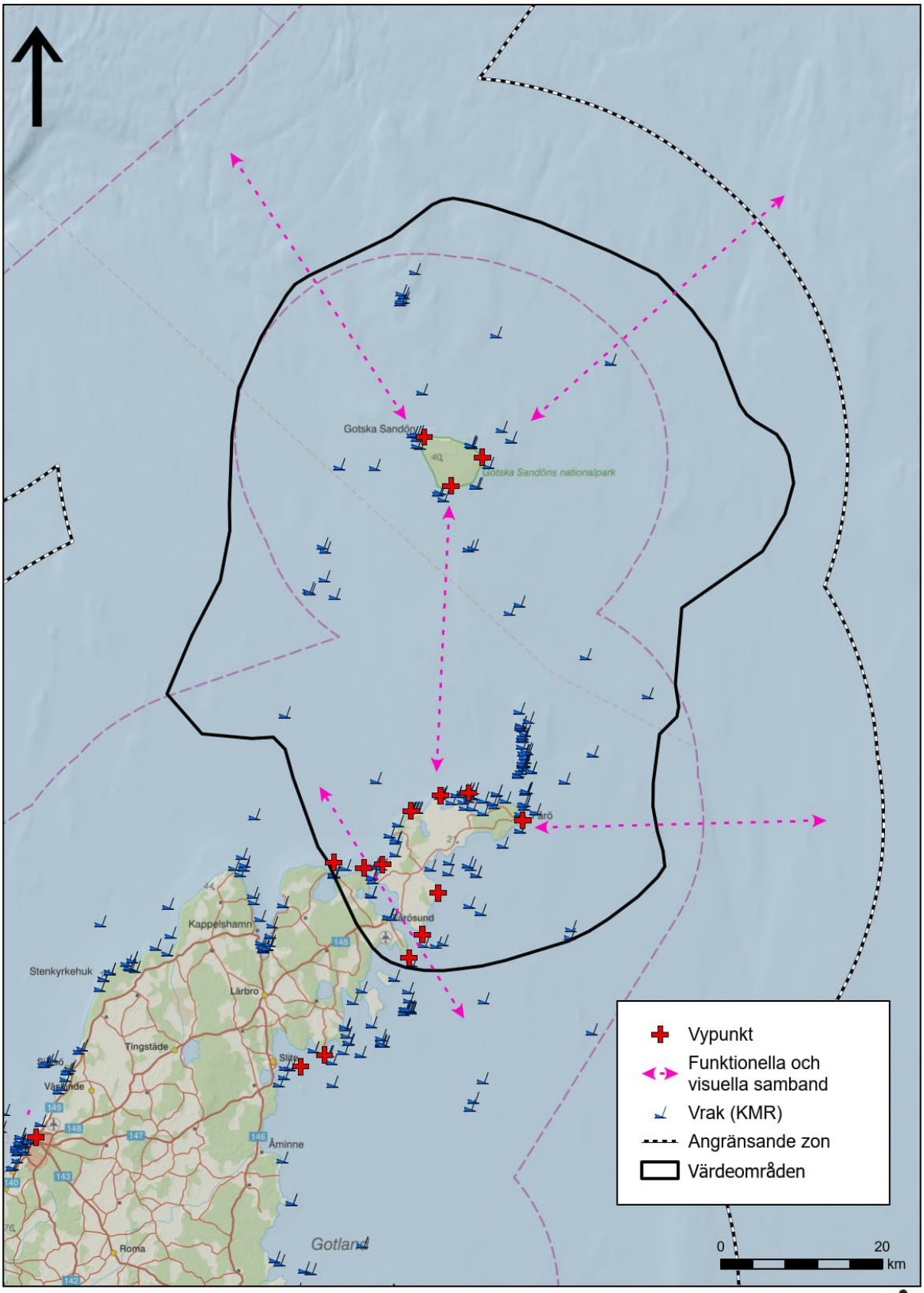

HAVSPLAN KULTURMILJÖ
Gotska Sandön - Fårö - Fårösund

Version: 1
Datum: 2023-12-12
Lst dnr: 431-5354-2022

Uppdragsnummer: 30056760
Editor: Clas Ternström
© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Skala: Ej skalenlig

SWECO

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Gotska Sandön – Fårö - Fårösund

Gotska Sandön

Gotska Sandöns historia och miljö har präglats av det isolerade läget mitt i Östersjön som avspeglar en miljö från stenålder fram till idag.

På Gotska Sandön finns lämningar efter säsongsboplatser från sten- och bronsålder, bland annat med skärvstenshögar. Här finns även gravar och lämningar efter ett hamnområde från järnåldern. Ön karaktäriseras också av 1700-, 1800- och det tidiga 1900-talets bebyggelse för jordbruksskötsel, jakt, fiske och skogsbruk. Gotska Sandöns fyr uppfördes år 1858 med tillhörande fyrby. Fyren har en lanternin på fackverksstomme och är en så kallad Heidenstamfyr. Sedan år 1970 är fyren automatiserad. Byggnaderna i byn är lagda i fyrkant med bostäder och uthus med röd träpanel och tegeltak och i anslutning till byn ligger skolhuset. Strax söder om fyrbyn ligger Gotska Sandöns kapell. Kapellet uppfördes år 1894, men brann ned år 1934. Kapellet återuppfördes och invigdes år 1950. Det består av en timrad byggnad med tillhörande kyrkogård och begravningsplatser. På ön finns även äldre, nu övergivna fyrplatser med delvis bevarad bebyggelse, bland annat vid Tärnudden. På öns södra kust finns enkla jakt- och fiskestugor från 1800- och 1900-tal i trä. Flera lämningar och spår av havs- och kustanknutna verksamheter finns på ön, såsom husgrunder, lämningar efter skogsbruk, förlisningsplatser och skeppsvrak, fiske- och säljaktsplatser. Dessa sammantaget visar tydligt kopplingen mellan havet, naturen och människans nyttjande av Gotska Sandön. Åren 2022 - 2023 påträffades en förmodad vikingatida hamn från järnåldern som delvis har undersökts av arkeologer.

Fårös agrara kustsamhälle

På Fårö finns lämningar av kustnära gravfält från yngre järnålder, exempelvis vid *Gamla hamn* på Fårös västkust. Det finns också två gravfält på Norsholmen. Vid ”Västra riv”, längst ut på udden, finns ett gravfält med sju rösen och tre runda stensättningar. Ytterligare ett gravfält finns vid ”Karriv” på halvöns östra udde, som består av 18 stensättningar.

Fårö präglas av ett varierat och öppet odlingslandskap, där närheten till kusten är ständigt närvarande. Gårdsmiljöerna, med inslag av ensamgårdar, är ålderdomliga och det öppna landskapet runt gårdarna speglar sambanden mellan bebyggelsen, åkermarkerna, inhägnade hagar, vägar och hav.

Fiskelägena på Fårö användes av jordbrukande bönder, som under fiskesäsonger några veckor på vår och höst landade den fisk de behövde för året. Vid Helgumannens fiskeläge finns en tät samling av välbevarde strandbodar belägna ensligt på stranden. Några båtar och annan utrustning finns även kvar. På öns västra sida, vid Lauterviken, finns fiskeläget Jauvika som var centrum för intensivt strömmings- och laxfiske från 1920- till 1950-talet.

Fiskeläget består av flera sten- och träbodar från 1700-talet till mellankrigstiden. Vissa av stenbodarna är staplade utan puts, och med dörren mitt på gaveln. Under den aktiva fiskeperioden byggdes även ett salteri på platsen, vilket fortfarande är bevarat och används som samlingslokal för bodägarna. När viken blev för grund på 1950-talet byggdes en ny hamn vid Lauterhorn. Vid Lauterhorn finns även en lots- och vaktstuga vid det nuvarande fiskeläget. Fler fiskelägen med kulturhistoriska värden och äldre karaktär på Fårö är bland annat vid Husbod (Ulsbod) vid Alnäsaviken och Verkegards söder om Kyrkviken.

Söder om fiskeläget Jauvika ligger Gamla hamn, där fynd indikerar att området har varit en handelsplats. I hamnen har man hittat föremål från medeltiden, barlaststen från Baltikum samt skärvor av tegel och tyskt stengods. Nära hamnanläggningen återfinns resterna av ett litet träkapell och en kyrkogård. Kapellet, känt som S:t Olofs kyrka, var byggt av trä och tros vara kopplat till Olof den Heliges besök på Gotland i början av 1000-talet. Kyrkogården har flera gravar i form av ytliga stenkistor.

Fårö kyrka är från år 1324, eller något tidigare. Det är den enda gotländska kyrka som byggts om så radikalt att den mist det ursprungliga medeltida utseendet. Under senare delen av 1700-talet revs ett lägre och smalare torn. Det ersattes av dagens högre torn med sin karakteristiska tornhuv och spira, krönt av en gulfärgad kyrktupp. Bland kyrkans inventarier kan nämnas de båda Käutatavlorna. Käutatavlorna målades år 1618 respektive 1767. De beskriver två tillfällen då säljägare (käut på fårömål) från Fårö räddats efter att ha hamnat på isflak som drivit ut till havs. I Fårö kyrka finns även två votivskepp som vittnar om kopplingen till havet.

Fårö Fyrplats

Fårö fyr är belägen på Holmudden, Fårös östligaste punkt. Fårö fyrplats byggdes på 1840-talet för att varna för Salvoreven utanför Holmudden. Fyren tändes för första gången den 21 oktober år 1847. Samtidigt uppfördes ett bostadshus för fyrmästaren och en bodlänga. Under 1800-talet tillkom fler byggnader på fyrplatsen, och den sista byggdes år 1948. Fyrtornet är byggt av kalksten och har en karakteristisk kopparlanternin. Fårö fyr klassificerades som en spegelfyr, en spegelapparat med paraboliska speglar och oljelampor användes för att generera ljuset. På 1940-talet elektrifierades fyrplatsen, och år 1957 installerades en radiofyr. Fyrplatsen användes även för militära ändamål under andra världskriget. Fyrplatsen avbemannades år 1977, och radiofyrens sändningar stängdes ned år 1992.

Marinarkeologi

Öster om Fårösund finns resterna av ångfartyget *Vulcan* (L1975:6405) som kantrade den 28 maj år 1873 då det var på väg från Kronstadt till Bremen med spannmål. Utanför Askugrunn ligger lämningen efter *Blackheath* (731:005). *Vulcan* tillsammans med *Princess*, *Blackheath* och *Castlewood* utgör några av de fåtal bevarade ångfartyg från industrialismens tidsepok, särskilt i gotländsk

kontext då kusterna är svårt utsatta för vågor och vind (Fredholm 2018). Från samma århundrade finns det holländska segelfartyget *Berta*, förlist utanför Fårösund i färd med att frakta trävaror från Lappviken till Zaandam vid slutet av 1800-talet. Norr om ön skall enligt uppgifter ångfartyget *Ascania* (731:56) ha förlist med sin last av järn och trävaror då det grundstötte på Salvorev i september år 1940.

Utmed revet finns en relativ koncentration av både järn/stål- och trävrak samt förlisningsuppgifter om sådana. Ännu ett exempel är ångskonerten *Calvilla* (73:870) som strandade år 1889 på väg från Yevpatoria till Tallinn. Även vid Kopparstenarna hittas en samling fartygslämningar, liksom kring Norsholmen med mestadels dateringar kring 18–1900-tal. En koncentration av vrak finns cirka en kilometer längs med Lauters norra kust, bland andra *Sjöhästen* (L1975:6531) vid Digerhuvud. Den förliga delen av styrbordssidan är intakt och i vraket ligger en kanon med lavett kvar. Galjonsfiguren ligger nedfallen framför vraket. Utanför Gotska Sandön finns ångaren *Hornstein* (A FÖR 2818) och öster om ön ligger förlisningsplatsen för DC3:an (71:003).

Bunge socken och kyrka

Bunge socken utgör nordligaste delen av Gotlands huvudö och har sitt ursprung i medeltiden. Fårösund samt kyrkbyn Bunge med sockenkyrkan Bunge kyrka ligger i socknen. De indelta båtsmännen tillhörde Gotlands första båtsmanskompani.

Bunge Kyrka är en stor höggotisk byggnad vars äldsta byggnadsdel är tornet som uppfördes i början av 1200-talet i anslutning till en äldre romansk kyrka från 1100-talet. Tornet hade förmodligen en skyddande funktion för bygdens invånare, vilket även kyrkogårdsmuren med sina skyttegluggar och nischer vittnar om. Under ledning av anonymmästaren Neo Iconicus uppfördes ett nytt större gotiskt kor och långhus på 1300-talet. Nordost om kyrkogården ligger ruiner efter den medeltida prästgården från mitten av 1300-talet. I Bunge kyrka finns även ett votivskepp som vittnar om kopplingen till havet.

Friluftsmuseet Bungemuseet är beläget i Bunge socken, några kilometer väster om Fårösund. Museet grundades år 1907 av Theodor Erlandsson på mark som ursprungligen tillhörde Bunge kyrka. Bungemuseet är ett av Sveriges största friluftsmuseer med en omfattande samling av gotländska byggnader och miljöer som visar byggnadssätt och levnadsförhållanden före 1990-talet.

Fårösund, farleden och det militära arvet

Fårösund utgör en naturlig hamn och fungerar som en viktig infartsport till Fårö. Platsen präglas av sin geografiska betydelse vid passagen mellan Gotland och Fårö. Färjemansbostället Stucks vid Fårösunds hamn har haft funktion som bostad åt den färjekarl som rodde och seglade färjebåten mellan Landsnäsa i Fårösund och Broa på Fårö. Yrkestitelns efterled till trots var det många kvinnor som hade denna funktion, vid Fårö är Bodilla och Kajsa-Stina exempel. Färjeläget var i drift ända fram på 1920-talet, då det nuvarande färjeläget för

bilfärjor uppfördes. Under 1800- och 1900-talen genomgick Fårösunds hamn en utveckling och modernisering för att möta behoven av en växande handel och sjöfart. Bryggor, kajer och lastningsanläggningar byggdes. Denna möjliggjorde för större fartyg att angöra hamnen. Med tiden har Fårösunds hamn även blivit en populär destination för turister och fritidsseglare.

Militär närvaro på norra Gotland började under Krimkriget åren 1854 - 1856 när sundet mellan Gotland och Fårö blev strategiskt viktigt. Engelsk och fransk flotta använde sundet som bas, etappstation och observationspunkt under kriget mot Ryssland. En kilometer norr om Ryssnäs på Fårös södra spets ligger *Engelska kyrkogården*, en kolerakyrkogård för de brittiska sjömän som var förlagda här under Krimkriget. Även i Fårösund finns en kolerakyrkogård. Till följd av kriget ifrågasattes Sveriges förmåga att skydda sin neutralitet. Tyskland och Ryssland övertygade Sverige att befästa inloppet vid Fårö genom att installera batterier och minfält. Mellan åren 1885 och 1886 byggdes Fårösunds fästning med tre fasta batterier. År 1919 avvecklades fästningen och all utrustning togs bort. Efter nedläggningen användes fästningen temporärt som en fångvårdsanstalt. År 1935 blev hela befästningen byggnadsminne. Fästningen ägs och förvaltas idag av Statens Fastighetsverk och har varit uthyrd för hotellverksamhet.

Kustartilleriet kom till i början av 1900-talet och försvaret köpte upp mark och byggnader. En stor militär verksamhet byggdes upp på norra Gotland och år 1937 bildades Gotlands kustartilleriregemente, KA 3 i Fårösund, och regementet hade cirka 200 - 400 aktiva personer. Så sent som år 1986 byggdes en ny kasern med 48 förläggningsplatser. I samband med försvarsbeslutet år 2000 beslutade regeringen att avveckla kustartilleriet och införa amfibieförband i stället. Gotlands kustartilleriregemente och Karlskrona kustartilleriregemente avvecklades sist, och avvecklingen av Gotlands kustartilleriregemente var klar den 31 december år 2001.

Fårösunds flygfält användes som militär flygplats under andra världskriget. Flygfältet hade en strategiskt viktig position och användes för att stödja det svenska försvaret och genomföra flygövningar. Efter kriget användes flygfältet även för civila ändamål. Nära färjeläget i Fårösund finns en före detta sjöflygshangar, från tiden före flygfältets tillkomst. Efter andra världskriget minskade den militära aktiviteten vid Fårösund gradvis. Gotland blev en del av neutralitetspolitiken under kalla kriget, och militära anläggningar och trupper förblev på ön som en del av försvaret av Östersjöområdet.

Industrimiljön på Bungenäs

Bungenäs är en halvö vid Bungeviken direkt söder om Fårösund. Under sin storhetstid var Bungenäs platsen för Gotlands största kalkbrott. Det grundades år 1906 och hade då upp emot 200 anställda. År 1921 bildades AB Bungenäs kalkbrott, som också hade kalkbrott vid Kappelshamn, Smöjen och flera andra platser på Gotland. Kalkbrytningen upphörde år 1963 och området övergick sedan till militärt bruk som övningsområde för KA 3. Idag kan man se många

kvarlämningar som djupa kalkbrott, ett hundratal övertäckta bunkrar, plomberade bergrum, granatkratrar, utplanade strandlinjer och byggnader från olika epoker. Bland annat finns den gamla Konsumaffären, förvaltarvillan, en militär hinderbana, arbetarmatsalen, de höga ugnarna och rester av de gamla utlastningsbryggorna. På senare tid har Bungenäs genomgått en omvandling till ett exklusivt fritidshusområde och en turistdestination, där några av de äldre byggnaderna konverterats till restaurang- och evenemangsverksamhet.

Hau

Vid Fårösunds norra gatt, på södra sidan om sundet, ligger Hau. Det är en kustnära ensamgård med såväl gårdsbebyggelse som förhistoriskt hamnläge och odlingslandskap, vilket visar på gårdens olika näringsfång. Hau gård har manbyggnader och uthusbyggnader i sten och bulhusteknik från 1700- och tidigt 1800-tal med alla ekonomibyggnader bevarade. De rumsliga strukturerna i landskapet speglar i stort markanvändningen från äldre järnålder fram till 1800-talet. Övergången mellan förhistorisk och historisk tid blir tydlig i det vikingatida hamnläge och gravar från yngre järnålder och efterföljande tidigmedeltida kyrkogård vid Hau Grönu, eller Grönudden. Liksom på de flesta andra lokaler i värdeområdet finns här kalkbrott, kalkugn och tjärdal. Landskapet är småskaligt, präglat av bete och åker med ett tydligt samband mellan gårdsbebyggelse, inägomark och kust.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för Gotska Sandön – Fårö – Fårösund består av följande uttryck:

- Lämningar på Gotska Sandön som avspeglar miljön från vikingatid fram till idag.
- Fårös ålderdomliga odlingslandskap med inslag av ensamgårdar och fiskelägen.
- Fyrplatsen på Gotska Sandön och den välbevarade fyrbyn
- Fyrplatsen på Fårö.
- Fårö kyrka med karaktäristisk siluett
- Lotsstationer vid Lansa på Fårö och på Bungeör i sundet (Fårösund)
- Livräddningsstation vid Eke/Ajke (Ekeviken) på Fårö
- Bunge sockenkyrka, Bunge kyrkby och friluftsmuseet Bungemuseet.
- Det militära arvet med bebyggelsen på Bungenäs, Fårösunds fästning och KA3:s kvarvarande byggnader i Fårösunds lokalsamhälle.
- Kolerakyrkogårdarna på Fårö och i Fårösund
- Salvorev med rikligt med fartygslämningar som vittnar om sjöfartens betydelse och dess risker.
- Gårsbebyggelsen vid Hau

Skydd

Riksintresse kulturmiljövård I1 Fårös västra kust enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård I2 Ava enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård I3 Gasmora enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård I4 Verkegards-Dämba enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård I5 Lansa-Marpes enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård I8 Hau enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård I49 Gotska Sandön enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård I59CJ Bunge (Gotlands medeltida kyrkomiljöer) enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård I59CN Fårö (Gotlands medeltida kyrkomiljöer) enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Naturreservat Salvorevs naturreservat

Naturreservat Gotlandskustens naturreservat

Nationalpark Gotska sandöns nationalpark

Fornlämningar enligt 2 kap Kulturmiljölagen (1988:950)

Byggnadsminnen enligt 3 kap Kulturmiljölagen (1988:950)

Kyrkliga kulturminnen enligt 4 kap Kulturmiljölagen (1988:950)

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser samt arkeologiska och marinarkeologiska utredningar utföras vid åtgärder som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag, såväl visuellt som fysiskt.

- Det öppna vattenrummet behöver hållas fritt från större anordningar/konstruktioner i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband. Nedläggning av kablar kan vara möjlig om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.
- Från fyrplatserna på Gotska Sandön och Fårö ska vyerna ut mot omgivningen hållas fria från högresta anordningar och anläggningar på vatten.
- Vy mellan Fårö och Gotska Sandön över Salvorev ska hållas fri.
- Samhället Fårsöunds siluett mot sundet ska värnas och kopplingen mot farleden bestå.

- Vy genom Fårösund med samband mellan farleder och fyrar, samt mot det öppna havet.
- Fårösunds fästnings koppling till farleden skall fortsatt hållas fri från avvikande dominerande tillägg och de fria siktlinjerna från fästningen värnas längs med farleden.
- Inom områden för förlisningar ska åtgärder undvikas som kommer i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar. Koncentrationer av lämningar under ytan ska skyddas mot åtgärder som påverkar botten.
- De visuella och funktionella kopplingarna mellan fiskelägen och jordbrukslandskapet på Fårö ska värnas.
- Värna förståelsen av Bungenäs industriella och militära historia som plats genom att skydda och bevara bebyggelse och spår i landskapet kopplat till den historiska verksamheten.

Hoburgsrev–Heligholmen–Faludden

Gotlands län

Sammanfattning

Berättelse

Fornlämningsmiljön och kustmiljön vid "Burgarna" vid Hoburgen som utgörs av jättelika fossila rev där naturliga grottor har använts ända sedan stenåldern fram till 1900-talet för övernattning av jägare och fiskare.

Farledsmiljöerna med fartygslämningar och fyrplatser vid Hoburgen och Faludden, samt farledsfyr på Heligholmen. Det typiska sydgotländska kustnära odlingslandskapet med stenmurar och fiskelägen med sina karaktäristiska flistak. Livräddningsstationer vid Flisviken i Sundre och på Faludden.

Kyrkomiljöerna kring Gotlands sydligaste sockenkyrkor, och kastalen i Sundre som visar kyrkomiljöernas betydelse för lokalt försvar under medeltid.

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Fiskeläge
- Fornlämningsmiljö
- Marinarkeologisk fornlämningsmiljö
- Kyrkomiljö
- Odlingslandskap
- Stenindustri

Karaktär och värdebärare

Hoburgens geologiska klippformationer och raukar. Fyrarna på Hoburgen, Heligholmen och Faludden. Fiskelägena med flisklädda bodtak. Det öppna och småskaliga odlingslandskapet med stenmurar och vida utblickar längs kusten. Vändburgs fiskehamn i Hamra. Sockenkyrkorna i Öja, Hamra och Sundre. Kastalen i Sundre.

Allmänt om hänsynsbehov

De öppna vyerna mot havet, liksom från havet mot land, är bärande för kulturmiljön, liksom siktlinjer längs kusten mellan fyrarna på Heligholmen och Faludden. Skeppsvraksområden vid Faludden, Heligholmen och Hoburgsrev ska skyddas. Kustbundna fiskelägen med koppling mot havet ska fortsatt vara läsbar. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika maritima uttryck ska särskilt värnas.

Kartillustration

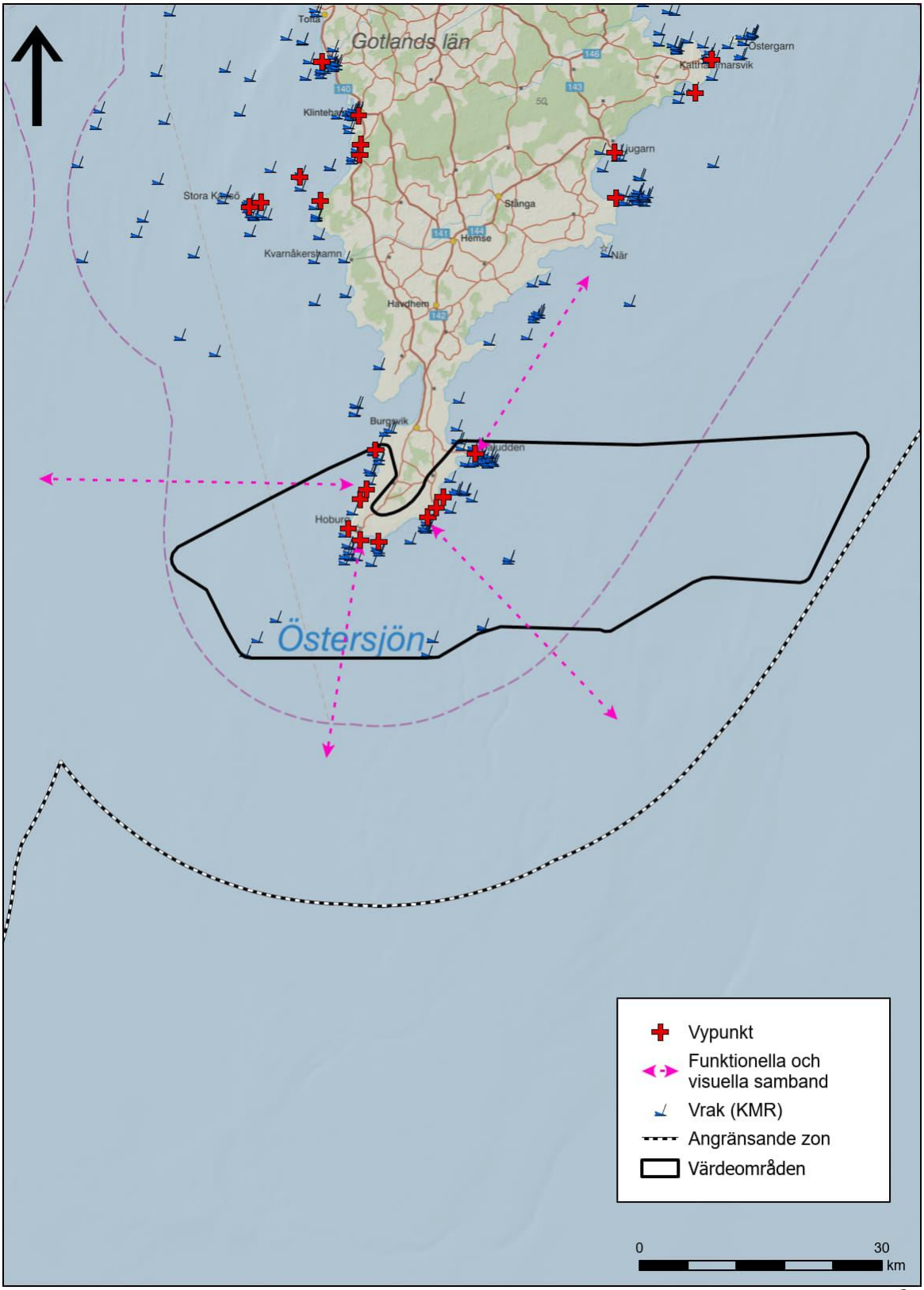

HAVSPLAN KULTURMILJÖ
Hoburgsrev - Heligholmen - Faludden

Version: 1
Datum: 2023-12-12
Lst dnr: 431-5354-2022

Uppdragsnummer: 30056760
Editor: Clas Ternström
© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Skala: Ej skalenlig

SWECO

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Hoburgsrev – Heligholmen - Faludden

Fyrarna på Hoburgen, Heligholmen och Faludden

Hoburgen är en klippformation belägen i sydligaste delen av Gotland i Sundre socken. Hoburgen är egentligen fem kullar – burgar – som höjer sig över 40 meter över havet och utgörs av jättelika fossila rev med omgivande kalkbergarter. Grottorna har använts ända sedan stenåldern fram till 1900-talet för tillfällig övernattning (exempelvis av jägare och fiskare).

Hoburg fyr tändes år 1846. Carl von Linné föreslog redan år 1741 att en fyr skulle byggas på platsen, men det dröjde till mitten av 1800-talet innan planerna sattes i verket. Fyren byggdes som en spegelfyr och tornet är byggt i kalksten. Fyren var Gotlands andra bemannade fyr efter fyren på Östergarnsholm (1817). Fyren elektrifierades år 1951 och automatiserades år 1978. Den är nu ägd och drivs av Sjöfartsverket, och är ett statligt byggnadsminne sedan år 2017.

Ön Heligholmen är belägen i Vamlingbo socken, cirka 300 meter från kusten och i närheten av Holmhällars raukområde. Den enda byggnaden på ön är en fyr som byggdes år 1913.

Faludden är en udde belägen i Öja socken. En kustfyr uppfördes på Faludden år 1867. Fyren, som är vitmålad, byggdes efter att flera skeppsbrott hade ägt rum i området mellan Hoburgen och Östergarnsholm. Sjöfartsverket släckte fyren år 2009. Faluddens räddningsstation inrättades år 1860. Mellan åren 1880 och 1920 räddades 200 personer från livräddningsstationen.

Marinarkeologi

Faluddens kust bjuder på spridda fyndplatser som sträcker sig cirka tre kilometer österut, med en koncentration av trävrak från 18- och 1900-talet. Bland dessa kan nämnas exempelvis *Albert Ehrensvärd* (Öja 102) som brann år 1931 på väg från Reval till Antwerpen, lastad med nötkreatur, hö och halm. Ångfartyget *Natalie* (A FÖR 4823) samt ryska kanoner (78:688) är ytterligare exempel på fynd utanför Faludden.

Utanför Heligholmen finns en fartygslämning (Vamlingbo 200) och uppgifter om förlisningen år 1715. På land finns en myntskatt (Vamlingbo 166:1) som kopplas till lämningen. Nedåt Gotlands sydligaste spets, vid Rivviken och Flisviken finns flera 1800-talsvrak och förlisningsuppgifter; skonerterna *Superb* (L1975:6446) och *Irene* (L1975:6813), förlista år 1837 respektive 1855, samt *Adolpf Fredrich* (L1975:6694), förlist år 1836, är några exempel. Cirka 17 kilometer ut från Hoburgen ligger vraket efter *Ylva* (73:805) som sjönk år 1960.

Fisket på södra Gotland

Vändburgs hamn är en viktig fiskehamn inom värdeområdet. Den äldre hamnen byggdes på 1930-talet i ett skyddat läge innanför *Sallmunds udde*. På 1940-talet fanns här åtta heltids- och femton deltidsfiskare. Under slutet av 1940-talet utnyttjades hamnen ofta av blekingefiskare som idkade storskaligt torskfiske i Östersjön. En ny stor hamnanläggning anlades strax söder om den äldre hamnen på 1980-talet.

Vid Faludden fiskeläge intill fyren finns en handfull, delvis ålderdomliga, stenbodar byggda under 1800-talet. Flera av bodarna har radtäckta flistak. Längre in på uddens norra sida ligger fiskeläget Unghanseskär som har likartade stenbodar. I utkanten av Hammarshage raukfält innanför Heligholmen ligger Holms bodar, ett fiskeläge som består av fem rappade bodar med flistak. De användes som sovbodar av fiskande ”vamlingar”, folk bosatta i Vamlingbo. I början av 1950-talet låg bodarna nästan i ruiner men är idag renoverade.

Stenmurar som värdebärare i det kustnära odlingslandskapet

Stenmurar är typiska för landskapet på de sydligaste delarna av Gotland. Stenmurarna markerade ägogränser och höll djuren borta från den dyrbara odlade markens grödor och ängens foder. På exempelvis Faludden, i Sundre och längs vägsträckningen från Fide till Hamra kantas vägarna av stenmurar tillkomna under 1700- och 1800-talen när laga skifte genomfördes och böndernas jord lades ihop till större enheter.

Stenbrytning på södra Gotland

Den gotländska sandstenen, *burgsvikssandstenen*, går i dagen i ett smalt bälte mellan Grötlingbo socken och Hoburgen. Burgsvik, ett samhälle i Öja socken, blomstrade under medeltid då konsthuggare från Själland samlades på platsen. Sandstenen har använts som byggnadssten, för skulpturer, spisar, altaruppsatser och takflis. Under tidig medeltid var den en vanlig råvara för dopfuntar i gotländska kyrkor och även som byggnadssten för kyrkorna. Den användes även på svenska slottsbyggen under 1600-talet. Den nuvarande hamnen i Burgsvik byggdes 1876 som utskeppningshamn för bryn- och slipstenar. Längs Strandvägen och vid Valar finns många lämningar av äldre stenbrott. Brytningen pågick in på 1900-talet. Ett kustnära stenmuseum finns vid ett äldre sandstensbrott i Kettelvik, norr om Hoburgen.

Kyrkorna i Sundre, Hamra och Vamlingbo

Sundre kyrka är Gotlands sydligaste medeltida sockenkyrka. Det tros ha funnits en föregångare i form av en träkyrka från 1100-talet. Långhuset och koret till nuvarande kyrka uppfördes under 1200-talets förra hälft, medan tornet byggdes något senare, förmodligen omkring 1200-talets mitt. Sakristian tillkom mycket senare, år 1870. Kyrkan är uppförd i romansk stil och består av ett rektangulärt långhus, med ett smalare rakt avslutat kor i öster och ett kyrktorn i väster. Byggnadsmaterialet är i huvudsak sandsten och kyrkan har vitputsade fasader med hörnkedjor och omfattningar av kalksten. Vid kyrkan

finns även Sundre kastal, en medeltida försvarsanläggning.

Vamlingbo kyrka består av ett långhus med tre skepp, ett smalare rakt avslutat kor i öster och ett kyrktorn i väster. Sakristian ligger norr om koret. Byggnadsmaterialet består av huggen sandsten med detaljer i finhuggen kalksten och fasaderna är vitputsade. Långhus och kor täcks av sadeltak. Kyrkan uppfördes på 1200-talet och ersatte möjligen en tidigare stenkyrka. Tornet tillfogades vid 1300-talets mitt och var Gotlands högsta kyrktorn med en höjd på cirka 75 meter till dess överdel raserades vid ett blixtnedslag år 1817. Kyrktornets nuvarande (lite satta) utformning är från 1820 då befintlig lanternin och nuvarande kraftiga stödmurar tillkom. Sakristian har tillkommit på senare tid.

Hamra kyrka tros ha ursprungligen byggts på 1100-talet och var en centralkyrka med korsarmar. Under början av 1300-talet genomgick den en omfattande ombyggnad och fick sitt nuvarande utseende. Kyrkan har tvåskeppigt långhus och ett snedställt torn i väster. År 1729 byggdes sakristian på nordsidan. Nära kyrkan har en medeltida husgrund undersökts och några hundra meter därifrån grunderna till vad som tolkats som en kastalruin.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande uttryck:

- De historiska farlederna runt Gotlands sydkust och marinarkeologiska lämningar.
- Fyrarna på Hoburgen, Heligholmen och Faludden.
- Fiskelägena med flisklädda bodtak.
- Det öppna och småskaliga odlingslandskapet med stenmurar och vida utblickar längs kusten.
- Vändburgs fiskehamn i Hamra.
- Sockenkyrkorna i Öja, Hamra och Sundre.
- Kastalen i Sundre.

Skydd

Landskapsbildsskydd enligt 19 § Naturvårdslagen.

Riksintresse kulturmiljövård 41 Öja enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 43 Västlandsområdet enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 44 Vamlingbo Gervalds enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 47 Nore-Austeområdet enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 48 Sundre enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 59G Hamra enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 60K Holm enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Byggnadsminne Hoburgs fyr enligt Förordningen om statligt byggnadsminne.

Byggnadsminne Faluddens fyr enligt Förordningen om statligt byggnadsminne.

Fornlämningar enligt 2 kap. Kulturmiljölagen (1988:950).

Byggnadsminnen enligt 3 kap. Kulturmiljölagen (1988:950)

Kyrkliga kulturminnen enligt 4 kap. Kulturmiljölagen (1988:950)

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser samt arkeologiska och marinarkeologiska utredningar utföras vid åtgärder som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag, såväl visuellt som fysiskt.

- De öppna vyerna mot havet, liksom från havet mot land, är bärande för kulturmiljön, liksom siktlinjer längs kusten mellan fyrarna på Heligholmen och Faludden.
- Fyrmiljöernas fysiska uttryck i landskapet ska värnas.
- Skeppsvraksområden vid Faludden, Heligholmen och Hoburgsrev ska skyddas.
- Kustbundna fiskelägen med koppling mot havet ska fortsatt vara läsbara i landskapet.
- Uttrycken och förståelsen för Vändburgs hamnmiljö med koppling till yrkesfisket ska värnas.
- De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika maritima uttryck ska särskilt värnas.

Slite, Gotlands län

Gotlands län

Sammanfattning

Berättelse

Slites hamnplats och samhälle med ursprung i vikingatid, dess betydelse för kalkindustrin på norra Gotland och äldre spår från varvsverksamhet och försvarsanläggningar från medeltiden och framåt.

Kust- och skärgårdsmiljön utanför Slite, präglat av långvarigt bete, småskaligt fiske, kalkutskeppning och farledens fyrar från tidigt 1900-tal.

Spåren av militärverksamhet och Enholmens historiska betydelse som försvarsanläggning.

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Fästnings- och skansmiljöer
- Industrimiljö
- Tidigindustriell miljö
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Militär miljö
- Hamnmiljö
- Odlingslandskap
- Marinarkeologisk fornlämningsmiljö
- Kustsamhälle

Karaktär och värdebärare

Fartygslämningar kopplade till de historiska farlederna.

Hamnplatsen i Slite med sitt medeltida ursprung och koppling till den historiska kalkindustrin.

Det öppnade och betade landskapet på öarna i Slite skärgård.

Fyrarna belägna på öarna Grunnet, Majgu och Lillgraut, som markerar farleden in till Slite hamn.

Strandridaregården på Kyllaj.

Karlsvärds fästning på Enholmen.

Allmänt om hänsynsbehov

Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen för skärgårdens vattenområden och för fyrarnas och sjömärkenas viktiga funktion.

Undvik nya anläggningar som dominerar i vyer i farleden in- och ut mot Slite.

De funktionella sambanden mellan kustsocknarna och skärgårdens fiskeplatser och betesmark ska värnas.

Kartillustration

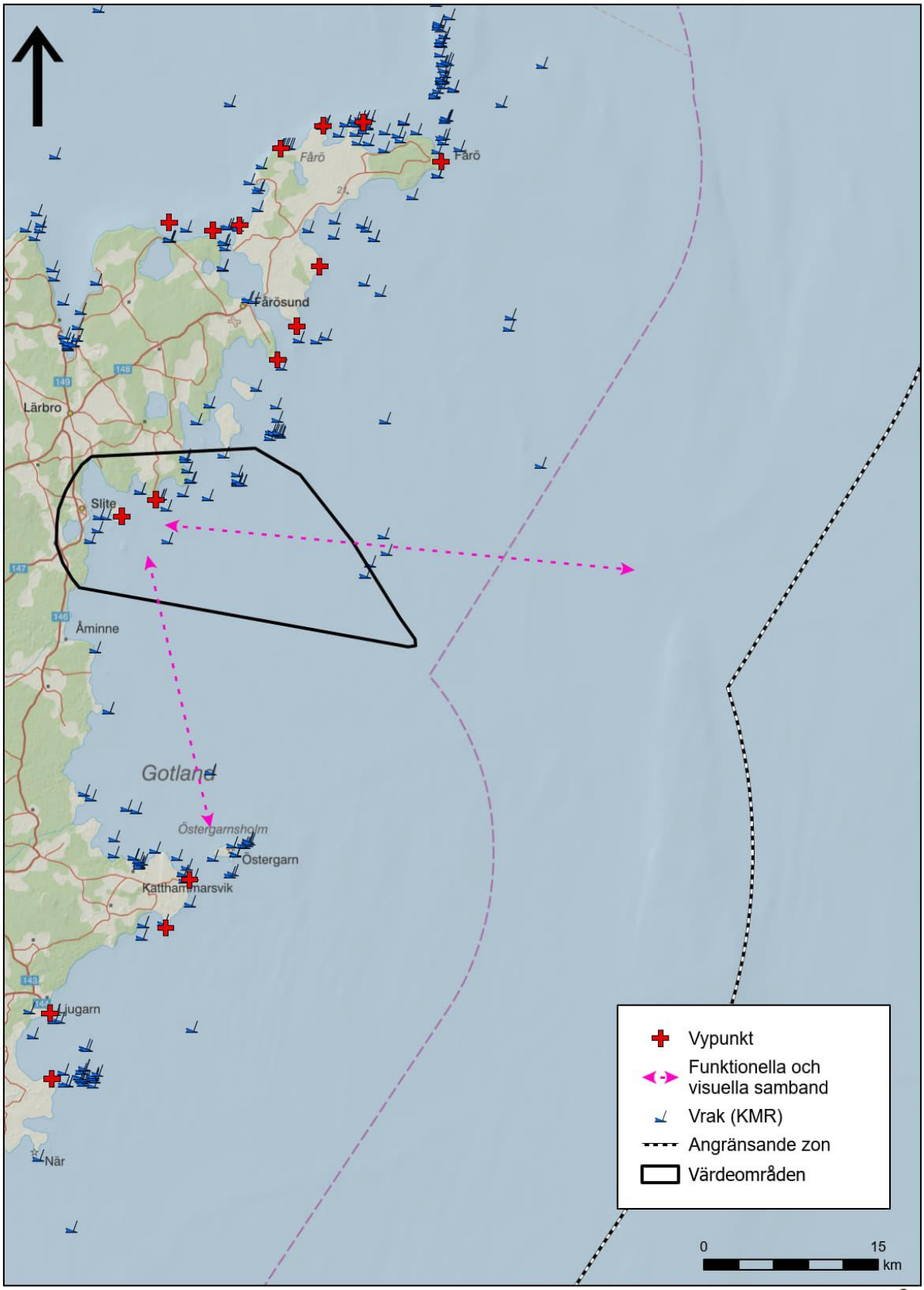

HAVSPLAN KULTURMILJÖ
Slite

Version: 1
Datum: 2023-12-12
Lst dnr: 431-5354-2022

Uppdragsnummer: 30056760
Editor: Clas Ternström
© Lantmäteriet, Geodatasamverkan Skala: Ej skalenlig

SWECO

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Slite och Slite skärgård

Värdeområdets kulturlämningar är omfattande och sträcker sig från jordbruk, fiske och sjöfart till militär och kalkindustri. Enligt Gutasagan kristnade Norges kung Olof Haraldson (Olav den helige) Gotland vid sin landstigning vid S:t Olofsholm år 1029, då platsen hette Akergarn. För att hedra detta tillfälle uppfördes en kyrka på platsen.

Slite

Spillingsskatten, som är världens största vikingatida silverskatt, hittades i en åker vid Spillings nordväst om Slite. Skatten bestod bland annat av 67 kg silver, varav ca 14 300 mynt där det yngsta präglades år 871. Skatten visar att det samlades stort ekonomiskt kapital på platsen under vikingatiden. Då låg havsnivån några meter högre. Man kunde med sjödugliga farkoster segla in i den skyddade Bogeviken och i sundet som avskilde Slite Backe (nuvarande Lotsbacken) som till större delen, eller eventuellt helt, var omgärdad av vatten. Öarna utanför Slite gav skydd och gjorde orten till en bra hamn för vikingatidens sjöfarare.

Hamnplatsen har haft två medeltida försvarsanläggningar, varav den ena kallades "Slottet" och låg på Slottsbacken strax norr om Sjuströmmar. Den andra försvarsanläggningen låg på Slite backe. År 1397 lade Vitaliebröderna, anhängare till den avsatte svenske kungen Albrekt av Mecklenburg, under sig Gotland. Efter stridigheter kring borgen i Slite avstod Albrekt och Tyska orden ön mot penningersättning och den överlämnades år 1408 till nordiske unionskungen Erik av Pommern. Under 1600- och 1700-talet fanns planer på att göra Slite till stad, men dessa fullföljdes aldrig. Johan Wärnschiöldh, stormaktstidens främste fästningsbyggare, upprättade ett förslag till befästningsanläggning vid Slite år 1650. Under 1660-talet återupptogs planerna att bygga ut Slite till stad, men ekonomiska skäl gjorde att det endast byggdes en skans på Lotsbacken. Det fanns också en strandridaregård i samhället. Slite kyrka byggdes åren 1959-60 och i kyrkan finns två votivskepp som vittnar om kopplingen till havet.

Varvsverksamheten var en viktig inkomstkälla för Slite på 1600-talet och fortsatte under 1700-talet. Ännu på 1800-talet fanns ett stort marint varv i Slite hamn. Kalk- och hamnverksamheten hade mot slutet av 1800-talet utvecklat Slite till ett tätortsliknande samhälle, där ännu i stort sett all mark ägdes av Slites kalkpatroner. Slite fick diligensstation, telegraf och telefon. Idag är Slite en liten tätort med storskalig cementindustri, aktiv hamnverksamhet och fartygstrafik.

Jordbruk, fiske och sjöfart

På flera öar i Slite skärgård finns ett viktigt biologiskt kulturarv i form av öppna landskap som har skapats genom långvarigt fårbete. Än idag används öarna Asunden, Grunnet, Majgu, Klasen, Fjaugen och Furilden för bete. Ytterholmen har endast sporadisk användning. I övrigt nyttjas öarna främst för rörligt friluftsliv. Djuren fraktades tidigare till Klasen med en transportfärja som kallades ”kofäru” och som var i bruk ända fram till 1970-talet. Öarnas bete beskrivs också på skattläggningskartan från år 1694. På Klasen utfördes slåtter och det beskrivs hur det kan skördas 20 till 24 lass hö vid goda förhållanden, men endast 4 till 6 lass vid torra somrar.

Fisket på öarna beskrivs också i skattläggningskartan. Fiske på notvarp nämns på Asunden och Klasen. Öarna Skenalden och Storgraut hade fiskebodar för att förvara redskap och på Skenalden fanns det möjlighet att fånga ”sählefisk”. Benämningarna för platser och rikedomen på namn i historiska dokument visar betydelsen av att känna till dessa platser.

Majgu är en cirka 31 hektar stor ö som har länge hävdats av får. Ön har en gammal båk och en äldre lotsstuga. På ön Storgrauts norra strand finns en strandbod i trä som är öppen för allmänheten. Fiskebodar har funnits på ön, men de har ruttnat bort. Det finns även spår av en gammal fiskebod i sten.

I området finns tre fyrar. Fyrarna byggdes i början på 1900-talet av cementföretaget för lotsning in till Slite hamn. Fyrarna är belägna på öarna Grunnet, Majgu och Lillgraut.

Kalkbrytning på nordöstra Gotland

Nordöstra Gotland är starkt präglat av kalkindustrins utveckling. Rester av utskeppningshamnar, gamla kalkbrott och kalkugnar finns på en rad platser längs denna kust, som Barläst, Hide, Smöjen och Kyllaj. På 1600-talet byggde det Gullandske Compagnie, som ägdes av den danske kungen, Gotlands första större kalkugn på Sankt Olofsholm. Kalkbränningen fortsatte sedan med avbrott fram till 1860. Även senare har området varit aktivt för kalkstensbrytning, där blocksten bröts mellan åren 1901 och 1953 för utskeppning via en hamn på halvön.

På Kyllaj, norr om Slite, finns en strandridaregård och kalkpatrongård som är välbevarad från 1700-talet. Ursprungligen bestod gården av sju byggnader, men idag återstår endast boningshuset med fullständig inredning, brännvinsbränneriet med drängkammare och en tullbod. Under 1700-talet var kornetten Johan Ahlbom strandridare på Kyllaj och ansvarade för tullkontroll och kustbevakning. Han köpte senare gården och startade kalktillverkning. Kalkbrytning och bränning hade dock förekommit på platsen redan på 1650-talet. Vid gården finns även en utskeppningshamn. Carl von Linné övernattade i Strandridaregården under sitt besök på Gotland år 1741.

På ön Fjaugen finns spår av äldre tiders kalkbrytning i form av ett stenbrott, en kaj för utskeppning av kalksten samt en smedja, en brunn och husruiner. Stenbrottet på Fjaugen var i bruk mellan åren 1907 och 1927. På sydöstra sidan av Ytterholmen ligger ett vrak som kan berätta en del om kalkbrytning i området, vraket är beläget på en plats som i folkmun kallas ”Fördärvet”. En marinarkeologisk inventering visar att skeppet fraktade kalk och att det brann. (se Marinarkeologi nedan).

Marinarkeologi

Utanför Slite hittas ett antal spridda registreringar i Riksantikvarieämbetets Kulturmiljöregister. Flera olika vrak har påträffats och karterats med hjälp av multibeam och ROV österut utanför Slite. En stor del av de få fynden utgörs av trävrak från 1900-talet, odaterade vrak och utspridda delar utmed värdeområdet. Det finns några uppgifter om lämningar mellan Storgraut och Lillgraut, bland annat om ett trävrak som bedöms vara från 1800-talet. Fartygslämningarna visar att sjötransporter i området har varit betydande. Sannolikt har ännu fler båtar och fartyg förlist i området. De flesta fartygen var byggda i trä och transporterade varor som kalksten, trävaror och spannmål.

I flera omgångar genom åren har den ovan nämnda, så kallade *Kalkskutan*, utanför Ytterholmen undersökts. År 1964 utgick tre sportdykare från muntliga traditioner och upptäckte vraket. Under senare år har både Södertörns Högskola och Aqua Arkeologen gjort undersökningar. På botten av skrovet har kalkrester hittats och skutan kan därmed kopplas till kalkindustrin. En teori är att fartyget sjönk då osläckt kalk kommit i kontakt med vatten och orsakat en brand ombord.

Militär kulturmiljö

Ön Enholmen ligger i inloppet till Slite och har en militärhistoria som sträcker sig över närmare 350 år. År 1657 påbörjades byggandet av en bastionsskans på öns mitt, men arbetet avbröts efter några år. År 1711 återupptogs arbetet och fästningen, Karlsvärds fästning, fullbordades år 1771 för att skydda Slite som var den viktigaste hamnen på östra Gotland. Den femuddiga bastionen med strandbatterier var på sin tid en mycket modern fästning. De fem bastionerna fick namn som anspelar på detaljer från Karl XII:s svärd: Doppskon, Knappen, Fästet, Klingan och Baljan. Även om fästningen övergavs år 1788 finns delar av bastionerna och vallarna kvar. När Krimkriget bröt ut år 1853 förklarades Slite som krigshamn och Enholmen började återbefästas. Två batterier byggdes på ön för att försvara Sveriges neutralitet och ge svenska fartyg en tillflyktsort under krigstider. Batterierna stod klara år 1858 och lades ned år 1905.

Under de två världskrigen på 1900-talet var Enholmen bemannat av militär bevakningspersonal och flera skytte- och observationsvärn uppfördes längs stranden. Efter krigen användes Enholmen av kustartilleriet i Fårösund vid beredskapsövningar. På 1990-talet uppfördes en minstation på ön, men under åren 2010–11 avmilitäriserades den och samtliga militära anläggningar plomberades av Fortifikationsverket. Lämningarna på Enholmen är välbevarade

och det är en av de få platserna i Sverige där man kan beskåda militär historia från 1600-talet och fram till i dag. Sedan år 1935 är Enholmen ett statligt byggnadsminne.

Ön har även verkat som karantän för personer med misstänkta symptom innan de fick landgång på Gotlands "fastland". År 1831 nådde koleran Östersjöns kuster och en karantänstation inrättades på ön. Man byggde också ett kolerasjukhus. Sjukhuset och karantänstationen flyttades senare till ön Asunden där en paviljong fungerade som kolerasjukhus. Den står numera i Slite hamn och används som museum. Asunden är förbunden med det gotländska fastlandet med en 700 meter lång vägbank och bro. Trots vägförbindelsen har Asunden länge varit otillgänglig genom militära restriktioner. Vägen till Asunden byggdes som militär transportväg på 1970-talet.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för Slite består av följande uttryck:

- Hamnplatsen i Slite med sitt medeltida ursprung och koppling till den historiska kalkindustrin.
- Det öppnade och betade landskapet på öarna i Slite skärgård
- Spåren av kalkindustri och stenbrytning i Slite skärgård, Barläst, Hide, Smöjen och Kyllaj. Strandridaregården på Kyllaj.
- Vattnet som farled i koppling till förlista fartyg
- Fyrarna belägna på öarna Grunnet, Majgu och Lillgraut, som markerar farleden in till Slite hamn.
- Karlsvärds fästning på Enholmen.
- Militära plomberade anläggningar på Asunden

Skydd

Riksintresse kulturmiljövård 9 Barläst enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 10 S:t Olofsholm enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 11 Kyllaj-Lörje enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Naturreservat Slite skärgårds naturreservat enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Fornlämningar enligt 2 kap. Kulturmiljölagen (1988:950)

Byggnadsminnen enligt 3 kap. Kulturmiljölagen (1988:950)

Kyrkliga kulturminnen enligt 4 kap. Kulturmiljölagen (1988:950)

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser samt arkeologiska och marinarkeologiska utredningar utföras vid åtgärder som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag, såväl visuellt som fysiskt.

- Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen för skärgårdens vattenområden och för fyrarnas och sjömärkenas viktiga funktion.
- Koncentrationer av lämningar under ytan ska skyddas mot åtgärder som påverkar botten.
- Undvik nya anläggningar som dominerar i vyer i farleden in- och ut mot Slite.
- De funktionella sambanden mellan kustsocknarna och skärgårdens fiskeplatser och betesmark ska värnas.
- Det öppna vattenrummet behöver hållas fritt från större anordningar/konstruktioner i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband. Nedläggning av kablar kan vara möjlig om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.
- Från Enholmen och Karlsvärds fästning ska vyerna ut mot omgivningen hållas fria från högresta anordningar och anläggningar på vatten.
- Slite samhälles och hamns siluett ska värnas och kopplingen mot farleden bestå.

Visby havsområde

Gotlands län

Sammanfattning

Berättelse

Visby blev genom sitt centrala läge i Östersjön tidigt en knutpunkt i handeln över Östersjön. Havet och sjöfarten till och från Visby har alltid varit en grundförutsättning för stadens utveckling. Omkring år 1200 inleddes Visbys framväxt till ett internationellt handelscentrum. Inhemska gotländska handelsmän var representerade tillsammans med flera olika folkgrupper, främst tyskar, danskar, svenskar och ryssar. Under 1200-talet uppfördes stadsmuren. Ökade motsättningar mellan stad och land kulminerade med inbördeskriget år 1288. Svenske kungen Magnus Ladulås ingrep och Gotland knöts närmare Sverige. Under 1300-talet minskade Visbys roll som handelscentrum, och Danmark tog makten över hela ön år 1361. Gotland blev åter svenskt år 1645. Svensk stormaktstid innebar ett nytt uppsving för Visby som handelsstad. Lämningarna under havsytan utanför Visby visar olika historiska nedslag med koppling till stadens historia, från förlista handelsfartyg till mer specifika skeenden (spåren efter dansk-lybska flottans förlista fartyg under en storm år 1566).

Visby hamns bebyggelse är huvudsakligen uppförd för hamnens olika funktioner som lager, kontor och industribyggnader med krav på närhet till utskeppning. Villorna och konstnärshemmen i Visbys närhet är tydliga exempel på områdets betydelse som kustnära rekreationsmiljö kring sekelskiftet 1900.

Miljötyper

- Hamn- och sjöfartsstad
- Världsarv
- Residensstad
- Kommunikations- och farledsmiljö
- Hamnmiljö
- Fiskeläge
- Borgmiljö
- Klostermiljö
- Kyrkomiljö
- Fornlämningsmiljö
- Marinarkeologisk fornlämningsmiljö
- Rekreationsmiljö
- Kustsamhälle

- Stadsmiljö
- Fästnings- och skansmiljö
- Park

Karaktär och värdebärare

Världsarvet Hansestaden Visby. Ringmuren, det medeltida gatunätet, kyrkoruinerna, packhusen och stadslandskapet. De historiska farlederna till handelsstaden. Spåren av den Dank-Lybska flottan som förliste utanför Gotlands västra kust år 1566. Inre hamnen i Visby, med bebyggelse från flera epoker. Den yngre industribebyggelsen på Holmen. Konstnärshem och sommarvillor.

Allmänt om hänsynsbehov

Lämningar under ytan ska skyddas mot åtgärder som påverkar botten. De visuella sambanden mellan Östersjön och Visbys stadssiluett behöver beaktas vid exploatering. Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen för stadens koppling till hamn och sjöfart. Det öppna vattenrummet behöver hållas fritt i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband.

Kartillustration

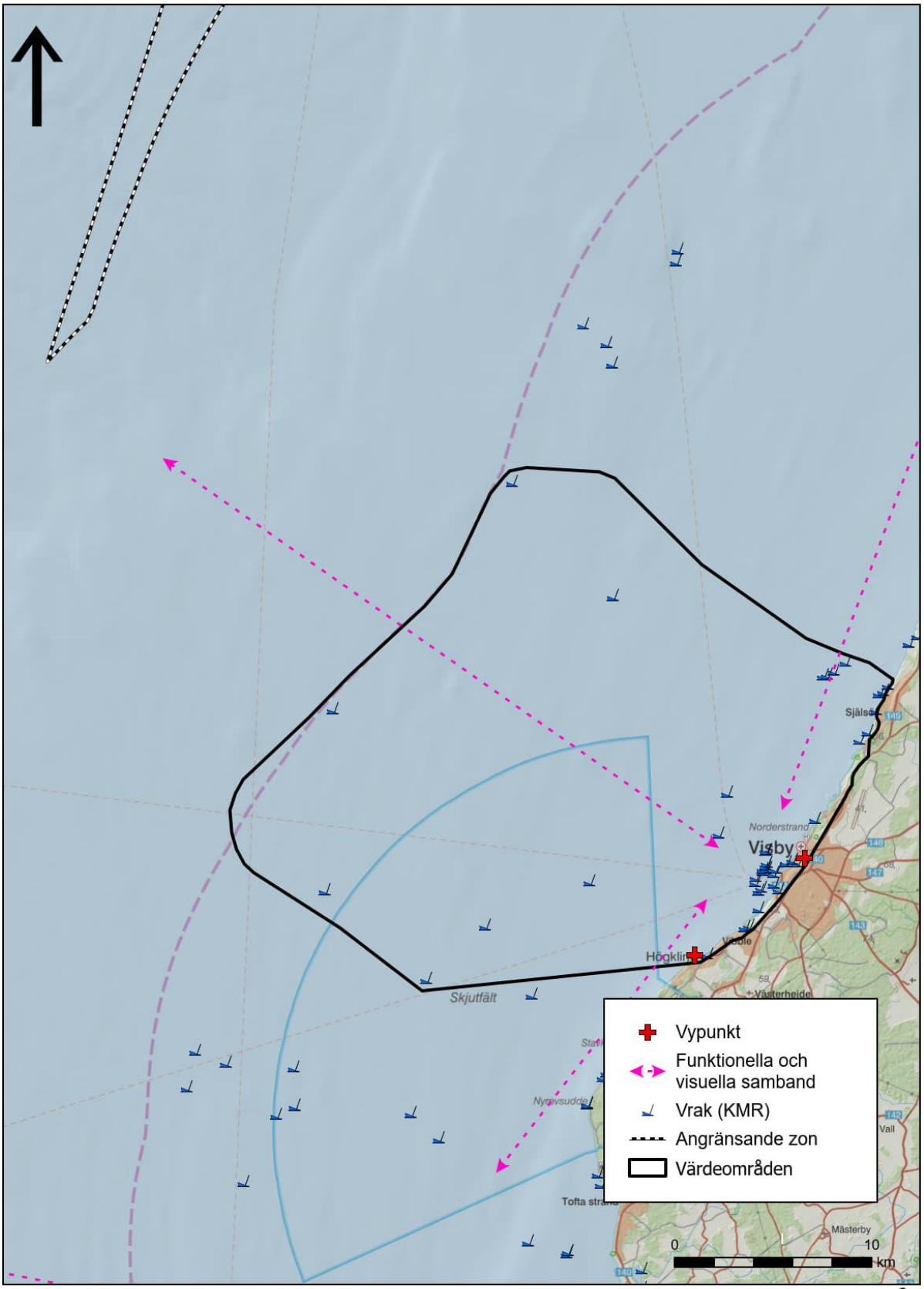

HAVSPLAN KULTURMILJÖ
Visby havsområde

Version: 1
Datum: 2023-12-12
Lst dnr: 431-5354-2022

Uppdragsnummer: 30056760
Editor: Clas Ternström
© Lantmäteriet, Geodatasamverkan
Skala: Ej skalenlig

SWECO

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Visby havsområde

Fram till neolitikum låg relativt stora delar av området innanför murarna under vatten, men redan under mellersta neolitikum finns boplatser i området. Detta är känt genom arkeologiska undersökningar och lösfynd. i områdena väster om Domkyrkan har man hittat spår från denna tid. Under järnåldern kan man se bosättningar runt Visby och från vikingatiden har flera fynd påträffats, både inne i Visby och vid Kopparsvik söder om staden. Visby blev en handelsplats under vikingatiden och en hamn tros ha anlagts vid nuvarande Almedalen.

Under medeltiden blomstrade ekonomin och handeln i Visby. Staden blev en knutpunkt i handeln på Östersjön. Omkring år 1200 började man, vad vi vet, ersätta träbodarna i staden med stenbyggda packhus. Det sammanföll med Visbys framväxt till ett internationellt handelscentrum. Inhemska gotländska handelsmän var representerade tillsammans med flera olika folkgrupper, främst danskar, svenskar, ryssar och tyskar. Flera kyrkor byggdes i staden och det fanns församlingar som var knutna till olika nationaliteter. Några klosteranläggningar anlades också, såsom franciskanernas och dominikanernas konvent. Från mitten av 1200-talet uppfördes större delen av stadsmuren, men äldre försvarsverk har sannolikt funnits (Kruttornet nere vid Almedalen har till exempel daterats till 1160-talet). Motsättningarna mellan stad och land ökade, vilket ledde till inbördeskrig år 1288. Svenske kungen Magnus Ladulås ingrep och Gotland knöts närmare till Sverige.

Under 1300-talet minskade Visbys roll i den internationella handeln. Danmark landsatte trupper på Gotland år 1361 och tog makten över hela ön efter att det gotländska uppbådet lidit nederlag utanför Visbys stadsmur. Under slutet av 1300-talet gjorde vitalianerna Visby till bas för sin sjörövarflotta, vilket senare ersattes av Tyska orden år 1398. Erik av Pommern köpte tillbaka Gotland till den nordiska unionen, vilket ledde till behovet av att ytterligare befästa staden med anläggandet av Visborgs slott i stadens södra del. En ny hamn etablerades i anslutning till slottet under 1400-talet. Erik av Pommern avsattes som kung men behöll Gotland och drygade ut sina inkomster med kaparverksamhet. Danska trupper återtog makten över ön och avsatte Erik av Pommern. Gotland styrdes därefter av den förste danske länsherren Olof Axelsson Tott.

Under 1500-talet försökte svenskarna tillsammans med Lübeck återigen ta makten över Gotland, men utan framgång. Under det nordiska sjuårskriget stod i juli år 1566 ett slag mellan svenska och dansk-lybska flottan utanför Öland. Efter slaget tog sig de danska flottenheterna till Visby och gjorde det ödesdigra misstaget att ankra på redden. En stor storm bröt ut och många skepp gick under. Sprida vrakdelar och föremål har identifierats på flera platser utanför Visby, och så långt norrut som till Brissund och Krusmyntagården.

Gotland blev svenskt igen under 1600-talet efter freden i Brömsebro år 1645, men danskarna återtog ön under kriget redan år 1676. Efter freden i Lund blev Gotland åter en del av Sverige, men danskarna hade sprängt Visborgs slott innan de lämnade ön. Området har sedan bebyggts med trähus från perioden mellan åren 1720 och 1830 och delar har omvandlats till parkmark där rester efter slottet kan ses. Svensk stormaktstid innebar ett nytt uppsving för Visby som knutpunkt för handel. Köpmannasläkter som Donner och Burmeister etablerade sig och lät uppföra karaktärsfulla hus som exempelvis Burmeisterska huset (uppfört år 1654). Handelshuset Donner hade sin verksamhet i Donnerska huset, ett ombyggt packhus från medeltiden.

Hamnens utveckling kan följas på kartor från 1600-talet och framåt. Under 1600-talet flyttades hamnen till ett nytt läge som idag motsvarar den inre hamnen, med Fiskarholmen som skydd. Handeln och sjöfarten ökade på 1700-talet och flera industrier, inklusive en tändsticksfabrik och en cementfabrik, etablerades på 1800-talet. Eftersom hamnen var grund fick större fartyg ankra på redden och lasten lossas med prånar. En vågbrytare byggdes utanför Holmen för att förbättra hamnen, men den förstördes i en storm och förbands sedan med land i norr för att bilda den yttre hamnbassängen.

Turismen kom i gång under 1800-talet och från 1860-talet utgjorde den en viktig ekonomisk faktor för Visby. Wisby vattenkurinrättning, ett badhus med restaurang och parkanläggning, invigdes år 1856 utanför inloppet till inre hamnen, delvis på det gamla slottets marker. Vid samma tid anlades en botanisk trädgård i den nordvästra delen av staden. Befolkningen ökade på grund av den ökande turismen och industrialiseringen. Under åren 1850 till 1900 nästan fördubblades folkmängden och nya bostäder började byggas utanför murarna. En järnväg mellan Visby och Hemse invigdes år 1878 och fler industrier växte upp längs järnvägen. Fängelset byggdes också under slutet av 1800-talet i hamnområdet och har under senare tid omvandlats till vandrarhem. Skeppsbrokajen utvidgades på 1950-talet på grund av bilismens ökning, vilket ledde till att många byggnader revs och vegetation togs bort för att ge plats för större ytor för uppställning. Järnvägen lades ner på 1960-talet och oljehanteringen flyttades från södra delen av hamnen till Märgelgravsområdet. En utvidgning söder om hamnen påbörjades på 1970-talet för att lindra trängseln, där nuvarande färjeterminal byggdes i början på 1980-talet och nya vågbrytare, oljekaj och en småbåtshamn uppfördes samtidigt. År 2019 stod en ny kryssningskaj färdig i Kopparsvik söder om färjeterminalen.

Den medeltida handelsstadens bebyggelse

Majoriteten av de medeltida stenhusen i Hansestaden Visby uppfördes som packhus och magasin. Dessa rektangulära flervåningsbyggnader, varav en del hade trappstegsgavlar mot gatan, var till form och planlösning varandra mycket lika. Våningsplanen kunde avdelas av ett eller två rum åtskilda av en mellanvägg i sten eller trä. Packhusen var tillgängliga genom separata ingångar från gränderna och saknade ibland invändiga trappor. På fasaderna syns än

idag spår efter medeltida svalgångar och trappor i trä.

De flesta packhusen har källare och högkällare som ofta har välvt tak i form av tunn- eller kryssvalv samt pelare och utsirade kapitäl. Källarna kan ha fungerat som försäljningslokaler och lager med jämn och sval temperatur året runt. Packhusens vindar rymde ett eller flera våningsplan och var ofta högst upp välvda i sten för att skydda mot brand. Yttertaken var klädda med tegel.

Medeltida packhus hade vanligtvis små ljusöppningar, troligtvis försedda med träluckor, i stället för fönster. I vissa packhus fanns dock en fest- eller representationsvåning med vackert utformade fönster. Packhusen var funktionella förrådsbyggnader med varuintag genom hissanordningar. Hörnkedjor, trappgavlar och enkelt huggna fönster- och dörröppningar var de enda utsmyckningarna. Sparsmakad dekoration kunde vara utförd i tegel och importerades troligtvis.

Packhusen byggdes i kalksten, ett material som fanns lättillgängligt kring staden. Rester av medeltida puts på fasaderna visar att detta var vanligt förekommande. Taken var klädda med enkupigt tegel. Enstaka byggnader uppfördes med stomme i murtegel. De stora packhusen hade i bästa fall begränsad plats för boende. Handelsmännens bostäder var stenhus med eldstad och brunn, som kunde påträffas både inomhus och utomhus.

Marinarkeologi - spåren efter handel, sjöfart och dansk-lybska flottan.

Det finns en viss koncentration av diverse fynd vid Visby hamn, bland annat delar av träfartyg från 17-, 18- och 1900-talet och vid gamla hamnen finns skeppsdelar som sannolikt är medeltida. Många baseras på osäkra uppgifter och mera ingående beskrivningar saknas. Ut mot havet utanför Visby finns fartygslämningar som Sjöfartsverket har kartlagt med hjälp av Side Scan Sonar och multibeam, exempelvis 16- 1700-talsvraket L1975:8785.

Söder om Visby och upp till Brissund i norr sträcker sig resterna av den Dank-Lybska flottan som förliste utanför Gotlands västra kust 28 juli år 1566, efter slaget vid Öland. Fartygen slogs sönder under en storm och har spridits ut över ett stort område. Vid Krusmyntagården finns resterna av det förmodade fartyget Joshua (L1975:6711) och i Kopparsvik (L1975:6386) har man funnit en guldsked, tennplunta, kanonkammare, blykulor med mera tillhörande flottan.

Bebyggelsen i Visby hamn

Visby hamns bebyggelse är huvudsakligen uppförd för hamnens olika funktioner som lager, kontor och industribyggnader med krav på närhet till utskeppning. Byggnaderna har tillkommit i olika tider, men koncentrationen är från 1800-talets mitt fram till 1900-talets början. Den äldsta bebyggelsen finns runt Hamnplan och längs Skeppsbron. Där finns en sammanhållen länga av magasinsbyggnader och kalklador från 1800-talets andra hälft med tegeltäckta sadeltak på putsad kalkstensstomme. På Skeppsbron finns ett bevarat 1700-tals

timmerhus med barockgavel, Torsmanska huset, byggt som bostad för tullförvaltaren på 1730-talet (byggnadsminne år 1964). Längs Skeppsbron finns också tidigare statliga byggnader, såsom tullhuset och fängelset, båda från 1800-talets mitt.

Runt kvarteren Kasernen och Kanonens södra del finns ett byggnadsbestånd från industriepoken där majoriteten av byggnaderna är uppförda under senare delen av 1800-talet. Kasernen uppfördes som mekanisk verkstad men byggdes om till artillerikasern kort efter uppförandet. Maltfabriken, där Uppsala universitet i dag har föreläsningssalar och kontor, uppfördes i slutet av 1800-talet och drevs som maltfabrik till 1930-talet. Längst söderut i kvarteret Kanonen ligger en tidigare tändsticksfabrik.

Vid sekelskiftet år 1900 var Roma ett av Sveriges största sockerbruk. På Holmen i inre hamnen finns en välbevarad industrihistorisk miljö från tiden då handeln med socker från sockerbruket i Roma gick via godsjärnvägen och vidare från Visby hamn. För förvaring byggdes en sockersilo på Holmen i inre hamnen år 1936. Silon är formad som en cylinder kring ett centraltorn med en spiraltrappa, och väggarna är av plåt som på insidan är klädda med trä. Under 2000-talet har sockersilon fått nya användningsområden, exempelvis för fritidsaktiviteter såsom inomhusklättring. I den inre hamnbassängen öster om Holmen ligger en gästhamn. Strax söder om sockersilon ligger det Kolmodinska magasinet som idag fungerar som skeppshandel och inspelningsstudio. På Holmens sydöstra del ligger en relativt modern spannmålselevator, klädd i mörk trapetskorrugerad plåt. Två kranar har funnits på Holmen, "Elefanten" och portalkranen ”Giraffen”. Kranen "Elefanten" har fått sitt namn på grund av sitt något snabelliknande utseende. Den är av fairbairn-typ (Fairbairn crane), troligen installerad runt 1900, och den ligger längs den östra kajen och används idag för att lyfta mindre båtar. Den andra kranen har flyttats från Holmen.

Nyexploaterade delar av hamnen har koncentrerats kring kvarteren Kasernen och Kanonens södra delar, där Uppsala universitet, Almedalsbiblioteket och kongresshallen ligger. Nybyggnationerna har en tydlig modernistisk stil som speglar den tidiga delen av 2000-talet. De har stora glasade delar, skarpa konturer, fasadmaterial av ljus gotländsk kalksten och grå slätputs.

Strandnära sommarvillor och konstnärshem

Den natursköna och dramatiska kusten i Visbyområdet lockade under senare delen av 1800-talet och åren kring förra sekelskiftet flera prominenta familjer att köpa mark och bygga egna kustnära hem i Visbytrakten. Villa Fridhem är belägen nära Högklint, sex kilometer söder om Visby. Den uppfördes på 1860-talet som sommarresidens i tidstypisk schweizerstil för svenska prinsessan Eugénie, på en brant sluttning mot havet. I den anlagda parken lät prinsessan Eugénie bygga flera mindre hus. Numera fungerar Villa Fridhem som ett sommaröppet pensionat och kafé.

År 1899 förvärvade konstnärsparet Carolina Benedicks-Bruce och William Blair Bruce delar av fastigheterna Stora Bläsnungs och Lilla Hästnäs norr om Visby där de uppförde en ny byggnad i nationalromantisk stil. Vid Carolina Benedicks-Bruces död år 1935 testamenterades huset och största delen av konsten till Brucebostiftelsen. Fastigheten fungerar nu som museum. Det är beläget mitt i Brucebo naturreservatet nära Själsö hamn och fiskeläge.

Paret Johnny Roosval och Ellen Roosval von Hallwyl byggde Villa Muramaris mellan åren 1915 och 1917. Byggnaden är belägen några kilometer norr om centrala Visby, söder om Brucebo naturreservat. Villan ritades med inspiration av medelhavsarkitektur och gotländsk medeltid. Ellen Roosval von Hallwyl var skulptör och utformade villans utsmyckningar, exempelvis den stora öppna spisen som komponerades som en tempelfasad. På området byggdes, förutom själva boningshuset, även ateljé, tehus, bastu och lusthus. En golfbana, tennisbana och en trädgård i italiensk barockstil ritad av konstnären Nils von Dardel anlades. Huset brann ner den 18 januari år 2013, men har sedan dess återskapats till stor del.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för Visby havsområde består av följande uttryck:

- Världsarvet Hansestaden Visby. Ringmuren, det medeltida gatunätet, kyrkoruinerna, packhusen och stadslandskapet. Den välbevarade och karaktäristiska stadssiluetten är en viktig värdebärare i det visuella mötet från havssidan och hamninloppet. Även Galgbacken vid Galgberget har en viktig visuell koppling till havet.
- Bebyggelsen vid Hamnplan och Skeppsbron som avspeglar handels- och sjöfartsstadens utveckling från 1700-talet och framåt.
- Den yngre industribebyggelsen på Holmen som vittnar om jordbrukets och den industriella epokens viktiga koppling till Visby hamn via den gotländska godsjärnvägen.
- Marinarkeologiska lämningar som speglar sjöfartens historia i värdeområdet.
- Spåren av den Dank-Lybska flottan som förliste utanför Gotlands västra kust 28 juli år 1566, efter slaget vid Öland. Lämningarna visar Gotands strategiska betydelse för olika nationella intressen under medeltid och tidigmodern epok.
- Strandnära konstnärshem och sommarvillor som avspeglar Visbys och Gotlands betydelse i det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets framväxande fashionabla sommarnöjes- och konstnärskultur.

Skydd

Fornlämningar enligt 2 kap. Kulturmiljölagen (1988:950).

Byggnadsminnen / kyrkliga kulturminnen enligt 3 och 4 kap. Kulturmiljölag (1988:950).

Statligt byggnadsminne enligt Förordningen om statliga byggnadsminnen.

Världsarvet Hansestaden Visby (genom UNESCO konventionen om skydd för väldens natur- och kulturarv).

Riksintresse kulturmiljövård 19 Muramaris-Brucebo enligt 3 kap 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 20 Visby enligt 3 kap 6 § Miljöbalken.

Detaljplan för Visby Innerstad, med Byggnadsordning (Antagen 2010-02-22)

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser samt arkeologiska och marinarkeologiska utredningar utföras vid åtgärder som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag, såväl visuellt som fysiskt.

- Koncentrationer av lämningar under ytan ska skyddas mot åtgärder som påverkar botten.
- De visuella sambanden mellan Östersjön och Visbys stadssiluett– särskilt från vypunkter från inre hamnen och hamninloppet, samt från Almedalen, strandpromenaden och flera vypunkter längs Norderklint är känsliga för påverkan av högresta anordningar och nybyggnationer. Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen för stadens koppling till hamn och sjöfart.
- Det öppna vattenrummet behöver hållas fritt från större anordningar/konstruktioner i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband. Nedläggning av kablar kan vara möjlig om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.
- Fri vy mot den exponerade kuststräckan norr om Visby mot Stenkyrkehuk och Brissund, liksom vid angöring mot Visby.
- Fri vy mot den exponerade kuststräckan söder om Visby inklusive Högklint, liksom vid angöring mot Visby.

Östergarn-Lausholmarna

Gotlands län

Sammanfattning

Berättelse

En strandsocken på östra Gotland som omges av vatten i norr, öster och söder. Vid sidan av jordbruket har fisket och kalkindustrin varit viktiga näringar i Östergarn.

Kustsamhällena Katthammarsvik och Ljugarn, deras tidiga betydelse som utskeppningshamnar för kalk och senare utveckling till bad- och semesterorter.

Kustmiljön på Lausholmarna som använts för bete och djurtransporter sedan 1600-talet, och flera förlisningsplatser i närheten av holmarna.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Marinarkeologisk fornlämningsmiljö
- Kyrkomiljö
- Hamnmiljö
- Odlingslandskap
- Gårdsmiljö
- Bymiljö
- Fornlämningsmiljö
- Rekreationsmiljö
- Kustsamhälle
- Tidigindustriell miljö

Karaktär och värdebärare

Katthammarsviks kalkpatronsgårdar

Ljugarns och Katthammarsviks samhällen med villabebyggelse från badortsepoken under sent 1800-tal

Östergarns jordbrukslandskap med koppling till äldre tiders kalkbrytning och fiske.

Östergarnsholms fyrplats

Lausholmarnas kulturlandskap som präglats av lammbete

Allmänt om hänsynsbehov

De öppna vyerna mot havet är bärande för kulturmiljön, liksom siktlinjer längs kusten över Lausvik mellan fyrarna på Nyudden och Sysneudd. Skeppsvraksområden vid Laus holmar och Östergarnsholm ska skyddas. Ljugarn som farleds- och sommarnöjesmiljö med koppling mot havet ska fortsatt vara läsbar. De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika maritima uttryck ska särskilt värnas.

Kartillustration

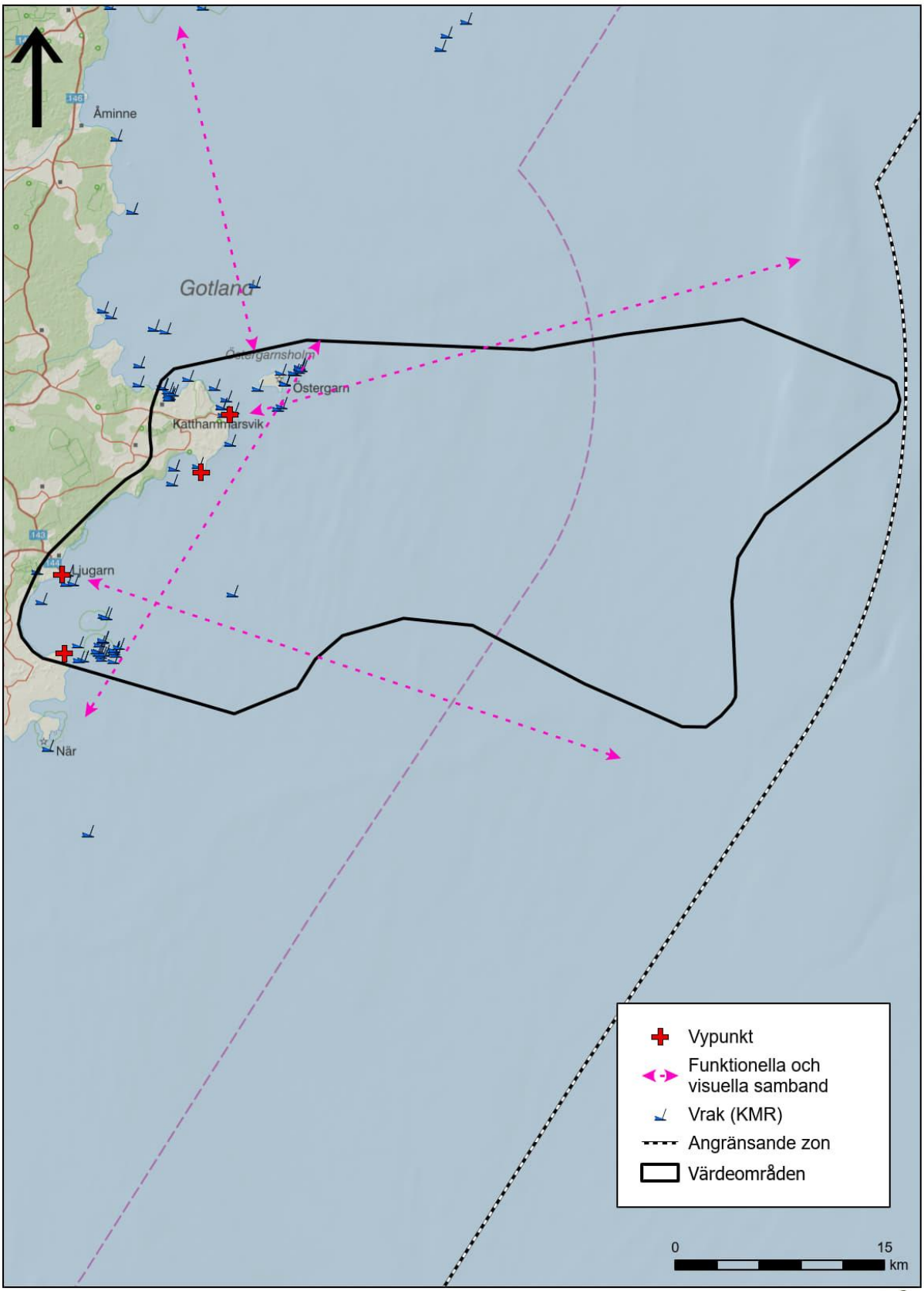

HAVSPLAN KULTURMILJÖ
Östergarn - Lausholmarna

Version: 1
Datum: 2023-12-12
Lst dnr: 431-5354-2022

Uppdragsnummer: 30056760
Editor: Clas Ternström
© Lantmäteriet, Geodatasamverkan

Skala: Ej skalenlig

SWECO

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Östergarn och Lausholmarna

Östergarn

Östergarn är en strandsocken på östra Gotland, belägen på yttre delen av det kustområde där Gammelgarn socken ligger vid basen. I övrigt omges Östergarn av vatten i norr, öster och söder. En central del av socknen hyser relativt få fornlämningar på grund av topografiska förhållanden med lågt liggande mark (vatten har delat området under större delen av förhistorisk tid) och sedermera uppodling. Enstaka lösfynd och ett bronsåldersröse vid kusten talar för bosättning under bronsålder. På en framträdande nordlig udde av Grogarnsberget ligger en fornborg, dateringen bör med viss försiktighet åtminstone kunna spåras tillbaka till äldre järnålder. Det ligger också en fornlämning tolkad som vikingatida hamnplats strax nedanför, L1975:3759. Spridda lösfynd och enstaka slipskårestenar vittnar om aktivitet från järnåldern och framåt.

Vid sidan av jordbruket har fisket och kalkindustrin varit viktiga näringar i Östergarn. Brytning av kalksten och kalkbränning för export har förekommit sedan 1600-talet. Vid 1600-talets mitt fanns 22 gårdar i socknen, varav ett kronohemman. Gårdslägena är i flera fall än i dag desamma som på 1600-talet. Med laga skiftet på 1800-talet slogs åkrarna ihop till större enheter och sanka områden öster om kyrkan och i dalen söder om Herrvik dikades och odlades upp.

Östergarns kyrka är en medeltida kyrkobyggnad som uppfördes i kalksten under 1200-talet. Kyrkan planerades att få ett torn i väst, men det blev aldrig av. Under Nordiska sjuårskriget förstördes den medeltida interiören och takvalven när kyrkan härjades av brand år 1565. Efter den ryska landstigningen på Gotland år 1715 utsattes kyrkan för skadegörelse. Takryttaren och dess klocka ditsattes under denna tid. Sakristian på norra sidan är från år 1786. Kyrkomiljön har tydlig koppling till sjöfart och det kustnära läget. På kyrkogården finns en minnessten över de tyska soldater som dog i samband med att SMS Albatross besköts och gick på grund 1915. Inuti kyrkan finns ett votivskepp från år 1871.

Till socknen hör den 200 hektar stora Östergarnsholm, belägen knappt fyra km nordost om Herrvik. Östergarnsholm lades under Visborgs slott efter lybska fejden på 1500-talet. Ön har haft flera användningsområden, bland annat som betesmark för kungens hästar på 1600-talet. På ön finns fyra fyrar, varav den äldsta, "Östergarnsholm" byggdes år 1817 och moderniserades år 1849. Idag är den avvecklad, men resterna av fyrplatsen kan fortfarande ses intill den. Gamla fyren är uppförd innanför en fornborg som utgörs av en jord- och stenvall. Nära fyren finns en kompassros inristad i hällen. Det finns även en provisorisk "Polheimersfyr" i staplad kalksten, och som användes under påbyggnaden av själva fyren vid 1849. Från 1920-talet finns i närheten av gamla fyrplatsen även

en låg AGA-fyr i plåt som markerar farleden innanför ön. År 1919 byggdes den nuvarande betongfyren "Östergarn" som fortfarande är i drift. Ön har tidigare haft flera fiskelägen, men idag finns endast ett kvar på ön. En intressant plats på ön är "Buckhulet", en liten grotta där fyrvaktare sökte skydd när ryska flottan besköt och satte den tyska minkryssaren SMS Albatross på grund med eldgivning tvärs över holmen år 1915. I Herrvik finns sedan år 2021 Albatrossmuseet som visar föremål från SMS Albatross.

Marinarkeologi

Ångfartyget *Princess* (731:011), som tidigare nämnts, förliste år 1888 utanför Östergarnsholm. I sin rapport belyser Statens Maritima Museer bland annat vrakets höga bevarandegrad, upplevelsevärde och dess kulturhistoriska värden (Fredholm 2018).

Vid Laus holmars naturreservat finns ett antal olika förlisningsplatser och uppgifter om förlisningar. Flera dateras till 1800-talet, men många av uppgifterna är osäkra. Två specifika vrak utgör 1900-talslämningar efter skonerten *Saga* från Ystad (73:002), förlist 1911 samt uppgifter om en holländsk galeas (A FÖR 8347), förlist år 1923, bägge utanför Storholmen. Rakt österut om holmarna förekommer enstaka förlisningsplatser. Ett 10-tal kilometer ut hittas tremastskonaren *Dagny* (L1975:6362) som år 1958 började brinna efter ett blixtnedslag, drev in mot land och strandade. Motorn har bärgats men resterna skall ligga kvar. Cirka 26 kilometer längre ut finns en lämning (L1934:3809) bestående av en kravellbyggd snabbseglare med tre master. Utformningen av vraket kan indikera på ett exklusivt fartyg. Galjonen har en volut och en vapensköld. Några ytterligare exempel på välbevarade fartygslämningar öster om Gotland är L1934:3818, L1934:3831 och L1934:3810. Kring Katthammarsvik förekommer ett antal förlisningsuppgifter, däribland galeasen *Svea* (L1975:6402).

Katthammarsvik och kalkpatronerna

Katthammarsvik fick vid mitten av 1600-talet stor betydelse som utskeppningshamn för kalk. Orten är uppbyggd kring två kalkpatronsgårdar, Katthamra och Borgvik, som byggdes på 1600- och 1700-talen. Kalklador och kalkugnar från mitten av 1800-talet finns fortfarande kvar i Katthammarsvik. Kalkbrytningen kulminerade på mitten av 1800-talet, men upphörde helt först år 1921.

Borgvik är en kalkpatrongård med anor från 1500-talet. Trots detta är det gamla packhuset från 1600-talet det äldsta huset som fortfarande står kvar. Idag rymmer packhuset ett kalkbruksmuseum. En annan sevärdhet är herrskapsdasset från 1700-talet, med sju sittplatser.

Kalkpatronsgården Katthamra gård har haft framstående ägare som Jacob Dubbe och släkten Hägg som ägde den i knappt 150 år. Under 1700- och 1800-talen var kalkhanteringen den viktigaste inkomstkällan för gården. Manbyggnaden är ett stenhus som byggdes som parstuga på 1700-talet. År

1805 fick byggnaden en hög övervåning med brutet och valmat tak. Manbyggnaden flankeras av två envåniga stenflyglar med branta tegeltäckta takfall. Under 1800-talets senare hälft byggdes utvändiga trapphus och arkader i trä. Katthamra Gård är ett byggnadsminne sedan år 1999.

Ljugarn och badortskulturen på Östra Gotland

Ljugarn är en historisk hamn som ligger vid gränsen mellan Sudertredingen och Medeltredingen på Gotland. Under 1600-talet byggdes en kalkugn vid hamnen och på 1700-talet uppfördes ytterligare en kalkugn som kallas "Storugn". Idag finns ruiner kvar av Storugn. Strandridaregården är en byggnadsminnesmärkt byggnad som antas ha byggts på 1720-talet. Den siste strandridaren lämnade Ljugarn år 1822.

Fram till 1800-talet var Ljugarns hamn en viktig exportpunkt för kalk, kalksten, tjära och trävaror. Efter att "Storugnen" släcktes år 1880 upphörde kalkbränningen och hamnen förlorade sin tidigare betydelse. Det finns fortfarande rester efter kalkugnar vid hamnen. År 1828 fick handelshuset Donner tillstånd att bedriva handel i området, men efter att företaget gick i konkurs år 1845 tog Olof Gottfrid Claudelin över handeln. Intill sin handelsbod lät han bygga boningshuset *Claudelinska gården* som fortfarande står kvar centralt i samhället.

Adolf Hauffman och Sigurd Bolin anses vara de första badgästerna i Ljugarn år 1887. De hjälpte till att marknadsföra Ljugarn som blev Gotlands första badort. Prinsessan Eugénie hade gjort Gotland populärt bland societeten sedan 1860-talet genom sitt sommarhem i Fridhem söder om Visby. Ljugarn blev en elegant badort med stora sommarvillor och badpensionat längs "Strandvägen". Tallunden, en sommarvilla i jugendstil med glasveranda, byggdes år 1912 och under 1920-talet tillkom flera pensionat. Vitvärs semesterby, som grundades år 1955, var den första semesterbyn av sitt slag på Gotland.

Även Katthammarsvik blev en populär semesterort på slutet av 1800-talet. I samhället finns ett av Gotlands första sommarnöjen, Annas nöje, byggt av handelsmannen Jacob Dubbe i början av 1800-talet som en morgongåva till sin hustru Anna Torsman. Många sommarvillor i schweizerstil med stora glasverandor byggdes också i samhället.

Herrvik, fiskelägen på Östergarnslandet och Lausholmarna

Herrvik är östra Gotlands viktigaste lanthamn, och en av de få varifrån det ännu bedrivs yrkesfiske. Ursprungligen var Herrvik ett större fiskeläge i en skyddad vik under udden Kuppen. Vid tidigt 1900-tal byggdes fiskeläget ut till fiskehamn med vågbrytare och pir i granit och fler byggnader för fiskets ändamål: redskapsbodar, salteri, varv/verkstad med mera. Ett antal fiskarehemman med mindre bostadsfastigheter etablerades i hamnens absoluta närhet. Fiskelägen finns även i Färseviken mellan Katthammarsvik och Grogarnsberget. Under 1800-talet omnämns denna vik som ankringsplats för baltiska sjöfarare: "Här ankrade ofta Öselbor i medlet av 1800-talet. De

medförde råglast och utbytte denna mot salt, som hämtades i Katthammarsvik eller Slite." (Ur Hägg, Jacob och Erik: Bilder från Gotland, Esselte Stockholm 1945)

Sysne fiskeläge på Sysneudd invid Sandviken, är det största fiskeläget i Gammelgarn socken där bodar och välbyggd hamn från mitten på 1950-talet påvisar fiskeindustrins situation i mitten på 1900-talet. Ett tjugotal bodar uppförda mellan 1930 och 1960-talen ligger på rad med kortsidorna mot vattnet. Fiskelägesmiljön upprätthålls genom försäljning av delvis lokalt fångad och rökt fisk. Längst in i Sandviken låg enligt tradition Strandridarens gård, vid nuvarande gården Skags.

På 1646 års karta finns namnen Lougarsholm och Lowesholmar som beteckning för Laus holmar. På Laus holmar utanför Lausviken har bönder i de närliggande strandsocknarna betat djur i århundraden. Det är oklart vem som ägde holmarna i äldre tider, men enligt revisionsboken för Gotland från år 1653 tillhörde holmarna kronan och användes till hästbete. Holmbolaget bildades år 1860 av gårdsägare i Alskog för att kunna ta hem höskörden. Fyra prålmar byggdes för att transportera djur och hö från holmarna. Den fjärde och sista prålmen finns bevarad i Prålmboden vid fiskehamnen i Ljugarn och ägs och underhålls av Holmbolaget. På 1890-talet användes holmarna även för lammbete. Under 1900-talet användes Storholmen fortfarande till bete och slåtter medan Skarpholmen betades av lamm och Gräsholmen användes för ungtjurar.

År 1945 uppfördes en fyr på Storholmen i form av ett betongtorn med åttkantig lanternin. Fyren har fått namnet Storholms-Annicke efter den tidigare båken på platsen. Lau hembygdsförening förvärvade fyren av Sjöfartsverket år 2008. Fyren är byggd på en gammal kummel, ett sjömärke.

Värden och uttryck

Helhetsmiljön för Östergarn - Lausholmarna består av följande uttryck:

- Koncentration av fartygs-/båtlämningar vid Laus holmar och Östergarnsholm.
- Sommarvillor med koppling till Ljugarn och Katthammarsvik som badort.
- Kustanknutna fiskelägen och fiskehamnar exponerade mot havet.
- Byggnadsminnet Strandridaregården
- Kalkpatrongårdarna
- Östergarns kyrka
- Fornlämningsbild med koppling till havet, med bland annat mesolitisk boplats och fornborg.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

Riksintresse kulturmiljövård 30 Östergarn enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 35 Lausbackar enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 36 Närkusten enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 60G Grynge enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Riksintresse kulturmiljövård 60H Vitvär enligt 3 kap. 6 § Miljöbalken.

Fornlämningar enligt 2 kap Kulturmiljölagen (1988:950)

Byggnadsminnen enligt 3 kap Kulturmiljölagen (1988:950)

Kyrkliga kulturminnen enligt 4 kap Kulturmiljölagen (1988:950)

(Naturreservat Gotlandskustens naturreservat)

Hänsyn och rekommendationer

För området behöver fördjupande kulturmiljöanalyser samt arkeologiska och marinarkeologiska utredningar utföras vid åtgärder som kan komma att påverka bärande värden och karaktärsdrag, såväl visuellt som fysiskt.

- Inom områden med förlisningar ska åtgärder undvikas som kommer i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar.
- Det öppna vattenrummet behöver hållas fritt från större anordningar/konstruktioner i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband. Nedläggning av kablar kan vara möjlig om konflikt med eventuella marinarkeologiska lämningar kan undvikas.
- De visuella och funktionella kopplingarna mellan Grogarnsberget och Östergarnsholm ska värnas.
- De öppna vyerna mot havet är bärande för kulturmiljön, liksom siktlinjer längs kusten över Lausvik mellan Nyudden och Sysneudd.
- Skeppsvraksområden vid Laus holmar och Östergarnsholm ska skyddas.
- Ljugarn som farleds- och sommarnöjesmiljö med koppling mot havet ska fortsatt vara läsbar.
- De visuella och funktionella sambanden i värdeområdet kopplade till olika maritima uttryck ska särskilt värnas.
- Fri vy längs kusten över Lausvik mellan När och Östergarnsholm med Lausvik, Ljugarn och Gammelgarn mot väster och öppna havet mot öster.

Kalmar och Blekinge län

I Kalmar och Blekinge län har 4 st värdeområden identifierats, varav endast det fjärde berör Blekinge län:

1. Västerviks (Tjusts) skärgård
2. Ölands norra udde
3. Källa-Persnäs kust- och odlingsbygder
4. Två utposter – ett hav (Kalmar och Blekinge län)

Bilaga 10 Genomförandebeskrivning Kalmar och Blekinge län och *Bilaga 5 Marin siktberäkning Kalmar och Blekinge län* kompletterar länens redovisning.

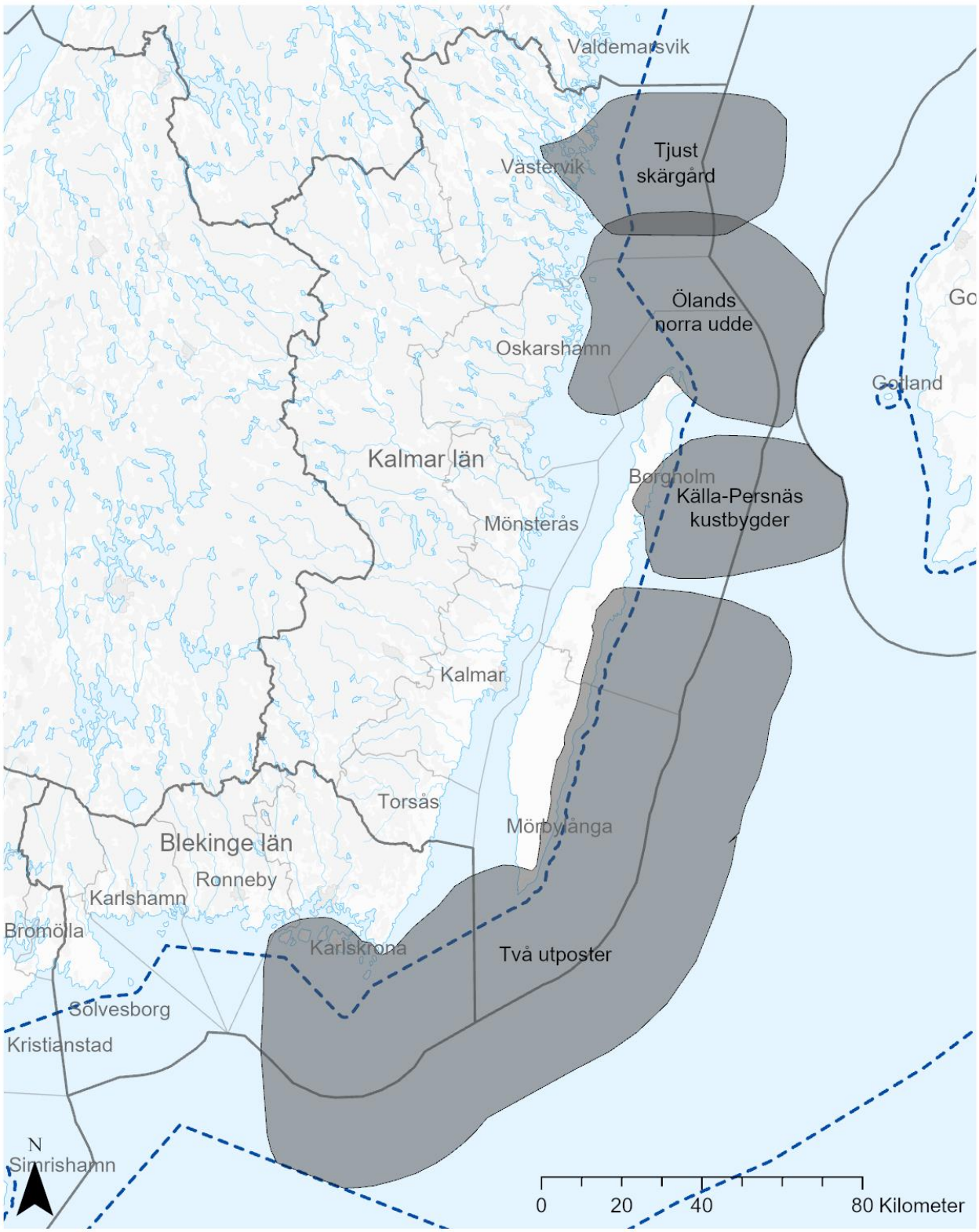

Karta som visar utpekade värdeområden i Kalmar och Blekinge län.

Västerviks (Tjusts) skärgård

Kalmar län

Sammanfattning

Berättelse

På skärgårdsöarna utanför Västervik har man i årtusenden levt och verkat vid och av havet. Det som utmärker Tjust skärgård är att de kulturhistoriska egenskaperna här tillsammans väl uttrycker hur näringarna skiftar beroende på närheten till det öppna havet. Nära fastlandet, i inner- och mellanskärgårdens bondbyar, har fisket en viss betydelse även om verksamheten domineras av jordbruk och boskapsskötsel. Ute på de karga och vindpinade öarna i det yttersta havsbandet har däremot alltid bara fiske förekommit.

De kulturmiljöer som speglar berättelsen om vilka näringar som dominerat på de olika öarna utgör därför kärnan i detta värdeområde. Bebyggelse liksom fiske- och hamnanläggningar är här exempel på kulturhistoriska egenskaper som visar hur betydelsen av jordbruket minskar samtidigt som betydelsen av fiske ökar då man rör sig allt längre ut i havsbandet.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Fiskehamn
- Farledsmiljö

Karaktär och värdebärare

- De sparsamt exploaterade skärgårdsöarna där byar och bybebyggelse ofta finns kvar på ursprunglig plats, vanligtvis på ett höjdläge nära en naturlig hamn.
- Inner- och mellanskärgårdens bondbyar som ofta är av medeltida ursprung och har en viss karaktär av regelbundna radbyar.
- Ytterskärgårdens fiskelägen där bebyggelsen är samlad i ostrukturerade klungor runt en naturlig hamn.
- Den öppna och fria horisonten som förstärker upplevelsen av de yttersta öarnas otillgänglighet och utsatthet.

Allmänt om hänsynsbehov

Den fria horisonten ingår som betydelsefull del i den kulturhistoriska upplevelsen av öarna i Tjust skärgård. Den är viktig för att man ska förstå de skiftande karaktärsdragen mellan öarna från den inre skärgården och ut till ytterskärgården.

Många av öarna här utgör ett riksintresse för kulturmiljövården. Bebyggelsen på öarna ingår dessutom i det kulturmiljöprogram som antagits av Västerviks kommun.

Etableringar av olika slag i skärgårdsområdets närhet kan komma att påverka upplevelsen av kulturmiljöerna där. I synnerhet om det sker i den marina miljön utanför öarna. Ett hänsynsområde har markerats utifrån den siktanalys som gjorts. Etableringar inom det området kan påverka upplevelsen av den fria horisonten från land. Det kan även påverka hur man från sjösidan kan uppleva de olika kulturmiljöerna med kring liggande landmärken.

I vattnen mellan dessa öar finns därutöver flera stora skyddsvärda Natura 2000-områden.

Kartillustration

Värdeområdet utgår ifrån riksintressena Tjust skärgård och Väderskär samt områden från Västerviks kommuns kulturmiljöprogram. Stora delar av vattenområdena mellan skärgårdsöarna utgörs även av skyddsvärda naturområden inom Natura 2000. I värdeområdet ingår ett marint hänsynsområde som sträcker sig ungefär 42 km från de ytterst belägna öarna.

Hasselö och Sladö i Tjust skärgård. Foto Leif Gustafsson.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om odling och fiske på skärgårdsöarna

De kulturhistoriska värdena i värdeområdet finns på de öar som ingår i Tjust skärgård. Många av öarna är av riksintresse för kulturmiljövården. Kulturmiljöerna på skärgårdsöarna illustrerar tillsammans på ett tydligt sätt hur levnadsförhållandena har skiftat här genom historien. På öarna närmast fastlandet fanns boskapsdominerande bondbyar och ute på de karga och vindpinade öarna i den yttersta skärgården fiskelägen.

Selma Lagerlöf beskriver i *Nils Holgerssons underbara resa* Tjust som ett landskap som inte kan bestämma sig för om det vill vara land eller hav, då området har en tydlig marin karaktär. Landhöjningen och landskapsförändringen leder till en slags kontinuitet när det gäller människors varande i landskapet. Dagens ytterskärgård uppvisar fortfarande ett nyfött landskap med sälkobbar och fiskegrund som liknar den miljö som mötte människorna under stenåldern.

Naturförutsättningar

Tjust skärgård utgörs av Smålands nordligast samlade skärgårdsöar och benämns även Västerviks skärgård. Naturgeografiskt har Tjust skärgård mycket gemensamt med Misterhults skärgård i söder och S:t Anna och Gryt skärgårdar i norr. Öarna i alla dessa områden utgörs av en urbergsskärgård, vilken kännetecknas av en berggrund av kristallina bergarter som granit och gnejs. Det innebär att kusten är uppsprucken i djupa vikar som tränger långt in i landet, men det finns även rikligt med öar i kustbandet utanför.

Både öar och stränder är här höglänta på vilka det ofta växer skog. På öarna närmast kusten finns sprickdalar och slätter har tjockare jordlager ansamlats. I dessa små och ofta flikiga ytor har det varit möjligt att odla, om än bara periodvis. Denna geografiska förutsättning till odling förändras påtagligt när man rör sig allt längre ut i havsbandet. Öarna i ytterskärgården utgörs nästan helt av kala klippor. Ingen form av odling eller betesdrift alls har kunnat bedrivas där.

Fysiska uttryck och helhetsmiljö

Den småländska skärgården hör till Sveriges minst exploaterade skärgårdsmiljöer. Just Tjust skärgård illustrerar på ett tydligt sätt hur den lummiga innerskärgården i väster övergår i en varierande mellanskärgård, för att slutligen bli en karg och vindpinad ytterskärgård. Dessa varierade naturliga förutsättningar har tvingat skärgårdsborna till olika former av anpassning, vilket i hög grad återspeglas i öarnas samlade kulturmiljöer.

Öarna i Tjust skärgård kan utifrån det delas upp i tre delar; en innerskärgård, en mellanskärgård och en ytterskärgård. Öarna närmast fastlandet uppvisar till viss del samma topografiska struktur som fastlandets kustbygder med sedimentfyllda och odlingsbara sprickdalar. I flera av öarna i innerskärgården

har därför boskapsskötsel och åkerbruk varit en betydande näring vid sidan av fisket. På öarna i ytterskärgården har denna naturliga förutsättning för jordbruk inte funnits, här har i stället näringen helt dominerats av fisket. Först fanns här säsongsbundna fastlandsbönder eller bondefiskare från innerskärgården. Från och med 1700-talet övergick de alltmer till permanenta fiskelägen. Kulturmiljön närmast kusten präglas därför av både jordbruk och fiske till skillnad från öarna längst i öster där enbart fiske och sjöfart kunnat bedrivas.

Bebyggelsen i byarna på öarna i inner- och mellanskärgården har ofta en dokumenterad lång tradition, då många öar finns omnämnda som bebodda redan under medeltiden. Bebyggelsen har där utvecklats längs med strandlinjen under lång tid. Byarnas tomtstruktur har på så sätt blivit orienterade vinkelrätt mot stranden och hamnen. Bebyggelsen på öarna har därför på många håll utvecklats till regelrätta radbyar orienterade mot hamnen vid stranden, med en gata mellan bodar och båthus vid vattnet och med bostadshusen längre upp.

I ytterskärgården har bebyggelse ofta utvecklats till mer renodlade fiskelägen, som i allmänhet tillkommit först under 1700–1800-talen. Dessa byar har utvecklats på ett annat sätt med en bebyggelse som mer ligger samlad i en ostrukturerad klunga runt den naturliga hamnen.

Trots att bebyggelsen är grupperad på olika sätt finns ändå vissa gemensamma drag för hur de enskilda byggnaderna inom en gård ligger samlade. Nere vid eller i vattnet ligger byns båthus och bakom dem vid strandkanten olika typer av sjöbodar. Längre upp på slänten finns mangårdsbyggnaderna som ofta vänder gaveln mot sjösidan för att minska vindexponeringen. Bortanför bostadshusen och nära till ängar, hagar och den odlade marken finns ladugårdar, svinhus, fårhus och lador.

Det är när man betraktar alla de ovan nämnda kulturhistoriska egenskaperna tillsammans som den samlade helhetsmiljö framträder. Den uttrycks genom de olika skärgårdsöarna med sin skiftande bebyggelse genom närliggande farleder och landmärken. Då förstår man också att det öppna vattnet med sin fria horisont bortanför de yttersta skärgårdsöarna utgör en viktig del av denna skärgårdsmiljös kulturhistoriska särart.

Värden och uttryck

De kulturhistoriska värdena inom värdeområdet Tjust skärgård uttrycks främst genom bebyggelse, fornlämningar, förekomst av vrak och det visuella samban-det med havet. Genom sin bostadsbebyggelse och säregna sjöbodar återspeglar det de skiftande näringar som bedrivits på de olika öarna. Förhistoriska lämningar finns på många av öarna i form av gravar, ofta placerade på höjdlägen där de har ett tydligt visuellt samband med omgivningarna. Mer sentida kulturlämningar är de många sjömärken av olika slag som vittnar om en långvarig sjötrafik i området och förekomst av farleder genom skärgården.

Östersjön är ett av världens vraktätaste vattenområden. Ett 10-tal kända vrak finns också nära och i vattnen utanför skärgårdsöarna. De vittnar också om att det varit en tät båttrafik i dessa vatten genom historien.

Dessutom utgör sambandet med det omgivande havet och utblickar mot en fri horisont en viktig del av denna kulturmiljö. De kulturhistoriska värdena uttrycks genom:

- De sparsamt exploaterade skärgårdsöarna där byar och bybebyggelse ofta finns kvar på ursprunglig plats, vanligtvis på ett höjdläge nära en naturlig hamn.
- Inner- och mellanskärgårdens bondbyar som ofta är av medeltida ursprung och har en viss karaktär av regelbundna radbyar.
- Ytterskärgårdens fiskelägen där bebyggelsen är samlad i ostrukturerade klungor runt en naturlig hamn.
- Den öppna och fria horisonten som förstärker upplevelsen av de yttersta öarnas otillgänglighet och utsatthet.

Skydd

Bebyggelsen på skärgårdsöarna utgör ett centralt uttryck inom riksintressena för kulturmiljövården H93 Tjust skärgård och H94 Väderskär.

Områden som är av riksintresse är skyddade genom 3 kap. 6 § MB.

Fornlämningar på land och skeppsvrak är skyddade genom Kulturmiljölagen. Ingrepp som påverkar bottensituationer kan komma i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar och ska därför prövas enligt Kulturmiljölagens 2 kap.

Följande områden inom värdeområdet ingår i Västervik kommuns kulturmiljöprogram:

- Väderskär
- Grundemar
- Björkö
- Smågö
- Hasselö
- Sladö
- Städsholmen

Naturvärden på många öar, holmar och skär samt stora vattenområden inom värdeområdet utgör Natura 2000.

Hänsyn och rekommendationer

För den som besöker öarna i Tjust skärgård, eller färdas till och mellan öarna, är upplevelsen av den skiftande bebyggelsen mellan öarna av stor betydelse. I det ingår de visuella sambanden, både mellan öarna och ut mot den fria horisonten i öster. Dessa samband är viktiga kulturhistoriska uttryck för värdeområdet och därmed även känsliga för påverkan.

Om exploateringar av olika slag planeras på skärgårdsöarna eller i den marina miljön nära dem, måste särskild hänsyn tas till de höga kulturvärden som de tillsammans uttrycker. Då kan ytterligare och fördjupade planeringsunderlag och värdebeskrivningar behöva göras för tydligare visa hur kulturmiljön kan komma att påverkas. Marina etableringar av vindkraftverk kan i framtiden bli betydligt högre än de som hittills planerats för. Därför måste man vara öppen för att hantera värdeområden som är större än vad som här angetts.

I samband med marina etableringar av olika slag kan arkeologiska utredningar kommer att krävas både i miljöer på land och på havsbotten. Åtgärder bör heller inte genomföras som innebär att förståelsen minskar för den roll som fyrar, kummel och andra sjömärken haft för att vägleda sjöfarten genom skärgården.

Siktlinjeanalys - värdeområde, hänsynsområde och landmärken

I värdeområdet ingår ett hänsynsområde som utgörs av det marina området utanför Tjust skärgård. Dessa skärgårdsöar utgör en värdefull kulturmiljö och är utpekade som riksintresse för kulturmiljövården. Öarna representerar på ett tydligt sätt de kulturmiljöer som utmärker länets kustlandskap. Fria siktlinjer mot det öppna havet och horisonten ingår som en viktig del av kulturmiljön. Hur stort hänsynsområdet som behövs kring en kulturhistoriskt känslig kustmiljö av detta slag är beroende av vilken typ av exploatering som kan förväntas i eller kring den marina miljön.

För åtgärder som riskerar att påverka kulturvärden som är skyddade enligt Kulturmiljölagen krävs alltid tillstånd. Om dessa åtgärder planeras i en marin miljö gäller detta krav ut till Angränsande zon. Detta är ett område som sträcker sig ut 44 km från baslinjen. På grund av närheten till Gotland har hänsynsområdet begränsats till c:a 42 km ut till havs från Tjust skärgård.

Etablering av havsbaserade vindkraftverk kan förväntas ske i den marina miljön utanför Tjust skärgård. Om dessa anläggs alltför nära kan de komma att påverka upplevelsevärdet av kulturmiljöerna där. Verken kan också påverka skyddade kulturlämningar på havsbotten men även på land i samband med kabeldragningar och annan nödvändig infrastruktur koppad till deras etableringar. I vilken omfattning de kan komma att påverka värdeområdet är beroende av vindkraftverkens höjd, antal och avstånd från land.

Marina etableringar kan även påverka hur man från sjösidan uppfattar kulturmiljöer och objekt som finns på land. Höga eller högt belägna byggnader

kan ju synas långt ifrån ifall inget annat finns i vägen. Den kustnära bebyggelse som finns på skärgårdsöarna är som mest omkring 8 m hög. Den bör därför kunna ses från ett fartygsdäck på ett avstånd av omkring 30 km. Andra landmärken som är mer högresta, som till exempel fyrar och kyrktorn, kan däremot ses från sjösidan på ett längre avstånd än så. De är ofta också markerade på sjökortet då de kan utgöra vägledning för sjöfarten.

Ölands norra udde

Kalmar län

Sammanfattning

Berättelse

Kulturvärdena kring Ölands norra udde utmärks av områdets långvariga betydelse som kommunikationsmiljö. Den har huvudsakligen vuxit fram under 1800- och 1900-talen kring den naturliga hamnen i Grankullavik. Här finns utskeppningshamn, färjeläge, lämningar efter medeltida örlogsbas samt fyren Långe Erik. Kärnan i värdeområdet kring Norra udden utgörs därför av de kulturhistoriska egenskaper som tillsammans berättar om sjöfartens betydelse till och från Öland men även om sjötrafiken i denna del av Östersjön.

Miljötyper

- Kommunikationsmiljö
- Kustlandskap
- Farledsmiljö

Karaktär och värdebärare

- Fornlämningar kring Grankullaviken med gravfält och rösen från järnålder samt medeltida skyttevärn,
- Fornlämningarnas visuella samband med viken och Östersjön framhäver områdets långvariga strategiska betydelse.
- Fyren Långe Erik med tillhörande fyrmiljö och dess betydelse som ett väl synligt landmärke.
- Pirar och kajer i Grankullavik som visar på dess betydelse som utskeppningshamn och färjeläge för trafiken till Gotland.
- Ett stort antal kända vrak utanför Norra udden som vittnar om den täta sjötrafik som länge trafikerat dessa vatten.
- Visuella utblickar åt tre olika väderstreck mot den fria horisonten.

Allmänt om hänsynsbehov

Den fria horisonten åt flera olika väderstreck är en mycket betydande del av den kulturhistoriska upplevelsen av de kulturmiljöer som här huvudsakligen är kopplade till den närliggande sjöfarten. De kulturhistoriska miljöerna inom värdeområdet utgörs av traditionell kommunikationsmiljö som är av riksintresse för kulturmiljövården. Stor hänsyn måste tas till fornlämningar, byggnader och andra kulturhistoriska egenskaper som uttrycker dessa värden liksom deras samband med det omkringliggande havet.

Kartillustration

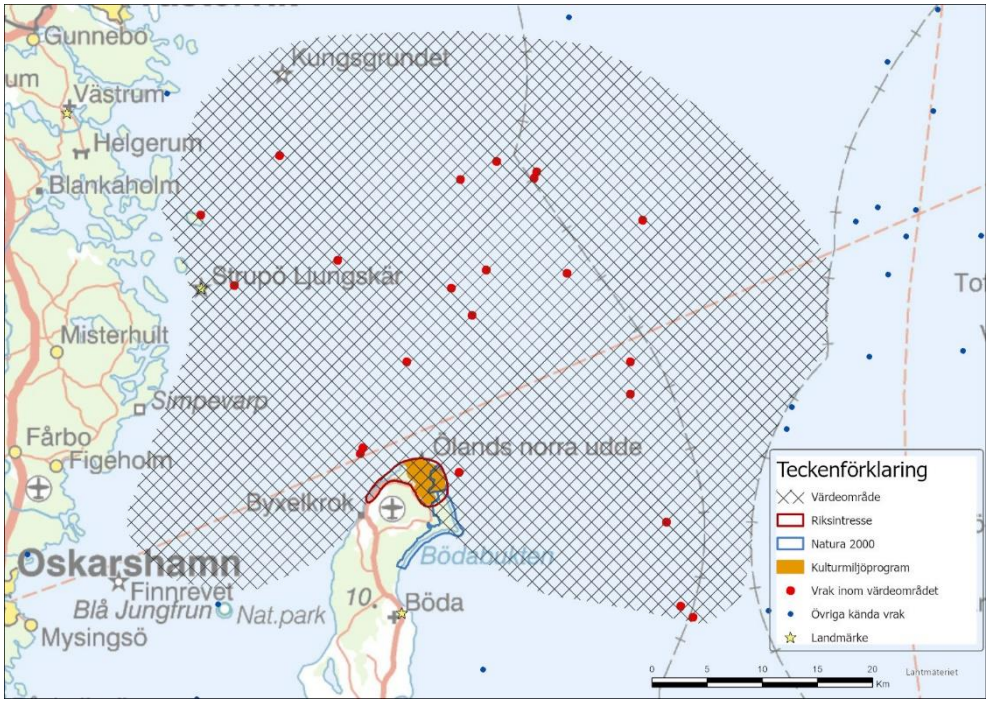

Värdeområden utgår ifrån de kulturmiljöer som finns inom riksintresset Ölands norra udde samt i det område som ingår i kulturmiljöprogram för Öland. Inom värdeområdet finns också Natura 2000-områden. Till värdeområdet hör ett marint hänsynsområde som sträcker sig upp till 40 km ut från fyren Långe Erik och den öländska kusten.

Ölands norra udde med fyren Långe Erik. Foto: Leif Gustafsson.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om sjöfart kring Norra udden

Inledning

Grankullaviken på nordligaste Öland är en stor och väl skyddad vik som i långa tider fungerat som en betydelsefull naturhamn. Den finns omtalad redan under medeltiden under namnet *Örehamn*. Att hamnen återkommande nämnts i äldre arkivhandlingar har tolkats som att den länge varit en viktig handels- och omlastningsplats för sjöfarten inom Östersjön. De båda långa landtungorna som omsluter viken skapade en idealisk och skyddad plats där fartyg till och från Gotland eller andra hamnar kunde söka skydd.

Grankullavik blev under slutet av 1800-talet en betydande utskeppningshamn för den skog som producerades på norra delen av ön och sågades till vid det sågverk som tidigare låg i Nabbelund. Där finns även en modern färjehamn där periodvis en bilfärja till och från Gotland avgått. I riksintresset finns fornlämningar av olika karaktär och från skilda tidsepoker. Tillsammans med hamnar, den iögonfallande fyren på norra udden och övrig bebyggelse visar det på den stora betydelse som sjöfarten haft på denna del av Öland. Den fria horisonten, som här kan upplevas åt tre olika väderstreck, förstärker dessutom närheten till havet och upplevelsen av att befinna sig på den yttersta utposten på Öland.

Fornlämningar

Att Grankullaviken haft stor betydelse även under förhistorisk tid vittnar de många gravrösen som finns vid vikens stränder. Vid Nabbelund nära vikens västra strand finns rester efter ett stort gravröse kallat Nabberör. Stenmaterialet i röset ska ha fraktats bort vid början av 1930-talet när en ny hamnpir byggdes i Nabbelund. Röset undersöktes i samband med det och visade sig ha innehållet en rikt utrustad båtgrav från 700-talet. I Trollskogen, vid Grankullavikens östra strand, finns ett stort antal bättre bevarade rösen och större stensättningar än Nabberör. Troligtvis är dessa gravar av samma kategori och ålder som detta. Att man valt att placera gravarna på denna smala udde och inte i nära anslutning till den tidens gårdar och byar har tolkats som att man på detta vis ville markera nyttjanderätten av den viktiga naturhamnen inne i viken.

I riksintressets sydvästra del finns ett vidsträckt klapperstensfält med äldre strandvallar som kallas Neptuni åkrar. I dess södra del, helt nära stranden och utmed landsvägen, finns ett 150 x 30 m stort gravfält som daterats till vikingatiden. Det innehåller bland annat ett 40-tal rösen och stensättningar, flera kistgravar en treudd och en stor skeppsformig stensättning. Denna märkliga fornlämning har fått namnet Forgallaskeppet.

I inloppet till Grankullaviken finns ett antal holmar med lämningar efter äldre bebyggelse. På den östra holmen kallad Lilla grundet eller Storskär finns

grunder efter ett medeltida kapell uppkallat efter S.t Olof. Endast en svag förhöjning i marken utmärker platsen för kapellet som är belägen på den västra delen av holmen. Troligen övergavs kapellet redan under 1500-talet då det under 1600-talet och därefter inte förekommer på några kartor. Kring kapellgrunden finns även en ödekyrkogård bestående av ett 30-tal runda stenrösen.

Riksintressets östligaste del utgörs av Trollskogens naturreservat. Inom reservatet finns rikligt med äldre försvarsanläggningar, bland annat i form av ett 30-tal bågformiga skyttevärn i två linjer. De består av upp till 8 dm höga och 10 m långa kallmurade värn och exponerade ut mot Östersjön i nordost. De härstammar troligen från medeltiden, möjligen 1400-tal då Grankullaviken (då kallad Örbovik) ska ha varit en viktig örlogsbas. Enligt traditionen ska man delvis ha använt sig av sotade trädstammar för att imitera kanoner och därmed lura fiender att tro att hamnen var starkare befäst än vad som var fallet. I Trollskogen finns även den så kallade Johan III:s jaktmur som är en c:a 225 m lång, 4 m bred och 7 dm hög mur. En gång har den troligen sträckt sig över hela den nordöstra udden och på så sätt stängt inne det villebråd som fanns norr om muren.

Kommunikationsmiljöer

Området kring Norra udden präglas i hög grad av den 32 m höga fyren Långe Erik, utförd i vit-putsad kalksten. Fyren byggdes 1845 på en holme kallad Stora grundet, 60 år efter tillkomsten av sin släkting Långe Jan på Ölands södra udde. Holmen med fyren saknade vid denna tid landförbindelse med resten av Öland. Stenmaterial till fyrtornet hämtades antagligen från det raserade medeltida kapellet S:t Olof i närheten. Sedan 1933 är fyren skyddad som byggnadsminne. Intill fyren finns en före detta fyrvaktarbostad i rödmålat trä med små ekonomibyggnader i trä och kalksten samt ett par villor från 1900-talet. I fyrmiljön ingår även ett mindre fiskeläge med en modern pir och ett par träbryggor. Det öppna landskapet kring viken i kombination med tornets färg och höjd gör att det visuella sambandet med fyren är påtagligt inom stora delar av området.

Vid slutet av 1800-talet fick skogsbruket på norra Öland en allt större ekonomisk betydelse. Vid början av 1800-talet upphörde den kungliga djurgårdsinrättningen på Öland, vilket medförde att dessa tidiga kungliga ägor delades upp mellan de lokala byarna. Så blev dock inte fallet på norra Öland, eftersom den så kallade Kronoparken där kom att fortsätta förbli i statlig ägo. För att ta hand om det virke som avverkades i Kronoparken anlades 1902 ett sågverk i Nabbelund vid Grankullaviken. I samband med det byggdes även hamnen om där för att möjliggöra utskeppning av timmer den vägen.

För att smidigt kunna transportera timmer från den 6 000 ha stora Kronoparken till sågverket och hamnen vid Grankullaviken anlades kring 1910 även ett omfattande system av smalspårig transportbana. Denna järnväg hade sin utgångspunkt vid Böda station i områdets södra del och sträckte sig i ett

grenverk ut i Kronoparken och fram till Nabbelund med en total omfattning på närmare 30 km. Transportbanan var i drift fram till slutet av 1950-talet då den revs upp och timmertransporten överfördes till lastbil. Verksamheten vid sågverket fortsatt därefter i ytterligare 10 år innan även den upphörde och sågverket revs. Efter att skogsjärnvägen försvunnit har en mindre del av banan återuppbyggts och där bedrivs idag en viss turisttrafik genom Kronoparkens säregna skogar söder om Trollskogen.

Den tidigare utskeppningshamnen i Grankullavik fick en förnyad betydelse när den under 1960-talet byggdes om för att kunna ta emot bilfärjor från Oskarshamn och vidare mot Klintehamn på Gotland.

Värden och uttryck

Grankullavikens strategiska läge på Ölands nordligaste spets som också är en naturlig och väl skyddad hamn. Detta har varit betydelsefulla förutsättningar för de olika kulturmiljöer präglade av utskeppning, sjöfart och försvar som utvecklats här. Detta uttrycks i pirar och kajer för utskeppning av virke från Bödaskogen och som färjeläge för förbindelsen över till Gotland.

Fyren Långe Erik med tillhörande fyrmiljö, ett vida synligt landmärke från 1800- och 1900-tal, visar på att det i vattnet utanför udden länge funnits viktiga farleder. Många fornlämningar både i form av gravfält från järnåldern och medeltida skyttevärn visar på en långvarig mänsklig närvaro och att platsen också haft en strategisk betydelse.

De geografiska förutsättningarna på norra udden, med utsikter mot havet åt tre olika väderstreck, gör att man här särskilt väl kan uppleva den marina betydelsen för de kulturvärden som finns i denna kustmiljö.

Östersjön är ett av världens vraktätaste vattenområden. Ett stort antal kända vrak finns också utanför Norra udden, vilket vittnar om att många viktiga farleder har passerat förbi där.

Skydd

Värdeområdet omfattas av riksintresset för kulturmiljövården H38 Ölands norra udde. Fornlämningar, hamnkonstruktioner och fyren med tillhörande bebyggelse är centrala uttryck för detta riksintresse.

Områden som är av riksintresse är skyddade genom 3 kap. 6 § MB.

Fornlämningar på land liksom skeppsvrak är skyddade genom Kulturmiljölagen. Ingrepp som påverkar bottensituationer kan komma i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar och ska därför prövas enligt Kulturmiljölagens 2 kap.

Norra udden ingår också i kulturvårdsmiljöplan för Öland.

Naturvärdena inom stor del av områdets kustmiljöer är skyddade som naturreservat och Natura 2000.

Hänsyn och rekommendationer

För den som besöker Ölands norra udde och kusterna närmast kring den utgör troligen utblicken mot havet och den öppna horisonten det största intrycket. Denna marina upplevelse förstärks också av den 32 m höga fyren Långe Erik samt hamnanläggningar och annan tillhörande bebyggelse. Både inbördes samband mellan de kulturhistoriska uttrycken och deras samband med den fria horisonten åt flera håll är här värden som är känsliga för påverkan.

Om exploateringar av olika slag planeras på land eller i den närliggande marina miljön måste särskild hänsyn tas till de höga värden som tillsammans präglar den kulturhistoriska karaktären för värdeområdet. Beroende på storlek och karaktär på framtida exploateringar kan det finnas behov av fördjupade planeringsunderlag och mer detaljerade värdebeskrivningar för att med större säkerhet kunna bedöma påverkan på kulturmiljövärden här.

Marina etableringar av vindkraftverk kan i framtiden bli betydligt högre än de som hittills planerats för. Därför måste man vara öppen för att hantera värdeområden som är större än vad som här angetts.

I samband med marina etableringar av olika slag kan arkeologiska utredningar kommer att krävas både i miljöer på land och på havsbotten..

Siktlinjeanalys

I värdeområdet för Ölands norra udde ingår även ett hänsynsområde i havet utanför. Fria siktlinjer mot det öppna havet och horisonten utgör här en viktig del av denna kulturmiljö. Hur stort hänsynsområde som behövs kring en kulturhistoriskt känslig kustmiljö av detta slag är beroende av vilken typ av exploatering som kan förväntas i den marina miljön där utanför. I detta fall baserar sig siktlinjeanalysen på området inom angränsande zon. Åtgärder i den marina miljön som riskerar att påverka kulturhistoriska lämningar kan här kräva tillstånd enligt Kulturmiljölagen. Det gäller inom ett marint område som sträcker sig c:a 44 km ut från baslinjen. På grund av närheten till Gotland och fastlandet hamnar då hela havsbassängen utanför Norra udden inom denna angränsande zon.

I hänsynsområdet ingår hur man från havssidan upplever värdeområdet där även fyren Långe Erik (32 m hög) ingår. Från ett större fartyg där en betraktare befinner sig 22 m över havet kan man då uppleva fyren och den kulturmiljö som den ingår i på ett avstånd av omkring 40 km. Andra högresta landmärken, som till exempel kyrktorn, kan också ses från sjösidan. De är ofta markerade på sjökortet då de kan utgöra vägledning för sjöfarten.

Källa-Persnäs kust- och odlingsbygder

Kalmar län

Sammanfattning

Berättelse

Ölands östra kust utmärks av ett odlingslandskap där det i allmänhet finns ett tydligt samband mellan den brukade jorden och den närliggande Östersjön. Detta uttrycks av de många byar, ofta med medeltida anor, med odlade inägor och betade sjömarker. Till byn och odlingslandskapet hör även byns sjöbodar vid kusten. Där finns ofta även en utskeppningshamn som visar på den samlade betydelse som odling, fiske, sjöfart men även verksamheter som stenbrytning haft för detta kust- och odlingslandskaps utveckling från medeltid fram till 2000-talet.

Kärnan i värdeområdet utgörs därför av de kulturhistoriska egenskaper som tillsammans berättar om havets och kustmiljöns betydelse för Ölands kustnära byar.

Miljötyper

- Kustlandskap
- Odlingslandskap

Karaktär och värdebärare

- Källa och Persnäs medeltida kyrkor liksom byar och annan bebyggelse spritt i landskapet och orienterad ut mot kusten.
- Källahamn, troligen från medeltiden, med pirar och en småskalig bebyggelse med sjöbodar, skeppar- och malmbebyggelse från 1800 – 1900-tal, vilken även kompletterats med mer sentida bebyggelse.
- Till byarna hörande sjöbodar från 1800- och 1900-tal ofta rödmålade träbyggnader belägna på uddarna (”ordena”) där sambandet med kringliggande landskap framträder särskilt tydligt.
- Skeppsvrak från många olika tidsepoker på botten utanför den gamla hamnen i Källa.
- Visuella samband mellan de kustnära byarna, de öppna delarna av odlingslandskapet och med Östersjön.

Allmänt om hänsynsbehov

Inom värdeområdet finns miljöer som är av riksintresse för kulturmiljövården.

Den fria horisonten är här en mycket betydande del av den kulturhistoriska upplevelsen av de miljöer som här är tydligt kopplade till fiskenäring och sjöfart. Centralt för värdeområdet är att det utgörs av både odlingsbygd och kustbygd liksom det inbördes samband som finns mellan dessa bygder och havet. Stor hänsyn måste därför tas till fornlämningar, byggnader, hamnanläggningar och andra kulturhistoriska egenskaper som uttrycker dessa samband och bygder.

Kartillustration

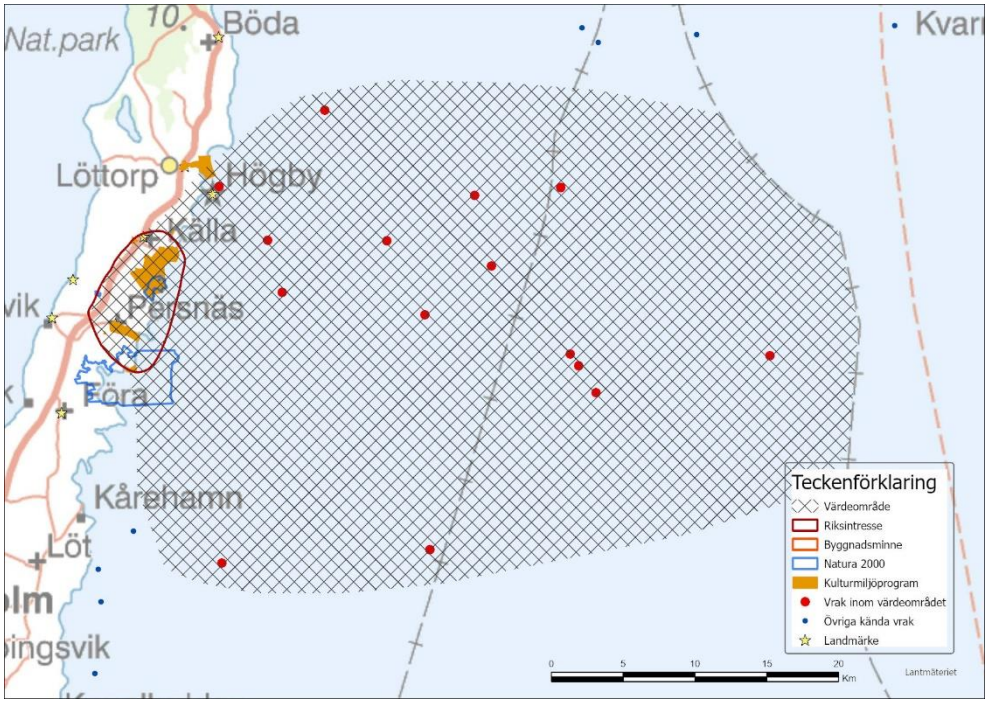

Värdeområde utgår ifrån de kulturmiljöer som omfattas av riksintresset Källa-Persnäs kustbygder samt av områden som ingår i kulturmiljöplan för Öland. Där finns även naturreservat vilka också är Natura 2000-områden. I värdeområdet ingår även ett marint hänsynsområde som sträcker sig ut till ungefär 45 km från den öländska kusten.

Störlinge. Sjöbodar på Ölands östra sida. Foto: Per Lindegård.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om verksamheter i östra Ölands kust- och odlingsbygder

Området mellan sockenkyrkorna i Källa och Persnäs kännetecknas av ett i stort öppet odlingslandskap. Det präglas av en mosaik av odlade marker och betesmarker. Några trädbevuxna mindre områden finns i de västra delarna på marker som brukats som betesmarker. Den tydliga uppdelning som framträder längre söderut mellan odlingsmarker i de inre delarna och bete på sjömarkerna är inte lika tydlig här. I stället förekommer odling på spridda platser över i stort sett hela området, på sina håll även ända ner till kusten. Detta har präglat bebyggelsen i området, varför man återfinner byarna här mer utspridda i landskapet snarare än samlade på rad längs naturliga höjdstråk.

Bebyggelse förekommer även nere vid kusten och utmed vägarna ner dit. Den hamn som finns i Källa var under långa tider den viktigaste fiske- och utskeppningshamnen på Öland. Tillsammans med de mindre fiskelägen och sjöbodplaner som hört till byarna och som finns utmed kusten visar det på betydelsen av att här kunna kombinera jordbruk och fiske.

Fornlämningar och vrak

Det är relativt sparsamt med fornlämningar i området jämfört med andra odlingsbygder på Öland. Orsaken kan vara att dessa bygder varit relativ bördiga och flera områden med fornlämningar kan därför försvunnit då markerna uppodlats. De fornlämningar som nu utmärker området finns framför allt på olika höjdstråk eller i marker som brukats som betes- eller ängsmarker under långa tider.

Främst är det spår efter den äldre järnålderns bondesamhällen som präglar fornlämningarna i området. De största koncentrationerna av fornlämningar finns i norra delen av Persnäs by. Lämningarna utgörs här av ett system med stensträngar samt ett stort antal husgrunder. Dessa bebyggelselämningar bör ses som den förhistoriska föregångaren till dagens by.

Inom området finns ett antal gravfält, framför allt i områdets norra delar och utmed den gamla landsvägen längst i väster. Mest känd är troligen det 500 x 400 m stora gravfältet på Vi Alvar som ligger sydväst om Källa kyrka. Eftersom vegetationen i detta gravfält är så magert framträder den rika förekomsten av gravar här särskilt tydlig. Mest kända är gravar markerade med uppallade stenarna, så kallade liggande hönor, men här finns även ett stort antal domarringar, resta stenar, stensättningar, en treudd samt ett stort antal ensamliggande klumpstenar. Undersökningar av området har gett en datering till yngre järnålder eller århundradena närmast före år 1000 e Kr.

Östersjön är ett av världens vraktätaste vattenområden. Ett stort antal kända vrak finns utanför Ölands östra kust. Många av dem vittnar om de historiska militära sjödrabbningar som ägt rum här genom århundradena. Ett av de mer kända vraken som ligger utanför Källahamn är det efter skeppet Mars. Det

förliste 1564 i samband med slaget vid Ölands norra udde. Efter att Mars åter hittats 2011 är platsen kring vraket skyddat med särskilda föreskrifter som innebär bland annat att det inte är tillåtet att till exempel dyka eller ankra i området.

Stenbrott

Bland de kulturhistoriska miljöerna i området som framträder i landskapet är även de många stenbrott som finns här och de verksamheter som där förekommit. Kalkstenen har varit en viktig handelsvara för ölänningarna sedan medeltiden. De grunda stränderna och bristen på djupa hamnar har länge gjort det svårt att exportera större mängder med sten åt gången. Trots det blev den öländska kalkstenen tidigt känd för sin höga kvalité. Förutom kalksten till byggnadsmaterial har den även varit viktig som puts vid husbyggen. För att få kalkbruk var man tvungen att först bränna stenen i stora ugnar. Dessa kalkugnar har förekommit över stora delar av ön. De var då särskilt vanliga på norra delen av ön då tillgången på ved länge var stor här. Detta var också en bidragande orsak till att skogarna på denna del av ön kraftigt minskade och blev en bristvara fram på 1700-talet. Linné skriver bland annat om kalkugnar i Persnäs vid denna tid.

Särskilt tydliga är de stenbrott i området som ligger direkt vid stora landsvägen söder om Källa kyrka. Det har dock förekommit stenbrytning på många olika platser inom området där jordlagren varit är tunna och den underliggande berggrunden särskilt lättillgänglig. Förutom vid Källa finns omfattande stenbrott även i Persnäs och Hallnäs. Källa var tidigt viktig för den lokala stenproduktionen då här fanns en utskeppningshamn då relativt djupgående båtar kunde ta sig in dit.

Förutom den stora stenbrotten som präglar landskapet finns även spår efter olika förädlingar på platsen. Skurkvarnar var platser för anläggningar där kalkstenen slipades genom att dras runt av dragdjur. Lämningar efter dessa finns bland Vi alvar nära Källa bygdegård.

Kyrkor

Källa ödekyrka och miljön kring denna är troligen Ölands mest representativa medeltida kyrkomiljö med offerkällor och en kyrkogård med flera gravhällar från medeltid till 1700-tal. Kyrkan påbörjades i slutet av 1100-talet då den ersatte en träkyrka på platsen. Kyrkan byggdes på i omgångar under medeltiden och bland annat fick den en stor profan övervåning ovanför långhuset. Detta markerar att denna kyrka var av speciell betydelse. Det finns ingen kyrkby i anslutning till Källa kyrka. Troligen beror tillkomsten av den stora kyrkan i stället på närheten till Källahamn där mycket människor och varor passerade. Den kan också haft betydelse som pilgrimskyrka för de som ville besöka S:t Olofs källa här. Efter en olycklig ombyggnad på 1700-talet uppstod sprickbildningar i murarna, varför man vid slutet av 1800-talet beslöt att bygga en ny kyrka uppe vid landsvägen. Eftersom Källa gamla kyrka tidigt

blev en så stor byggnad, placerad endast 500 m från kusten, har den ända sedan medeltiden varit ett betydande landmärke både från land och till sjöss.

Även Persnäs kyrka är ursprungligen byggd vid början av medeltiden. En stor del av den medeltida kyrkan revs vid mitten av 1800-talet, dock sparades det stora medeltida västtornet. En omfattande kulturmiljö finns kring Persnäs sockencentrum med kyrka, radby samt det stora gravfältet Rörbacken öster om kyrkbyn, vilka tillsammans väl visar på den stora betydelse som denna bygd haft under långa tider.

Odlingslandskapet

Områden med tjockare jordlager förekommer mera spritt på denna del av ön. Detta har inneburit att det varit möjligt att odla inte bara finns på de relativa höjderna vid landborgarna utan även på många andra platser, ibland ända ner till strandkanten. Den uppdelningen med åkermark samlad kring byarna och betesmarker på sjömarkerna som är vanligare längre söderut är därför inte lika påtalad här. Det har också inneburit att flera byar, som till exempel Trosnäs och Honungstorp, vuxit fram betydligt närmare havet här än vad som skett på andra håll.

Fiske och sjöfart

Fiske har varit ett viktigt komplement till boskapsskötsel och jordbruk på hela Öland åtminstone sedan medeltiden. Då rätten till fiske var knuten till jordägandet, hörde som regel också en sjöbod till varje gård. Bodarna byggdes vanligen som små tättliggande byggnader, vilka med tiden kom att bilda sammanhängande räckor, inte olikt ladugårdarna i radbyarna. Den vanligaste byggnadsstilen var skiftesverk, men särskilt på norra Öland var det även vanligt med sjöbodar helt i kalksten. I bodarna förvarades fiskeredskap, men de kunde också användas för övernattning för de byar som låg längre från kusten. Runt och i anslutning till sjöbodarna ligger ofta en inhägnad garnhage där har man torkat garner på särskilda stänger. Kring dessa hagar finns ibland en låg stenmur som syftar till att hålla betande djur borta från näten.

Sjöbodarna är en viktig del av det öländska landskapet och bör ses som lika typiska som Ölands väderkvarnar och radbyar. Dessa bodar byggdes också vanligtvis tätt tillsammans i samman-hängande byggnadsgrupper enligt samma ordning som i byn. Många fiskelägen liknar därför små radbyar och ingår som en betydande del av bymiljöerna. Ett mer organiserat yrkesfiske på ön växte fram först i samband med att fiskeflottan blev motoriserad vid början av 1900-talet.

De flesta byarna i området har sjöbodplaner nere vid kusten. Dessa är vanligtvis placerade ute på de naturliga uddarna, de så kallade ordena, där det ofta var grunt och lätt att gå i med båtar. Denna placering innebär även att dessa fiskelägen väl framträder i landskapet men också att man har bra utblickar därifrån. Fiskelägen med flera bodar finns bland annat på Nybyorde,

Högenäsorde, Norra och Södra Holm i Tronäs samt på Hallnäs udde.

Källahamn är känd sedan 1600-talet och var länge också Ölands viktigaste hamn. Framför allt har det varit en viktig hamn för utskeppning av kalksten från de omfattande stenbrotten längre inåt land. Fram till dess att Sandviks hamn byggdes på den västra sidan kring 1900 var det i Källa som den största samlade handelsflottan fanns. På en karta från 1711 över Källa hamn finns ett antal fiskebodar markerade, troligen på samma plats som de bodar som idag finns söder om pirarna och som tillhör Vi by. Något norr om bodarna fanns enligt kartan då en sorts bryggor. Därifrån har antagligen mycket av kalkstenen skeppades ut.

På kartan anges även att det härifrån förekom båtförbindelser för transporter över till Gotland. Att området haft nära kontakt med Gotland redan under medeltiden framgår bland annat av att ett stort antal gårdar i Källa socken, men även i Högby socken längre norrut, då ägdes av Roma kloster. Vilket klostret endast gjorde på denna del av ön.

Värden och uttryck

Källa och Persnäs medeltida kyrkor liksom byar och annan bebyggelse spritt i landskapet och orienterad ut mot kusten.

Öppet odlingslandskap där stenmurar och brukningsvägar av skiftande ålder berättar om dess utveckling från medeltid till 1900-tal.

Den medeltida Källahamn med pirar och en småskalig bebyggelse med sjöbodar, skeppar- och malmbebyggelse från 1800 – 1900-tal, som kompletterats med sentida bebyggelse.

Sjöbodar från 1800- och 1900-tal ofta rödmålade träbyggnader belägna på uddarna (”ordena”) där sambandet med kringliggande landskap framträder särskilt tydligt.

Vrak inom värdeområdet som vittnar om militära sjödrabbningar som ägt rum här genom århundradena.

Visuella samband mellan byarna, odlingslandskapet, kust- och hamnbebyggelsen samt med Östersjön.

Skydd

Värdeområdet omfattas av riksintresset för kulturmiljövården H32 Källa-Persnäs kust- och odlingsbygder. Källa hamn med sjöbodar och skeppar- och malmbebyggelse är centrala uttryck för detta riksintresse.

Områden som är av riksintresse är skyddade genom 3 kap. 6 § MB.

Fornlämningar på land liksom skeppsvrak är skyddade genom Kulturmiljölagen. Ingrepp som påverkar bottensituationer kan komma i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar och ska därför prövas enligt Kulturmiljölagens 2 kap.

Odlingsbygderna vid Persnäs, Källa och Högby ingår också i kulturvårdsmiljöplan för Öland.

Naturvärdena inom stor del av områdets kustmiljöer är skyddade som naturreservat och Natura 2000.

Hänsyn och rekommendationer

Både inbördes samband mellan de olika kulturhistoriska uttrycken och deras samband med den fria horisonten är här värden som är känsliga för påverkan.

Om exploateringar av olika slag planeras på land eller i den närliggande marina miljön måste särskild hänsyn tas till de höga värden som tillsammans präglar den kulturhistoriska karaktären för värdeområdet. Beroende på storlek och karaktär på framtida exploateringar kan det finnas behov av fördjupade planeringsunderlag och mer detaljerade värdebeskrivningar för att med större säkerhet kunna bedöma påverkan på kulturmiljövärden här. Då kan behöva göras för tydligare visa hur kulturmiljön kan komma att påverkas.

Marina etableringar av vindkraftverk kan i framtiden bli betydligt högre än de som hittills planerats för. Därför måste man vara öppen för att hantera värdeområden som är större än vad som här angetts.

I samband med marina etableringar av olika slag kan arkeologiska utredningar kommer att krävas både i miljöer på land och på havsbotten.

Två utposter – ett hav

Kalmar och Blekinge län

Sammanfattning

Berättelse

Utklippan och Ölands södra udde är två nationella utposter som tillsammans berättar om den långvariga sjötrafiken i södra Östersjön. Kulturmiljöerna inom detta värdeområde visar på sjöfartens utveckling under åtminstone de senaste 1000 åren. Detta återspeglas genom många fornlämningar och kustmiljöer vid farleder med bland annat flera fyrar. Den rika förekomsten av vrak återspeglar den livliga sjöfart som bedrivits i denna del av Östersjön. Området har även varit arena för många och stora sjödrabbningar. Särskilt kända är vraken efter sjöstriderna under skånska kriget på 1670-talet.

Kärnan i värdeområdet utgörs därför av de kulturhistoriska egenskaper som berättar om sjöfartens, fiskets och försvarets kontinuitet och utveckling mellan Blekinges östra skärgård och södra Öland men även om Östersjöns militära betydelse.

Miljötyper

- Kommunikationsmiljö
- Kustlandskap
- Farledsmiljö
- Hamn
- Fyrplatser
- Fiskelägen
- Fornlämningsmiljöer

Karaktär och värdebärare

Södra Sveriges sydostligaste utposter.

Allmänt om hänsynsbehov

Inom värdeområdet finns miljöer som är av riksintresse för kulturmiljövården. Områdena ligger med fria sikthorisonter från Blekinges östra skärgård i väst till södra Öland flacka landskap i väst. Öppet hav mellan fyrarna på Utklippan och Ölands södra udde.

Kartillustration

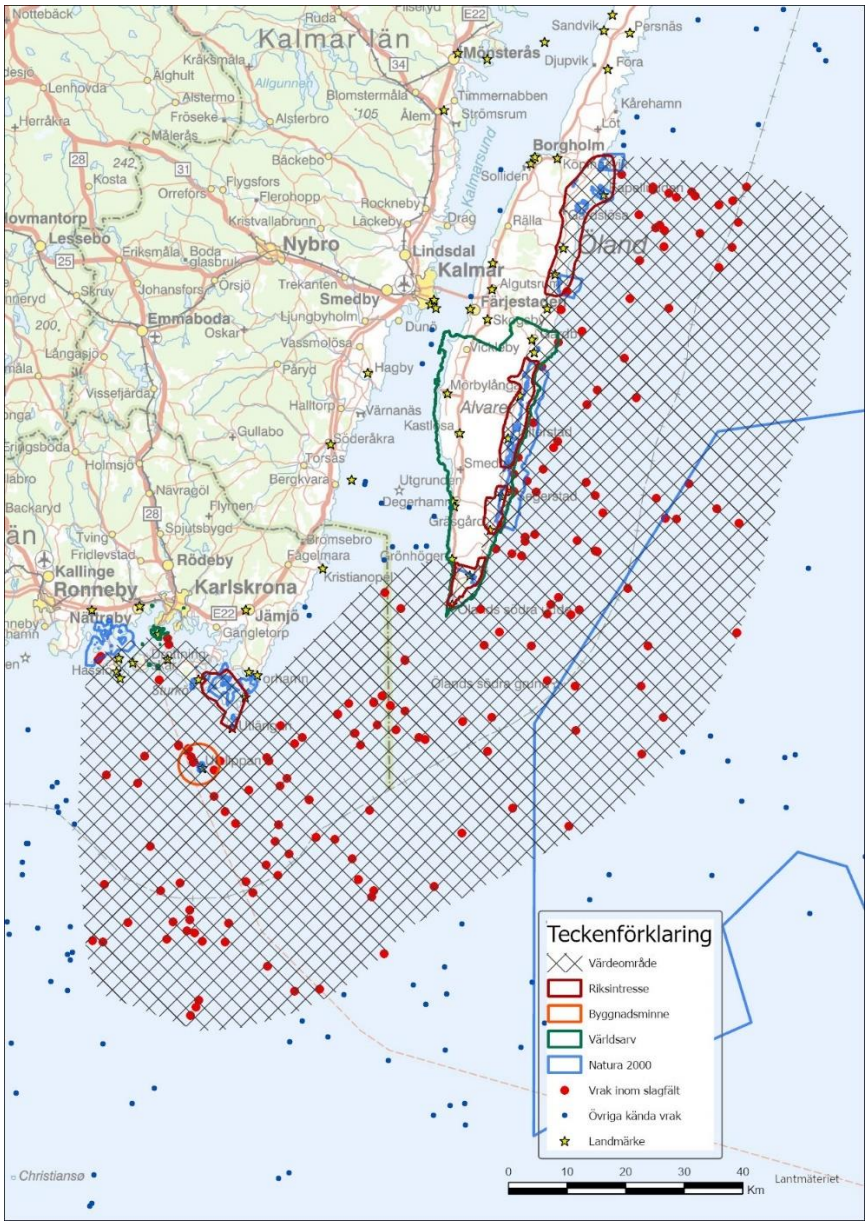

Värdeområdet utgår från kända kulturmiljöer som finns utmed kusten i östra Blekinge och sydöstra Öland. Många av dessa miljöer utgör riksintresse för kulturmiljövården. Det som i hög grad binder samman detta värdeområde är den höga koncentrationen av skeppsvrak utanför kusten. Den visar på den långvariga betydelse som området länge haft för kustnära sjöfart och fartygstrafik genom Östersjön. Vid värdeområdet finns även de båda världsarven Södra Ölands odlingslandskap och Örlogsstaden Karlskrona. Både utmed kusterna och till havs finns dessutom områden som är skyddade som Natura 2000.

I värdeområdet ingår även ett marint hänsynsområde som sträcker 44 km ut från kusten till gränsen för Angränsande zon. Det är så långt ut som länsstyrelsen handlägger ärenden utifrån Kulturmiljölagen.

Ölands södra udde med fyren Långe Jan. Foto: Jan Videvik

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om sjöfartens, fiskets och försvarets utveckling

Utklippan och Ölands södra udde är två nationella utposter som tillsammans berättar om den långvariga sjötrafiken i södra Östersjön. Öland och Blekinges östra skärgård på varsin sida av farleden in mot Kalmarsund. De båda områdena är väsensskilda till sina naturliga karaktärer men förenas genom dess betydelser för den marina och maritima utvecklingen.

Sjöfarten och fisket har genom århundradena påverkat de kustnära och marina kulturmiljöerna. Utvecklingen har gått från små segelfartyg i kustfart som är beroende av hamnar och säsongsboende, till oceangående segelfartyg och ångfartyg i ett globalt transportlandskap. Sjötrafikens ökning under 1800-talet har gett fler haverier och förlisningar. Detta har ställt högre krav på bättre navigationshjälpmedel, något som pushat på utvecklingen av fyrväsendet. Parallellt med detta har försvarets behov ökat av fasta anläggningar i form av byggnader och hamnar.

Värdeområdet har varit arena för flera internationella konflikter. Särskilt kända är sjöslagen under skånska kriget som kulminerade 1676 med svenska flottans nederlag under slaget vid södra Öland. Området har även varit skådeplats för krigshändelser under både första och andra världskriget.

Värden och uttryck

Blekinges östra skärgård och södra Öland har, åtminstone i tusen år, varit viktiga för inhemska kustfiskare och fjärran kommande sjöfarare. På öarna finns tomtningar och kåsor som visar att de har varit bebodda i äldre tider. Utskärsfiske och sjöfågeljakt hade stor ekonomisk betydelse för de fastlandsboende bönderna. Dateringar av tomtningar i den inre skärgården visar att bruket var etablerat redan under vikingatid. Södra östersjöns sillfiske kulminerade under 1200-talet då St Johannes kapell byggdes i anslutning till fiskeläget Kyrkhamn i Ottenby.

För sjöfartens del utgjorde vattnet kring Utklipporna en ankringsplats i väntan på förlig vind beroende av vilket håll destinationen låg. I Charta Marina från 1539 finns både Utklippan och Ölands södra udde utmärkta vilket visar på platsernas stora betydelse för östersjöseglatserna. Vrak och förlisningsuppgifter kring öarna visar också att området var svårnavigerat.

De tidigaste officiella anteckningarna om en fyranordning på Utklippan är från 1696. År 1785 stod fyren vid Ölands södra udde klar för eldning av stenkol och 1789 byggdes en vippfyr på Utklippan som tändes vid behov av lotsarna på Hästholmen. Under Napoleonkriget uppfördes två 2,5 m höga torn med kolgrytor för att säkra transporterna av svenska trupper. Orsaken till att man byggde två torn på Utklippan var att förhindra förväxling med Ölands södra udde där det fanns en enkel fyr. Den nuvarande fyrbyggnaden uppfördes 1839–44 med signaltorn och försvarsbyggnad vilket gör Utklippans fyr unik. I försvarsbyggnaden förlades 20 man och där fanns 4 kanoner. 1870 revs det ursprungliga fyrtornet och ersattes av den nuvarande 31 m höga Heidenstamfyren.

För att sköta fyrarna på Utklippan och Ölands södra udde byggdes bostäder för fyrmästare och fyrvaktare med familjer. Ljudsignaler vid dimma användes från 1850, med hjälp av en malmklocka. På Utklippan ersattes den av de två signalkanonerna från 1895 varav en fortfarande står kvar på Södraskär. 1972 automatiserades fyren och fyrpersonalen fick flytta iland.

Fyren på Ölands södra udde är också byggd som angöringsfyr och nådde 36 meter. Fyrkroppen vitkalkades 1845. Den elektrifierades 1948 och är i dag obemannad och helautomatisk. Nuvarande lanternin och linssystem är från 1907 och höjden uppgår till 41,6 meter. Södra Öland är ett framstående besöksområde med naturturism som särskild nisch.

Försvaret, med Karlskronas örlogsbas som strategisk nod, kom till uttryck på Utklippan under 1800-talets inledning med de ovan nämnda vippfyrarna och den senare fyren med kombinerad försvarsbyggnad. 1859 byggde flottan en optisk telegraflinje, Utklippan – Utlängan – Hästholmen – Kungsholms fort, som var i drift fram till 1866. Under 1900-talet uppfördes baracker för militärer stationerade på platsen. Nu för tiden är Utklippans hamn en populär besöks- och natthamn för fritidsseglare och turister med hamnservice och servering.

Genom sina lägen nära den gamla riksgränsen har områdena varit av politiskt intresse, såväl nationellt som internationellt. Vraken från 1676 års sjöslag i samband med skånska kriget utmärks genom resterna efter skeppen Kronan och Svärdet utanför Ölands östra kust. Slagets upprinnelse kan representeras av Constantia som sänktes vid Kuggeskär i Blekinges östra skärgård.

Den moderna krigsflottan kan representeras av ubåtsmassakern vid Ölands södra udde där fem tyska lastfartyg sänktes under första världskriget 1915 av den engelska ubåten E19. Ytterligare exempel är den engelska minsveparen Catspaw som förliste utanför Segerstads fyr på nyårsafton 1919.

Helhetsmiljön för värdeområdet består av följande uttryck:

- Fyrarna
- Förlisningar
- Tomtningar
- Kåsor

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten.

- Forn- och kulturlämningar
- Byggnadsminnen
- Riksintresse för kulturmiljövården (Blekinge K17)
- Naturreservat (Id nr 2000072)
- Natura 2000 (SE0410040)
- Riksintresse för friluftsliv (FK 06)

Hänsyn och rekommendationer

Visuella samband med utblickar från riksintresset Östra skärgården, Blekinge, och södra Öland är känsliga för påverkan av horisontbrytande anordningar. Fria siktlinjer krävs för att bibehålla förståelsen och upplevelsen för sambanden mellan den inre skärgården, den flacka kusten och det öppna havet. Detta har även stor betydelse för de båda världsarven Örlogsstaden Karlskrona och Södra Ölands odlingslandskap. Ingrepp som påverkar bottensituationer kan komma i konflikt med marinarkeologiska forn- och kulturlämningar. Sådana ska prövas enligt Kulturmiljölagens 2 kap.

Marina etableringar av vindkraftverk kan i framtiden bli betydligt högre än de som hittills planerats för. Därför måste man vara öppen för att hantera värdeområden som är större än vad som här angetts.

I samband med marina etableringar av olika slag kan arkeologiska utredningar

kommer att krävas både i miljöer på land och på havsbotten. Åtgärder bör heller inte genomföras som innebär att förståelsen minskar för den roll som fyrar, kummel och andra sjömärken haft för att vägleda sjöfarten genom skärgården.

Skåne län

I Skåne län har totalt 6 värdeområden pekats ut. Fyra av dessa ligger inom Östersjöns havsplaneområde och två inom Västerhavets havsplaneområde. Redovisningen för Skåne län är därmed uppdelad under två rubriker.

Inom Östersjöns havsplaneområde är följande områden utpekade i Skåne län:

1. Landskrona-Ven-Pilhaken
2. Haväng
3. Ystad-Kåseberga-Sandhammaren
4. Falsterbohalvön

Bilaga 11 Genomförandebeskrivning, Skåne län kompletterar länets redovisning.

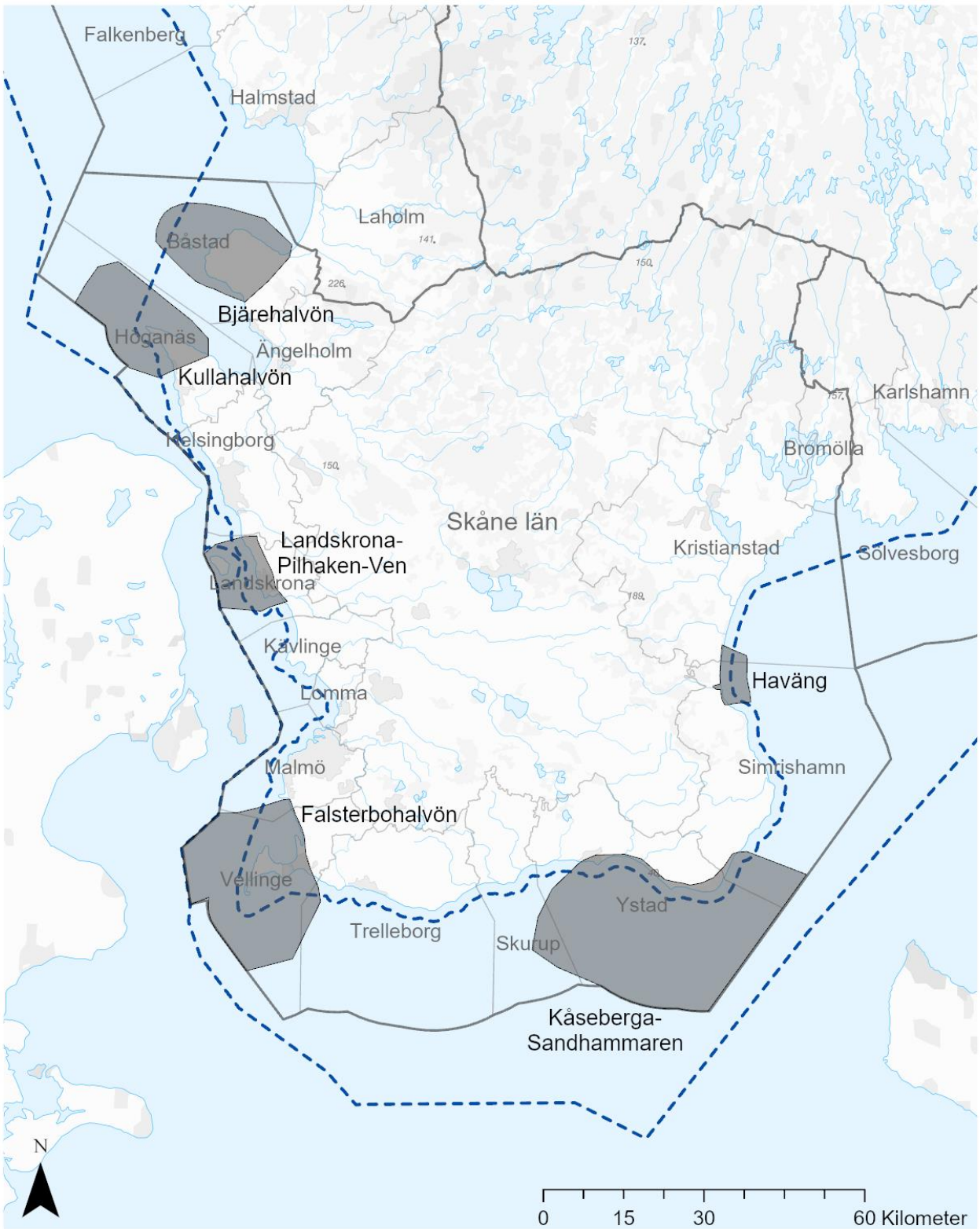

Karta som visar utpekade värdeområden i Skåne län. Fyra av värdeområdena ligger i Östersjöns havsplaneområde och två ligger i Västerhavets havsplaneområde.

Landskrona-Ven-Pilhaken

Skåne län

Sammanfattning

Berättelse

Människans och landskapets relation i centrala Öresund, där de topografiska förutsättningarna tillsammans med rik tillgång till naturresurser av många slag givit goda möjligheter till försörjning, bosättning och kommunikationer med omvärlden.

Miljötyper

- Forntida kustmiljö och marinarkeologisk fornlämningsmiljö
- Kustmiljö
- Farledsmiljö
- Stadsmiljö
- Fiskeläge
- Fästnings- och skansmiljö

Karaktär och värdebärare

Submarina stenålderslämningar vid Pilhaken. Ven i sitt sammanhang i Öresund. Vens och Hakens fyrar. Fiskelägen och hamnar. Landskrona stad med hamn och försvarsanläggningar. Fartygslämningar och förlisningsområden.

Allmänt om hänsynsbehov

Områden med submarina stenålderslämningar och fartygslämningar. De visuella sambanden mellan Ven och fastlandet bör hållas fria. Siktlinjerna till och från Sankt Ibbs gamla kyrka och de äldre fyrplatserna på Ven är känsliga för påverkan. Siktlinjerna från Citadellet och Gråen ut över Öresund bör hållas fria.

Kartillustration

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om människans och landskapets relation i centrala Öresund

Värdeområdet Landskrona-Pilhaken-Ven utgör ett mångfacetterat kulturlandskap som har präglats av det centrala läget i Öresund och som speglar människans närvaro från äldsta stenålder genom brons- och järnålder till historisk tid. De topografiska förutsättningarna har tillsammans med rik tillgång till naturresurser av många slag givit goda möjligheter till försörjning, bosättning och kommunikationer med omvärlden. Läget i Öresund har medfört särskilt goda förutsättningar för handel, men även en försvarsstrategisk betydelse.

På havsbottnen mellan Landskrona och Ven, i anslutning till det grundområde som kallas Pilhaken finns mycket gamla lämningar efter mänsklig aktivitet i form av boplatser och aktivitetsytor. Lämningarna dateras till tidigmesolitikum (ca 12 000 – 8800 år sedan) och härrör från en tid då det fanns en landbrygga över södra Öresund. Området runt Pilhaken låg då på det östra fastlandet, intill en smal havsvik utmed Saxåns dåvarande ådal. Läget var strategiskt, då man hade tillgång till både havet och sötvatten samtidigt som öarna Ven och den dåvarande holmen Staffans bank gav skydd. Lämningarna illustrerar hur människan har anpassat sig efter förändringar i sin omgivning, i en tid då landskapet genomgick snabba förändringar.

Motsvarande områden med boplatslämningar finns såväl på fastlandet som längs Vens kuster. Området fortsatte att utgöra en centralbygd under bronsåldern och utmärker sig särskilt genom de många gravhögar som uppfördes under denna tid. Gravarna placerades gärna monumentalt med utsikt över vattnet såväl längs dagens kust som på Ven.

Landskrona grundades av unionskungen Erik av Pommern i början av 1400-talet, med syfte att skapa en ny handelsstad som kunde konkurrera med andra platser i Östersjön dominerade av Hansan. Handeln i Öresund hade ökat och det fanns behov av en hamn som klarade av de större, kontinentala handelsskeppen. Den översvämmade havsviken vid Saxåns mynning fungerade som en naturlig djuphavsränna in till staden som möjliggjorde djupgående trafik. Stadens militärt utsatta läge gjorde att staden tidigt kom att befästas. När den politiska kartan ritades om efter freden i Roskilde förstärktes stadens befästningar mot havet successivt under 1600- och 1700-talen. Även under 1900-talets krigsår förstärktes förvaret. Den militära närvaron har haft stor inverkan på sjöfarten och flera fartygslämningar efter krigsfartyg finns i området.

Ven utgör, som en av de få större öarna i Öresund, en välkänd gestalt i vatten utanför Landskrona. Öns läge och dess goda förutsättningar för jordbruk gjorde att ön tidigt fick en bofast befolkning, vilket syns i de många lämningarna från förhistorisk tid. Än idag domineras öns öppna landskap av

jordbruk. Under 1100-talet uppfördes en kyrka som har utgjort ett landmärke för sjöfarten i Öresund. På 1500-talet etablerade Tycho Brahe sitt vetenskapliga forskningscentrum på ön, vilket satte platsen på den internationella kartan. 1800-talet innebar för Ven en kraftig blomstringstid. Ett tiotal tegelbruk anlades på öns norra del, för att täcka behov som uppstod genom de snabbt växande städerna vid Öresund. Tegeltillverkningen medförde ett uppsving för skuttrafiken och hamnar på ön. Fisket var en viktig binäring fram till 1800-talet då den utvecklades till en självständig näringsgren.

Motsvarande utveckling för tegelindustrin kan ses på fastlandet innanför Ven vid Sundvik. Längs fastlandskusten finns även flera orter kopplade till det småskaliga kustfisket.

Värden och uttryck

De submarina boplatserna och aktivitetsytorna vid Pilhaken berättar om människornas förutsättningar under äldre stenålder. Fyndmaterialet består av organiskt material som torv, träbitar och brända hasselnötsskal samt bearbetad flinta i form av bland annat skrapor och knivar. Potentialen för fler submarina stenålderslämningar är att betrakta som stor inom större delen av värdeområdet.

Även längs kusten på fastlandet och på Ven finns områden med boplatslämningar från förhistorisk tid liksom ett stort antal gravhögar från bronsåldern med monumental placering i relation till havet. Särskilt märks detta mellan Örenäs och Landskrona. Där återfinns även en megalitgrav från stenåldern med exponerat läge mot Öresund kallad Örenäsgånggriften.

Landskrona som med sin stadsplan och äldre bebyggelse speglar utvecklingen från 1500-talet till idag. Befästningar i anslutning till vattnet i form av Citadellet och Gråen samt senare tiders anläggningar understryker Landskronas försvarshistoriska betydelse. Citadellet är beläget i ett strategiskt läge i den västra delen av staden och började byggas under 1540-talet av Kristian III. Sedan Skåne 1658 blivit svenskt till följd av freden i Roskilde förstärktes citadellet med utanverk, vallar och bastioner av den svenska statsmakten. Ytterligare en befästning anlades på grundet Gråen 1754 och bestod av vallar, bastioner och gravar. I samband med detta expanderade stadsbebyggelsen söder om den gamla stadskärnan, i skydd av den nya befästningen. Under 1939 inleddes uppförandet av en befästningslinje längs Skånes kust, den så kallade Per-Albinlinjen. I centrala Landskrona finns omfattande områden med stridsvagnshinder i betong.

Landskronas försvarshistoriska betydelse finns därutöver även representerad i fartygslämningar efter krigsfartyg från 1600-talet, däribland Nya Svärdet som sjönk vid inseglingsrännan år 1658, efter att ha deltagit i ett sjöslag vid Diskengrundet, söder om Helsingör. Vrakets läge har inneburit att det utgjort ett hinder för sjöfarten och har varit markerat eller omnämnt på kartor och seglingsbeskrivningar från 1600- och 1700-talet.

Ven är en av de få stora skånska öarna och uppvisar ett mångfacetterat kulturlandskap från förhistorisk tid till idag. Sankt Ibbs medeltidskyrka har, genom sitt läge på öns västkust, sannolikt utgjort ett riktmärke för sjöfarare under lång tid. På ön finns också två fyrplatser. Den ena, på den nordvästra delen, anlades 1871 för att trygga den omfattande sjöfarten i Öresund samt mellan Ven och Danmark. Ett par decennier senare anlades den andra 1890 vid Haken på öns östkust. Den västra fyren släcktes på 1960-talet i samband med att en ny fyr uppfördes. Längs kusterna finns spår efter den omfattande tegelindustri som uppstod på ön under 1800-talet. Vid denna tid ledde den ökande handeln till att ordentliga hamnar byggdes i Kyrkbacken 1876 och Bäckviken 1886. Till hamnarna knöts bebyggelse i vilken kaptenshusen, gediget byggda i tegel och försedda med rik dekor, är framträdande. Bland byggnaderna märks även längor av fiskarehus. Spår från tegeltillverkningen finns även på fastlandet vid Sundvik, där tegel tillverkats sedan 1700-talet. Här finns även flera orter kopplade till det småskaliga kustfisket så som Ålabodarna och Borstahusen.

Helhetsmiljön för Landskrona-Ven-Pilhaken består av följande uttryck:

- Submarina stenåldersboplatser och landskap, framför allt vid Pilhaken.
- Ven i sitt landskapsmässiga sammanhang i Öresund.
- Förhistoriska fornlämningslandskap på Ven och fastlandet mellan Örenäs och Landskrona, med många gravar som placerats i monumentalt läge mot havet.
- Hamnar med bebyggelse knuten till hamnfunktion och fiske i bl.a. Kyrkbacken och Bäckviken på Ven samt i Ålabodarna och Borstahusen.
- Sankt Ibbs gamla kyrka.
- Vens fyr och Hakens fyr.
- Landskrona med försvarsanläggningarna Citadellet och Gråen samt 1900-talets försvarslinjer och äldre bebyggelse och stadsnät.
- Fartygslämningar.

Skydd

- Forn-/kulturhistoriska lämningar.
- RI kulturmiljövård enligt 3 kap. 6 § MB: Råå-åns dalgång (M10), Ven (M23), Landskrona (M26).
- RI Högexploaterad kust enligt 4 kap. § MB.
- Enskilda byggnadsminnen (3 kap. 1 § KML) finns i Landskrona och på Ven.
- Statliga byggnadsminnen: Landskrona citadell, Gråen, Kungsgården Uranienborg.
- Kyrkliga kulturminnen: Sankt Ibbs gamla kyrka, Sankt Ibbs nya kyrka, Gumslövs kyrka, Borstahusens kapell, Sofia Albertina kyrka, Örja kyrka.

- Naturreservat: Vens backafalls naturreservat (Natura 2000), Gumslövs naturreservat, Hilleshögs dalars naturreservat (Natura 2000), Exercisfältets naturreservat, Gråens naturreservat, Lundåkrabuktens naturreservat (Natura 2000).
- Fartygslämningar: flera kända fartygslämningar från 1600-talet.
- Submarina stenålderslämningar: flera lokaler kända vid Pilhaken.

Kombinationen mellan lagskyddade objekt/områden (t.ex. fornlämningar och byggnadsminnen) och områden med lagkrav på tillgodoseende och hänsyn (riksintressen) stärker möjligheterna för att skydda och bevara områdets samlade värden.

Naturreservaten och Natura 2000-områdena stärker bevarandet av områdets landskapsmässiga värden och särdrag.

Hänsyn och rekommendationer

Potentialen för submarina stenålderslämningar är hög inom större delen av området och flera fartygslämningar är kända runt Landskrona. Exploatering inom området bör föregås av marinarkeologiska utredningar och undersökningar för att säkerställa att inga lämningar kommer till skada.

I samband med att farleden in till Landskrona muddras är det av vikt att såväl submarina stenålderslämningar som fartygslämningar beaktas. Flera fartygslämningar ligger intill farleden vilket innebär att de på sikt riskeras att förstöras till följd av upprepad muddring.

Området mellan Ven och fastlandet bör hållas fritt från exploatering som inverkar på upplevelsen av det omgivande kulturlandskapet. Här bör särskilt upplevelsen av Ven i sitt sammanhang i Öresund och monumentalt placerade gravmonument längs kusterna beaktas.

Siktlinjerna till och från Sankt Ibbs gamla kyrka och de båda 1800-talsfyrarna är känsliga för påverkan och bör hållas fria från exploatering som kan påverka upplevelsen av fyrarnas funktion och kyrkans funktion som landmärke.

Siktlinjerna in mot, och ut från, Citadellet och Gråen och deras visuella koppling till farlederna genom Öresund bör bevaras för att förståelsen för och upplevelsen av de båda befästningarnas strategiska betydelse ska kunna bibehållas.

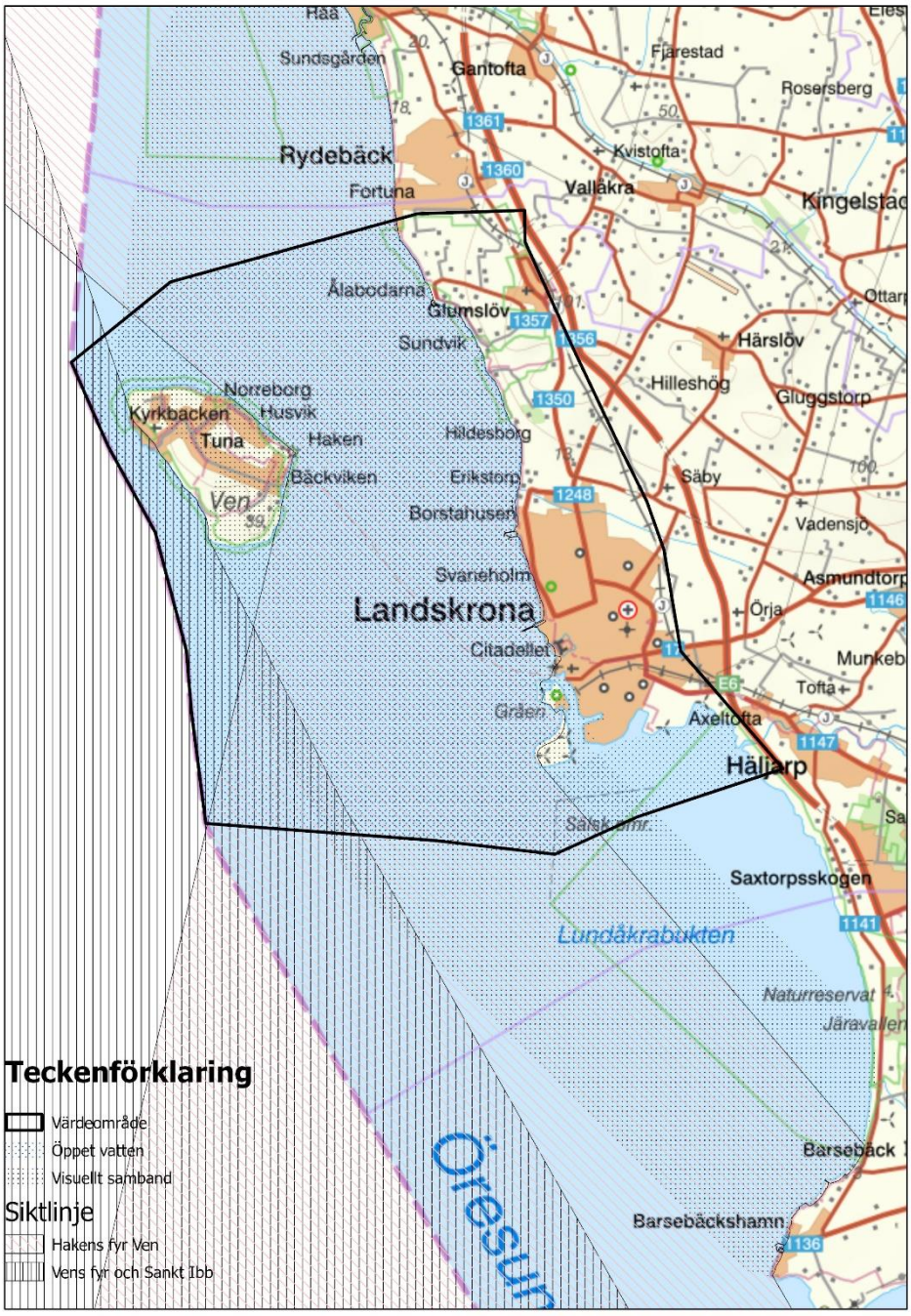
Råå
Sundsgården
Gantofta
Fjärestad
Rosersberg
Rydebäck
Kvistofta
Fortuna
Vallåkra
Kingelstad
Ålabodarna
Glumslöv
Sundvik
Härslöv
Norreborg
Kyrkbacken
Husvik
Tuna
Haken
Bäckviken
Hilleshög
Gluggstorp
Hildesborg
Erikstorp
Säby
Ven
Borstahusen
Vadensjö
Svarteholm
Asmundtorp
Landskrona
Örja
Citadellet
Munkeb
Tofta
Gräsen
Axeltofta
Hällarp
Saxtorpsskogen
Lundåkrabukten
Naturreservat
Järavallen
Barsebäck
Barsebäckshamn
Öresund
Teckenförklaring
Värdeområde
Öppet vatten
Visuellt samband
Siktlinje
Hakens fyr Ven
Vens fyr och Sankt Ibb

Haväng

Skåne län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdet speglar de förändringar i landskapet som skett sedan den senaste istiden och människans närvaro och utnyttjande av landskapets resurser.

Miljötyper

- Forntida kustmiljö
- Marinarkeologisk fornlämningsmiljö
- Kustmiljö
- Fiskeläge

Karaktär och värdebärare

Verkeåns forna dalgång med tillhörande submarina stenålderslämningar. Havängsdösen och andra gravar och gravfält med monumental placering i relation till havet. Vitemölla fiskeläge samt ålabodar och andra anläggningar kopplade till ålafisket.

Allmänt om hänsynsbehov

Hänsyn krävs till förhistoriska submarina landskap samt marinarkeologiska forn- och kulturlämningar, särskilt kring Verkeåns nu översvämmade åfåra. Hanöbuktens öppna vattenrum och de fria siktlinjerna från Havängsdösen bör bibehållas.

Kartillustration

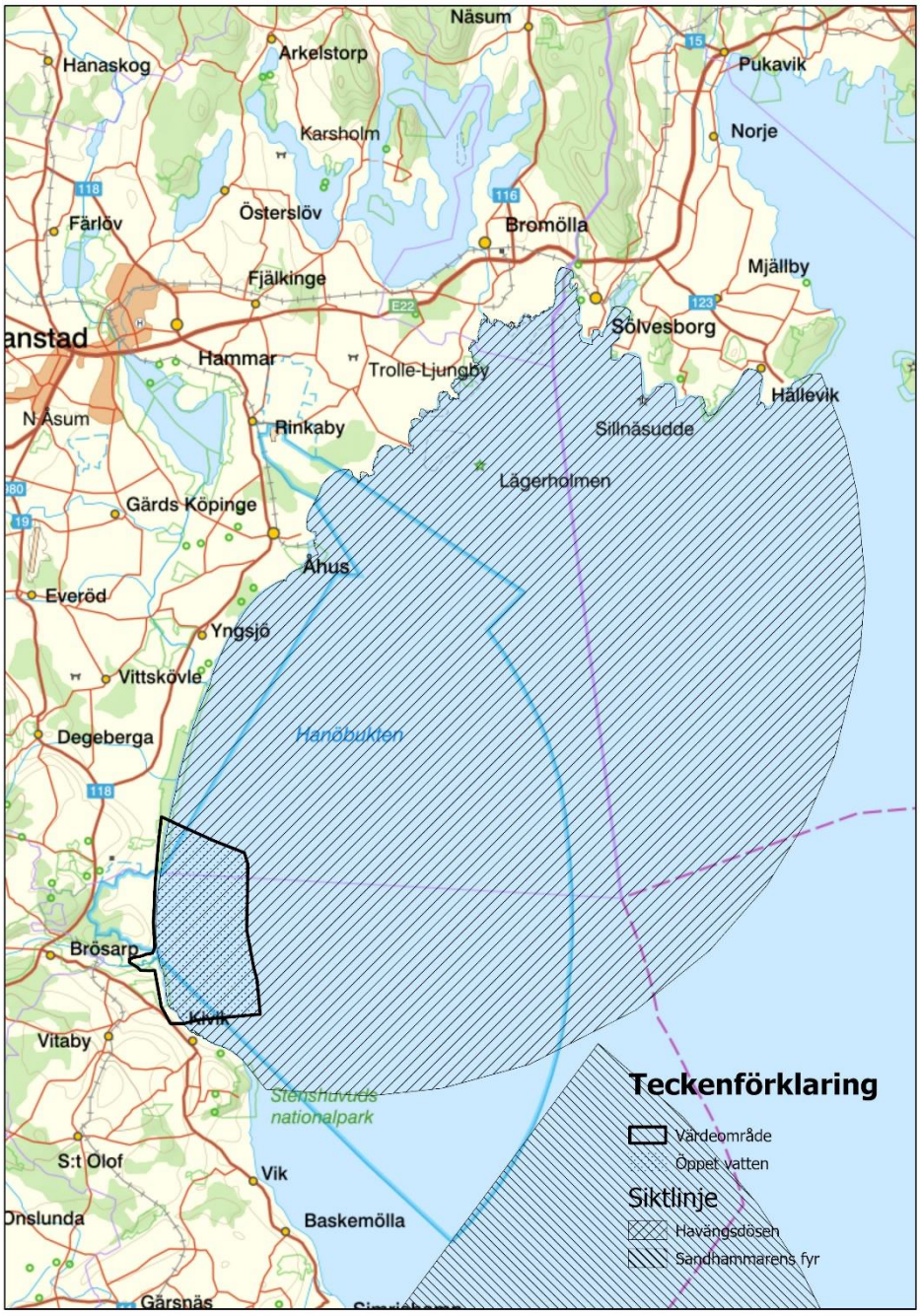

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om samspelet mellan människa och landskap på Skånes östkust

Värdeområdet speglar de förändringar i landskapet som skett sedan den senaste istiden och hur människan har anpassat sig efter dessa. Inom området finns såväl ett av Sveriges bäst kända submarina förhistoriska landskap som viktiga lämningar från efterföljande historiska epoker.

Det submarina landskapet inom värdeområdet vittnar om tider då dagens havsbotten fortfarande utgjorde land. Det som idag är en långsträckt revbildning i anslutning till Verkeåns mynning utgör resterna av en flera gånger översvämmad ådal. Strandlinjen har flera gånger flyttats fram och tillbaka vilket avsatt tjocka lager av gyttjesediment, i vilka spår efter det forna landskapet har bevarats.

Östersjöns utveckling från istiden till idag sträcker sig över flera stadier, från den Baltiska issjön för 16 000–11 700 år sedan genom Yoldiahavet (11 700–10 800 år sedan), Ancylussjön (10 800–9 800 år sedan) till Littorinahavet (från 9 800 år sedan). De äldsta kända submarina landskapen uppträder omkring 11 000 år sedan, vid en tid då Östersjön hade sin koppling till världshaven över dagens Vänern och delar av Vättern och Hjälmaren. Södra Skandinavien utgjorde en halvö och var förenat med kontinenten i söder, vilket innebar att såväl växter som djur och människor kunde sprida sig norrut. I Hanöbukten var havsnivån under Yoldiahavet och Ancylussjön så låg att kustlinjen var belägen flera kilometer ut jämfört med dagens läge. Under det senare stadiet inleddes en transgression där havsnivån stadigt höjdes under ett halvt millennium. Transgressionen pågick fram till för omkring 10 300 år sedan, varpå havsnivån åter sänktes med följd att Ancylussjön fick ett sydligt utlopp.

Under den inledande perioden för Littorinahavet, ca 9800 år sedan och mitt under mesolitikum, fanns lagunliknande miljöer i vad som idag är de innersta delarna av det submarina landskapet vid Haväng. Metertjocka gyttjelager med goda bevaringsförhållanden bildades. För omkring 8 500 år sedan medförde globala havsnivåhöjningar i kombination med en avtagande landhöjning att Öresund åter öppnades.

Allt sedan äldsta tid har människor verkat och bott längs Verkeån, liksom längs dess nu översvämmade åfåra och de laguner som funnits längs denna. Lämningarna berättar särskilt om hur mänskliga samhällen byggdes upp och utvecklades under de omvälvande årtusendena när inlandsisen drog sig tillbaka från dagens Sverige och befolkningen började bli mer bofast. De submarina boplatsernas goda bevarandeförhållanden för organiskt material ger unika möjligheter att förstå stenåldersmänniskornas levnadsmönster och försörjningsstrategier. Även på land vittnar lämningar efter boplatser och den monumentala Havängsdösen om människors användning av området under yngre stenåldern.

Under brons- och järnåldern utvecklades de sydöstliga delarna av Skåne till en rik kulturbygd, som alltmer fick karaktären av centralbygd. Om detta vittnar bland annat bronsålderns gravhögar liksom gravfält och boplatslämningar från järnåldern, däribland de omfattande lämningarna efter centralplatsen Lund eller Male söder om Verkeåns lopp, samt resterna efter en hamnanläggning med mycket lång historisk kontinuitet. Än idag präglas området av människans relation till havet, genom bland annat Vitemölla fiskeläge och övrig bebyggelse och anläggningar med koppling till fiske och sjöfart längs kusten. Särskilt framträdande är miljöer kopplade till det så kallade ålafisket. Området är opåverkat av förändringar och exploatering under senare tider.

Värden och uttryck

Havsbottnen vid Haväng utgör ett landskapsutsnitt med en ålder upp till 11 000 år. Östersjöns tre äldsta stadier (Yoldiahavet, Ancylussjön och Littorinahavet) finns representerade. Sedimenten är upp till fyra meter tjocka men har avsatts under relativt kort tid, vilket innebär att det finns goda förutsättningar att spåra landskapets utveckling under åtskilliga årtusenden. Fossila skogar och torvmossar utgör tydliga rester av det mesolitiska landskapet.

De submarina arkeologiska lämningarna spänner över en lång tidsrymd, 11 000 till 8 500 år sedan. De flesta av dessa översvämmades för omkring 9000 år sedan. Fasta fiskeanläggningar daterade till den tiden utgör några av världens hittills äldsta kända fångstanläggningar i trä, och visar hur människan tidigt har utnyttjat landskapets resurser. Längs Verkeåns nu översvämmade åfåra och de laguner som funnits längs denna finns spår efter boplatser från stenåldern. I bottensedimenten har rikligt med organiskt material som avsatts från boplatserna hittats så som hasselnötsskal, bränt kol, facklor, djurben med spår av mänskliga redskap och en hacka av älghorn.

De submarina boplatserna har paralleller på land där flera stenåldersboplatser finns längs dagens ådal. Den monumentala Havängsdösen, högt placerad med utsikt över Hanöbukten, vittnar även den om stenåldersmänniskans användning av området under yngre stenålder och den starka relationen till havet.

Vid Verkeåns mynning finns pålkonstruktioner och stenkoncentrationer som tros härröra från en hamnanläggning med kontinuitet från åtminstone 1000-talet fram till 1600-talet. Anläggningen bör ses i relation till de närbelägna lämningarna efter Lund eller Male, som utgjorde en centralplats under järnåldern. Vitemölla fiskeläge och övrig bebyggelse och anläggningar med koppling till fiske och sjöfart längs kusten visar på fisket under senare tider. Inom området finns särskilt intressanta kulturmiljöer kopplade till det så kallade ålafisket i form av bodar, anordningar för torkning av nät och fasta fiskeanläggningar.

Helhetsmiljön för Haväng består av följande uttryck:

- Submarina förhistoriska landskap.
- Verkeåns forna dalgång med tillhörande submarina fornlämningsmiljöer och utkastlager
- Pålrader och stenkoncentrationer utanför Verkeåns mynning.
- Havängsdösen och andra gravar och gravfält med monumental placering i relation till havet
- Lämningar efter centralplatsen Lund eller Male söder om Verkeåns mynning.
- Vitemölla fiskeläge samt ålabodar och andra anläggningar kopplade till ålafisket.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten:

- Forn-/kulturhistoriska lämningar
- RI kulturmiljövård enligt 3 kap. 6 § MB: Haväng-Vitemölla (L8)
- RI högexploaterad kust enligt 4 kap. 4 § MB
- Naturreservat: Haväng och Vitemölla strandbackars naturreservat, Verkeåns naturreservat, Verkeåns dalgång (Natura 2000), Ravlunda skjutfält (Natura 2000), Friseboda naturreservat (Natura 2000)
- Militärt övningsfält: Ravlunda skjutfält

Kombinationen mellan lagskyddade objekt/områden (exempelvis fornlämningar) och områden med lagkrav på tillgodoseende och hänsyn (riksintressen) stärker möjligheterna för att skydda och bevara områdets samlade värden.

Naturreservaten och Natura 2000-områdena stärker bevarandet av områdets landskapsmässiga värden och särdrag.

Hänsyn och rekommendationer

Submarina stenålderslämningar av stort vetenskapligt värde finns inom området. Därtill potential för fartygslämningar och andra yngre lämningar. Exploatering inom området bör föregås av marinarkeologiska utredningar och undersökningar för att säkerställa att inga lämningar kommer till skada.

För att kunna förstå och uppleva landskapets historia med de omfattande förändringar som skett sedan istiden behöver området behålla sin vida utblick över Hanöbukten. Vattenrummet bör i möjligaste mån hållas fritt från exploatering som inverkar visuellt på upplevelsen.

Havängsdösen är monumentalt placerad i relation till vattnet. Platsen är idag en viktig målpunkt för besökare och utsiktsplats från vilken landskapet kan upplevas. Siktlinjerna från dösen ut över Hanöbukten och mot dösen från havet är känsliga för påverkan och bör hållas fria från exploatering.

Runt Verkeåns nu översvämmade åfåra bör åtgärder som kommer i konflikt med förhistoriska submarina landskap eller marinarkeologiska forn- och kulturlämningar undvikas.

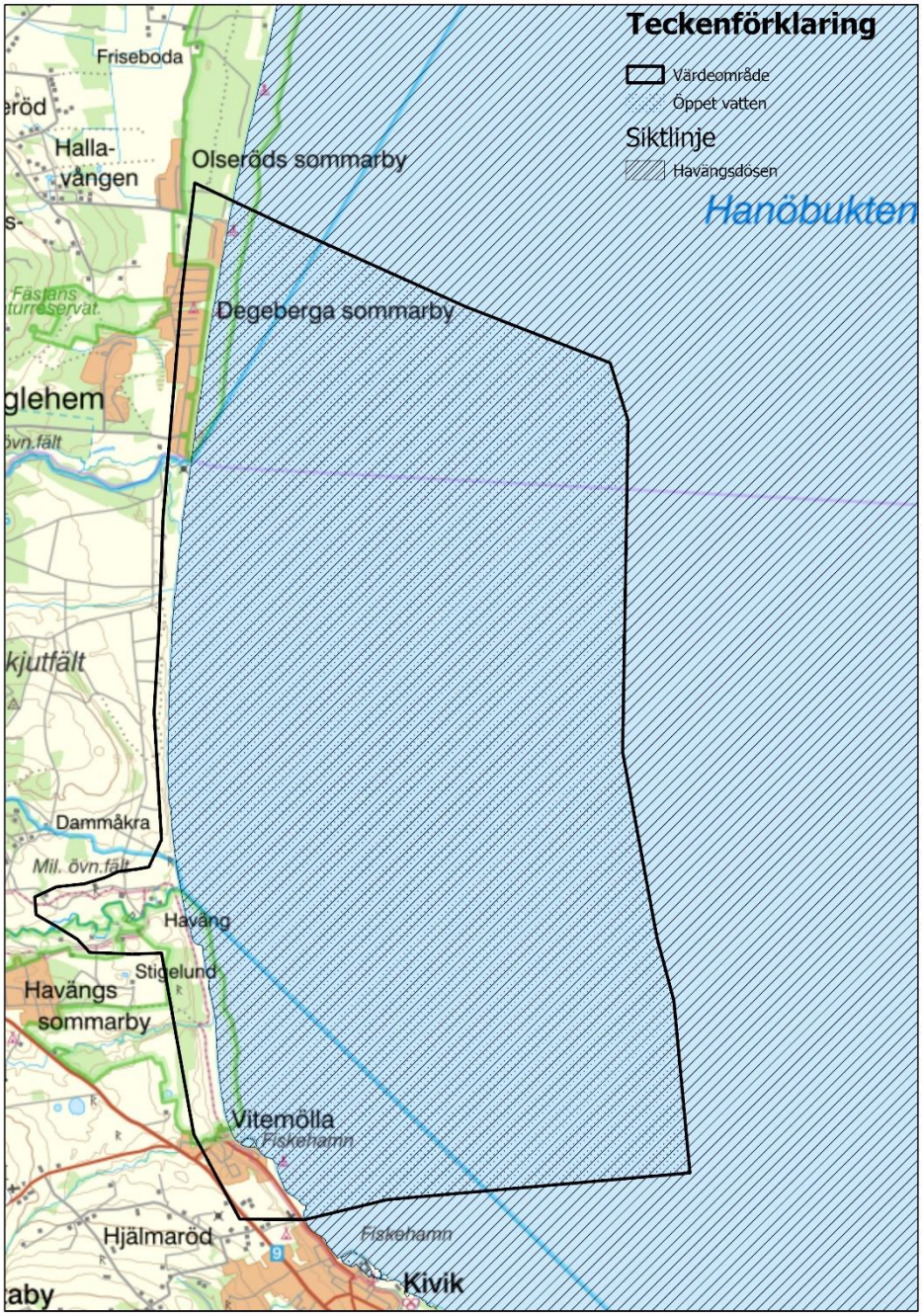
Teckenförklaring
Värdeområde
Öppet vatten
Siktlinje
Havängsdösen
Hanöbukten
Friseboda
Halla-
vången
Olseröds sommarby
Degeberga sommarby
Fästans
turreservat.
glehem
övn.fält
kjutfält
Dammåkra
Mil. övn.fält
Havång
Stigelund
Havängs
sommarby
Vitemölla
Fiskehamn
Hjälmaröd
Fiskehamn
Kivik
aby

Ystad-Kåseberga-Sandhammaren

Skåne län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdet berättar dels om den förhistoriska människans användning av området från stenåldern och framåt, dels om sjöfartens utveckling på och betydelse för den skånska sydkusten.

Miljötyper

Forntida kustmiljö och marinarkeologisk fornlämningsmiljö, kustmiljö, farledsmiljö, fiskeläge, stadsmiljö, förlisningsområde.

Karaktär och värdebärare

Submarina stenålderslämningar. Ale stenar. Kåseberga fiskeläge och Ystads välbevarade medeltida stadsmiljö, hamnanläggningar och Engelska bryggan. Sandhammarens fyr och sjöräddningsstationen. Fartygslämningar och förlisningsuppgifter.

Allmänt om hänsynsbehov

Hög potential för fartygslämningar och submarina stenålderslämningar. Området mellan Sandhammarens fyr och Bornholm bör hållas fritt från exploatering. Siktlinjerna till och från Ale stenar ska hållas fria.

Kartillustration

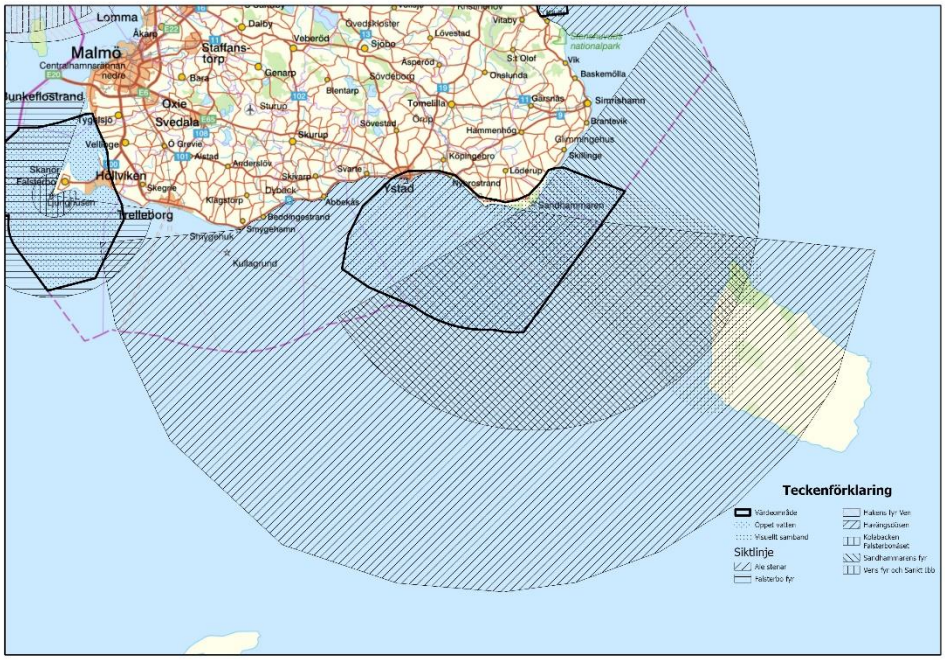

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om sjöfartens utveckling på och betydelse för den skånska sydkusten

Värdeområdet berättar dels om den förhistoriska människans användning av området från stenåldern och framåt, dels om sjöfartens långa utveckling längs den skånska syd- och östkusten, från medeltidens fiskelägen, städer och handel till den storskaliga sjöfarten under tidigmodern tid.

I området runt Ystad har människan varit närvarande sedan stenåldern. I stadens hamn påträffades under 1800-talet resterna av ett förhistoriskt landskap och i området direkt öster om Ystad (Kabusa- och Nybroåns mynningar) har gyttjebildningar påträffats från perioden för 8000 år sedan. Ur ett arkeologiskt och miljöhistoriskt perspektiv betyder det att man kan studera kallperioden som ägde rum för 8200 år sedan, och hur detta påverkade såväl natur- som kulturhistoriska förlopp.

Under den yngre järnåldern uppfördes den monumentala skeppssättningen Ale stenar i högt läge och med vidsträckt utsikt över havet.

Under 1000- och 1100-talet växte det fram fiskelägen runt den skånska kusten i samband med sillperioderna. Fiskelägena beboddes säsongsvis och fisket var ett komplement till den agrara näringen. Fiskeverksamheten och prisbildningen styrdes av Hansan och kungamakten. För att få fiska och uppföra fiskebodar var man tvungen att betala skatt. Fisket begränsades därför till vissa utvalda platser för att kungamakten skulle kunna ha kontroll över fis n. Fiskelägen övergick under 1500-talet i ett flertal fall tillatt bli samhällen med permanent boende. Då växte även en mer utpräglad yrkesfiskarkår fram. Hansans ställning minskade och kungamakten och den merkantilistiska politiken kom att styra omfattningen av fisket, som främst koncentrerades till städer som Landskrona, Malmö, Trelleborg, Ystad och Simrishamn.

Kåseberga, som ligger utmed sydkusten vid Ale stenar, är ett exempel på ett tidigt etablerat fiskeläge och namnet kommer från de kåsar, enkla stenbryggor där fiskare lade sina båtar.

Även Ystad uppstod under 1100-talet som ett mindre fiskeläge. Stadsbebyggelse uppfördes från 1200-talet och orten har sedan dess expanderat till att bli den stad den är idag. Historiskt sett har både rikt sillfiske och en omfattande export av oxar bedrivits med Ystad som knutpunkt. Det sena 1600-talets Skåne påverkades starkt av de många krigsåren och handelssjöfarten hämmades till följd av att den svenska tullpolitiken prioriterade uppsvenska städer. Under 1700-talet bedrevs handel med utlandet genom så kallade stapelstäder, av vilka Ystad utgjorde en. Sjöfartens utveckling från 1800-talet fram till idag speglas i den moderna hamnen i Ystad samt sjötrafiken till och från denna. Hamnen har använts för såväl godstransporter som för passagerare. Färjetrafiken expanderade på allvar på 1950-talet med en

linje till Rønne på Bornholm. Under 1960-talet etablerades även färjelinje till Polen, som kom att bli det kommunistiskt styrda Polens enda förbindelse till västvärlden utanför järnridån.

Farleden in mot Östersjön rundar Sandhammaren, med sina skiftande sandrevlar och starka strömmar, utmärkte sig tidigt som en mycket farlig passage med många förlisningar. Det dröjde emellertid till 1831 innan en provisorisk stenkolsfyr uppfördes, som dock släcktes redan året därpå. Det stora antalet sjöolyckor fortsatte dock under seklets lopp varför man till slut uppförde två så kallade Heidenstamsfyrar år 1863. En av landets första sjöräddningsstationer hade ett antal år tidigare uppförts vid närliggande Mälarhusen. Den norra fyren släcktes och demonterades 1891 men den södra ger än idag trygghet åt förbipasserande fartyg.

Värden och uttryck

I Ystad hamn påträffades under 1800-talet resterna av ett förhistoriskt landskap med fossila trädstubbar, en översvämmad mosse och ett fyndmaterial bestående av bland annat flintredskap, en bronsklubba och två ornerade benskivor. Det submarina landskapet dateras troligen till mellan 9 500–8 500 år sedan, medan fyndmaterialet hör till sten-, brons- och järnålder. I området direkt öster om Ystad (Kabusa- och Nybroåns mynningar) har gyttjebildningar liknande de vid Haväng påträffats vid dykningar de senaste åren. Man har antagit att man kan påträffa exponerade lokaler med välbevarade organiska lämningar så sent som från perioden för 8000 år sedan.

Den monumentala skeppssättningen Ale stenar är högt belägen på ett krön 32 meter över havet med en vidsträckt utsikt. Lämningen är Sveriges största bevarade skeppssättning, 70 meter lång och 19 meter bred och idag bestående av 59 stenblock. Utblickarna från lämningen över havet utgör en central del av värdet, samtidigt som lämningen troligen utgjort ett viktigt landmärke för sjöfarare i åtminstone tusen år. Nedanför Ale stenar ligger Kåseberga, ett fiskeläge med anor från medeltiden och skriftligt belägg från 1537. Idag härstammar bebyggelsen framför allt från 1800-talet och Kåseberga har bibehållit karaktären av fiskeläge från denna tid. Den äldre hamnen genomgick omfattande moderniseringar i slutet av 1800-talet och har sedan utvidgats flertalet gånger sedan dess.

Ystad är en av landets bäst bevarade medeltida städer med många äldre bevarade byggnader och ett gatunät som behållit sin karaktär från medeltiden och 1500-talet. Dagens hamnmiljö är ett resultat av utvidgningar från sent 1800-tal till idag och representerar Ystads fortsatta betydelse som sjöfartsstad. Vid en arkeologisk undersökning av Ystad hamn på 1860-talet hittades vrak efter ett 20-tal fartyg i den inre delen av hamnen. Hur mycket av vraken som idag är bevarat är oklart. Trots att hamnen genomgått omfattande förändringar, och att den historiska stadskärnan därigenom förlorat sin direktkontakt med havet, visar den samtidigt på att sjöfarten alltjämt spelar en stor roll för Ystad som stad. En möjlig rest av tidigare hamnanläggningar är den

så kallad Engelska bryggan, vilken utgörs av två stenarmar öster om dagens hamnområde. Även om det inte är klarlagt huruvida det är en naturbildning eller anlagd finns det skriftliga uppgifter och kartmaterial från 16- och 1700-talen som indikerar att den tidigare använts vid handel med utländska fartyg. Den inre fyren uppfördes 1865 och är ett exempel på moderniseringen av fyrtorn för att göra sjöfarten säkrare.

Farvattnen runt Sandhammaren har genom alla tider varit förenade med risker för sjöfarare och har varit känt som ett av de mest förlisningstäta områdena i Östersjön. De skiftande sandrevlarna har försvårat passagen och lett till mer än 200 förlisningar sedan 1750-talet. De många förlisningarna har resulterat i ett tiotal kända fartygslämningar och det är sannolikt att många fler döljs av den föränderliga sanden. Riskerna för sjöfarten representeras bland annat av fyren, vilken har funnits på nuvarande plats sedan 1860-talet då en äldre fyrbåk ersattes. Behovet av att trygga sjöfarten speglas vidare i att en av Sveriges första sjöräddningsstationer anlades vid Mälarhusen 1855, för att några decennier senare flyttas till sin nuvarande plats. Själva stationsbyggnaden, vilken förvarar livräddningsbåten, är belägen nära Sandhammarens fyr och byggdes på 1890-talet. Fyrvaktarbostaden, bestående av några mindre byggnader från senare delen av 1800-talet, ligger något längre inåt land.

Helhetsmiljön för Ystad-Kåseberga-Sandhammaren består av följande uttryck:

- Områden med hög sannolikhet för submarina stenålderslämingar.
- Ale stenar med monumental placering i relation till havet.
- Farleden runt Sandhammaren innanför Bornholm.
- Kåseberga fiskeläge.
- Ystad med sitt välbevarade gatunät, historiska byggnader knutna till sjöfarten samt hamnanläggningar från olika tider.
- Sandhammarens fyr och räddningsstation.
- Områden med fartygslämningar i anslutning till Ystad hamn och hamninlopp samt i förlisningsområden vid Sandhammaren och Mälarhusen.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten:

- Forn-/kulturhistoriska lämningar
- RI kulturmiljövård enligt 3 kap. 6 § MB: Ystad (M167), Kåseberga (M173), Sandhammaren (M175)
- RI Högexploaterad kust enligt 4 kap. 4 § MB
- Enskilda byggnadsminnen (3 kap. 1 § KML) finns i Ystad stad
- Statligt byggnadsminne: Sandhammarens fyr

- Kyrkliga kulturminnen: Sankt Petri kyrka, Sankta Maria kyrka
- Naturreservat: Norra Sandskogens naturreservat, Ystad Sandskogs naturreservat (Natura 2000), Kabusa (Natura 2000), Sandhammaren (Natura 2000), Sandhammaren-Kåseberga (Natura 2000), Backåkra naturreservat, Hagestads naturreservat, Hagestad-Järarna naturreservat, Sandhammarens naturreservat, Mälarhusens naturreservat, Sandby backars naturreservat
- Fartygslämningar: Ett 10-tal kända lämningar vid Sandhammaren och Mälarhusen

Kombinationen mellan lagskyddade objekt/områden (t.ex. fornlämningar och byggnadsminnen) och områden med lagkrav på tillgodoseende och hänsyn (riksintressen) stärker möjligheterna för att skydda och bevara områdets samlade värden.

Naturreservaten och Natura 2000-områdena stärker bevarandet av områdets landskapsmässiga värden och särdrag.

Hänsyn och rekommendationer

Potentialen för submarina stenålderslämningar är hög inom området, särskilt mellan Ystad och Kåseberga och förväntas kunna påträffas ned till 28 meters djup. I anslutning till Ystad hamn och hamninlopp samt i förlisningsområden vid Sandhammaren och Mälarhusen finns stor sannolikhet att påträffa fartygslämningar. Exploatering inom området bör föregås av marinarkeologiska utredningar och undersökningar för att säkerställa att inga lämningar kommer till skada.

I det särskilt förlisningstäta området kring Sandhammaren bör exploatering i största möjliga mån undvikas, då det finns betydande risk för att påverka marinarkeologiska lämningar. Därtill bör det noteras att sandförflyttningen inom området kan ha stor påverkan på möjligheten att lokalisera såväl kända som okända fartygslämningar.

Området mellan Sandhammarens fyr och Bornholm bör hållas fritt från exploatering som kan påverka upplevelsen av fyrens funktion och av den historiska farleden. Siktlinjer in mot, och ut från, fyren bör särskilt beaktas. Utsikten från den långa sandstranden är vidsträckt och bör av samma skäl hållas fri.

Skeppssättningen Ale stenar är monumentalt placerad i relation till vattnet. Platsen har en tusenårig historia som landmärke och utgör idag ett av Skånes viktigaste besöksmål. Siktlinjerna från lämningen ut över havet och mot lämningen från havet är känsliga för påverkan och ska hållas fria från exploatering.

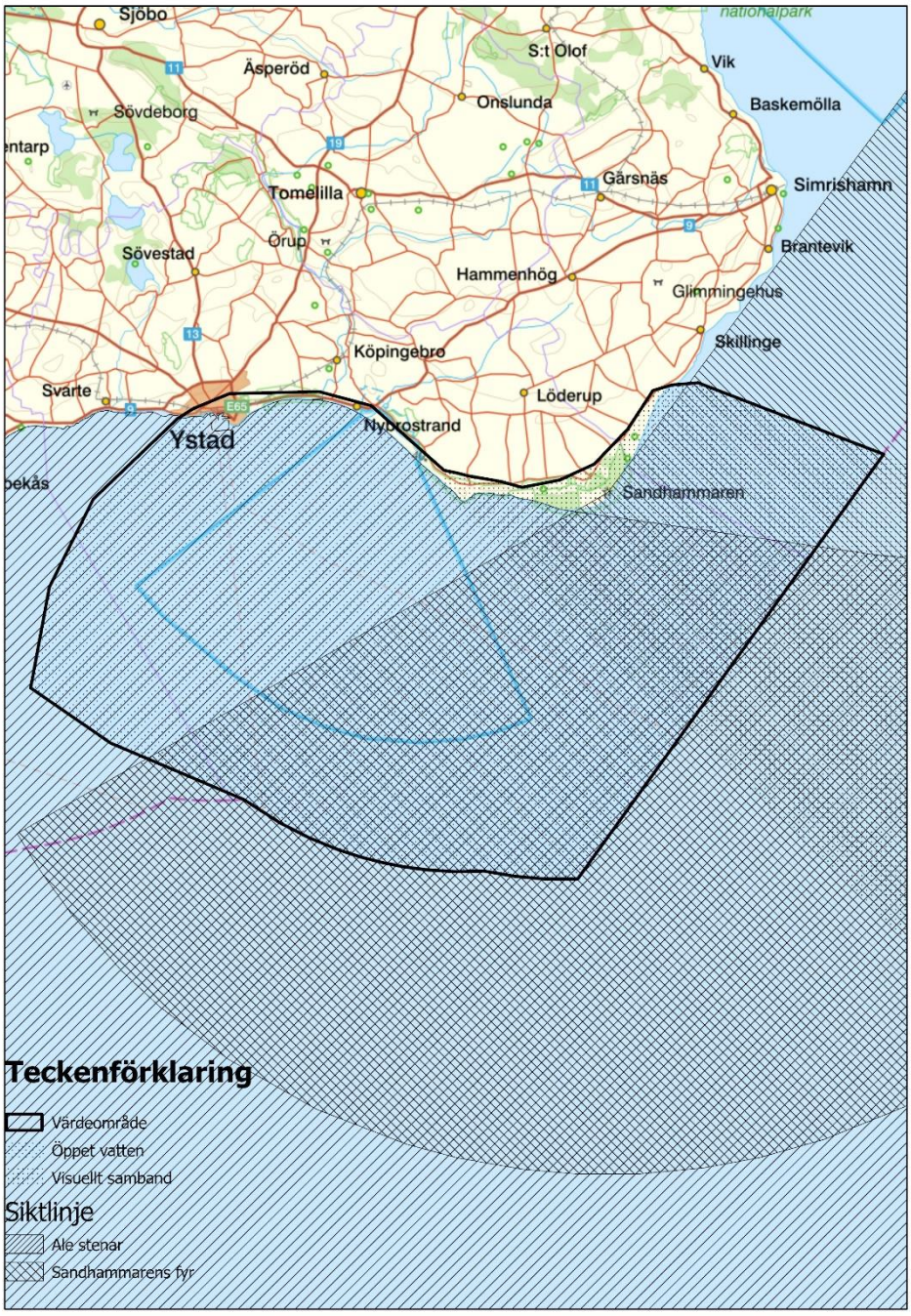
Sjöbo
Åsperöd
Sövdeborg
Tomelilla
Örup
Sövestad
Ystad
Svarte
Köpingebro
Nybrostrand
Löderup
Hammenhög
Onslunda
S:t Olof
Vik
Baskemölla
Gärsnäs
Simrishamn
Brantevik
Glimmingehus
Skillinge
Sandhammaren
nationalpark
Teckenförklaring
Värdeområde
Öppet vatten
Visuellt samband
Siktlinje
Ale stenar
Sandhammarens fyr

Falsterbohalvön

Skåne län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdet speglar hur fiske, handel och sjöfart samverkat och bidragit till utvecklingen av marknadsplatser och stadsbildningar under starkt internationellt inflytande.

Miljötyper

- Kustmiljö
- Kustsamhälle/skepparsamhälle
- Fiskeläge
- Marknadsplats
- Förlisningsområde
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Hög sannolikhet för submarina stenålderslämningar. Foteviksspärren. Lämningar efter skånemarknaden och de medeltida städerna Skanör och Falsterbo. Kolabacken med platsen för den första fyren och Falsterbo fyr. Förlisningsområden med fartygslämningar

Allmänt om hänsynsbehov

Hög potential för submarina stenålderslämningar och fartygslämningar i hela området. Foteviksspärren och de vraktäta områdena runt Falsterbo rev och Haken är särskilt skyddsvärda. Siktlinjerna till och från de mycket tidiga fyrplatserna vid Kolabacken och Falsterbo fyr är känsliga för påverkan.

Kartillustration

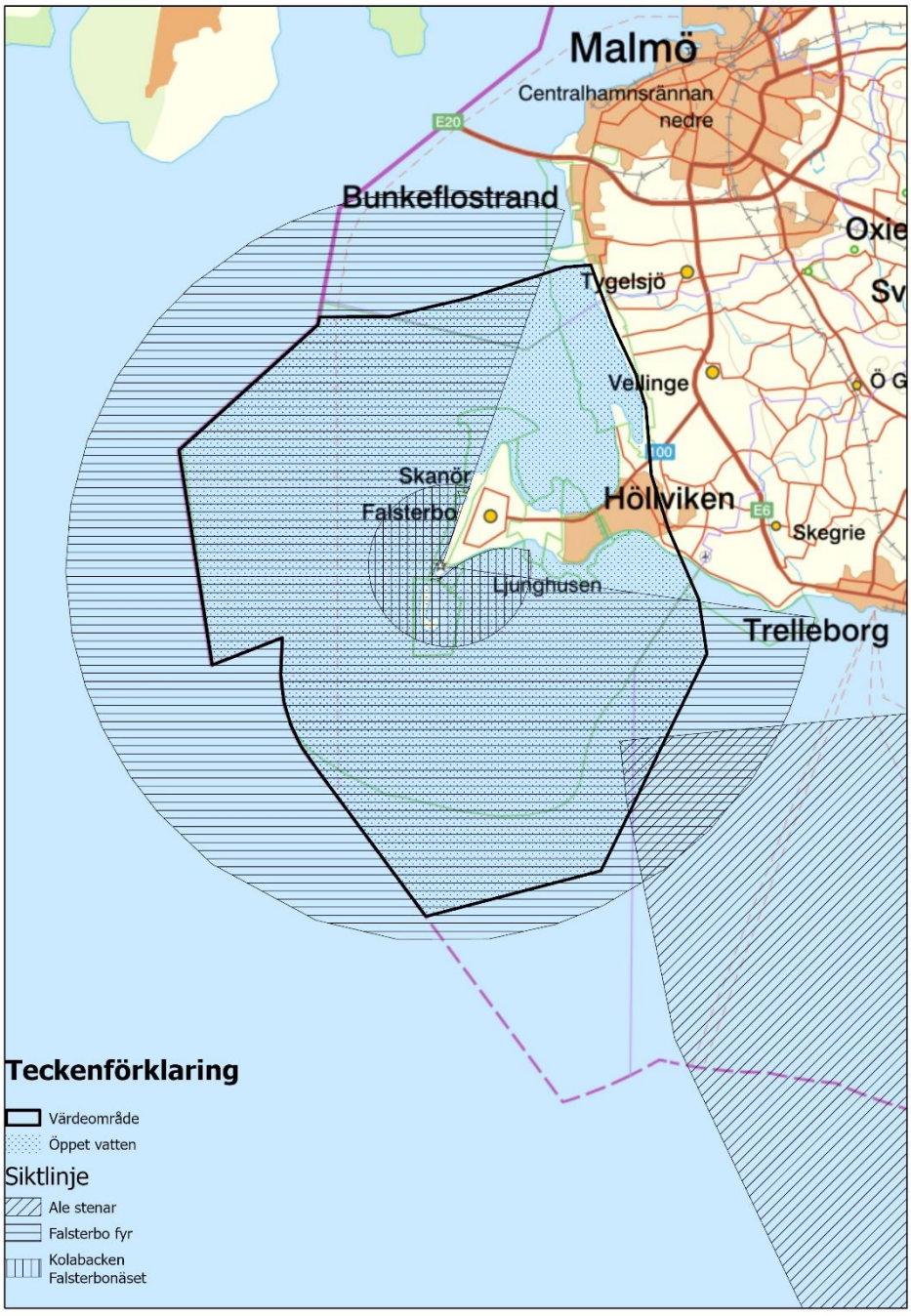

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om handeln och sjöfarten i Sydvästra Skåne

Värdeområdet speglar hur fiske, handel och sjöfart samverkat och bidragit till utvecklingen av marknadsplatser och stadsbildningar under starkt internationellt inflytande.

De särskilda topografiska förutsättningarna har gjort att området kring Falsterbohalvön varit plats för mänsklig aktivitet ända sedan äldsta tid. I vattnen kring Falsterbonäset finns tecken på submarina boplatser och gravområden som ännu inte är säkert lokaliserade.

Det var emellertid under övergången till medeltiden som området växte i betydelse. Den så kallade Foteviksspärren, en vikingatida spärranläggning anlades under 900- och 1000-talet för att skydda den naturliga hamnen i Foteviken. Anläggningen indikerar att området var av stor betydelse för sjöfarten vid tiden. Något senare började de två medeltidsstäderna Skanör och Falsterbo att växa fram ute på Falsterbonäset. De kan genom skriftliga källor beläggas under 1200-talet. Arkeologiska undersökningar i Skanör har även påvisat boplatslämningar från 1100-talet, vilka tolkats lämningar efter tidiga säsongsmässiga fiskeplatser.

Det inkomstbringande sillfisket under 1200 – 1400-talen och den därtill knutna så kallade skånemarknaden medförde att Skanör och Falsterbo utvecklades till viktiga handelsstäder med internationellt varuutbyte. Framför allt dominerade de hanseatiska köpmännen. Fiskare och köpmän fick under marknadssäsongen uppehålla sig på bestämda koncessionsområden, fither (skiften), vars gränser stadfästes av kungamakten. Lämningar av denna verksamhet har påträffats på många platser längs den medeltida bebyggelsen. Framför allt visas detta i Falsterbo där den så kallade Munkholmen tolkats som lämningar av franciskanerklostret och där den danska kyrkan Ecclesia Danica lokaliserats. Strax norr om före detta hotellet Falsterbohus har ett stort antal gravar påträffats, vilka kan ha tillhört Lübecks kyrka som funnits på platsen. Skånemarknaden övervakades av kungens fogde, som bebodde den under tidigt 1200-tal anlagda Skanörs borg. Av anläggningen återstår idag en borgkulle med dubbel vallgrav. Borgen övergavs i början av 1400-talet då fogden flyttade till Falsterbohus. Jämfört med Skanör kom Falsterbo att öka i betydelse från och med tidigt 1400-tal och fram till 1500-talets första hälft då skånemarknaden alltmer förlorade sin betydelse och andra handelscentra och -vägar tog över.

De ständigt växlande strömmarna, sandens rörlighet och de långgrunda stränderna har i alla tider utgjort en fara för sjöfarten som inneburit att områdena runt Falsterbonäset varit svåra att passera. De naturgeografiska förutsättningarna har lett till många förlisningar runt hela näset, men i synnerhet vid Falsterbo rev och Måkläppen.

På Kolarbacken, sydväst om Falsterbohus, eldades från 1220-talet stockeldar till vägledning för sjöfarare. Fyrverksamheten utvecklades successivt från 1600-talet och framåt i takt med att sjöfarten ökade.

Värden och uttryck

Människor har levt i området redan under stenåldern och det finns potential för submarina lämningar från perioden runt hela Falsterbonäset. Längs stranden mellan Måkläppen och Falsterbo kanal har det spolats iland såväl djur- som människoben. Därutöver har flintverktyg påträffats. Merparten kan dateras till sen mellanmesolitisk tid (9000–8000 år sedan) men det finns också eventuellt bearbetade djurben från senglacial tid.

Lämningar i vattenområdet från vikingatid och framåt visar på områdets successivt växande betydelse för handel och sjöfart. Äldst av dessa är den så kallade Foteviksspärren, som uppförts vid Fotevikens mynning med syfte att skydda skepp i viken. Spärranordningen är unik i Sverige av sitt slag och består av två stenspärrar med mellanliggande inseglingsränna, ca 50 pålar och fem fartygslämningar. Spärren uppfördes troligen under 900- och 1000-talet.

När Falsterbonäsets betydelse för fiske och handel började öka under medeltiden blev de svårnavigerade vattnen ett problem. Fyrplatsen vid Falsterbo är en av Skandinaviens äldsta och grundades redan på 1220-talet, genom stockeldar vid den så kallade Kolabacken. Från 1635 anlades en vippfyr som var i funktion tills dagens fyr invigdes på 1790-talet. Fyren byggdes om 1843 varpå även en tillhörande fyrvaktarbostad uppfördes. Lotsverksamhet har funnits sedan åtminstone 1700-talet. 1800- och det tidiga 1900-talets mer omfattande sjöfart bidrog till ett ökat antal sjöolyckor i området, vilket ledde till att en livräddningsstation tidigt anlades i Skanör.

Inom hela värdeområdet finns det stor potential för att påträffa fartygslämningar av vitt skilda åldrar och skeppstyper. Detta gör att området är särskilt intressant ur fartygshistorisk synvinkel. Cirka 250 förlisningar har registrerats i området sedan 1520-talet. I dagsläget är ett tjugotal fartygslämningar kända, med särskilda koncentrationer kring Falsterbo rev, Haken, Falsterbobukten och Stenudden. Från medeltiden finns till exempel den så kallade Skanörskoggen, vilken direkt kan kopplas till handelssjöfarten som passerade området. Fartygslämningarna och Falsterbo fyr samt Kolabacken är uttryck för sjöfartens avgörande betydelse för Falsterbonäsets historiska utveckling. De förrädiska sandrevlarna, särskilt Falsterbo rev och Haken vid Skanör, är viktiga för att förstå sambanden i helhetsmiljön.

På land syns medeltidens expansion inom området bland annat genom lämningarna efter de båda borgarna och genom två medeltida kyrkobyggnader som förblivit i bruk till våra dagar, S:t Olofs kyrka i Skanör och Falsterbo kyrka. Längs stranden i Skanör finns arkeologiska lämningar efter det medeltida fisket i form av områden med lämningar efter fiskebodar.

Helhetsmiljön för Falsterbohalvön består av följande uttryck:

- Områden med hög sannolikhet för submarina stenålderslämningar runt hela Falsterbonäset.
- Foteviksspärren med stenspärrar, inseglingsränna, pålkonstruktioner och fartygslämningar.
- Lämningar efter skånemarknaden och de medeltida städerna Skanör och Falsterbo.
- Förlisningsområden med fartygslämningar
- Kolabacken med platsen för den första fyren och Falsterbo fyr med tillhörande fyrvaktabostad.
- Områden med lämningar efter medeltida fiskebodar på stranden vid Falsterbo.

Skydd

- Forn-/kulturhistoriska lämningar.
- RI kulturmiljövård enligt 3 kap. 6 § MB: Foteviken – Glostorp (M 128), Skanörs ljung (M129), Skanör – Falsterbo (M 130)
- RI Högexploaterad kust enligt 4 kap. 4 § MB.
- Enskilda byggnadsminnen (3 kap. 1 § KML) finns i Skanör och Falsterbo, däribland Falsterbo fyrplats.
- Kyrkliga kulturminnen: Skanörs (S:t Olofs) kyrka, Falsterbo kyrka, Stora Hammars kyrka, Stora Hammars gamla kyrka.
- Naturreservat: Falsterbohalvöns havsområdes naturreservat (Natura 2000), Måkläppens naturreservat (Natura 2000), Flommens naturreservat (Natura 2000), Skanör-Hölls naturreservat (Natura 2000), Skanörs ljungs naturreservat (Natura 2000), Norra Ljunghusens naturreservat (Natura 2000), Ljungskogens och Ljunghusens strandbads naturreservat (Natura 2000), Kämpinge Strandbads naturreservat (Natura 2000), Foteviksområdets naturreservat (Natura 2000).
- Fartygslämningar: ett 20-tal kända lämningar runt halvön med särskilda koncentrationer kring Falsterbo rev, Haken, Falsterbobukten och Stenudden.

Kombinationen mellan lagskyddade objekt/områden (t.ex. fornlämningar och byggnadsminnen) och områden med lagkrav på tillgodoseende och hänsyn (riksintressen) stärker möjligheterna för att skydda och bevara områdets samlade värden.

Naturreservaten och Natura 2000-områdena stärker bevarandet av områdets landskapsmässiga värden och särdrag.

Hänsyn och rekommendationer

Potentialen för submarina stenålderslämningar och fartygslämningar är mycket hög inom hela värdeområdet. Naturlig sandförflyttning kan leda till att lämningar ömsom blottas och ömsom övertäcks. Exploatering inom området bör föregås av marinarkeologiska utredningar och undersökningar för att säkerställa att inga lämningar kommer till skada.

Förståelsen för de särskilda topografiska förutsättningar som präglat områdets utveckling är beroende av att ett öppet vattenrum runt Falsterbonäset upprätthålls.

Särskild hänsyn bör iakttagas runt Falsterbo rev och Haken där koncentrationer av fartygslämningar är kända. Här bör exploatering undvikas dels för att skydda fartygslämningarna, dels för att bevara förståelsen för och upplevelsen av de skiftande sandrevlarna.

Fotevikksspärren är unik i sitt slag i Sverige och exploatering som påverkar lämningen eller upplevelsen av den i sin landskapskontext ska därför undvikas.

Siktlinjerna till och från de mycket tidiga fyrplatserna vid Kolabacken och Falsterbo fyr är känsliga för påverkan och bör hållas fria från exploatering som kan påverka upplevelsen av fyrarnas funktion.

VÄSTERHAVET

Västerhavets havsplaneområde	
Antal värdeområden	20 st
Dominerande kulturmiljötyper i havsplaneområdet	Kust- och skärgårdsmiljö 11 st Fornlämningsmiljö 10 st Forntida kustmiljö/forn- och medeltida kustmiljö 8 st Farledsmiljö 7 st Fornlämningskoncentration 6 st
Per län:	
Skåne	Kustsamhälle/skepparsamhälle, badort m.fl.
Halland	Forntida kustmiljö/forn- och medeltida kustmiljö, kust och skärgårdsmiljö
Västra Götaland	Fornlämningsmiljö, fornlämningskoncentration

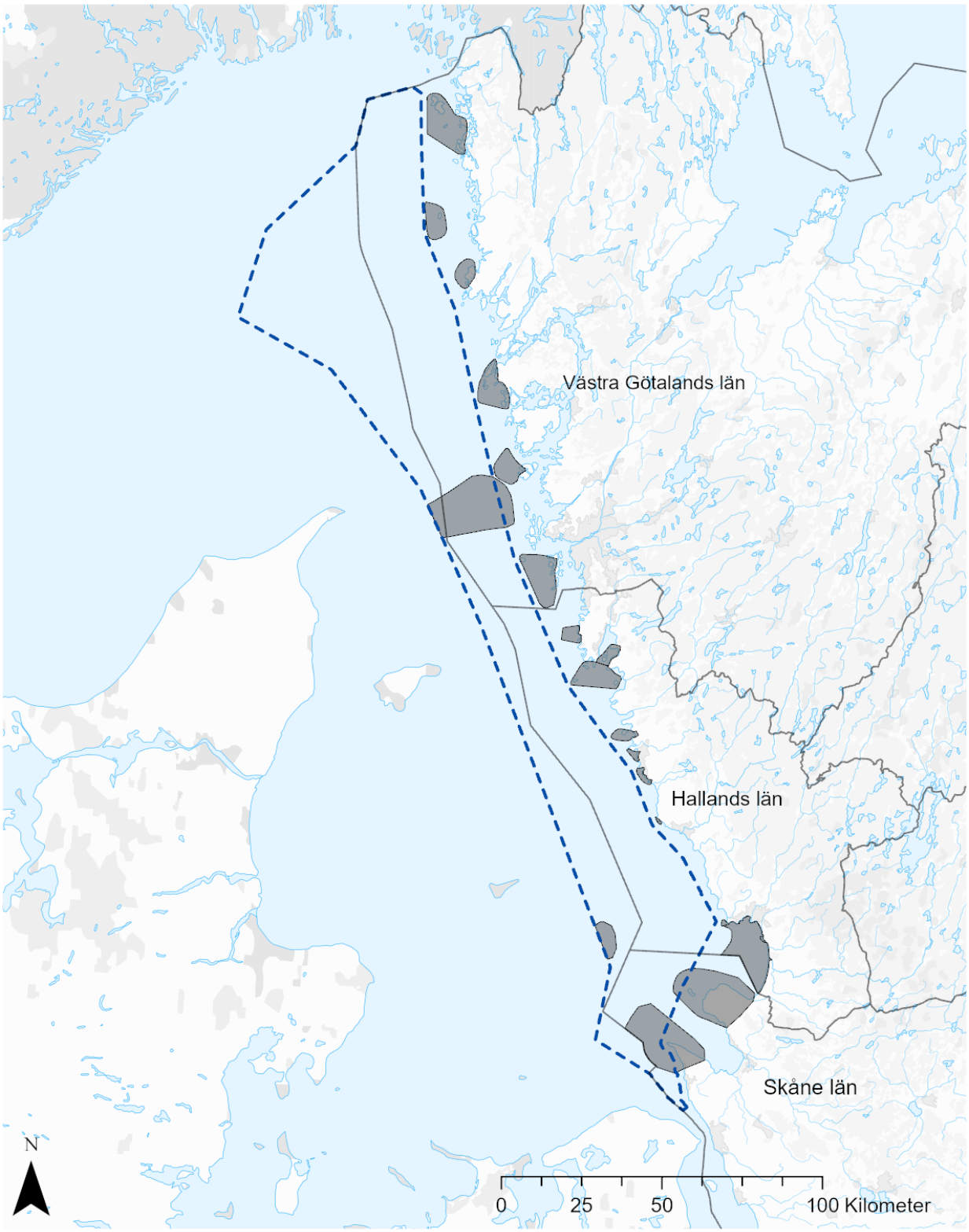

Karta över värdeområden i Västerhavets havsplaneområde.

Skåne län

I Skåne län har totalt 6 värdeområden pekats ut. Två av dessa ligger inom Västerhavets havsplaneområde och två inom Östersjöns havsplaneområde. Redovisningen för Skåne län är därmed uppdelad under två rubriker.

Inom Västerhavets havsplaneområde är följande områden utpekade i Skåne län:

5. Kullahalvön
6. Bjärehalvön-Hallands Väderö

En mer utförlig redovisning av genomförandet och de kunskapsunderlag som tagits fram redovisas i Bilaga 11, *Genomförandebeskrivning*, Skåne län.

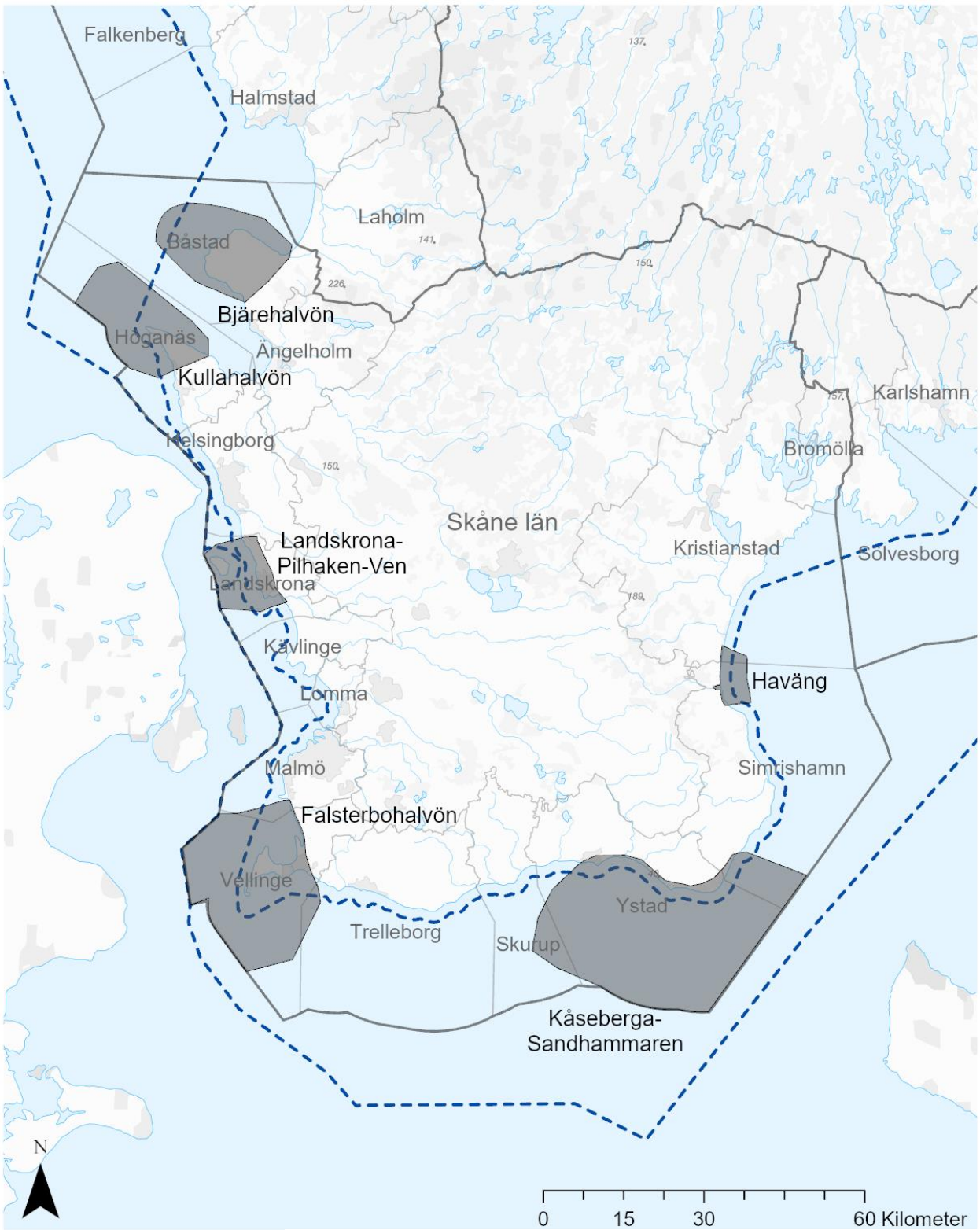

Karta som visar utpekade värdeområden i Skåne län. Fyra av värdeområdena ligger i Östersjöns havsplaneområde och två ligger i Västerhavets havsplaneområde.

Sammanfattning

Berättelse

Sjöfartens och fiskelägenas utveckling i nordvästra Skåne från senmedeltiden fram till idag, samt samhällenas senare omvandling för rekreation och badortsliv.

Miljötyper

Förlisningsområde, kust- och skärgårdsmiljö, kustsamhälle/skepparsamhälle, fiskeläge, badort.

Karaktär och värdebärare

Kullahalvöns läge mellan Kattegatt och Östersjön. Fiskelägen från olika tider och med senare utveckling kopplad till badortsturismen. Kullens fyr med byggnader och trädgårdar. Förlisningsområden med fartygslämningar och förlisningsuppgifter.

Allmänt om hänsynsbehov

Hög potential för submarina stenålderslämningar och okända fartygslämningar. Kullens fyrs dominanta läge i landskapet och upplevelsen av fyrens funktion och av den historiska farleden mellan Kattegatt och Öresund är känsliga för påverkan.

Kartillustration

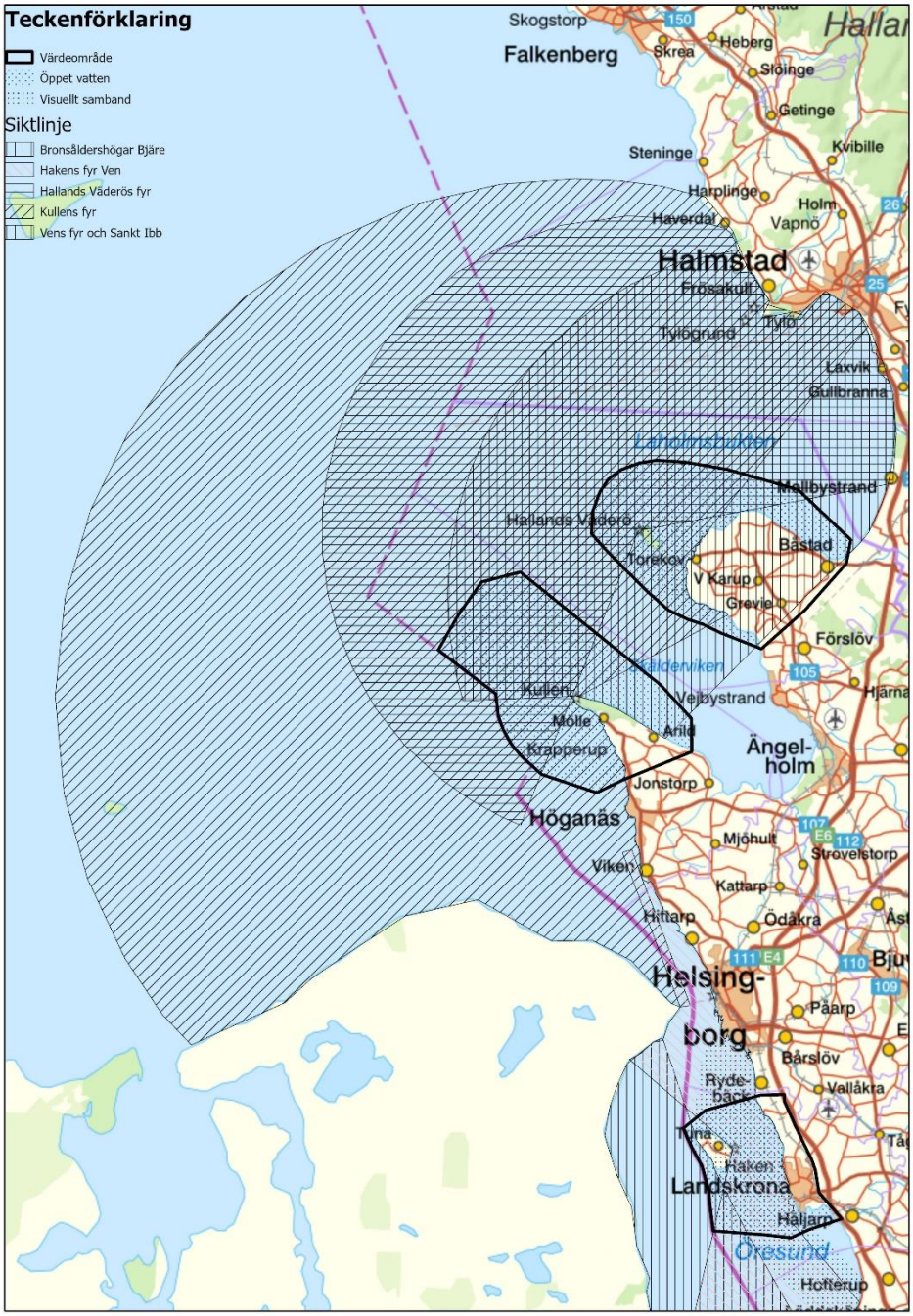

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om sjöfartens och fiskelägenas utveckling i nordvästra Skåne

Värdeområdets historia präglats av Kullabergs naturgeografiska förutsättningar med höga strandbranter och läget på en udde mot Kattegatt. Förhållandena har gjort området intressant för mänsklig aktivitet och bosättning alltsedan äldsta tid, vilken en mångfald av lämningar från stenålder och framåt visar. Dagens kulturlandskap speglar särskilt tydligt sjöfartens och fiskelägenas utveckling i nordvästra Skåne från senmedeltiden fram till idag, med senare omvandling till miljöer för rekreation och badortsliv.

De topografiska förhållandena har inneburit att Kullen utgjort land även under den tid då Öresund i övrigt endast utgjorde en smal vik som sträckte sig söderut från Kattegatts öppna vatten. Först för 8500 år sedan bildades Öresund, vilket drastiskt förändrade förutsättningar i området. Från denna tid och framåt finns spår efter forntidens människor på Kullen, såväl på land som längs kusterna och ute i dagens vattenområden.

Farleden mellan Kattegatt och Öresund har medfört en betydande sjöfart som lämnat bestående spår i det maritima kulturlandskapet, såväl på land som under vattnet. Kullen utmärkte sig tidigt som ett riskfyllt område att passera, vilket har lett till ett stort antal förlisningar genom åren. Behovet av en fyrplats uppmärksammades därför tidigt och redan på 1560-talet upprättas först en så kallad papegojfyr som senare byttes ut mot ett murat stentorn. År 1577 blev Tycho Brahe fyrmästare. Dagens fyr byggdes i gråsten under 1900-talets första år. Kullen har därutöver varit en betydande plats för så kallade sjömansdop åtminstone sedan 1600-talet, vilket är en tydlig indikation på passagens ryktbarhet. Sjömansdopet är en ceremoni ombord på fartyg som anordnas vid farliga passager där de som inte tidigare passerat platsen blir döpta.

Fiskelägen som Arild och Mölle växte fram som säsongsfiskeplatser från och med 1400-talet, och fast bebyggelse uppfördes under 1500-talet. Krapperups slott har anor från 1300-talet och hade stort inflytande i området med såväl Arild som Mölle under sig. Fiskare i både fiskelägena betalade därmed arrendeavgift i form av fångst och båttransporter. Andra fiskelägen som Nyhamn, Skäret och Lerhamn etablerades under 1700-talet.

Från år 1775 infördes fri handel på spannmål vilket gynnade bönderna på Kullen. Avskaffandet av Öresundstullen och införandet av total näringsfrihet under 1850- och 60-talen ledde till att båtbyggeriet och sjöfarten utvecklades markant. Detta ledde i sin tur till att fartygen som nyttjade fiskelägenas hamnar blev allt större. Mot slutet av 1800-talet fanns betydande handelsflottor i Nyhamn, Mölle, Arild och Lerhamn, med den förstnämnda som mest framstående. Under samma tid utvecklades Mölle och Arild mot att bli turistmål och badorter. Redan vid 1800-talets slut hade turismen blivit de forna fiskelägenas huvudnäring, med hotell, pensionat, restauranter och andra

anläggningar för turister som lockades av havsbad och nöjen.

Parallellt med fiskelägenas utveckling mot turism har sjöfarten med tiden moderniserats och Kullens fyr är sedan länge automatiserad. Det storslagna Kullaberg är emellertid fortfarande ett dominant inslag i landskapet och fyrplatsen tillsammans med fartygslämningar och förlisningsuppgifter berättar om tid då ett liv till sjöss var betydligt mer riskabelt än idag.

Värden och uttryck

Lämningar efter stenålderns fångstkulturer har påträffats i Kullabergs naturligt bildade grottor. De har daterats till såväl den äldre som den yngre stenåldern, och härrör från perioden ca 6 000 - 8 000 år sedan. Vid dykningar i vattnet runt Kullen, bl a vid Ransvik, har bearbetad och svallad flinta påträffats. Om dessa flintfynd härrör från uteroderade kulturlager är oklart, men troligtvis rör det sig om boplatser ute i vattnet. Kullen är för övrigt rikt på fornlämningar från i synnerhet brons- och järnålder, varav många utgör dominerande accenter i landskapet

Fiskets betydelse för lokalbefolkningen speglas i de många fiskelägena. Arild och Mölle har anor från 1400-talet. Idag har framför allt Arild och Skäret bevarat karaktären av småskaliga fiskelägen. Detta syns i bland annat de slingrande gatunäten och småskaliga gatuhus med inslag av gårdsmiljöer samt hotell och värdshus. I Arild finns även flera större kaptensgårdar från 1800-talet. Lerhamn representerar i stället det sena 1700-talets och 1800-talets fiskeläge med rätvinkliga gatunät och strikt placerade längor. Nyhamnsläge präglas av 1800-talets storhetstid med skeppsbyggeri samt sjöfart. Som kontrast bär Mölle karaktären av badortsepoken, med större hotell, pensionatsbyggnader och villabebyggelse. Byggnader från tiden som fiskeläge utgör endast enstaka inslag.

Antalet bekräftade fartygslämningar runt Kullen är få men mer än 200 kända förlisningar har ägt rumt mellan 1742 och 2000, varav hela 84 fartyg gått förlorade innan 1850. Med tanke på antalet kända förlisningar är det emellertid troligt att mörkertalet är stort och att det fortfarande finns många oupptäckta fartygslämningar i farvattnen kring Kullahalvön.

Den omfattande sjöfarten och riskerna med att passera Kullahalvön ledde till att en så kallad papegojfyr uppfördes redan år 1560 efter att den danske kungen Fredrik II beordrat detta. Redan ett par år senare, 1563, ersattes den dock av ett murat stentorn. Dagens fyr byggdes i början av 1900-talet, elektrifierades 1937 och automatiserades 1979. I anslutning till fyrtornet finns bostäder och trädgårdar med höga kulturhistoriska värden.

Helhetsmiljön för Kullahalvön består av följande uttryck:

- Områden med hög sannolikhet för submarina stenålderslämningar.
- Fiskelägen från olika tider och med senare utveckling kopplad till badortsturismen så som Mölle, Arild, Skäret, Lerhamn och Nyhamnsläge.
- Kullens fyr med tillhörande byggnader och trädgårdar
- Förlisningsområden med fartygslämningar och förlisningsuppgifter

Skydd

- Forn-/kulturhistoriska lämningar
- RI kulturmiljövård enligt 3 kap. 6 § MB: Kullaberg (M1)
- RI Högexploaterad kust enligt 4 kap. 4 § MB
- Enskilda byggnadsminnen (3 kap. 1 § KML) finns i Mölle, Krapperup, Himmelstorp och Fjälastorp
- Statligt byggnadsminne: Kullens fyr
- Kyrkliga kulturminnen: Arilds kapell, Mölle kapell, Brunnby kyrka
- Naturreservat: Skånska Kattegatts naturreservat (Natura 2000), Västra Kullabergs naturreservat (Natura 2000), Östra Kullabergs naturreservat (Natura 2000), Möllehässle naturreservat (Natura 2000), Kustheden Nyhamnsläge-Lerhamns naturreservat (Natura 2000), Nyhamnsläge-Strandbadens kusthedsreservat (Natura 2000), Nabbens naturreservat (Natura 2000), Skärets naturreservat (Natura 2000), Bölsåkra-Tranekärrs naturreservat (Natura 2000), Lunnabjärs naturreservat och Zackows mosse (Natura 2000)

Kombinationen mellan lagskyddade objekt/områden (t.ex. fornlämningar och byggnadsminnen) och områden med lagkrav på tillgodoseende och hänsyn (riksintressen) stärker möjligheterna för att skydda och bevara områdets samlade värden.

Naturreservaten och Natura 2000-områdena stärker bevarandet av områdets landskapsmässiga värden och särdrag.

Hänsyn och rekommendationer

Potentialen för submarina stenålderslämningar är hög inom området och det finns mycket hög potential för okända fartygslämningar. Exploatering inom området bör föregås av marinarkeologiska utredningar och undersökningar för att säkerställa att inga lämningar kommer till skada.

Kullens fyr utgör i och med sitt läge ett dominant inslag i landskapet. Siktlinjerna till och från fyren är känsliga för påverkan och bör hållas fria från exploatering som kan påverka upplevelsen av fyrens funktion och av den historiska farleden mellan Kattegatt och Öresund.

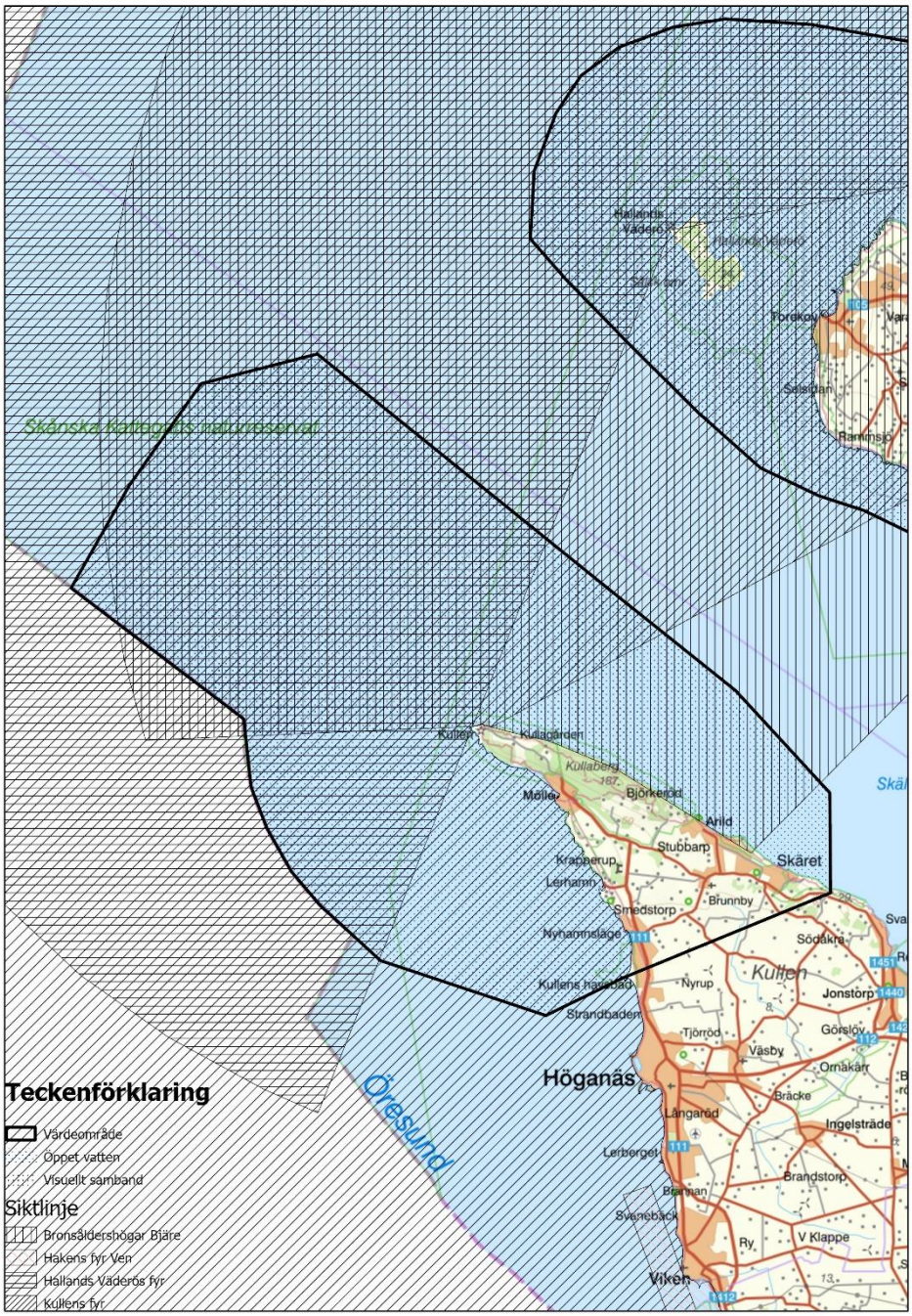
Skånska Kattegatts naturreservat
Hallands Väderö
Hallands Väderö fyr
Torekov
Rammsjö
Kullen
Kullagården
Kullaberg
Möllev
Björkerod
Arild
Stubbarp
Krapperup
Lerhamn
Skäret
Smedstorp
Brunnby
Nyhamnsläge
Södåkra
Kullens hamnbad
Nyrup
Jonstorp
Strandbaden
Tjörröd
Görslöv
Väsby
Ornakärr
Höganäs
Bräcke
Långaröd
Ingelstorp
Lerberget
Brandstorp
Svanebäck
Ry
V Klappe
Viken
Öresund
Teckenförklaring
Vårdeområde
Öppet vatten
Visuellt samband
Siktlinje
Bronsåldershögar Bjäre
Hakens fyr Ven
Hallands Väderös fyr
Kullens fyr

Bjärehalvön-Hallands Väderö

Skåne län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdet speglar mänskliga bosättningsmönster och försörjningsstrategier i ett område där havet i alla tider spelat en avgörande roll, med särskilt fokus på bronsålderns människor och samhälle.

Miljötyper

- Bronsålderslandskap
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Kustsamhälle/skepparsamhälle
- Fiskeläge
- Badort
- Förlisningsområde.

Karaktär och värdebärare

Potential för stenålderslämningar. Bronsålderslandskap med ett stort antal lämningar. Båstad och Torekov, med medeltida anor, idag turistorter. Hallands Väderö med fyr och lotsstation i sitt sammanhang utanför kusten. Förlisningsområden.

Allmänt om hänsynsbehov

Potential för fartygslämningar och submarina stenålderslandskap. Upplevelsen av bronsålderns landskap på Bjärehalvön är beroende av vida utblickar över havet, särskilt från Dagshög, Gröthögarna och området kring Salomonhög och Stora Nötte på centrala halvön. Området mellan Hallands Väderö och fastlandet bör hållas fritt och siktlinjerna till och från fyren på Hallands Väderö är känsliga för påverkan.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om människans relation till landskapet och havet

Värdeområdet speglar mänskliga bosättningsmönster och försörjningsstrategier i ett område där havet spelat en avgörande roll, från äldsta tid fram till 1900-talets rekreations- och badortsliv. Särskilt väl berättar området om bronsålderns förutsättningar, samhällsbildningar och kommunikation med omvärlden.

I alla tider har närheten till vattnet och det topografiska läget i Kattegatt påverkat människors liv och bosättningsmönster på Bjärehalvön. Liksom på många andra platser i Skåne har människor befolkat området alltsedan stenåldern och i vatten runt halvön finns potential för lämningar från denna period. Det är dock genom sina bronsålderslandskap som Bjärehalvön företrädelsevis utmärker sig. Här finns en stor mängd högar och rösen från denna tid som visar på att området var gynnsamt för bronsålderns människor. Det kustnära odlingslandskapet var en tidig centralbygd med lätta jordar som var enkla att bruka med bronsålderns verktyg. Närheten till vattnet var en lokaliseringsfaktor för bronsålderns samhällen, och läget i närheten av kusten erbjöd goda förutsättningar för kommunikationer med omliggande områden och kontinenten. Handel bedrevs med stora delar av Europa, och även med platser ännu längre bort. Handeln omfattade bland annat bärnsten, guld och brons. Omfattande boskapsskötsel var ett viktigt inslag i bronsålderns blandekonomi, som förutom djurhållning bestod av jakt, fiske och småskalig odling. Bjärehalvöns långsträckta strandängar erbjöd goda betesmarker för djuren och i havet fanns mängder av fisk. Från den äldre bronsåldern (ca 3700 - 3100 år sedan) kan man skönja en accentuerad social skiktning bland befolkningen, där samhällets översta skikt begravdes i stora gravhögar och ofta fick med sig värdefulla gravgåvor. Gravhögarna ligger ofta i grupper, eller på rad på platser där de är tydligt synliga från omliggande landskap, inte sällan med fri utsikt mot havet.

Bjärehalvöns magra och näringsfattiga jordar har historiskt medfört att man behövt diversifierade försörjningsstrategier med inkomster från flera olika källor. Ofta innebar det en kombination av jordbruk och fiske. Liksom i andra delar av Skåne ledde det goda sillfisket under 1400 - 1500-talen till att flera fiskelägen etablerades och växte i betydelse på Bjärehalvön. Det skyddade läget vid Laholmsbukten och det rika sillfisket gjorde särskilt Båstad betydelsefullt, och Båstad fick stadsprivilegier redan 1462. Under dansk tid var Båstad tillsammans med den nu försvunna Grytehamn söder om Lervik de viktigaste utförselhamnarna för bland annat ved, mur- och taktegel samt olika födoämnen. Efter freden i Roskilde och det svenska maktövertagandet 1658 sjönk Båstads betydelse. I början av 1700-talet fick i stället Torekov en alltmer framträdande roll. Från slutet av 1700-talet och under 1800-talet ökade sjöfarten vilket resulterade i ett ekonomiskt uppsving. Bönder blev säsongsseglare och skeppare och ägde ofta också sina egna båtar. I samband

med utvecklingen mot allt större tonnage i början av 1900-talet började sjöfarten att gå tillbaka. Fisket är idag av marginell betydelse.

Under 1800-talets senare del utvecklades Båstad och Torekov successivt till att bli badorter med en stark betoning på nöjesliv och rekreation.

På Bjärehalvöns sluttning något väster om Båstad bildar Norrvikens trädgårdar ett vidsträckt parkområde, skapat av trädgårdsarkitekten Rudolf Abelin strax efter sekelskiftet 1900. Anläggningen är trädgårdshistoriskt framträdande. Det natursköna läget med utblick över Laholmsbukten har använts mycket medvetet i utformningen.

Lite drygt tre kilometer utanför Torekov sticker Hallands Väderö upp ur havet som en sista utpost av Hallandsås. Runt omkring finns gott om holmar och skär, som särskilt i söder bildar en egen liten skärgård. Hallands Väderö har länge varit bebodd, vilket boplatser, rösen och stensättningar från olika perioder tydliggör. På medeltiden förekom ett säsongsbundet fiske på ön och sedan 1800-talet har ön använts som lots- och fyrstation. I dag är ön en viktig plats för sommarturismen på Bjärehalvön.

Havet utanför västra Bjäre, kring och utanför Hallands Väderö, är starkt utsatt för det inkommande vädret från Kattegatt. Från detta område finns uppgifter om hundratals förlisningar.

Värden och uttryck

Nordvästra Skåne är ett av de områden som ur ett undervattensperspektiv är minst undersökta. Äldre arkeologiska och maringeologiska undersökningar visar att det inom området återfinns submarina markytor, rester av åfåror med mera från boreal tid, men inga specifika arkeologiska fynd efter stenålderns människor har gjorts. Trots det finns en stor potential för submarina stenålderslämningar särskilt i området omkring Hallands Väderö. Ön har tidigare suttit samman med Bjärehalvön och med en tidig postglacial strandlinje på ett djup omkring 20 meter eller mer betyder det att det finns omfattande områden som en gång varit land.

Bronsålderns landskap är framträdande på hela Bjärehalvön. Såväl längs kusterna som inne på Bjärehalvön finns områden med mycket stora koncentrationer av lämningar och gravar som placerats i monumentalt läge och med utsikt över havet. Det öppna, betade kustlandskapet förstärker upplevelsen på många platser.

Söder om Torekov är bronsåldersgraven Dagshög belägen, placerad väl synlig från havet och den omgivande flacka ljung- och enebevuxna betespräglade kustremsan. Med en höjd på knappt fem meter, och en diameter på 42 meter är Dagshög Skånes största gravhög och dominerande i landskapet. Tillsammans med ett stort antal andra bronsålderslämningar i området tyder den på att platsen har haft en central betydelse i bronsålderns samhälle

Längre norrut på halvön ligger Gröthögarna, som består av åtta stora rösen på rad i nordsydlig riktning på ett större klapperstensfält i anslutning till strandlinjen. De två största rösena, med 20 respektive 19 meter i diameter och en höjd på 2,5 meter är placerade närmast vattnet. Rösena har ett fritt och dominerande läge och är tydligt synliga på långt håll, både längs den flacka kustremsan och från det högre liggande landskapet i söder.

Även längs kusterna i övrigt och i inlandet finns ett stort antal lämningar som förstärker bilden av utbredningen av bronsålderns bygd. Viktiga miljöer finns även på den centrala halvön kring Stora och Lilla Nötte och Salomonhög. Här finns högar som på grund av sitt läge många gånger har en fri utsikt över havet.

Torekov har anor från medeltiden och fiske samt sjöfart har utgjort de huvudsakliga näringarna. Dagens Torekov bevarar delar av karaktären av 1800-talets fiske- och sjöfartsamhälle, men präglas även av sommarturismen. Den såväl i skala som i utformning väl bibehållna bebyggelsen är liksom gatunätet av högt kulturhistoriskt värde och många byggnader kopplade till den historiska sjöfarten.

Båstad växte snabbt i betydelse till en blomstrande medeltida stad. I dagens Båstad finns såväl spår efter den medeltida historien som efter det sena 1800- och 1900-talens bad- och semesterliv, som i stor utsträckning präglats Båstads senare utveckling. I såväl Torekov som Båstad finns hamnanläggningar som genomgått omfattande utbyggnader under senare decennier och som idag i huvudsak används för fritidsbåtar.

Norrvikens trädgårdar utanför Båstad skapades av trädgårdsarkitekten Rudolf Abelin strax efter sekelskiftet 1900. I anläggningen har utsikter och siktlinjer över havet använts medvetet som en del av utformningen.

Hallands Väderö har länge varit bebodd, vilket boplatser, rösen och stensättningar från olika perioder tydliggör. På ön finns även bevarade tomtningar som är spår efter tillfälliga bostäder kopplade till medeltidens säsongsbundna fiske. Här finns även en lotsstation från 1844 och en fyr från 1884 med tillhörande bebyggelse. På ön finns också en kyrkogård som kallas ”engelska kyrkogården” efter att besättningsmän från ett fartyg ur den engelska flottan begravdes här vid 1800-talets början.

I havet utanför den västra delen av Bjärehalvön, i området kring och utanför Hallands Väderö, finns uppgifter om ett mycket stort antal förlisningar genom tiderna.

Helhetsmiljön för Bjärehalvön-Hallands Väderö består av följande uttryck:

- Områden med hög sannolikhet för submarina stenålderslämningar.
- Upplevelsen av bronsålderns landskap på Bjärehalvön med öppna, betade strandängar och vida utblickar över havet, särskilt från Dagshög, Gröthögarna och området kring Salomonhög och Stora Nötte på centrala halvön.
- Torekov och Båstad med historisk bebyggelse och hamnanläggningar kopplad till sjöfart och senare badortskultur.
- Hallands Väderö med lots-och fyrstation samt tillhörande byggnader.
- Förlisningsområden med fartygslämningar och förlisningsuppgifter.

Skydd

Här beskrivs förekomsten av formella lagskydd, tillgodoseendekrav och hänsynsbehov.

- Riksintressen för kulturmiljövården: Dagshög (L35), Gröthögarna-Segelstorp (L34), Salomonhög – St.Nötte (L33), Båstad – Norrvikens trädgårdar (M36), och Båstad (L32)
- Enskilda byggnadsminnen (3 kap. 1§ KML) finns i Båstad, Torekov, Boarp, och Rammsjöstrand
- Nordvästra Skånes havsområde (Natura 2000), Bjärekusten (Natura 200) och Bjärehalvöns kuster – djur- och växtskyddsområde,
- Naturreservat: Södra Bjärekusten Naturreservat och Hallands Väderö Naturreservat
- Kyrkligt kulturminne: Torekovs kyrka, Mariakyrkan, Hovs kyrk, Västra Karup, Grevie

Kombinationen mellan lagskyddade objekt/områden (t.ex. fornlämningar och byggnadsminnen) och områden med lagkrav på tillgodoseende och hänsyn (riksintressen) stärker möjligheterna för att skydda och bevara områdets samlade värden.

Naturreservaten och Natura 2000-områdena stärker bevarandet av områdets landskapsmässiga värden och särdrag.

Hänsyn och rekommendationer

Potentialen för submarina stenålderslämningar är hög inom området, särskilt i området mellan fastlandet och Hallands Väderö. Det finns mycket hög potential för okända fartygslämningar. Exploatering inom området bör föregås av marinarkeologiska utredningar och undersökningar för att säkerställa att inga lämningar kommer till skada.

Upplevelsen av bronsålderns landskap på Bjärehalvön är beroende av vida utblickar över havet. Exploatering som påverkar upplevelsen av landskapet som helhet bör därför undvikas. Särskild hänsyn bör tas till utsikterna från de mest framträdande lämningarna som Dagshög, Gröthögarna och området kring Salomonhög och Stora Nötte på centrala halvön.

Området mellan Hallands Väderö och fastlandet bör hållas fritt från exploatering som inverkar på upplevelsen av det omgivande kulturlandskapet.

Siktlinjerna till och från fyren på Hallands Väderö är känsliga för påverkan och bör hållas fria från exploatering som kan påverka upplevelsen av fyrens funktion.

Kartillustration

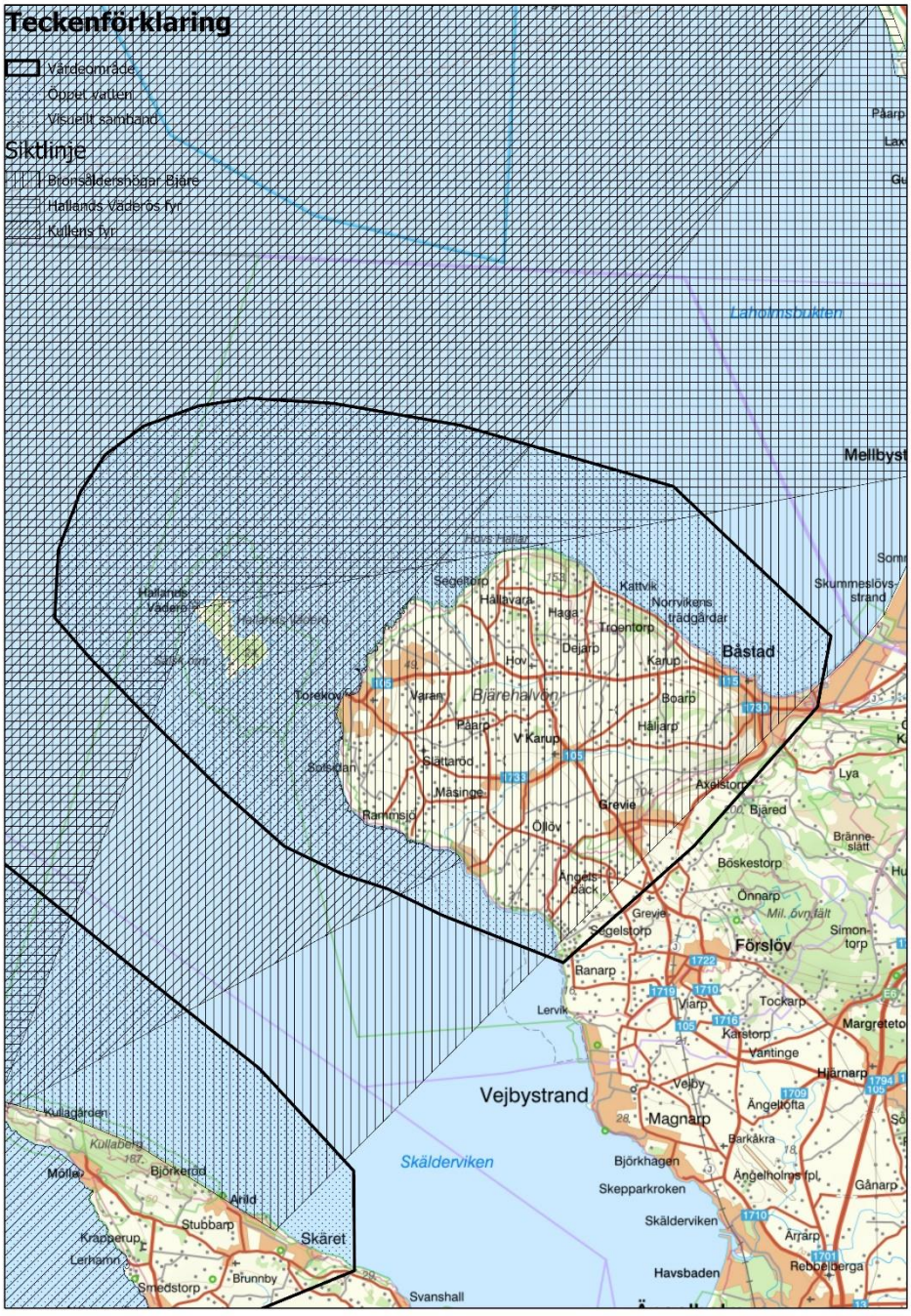

Hallands län

I Hallands län har 11 st värdeområden pekats ut:

1. Balgö-Tången-Gamla Varberg
2. Laholmsbukten
3. Morups tånge
4. Nidingen-Mönster-Näsbokrok-Vendelsöarna
5. Påarp-Laxvik
6. Stora Middelgrund
7. Tjolöholm
8. Träslövsläge- Gamla Köpstad-Galtabäck
9. Tyludden-Tylön
10. Varberg
11. Vinbärsholmen-Grunsen-Onsala Sandö

Bilaga 12 Genomförandebeskrivning Hallands län och *Bilaga 15 Källmaterial värdeområden i Hallands län* kompletterar länets redovisning.

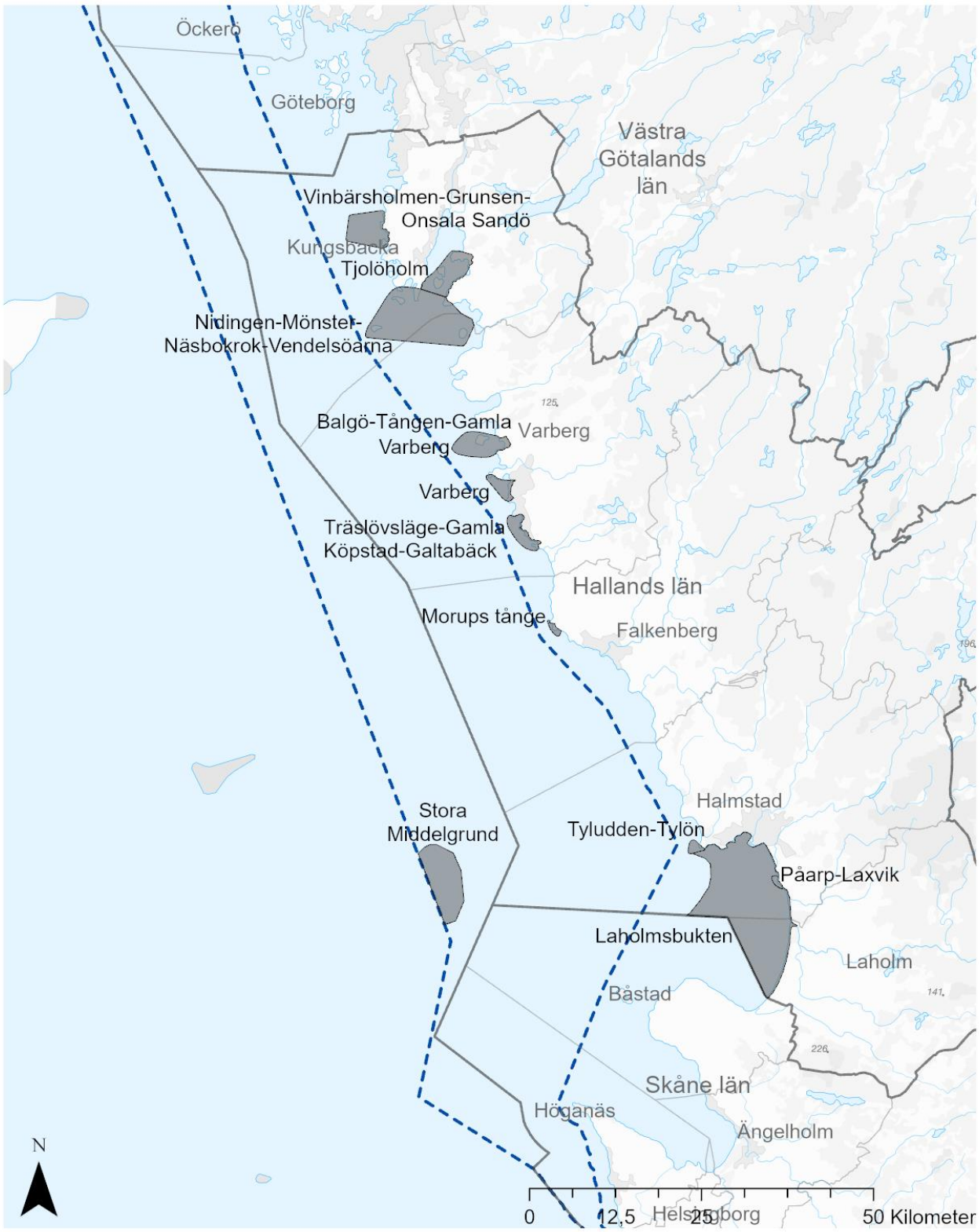

Karta som visar utpekade värdeområden i Hallands län.

Balgö-Tången-Gamla Varberg

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Balgös agrara landskap berättar om genomförandet av 1800-talets jordbruksreformer i ett kustlandskap där fiske och sjöfart länge varit bärande näringar. Värdeområdet speglar det agrara landskapets framväxt och utveckling längs Hallandskusten men också kustsjöfartens utveckling i ett långtidsperspektiv.

Miljötyper

- Forn- och medeltida kustmiljö
- Kust- och skärgårdslandskap
- Gårdsmiljö

Karaktär och värdebärare

Balgö med välbevarad gårdsbebyggelse samt omfattande rester efter 1800-talets kustnära jordbruk. Tången med äldre gårdsbebyggelse samt tomtningar, båtlänningar och en liten hamnplats. Berget Gamla Varberg med betad ljunghed och ett stort gravröse inklusive sjömärke i krönläge. Betade strandängar med mycket lång kontinuitet längs Fyrstrandsfjorden och på Balgö. Förhistoriska gravar i strandnära lägen. Fyren Klåback ca 2,5 km väst om Balgö.

Allmänt om hänsynsbehov

Hänsyn ska tas till vattenrummet mellan Balgö och fastlandet och i siktlinjer mot fyren Klåback. Från det stora gravröset (med sjömärke) i krönläge på berget Gamla Varberg ska hänsyn tas till den fria havshorisonten och vyn ut över Balgö. Värdeområdet tål inte moderna inslag som höga eller ytkrävande anläggningar.

Kartillustration

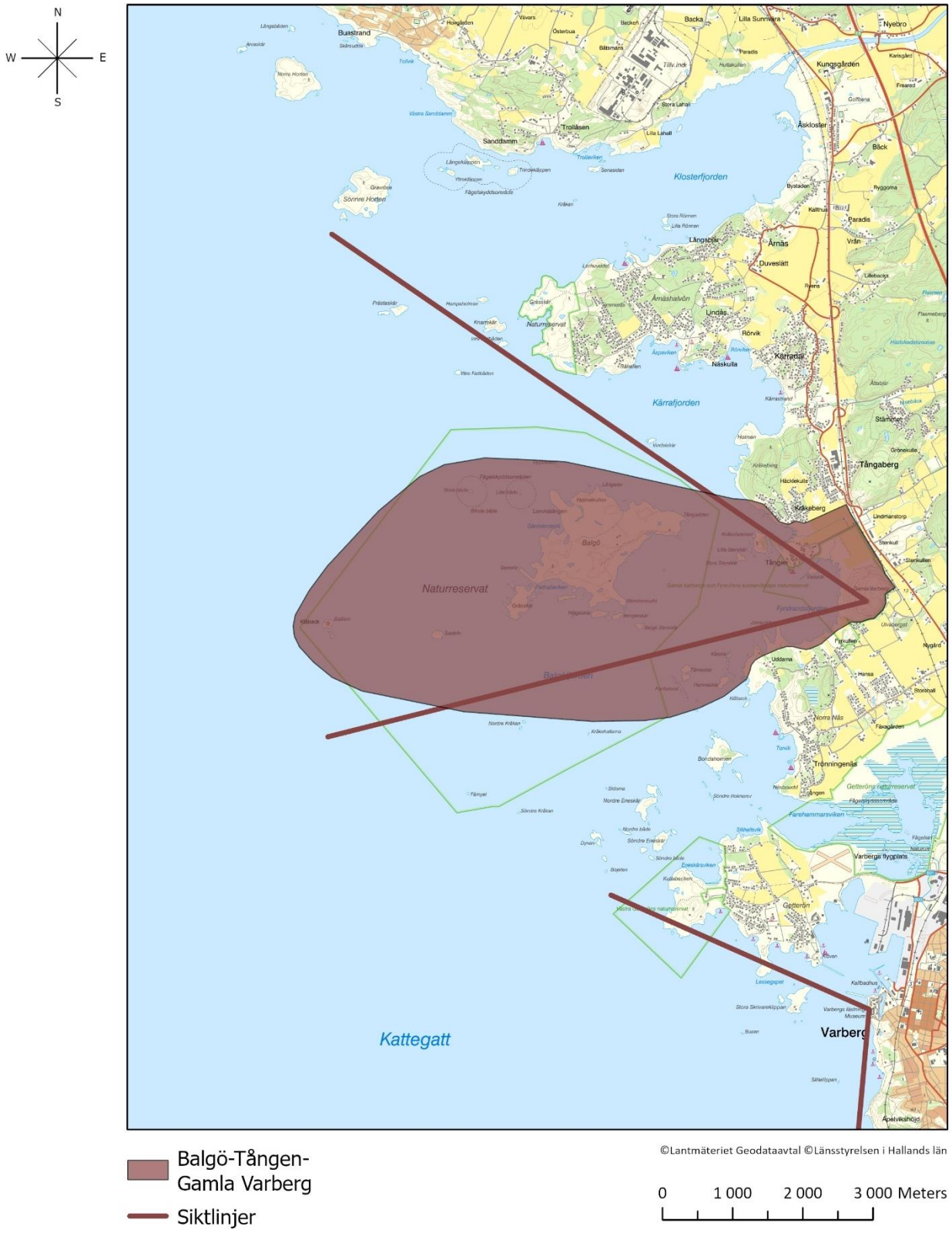

Värdebeskrivning

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskydd som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande av arbeten:

- Kommunalt utpekade kulturmiljöer: Varbergs kommun; nr 20 Balgö och nr 21 Gamla Varberg-Tången
- RI Naturvård: NN9
- Naturreservat: Balgö, Gamla Varberg och Fyrkullens kustlandskap
- Natura 2000: Balgö, Gamla Varberg
- RI högexploaterad kust
- Fornlämningar: gravrösen, tomtningar, båtlänningar mm

Hänsyn och rekommendationer

Det visuella sambandet mellan Balgö och fastlandet är avgörande för områdets karaktär. Viktigt är att värna fri sikt från ön ut över den öppna havsytan mot fyren Klåback och horisonten. Fria siktlinjer ska finnas från fastlandet mot Balgö och vidare ut mot havet, inte minst från berget Gamla Varberg. Större högresta och/eller ytkrävande anläggningar ska undvikas i vattenrummet kring Balgö, mellan ön och fastlandet samt i hela Fyrstrandsfjorden. Den flacka Balgö samt strandängarna längs fjorden är mycket känsliga för moderna inslag, såväl på land sett som från havet, vilka kan påverka miljöns särprägel och värden negativt.

Laholmsbukten

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Området har under jägarstenåldern (mesolitikum) utgjort landmassa i ett landskap med flera meandrande åar. Värdeområdet utgör därför snarast ett hänsynsområde inom vilket jägarstenålderns sjunkna visten och boplatser i Laholmsbukten förväntas påträffas, liksom spår efter maritima aktiviteter från medeltid och historisk tid.

Miljötyper

- Forntida och medeltida kustmiljö
- Fornlämningsmiljö
- Sjunkna (submarina) landskap

Karaktär och värdebärare

Potentiellt område för sjunkna landskap från mesolitikum i Laholmsbukten. Lämningar efter maritima aktiviteter från medeltid och historisk tid i bukt och åar.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet kan förväntas innehålla spår av aktiviteter och visten under mesolitikum samt rester efter fasta fiskeanläggningar och sjöfart från senare tider, vilket gör det känsligt för större ingrepp på havsbotten och i åmynningar. Laholmsbukten kan i nuläget betraktas som ett hänsynsområde i samband med havsplanering.

Kartillustration

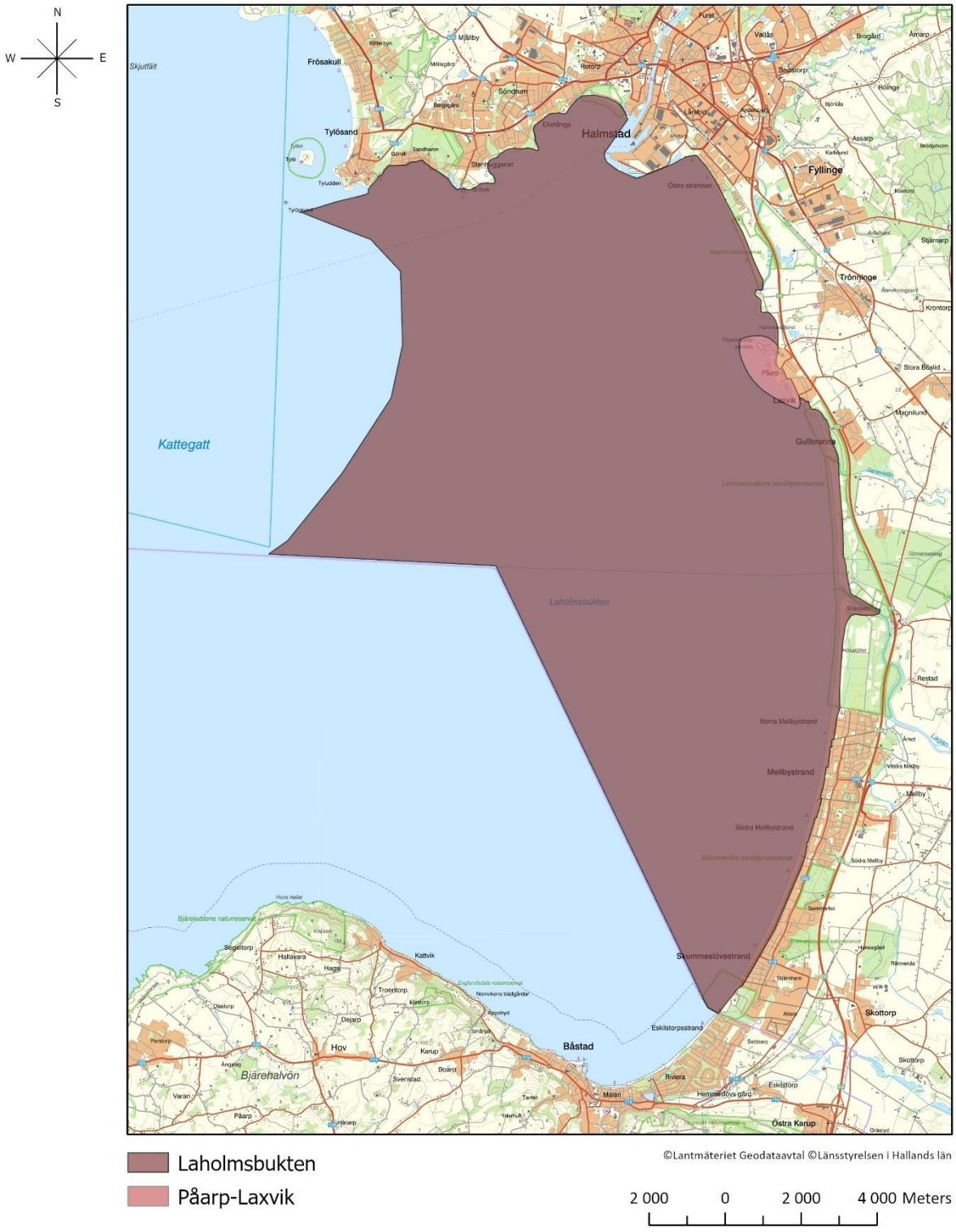

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om mesolitikums sjunkna boplatser i Laholmsbukten

För 11 000–8 000 år sedan var havsnivån i Laholmsbukten ca 25 meter lägre än idag, vilket betyder att bukten då var fastland. Sannolikt har det under mesolitikum funnits mänskliga aktivitetsområden på stora ytor som idag ligger under vatten. Grupper av jagande och samlande människor rörde sig troligen över området, med ett marint resursutnyttjande som försörjningsbas. Sannolikt har man återvänt till säsongsvis besökta och bebodda platser, där såväl tillfälliga som fasta anordningar kan ha funnits. Fynd från Skåne visar exempelvis att fasta fiskeanordningar funnits redan under mesolitikum.

Laholmsbukten döljer sannolikt åtskilliga spår av mänsklig aktivitet även från senare perioder. Rester efter olika typer av fasta fiskeanläggningar samt vraklämningar förekommer och flera liknande lämningar kan förväntas påträffas i framtiden, både upp i åarna och i strandnära lägen kring bukten.

Värden och uttryck

Värdeområdet kan förväntas innehålla spår av aktiviteter under mesolitikum, då Laholmsbukten ännu var fastland. Fynd av flertusenåriga ekstubbar i vattnet utanför Båstad vittnar om hur landskapet såg ut innan bukten vattenfylldes. Fynd av flintredskap och boplatsspår från mesolitikum är i Halland främst koncentrerade till större åar och vattendrag samt längs dåtidens strandlinjer. Särskilt i anslutning till större åmynningar, vilka lämpade sig för massfångst av exempelvis säl och lax, kan mer långvarigt utnyttjade boplatser och visten tänkas dyka upp. I Laholmsbukten är Lagaosets, Fylleåns och andra åmynningars forna belägenheter under vattnet extra intressanta i detta sammanhang.

Området hyser även spår efter maritima aktiviteter och sjöfart från medeltid och senare perioder. En undersökt och till högmedeltid daterad fiskeanläggning i Fylleån, indikerar att dylika rester kan finnas dolda på flera håll inom området. Ett flertal vrak återfinns längs kusten samt under Lagaosets sand och i Genevadsån vid Gullbranna. Enstaka vrak är fornlämningsklassade och kan förväntas vara från tiden före 1850.

Helhetsmiljön för Laholmsbukten består av följande uttryck:

- Potentiellt område för sjunkna landskap och fynd från mesolitikum
- Spår av fiskerinäring under medeltid och historisk tid
- Vraklämningar från medeltid och historisk tid

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskydd som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande av arbeten:

- RI naturvård: NN19
- Naturreservat: Alet, Gullbranna, Hagön, Hökafältet, Tönnersa, Skummeslövs sanddynsreservat, Skånska Kattegatt.
- Natura 2000

Hänsyn och rekommendationer

Värdeområdet är extra känsligt för större ingrepp i form av kabeldragningar, gräv- och anläggningsarbeten etc, då fornlämningar kan förväntas finnas på havsbotten. Detta gäller hela det markerade området i bukten samt en bit upp i Lagan, Fylleån och andra åmynningar. Området är att betrakta som ett bevaknings- och hänsynsområde vid havsplanering.

Observera att endast den del av värdeområdet som ligger i Hallands län ingår. Området fortsätter söderut i Skåne län.

Morups tånge

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdet belyser sjöfartens utveckling längs Hallandskusten speglat genom fyrplatsen vid Morups tånge och omgivande halländska karaktärslandskap med traditionell kustbebyggelse. Platsens strategiska läge belyses även genom lämningar från kalla kriget.

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Militär miljö
- Forn- och medeltida farledsmiljö.

Karaktär och värdebärare

Fyrplatsen vid Morups tånge och dess föregångare Glumstenen som utgjort viktiga landmärken för sjöfarten under hundratals år. Fyrplatsen med fyrtorn och tillhörande gårdsbebyggelse för fyrpersonal samt befästningsanläggning från Kalla kriget. Det omgivande flacka, betade strandhedslandskapet med stenmurar, torp och gårdsbebyggelse. Bukten Korshamn i söder med ett troligt forntida/medeltida hamnläge och vrak från 1100-talet.

Allmänt om hänsynsbehov

Hänsyn tas till den fria horisonten och det öppna havet från fyrplatsen. Fria siktlinjer mellan Anholt och Morups tånge och fyr ska bevaras. Fyrplatsen och kuststräckan, som omfattas av Morups tånge naturreservat, ska skyddas mot storskaliga ingrepp. Bukten vid Korshamn är med sina marinarkeologiska lämningar extra känslig för ingrepp så väl en bit upp på land som på havsbotten.

Kartillustration

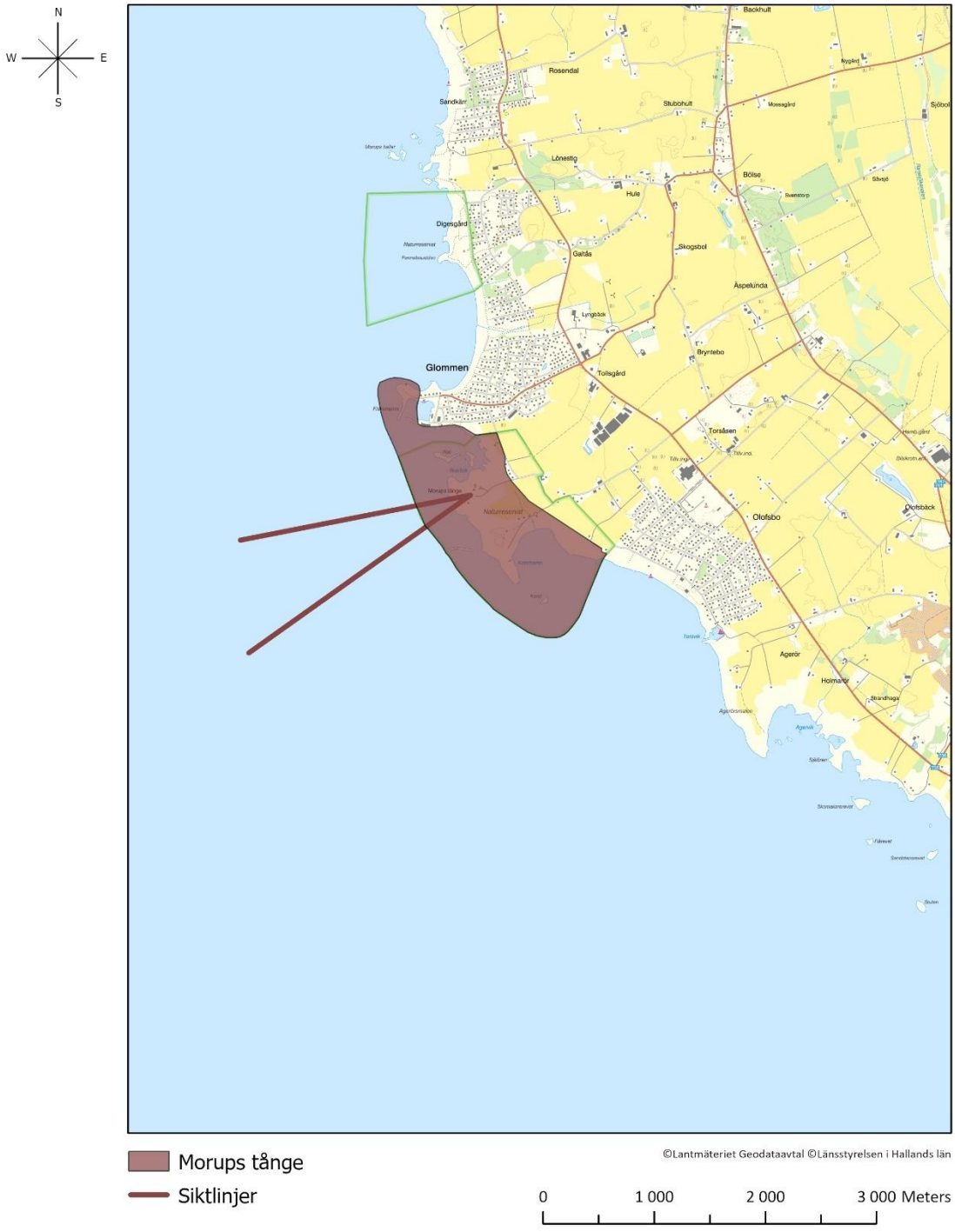

Värdeområde Morups Tånge. Den markerade ytan anger det område som utgör själva värdeområdet. Siktlinjerna, eller siktstruten, anger den huvudsakliga vinkeln och riktningen varifrån området är känsligt för moderna inslag, såsom havsbaserad vindkraft. Avståndet som siktstruten är aktuell på varierar med storleken och höjden på de moderna inslagen som kan komma att planeras.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om sjöfartens utveckling längs Hallandskusten

Värdeområdet belyser sjöfartens utveckling längs Hallandskusten speglat genom fyrplatsen vid Morups tånge och omgivande halländska karaktärslandskap med traditionell kustbebyggelse. I närområdet fanns under 1800-talet såväl äldre agrar gårdsbebyggelse som båtsmanstorp och fiskarstugor. Den naturliga hamnen i bukten vid Korshamn har använts för seglation och troligen även handel åtminstone sedan medeltiden. Under en period på 1500-talet var kommunikationen mellan Anholt och Morup extra livlig. Ön tillhörde då Morups församling, eftersom den saknade egen präst och kyrka. Morups fyr, liksom dess föregångare Glumstenen, har utgjort ett viktigt landmärke för generationer av sjöfarare och fiskare i Kattegatt. Innan fyrtornet uppfördes 1843 fanns inte ett enda fyrljus mellan Nidingen och Kullen. Det tända fyrljuset ska enligt dåtida uppgifter ha synts på mellan 3 ½ och 4 mils avstånd, dvs. i klart väder sannolikt ända ut till Anholt. Fyren avbemannades 1964.

Under Kalla kriget uppfördes en större bunker vid fyrplatsen som del av försvaret av strategiska platser längs västkusten. Denna ligger inom fyrplatsområdet, precis intill fyren.

Värden och uttryck

Glumstenen, ett stort flyttblock intill Glommens hamn, omnämnt i tidigmedeltida källor, har fungerat som sjömärke i äldre tid. På stenen finns inristningar om vattennivå från tidigt 1800-tal. Det 29 meter höga, murade och putsade fyrtornet vid Morups tånge är typiskt för fyrar från första halvan av 1800-talet. Fyren har originaloptik tillverkad i Paris 1842, idag landets äldsta fungerande fyrlins i original. Fyren elektrifierades 1930, automatiserades 1962 och avbemannades två år senare. Fyrplatsbebyggelsen (1871) är samlad i en fyrkant och bestående av rödfärgade boningshus och ekonomibyggnader, kökträdgårdar och omgivande stengärdesgårdar. En stor gräsbevuxen kulle på fyrplatsområdet markerar en underjordisk bunker uppförd 1964. Tillsammans med liknande anläggningar vid kusten utgör denna en viktig fortifikationshistorisk kulturmiljö från Kalla kriget.

I den grunda bukten Korshamn, med all sannolikhet ett äldre hamnläge, finns fartygslämningar från tidigmedeltid. I närområdet förekommer ett par pirliknande stenkonstruktioner ut i vattnet. Det kustnära kulturlandskapet, genom århundraden präglat av flygsand och betesdrift på utmarken, utgör ett omistligt halländskt karaktärslandskap. Innanför den yttersta kustremsan genomkorsas den flacka kustslätten av ett stort antal stenmurar som i likhet med den traditionella torp- och gårdsbebyggelsen väsentligt bidrar till områdets karaktär av agrart kustlandskap.

Helhetsmiljön för Morups tånge består av följande uttryck:

- Morups fyr och fyrplatsbebyggelse
- Försvarsanläggning i form av underjordisk bunker
- Glumstenen
- Betad öppen kustnära strandhed med stenmurar och diken
- Indikation på medeltida hamnläge samt fynd av tidigmedeltida vrak vid Korshamn
- Pirliknande stenkonstruktioner ut i vattnet

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande arbeten:

- Kommunalt utpekad kulturmiljö: Falkenbergs kommun; nr 24 Morups tånge
- Fornlämning: fartygslämning (vrak från 1100-talet) mm
- RI naturvård: NN 11
- RI högexploaterad kust
- Naturreservat: Morups tånge
- Natura 2000

Hänsyn och rekommendationer

Det visuella sambandet mellan det öppna havet och fyrplatsen är avgörande för området. Viktigt är att värna den öppna havsytan så långt mot horisonten som möjligt. Fri siktlinje mot horisonten från fyren i riktning mot Anholt är härvidlag extra angeläget. Sett från havet ska större exploateringar undvikas på land i det flacka kustlandskapet. Området kring Korshamn, både på land och på havsbotten, bedöms som särskilt känsligt ur fornlämningssynpunkt, inte minst för eventuella kabelarbeten mm.

Nidingen-Mönster-Näsbokrok-Vendelsöarna

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Sjöfartens utveckling längs Hallandskusten samt jordbrukets förutsättningar i skärgårds- och kustmiljö.

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Forn- och medeltida kustmiljö

Karaktär och värdebärare

Vendelsö med äldre gårdsbebyggelse, skärgårdsjordbruk och gravrösen. Näsbokrok med en stor ansamling förhistoriska gravrösen på en udde vid havet. Nidingen med sina tre fyrar och tillhörande bebyggelse. Mönster med f.d. lotsstation. Inloppet till Kungsbackafjorden med Malön och farleder.

Allmänt om hänsynsbehov

Vattenområdet mellan Vendelsö, Näsbokrok, Nidingen och Mönster utgör ett sammanhållande rum som ska hållas fritt från större ingrepp. Detsamma gäller Kungsbackafjorden, vars inlopp ska ha fria siktlinjer från både hav och land. Hänsyn ska tas till den fria horisonten över öppet vatten från Nidingen och från Mönster samt mellan dessa båda platser. Området anknyter till värdeområdet Tjolöholm åt norr.

Kartillustration

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om sjöfartens utveckling och skärgårdsjordbrukets villkor längs Hallandskusten

Värdeområdet belyser sjöfartens utveckling längs Hallandskusten speglat genom fyrplatsen på Nidingen, lotsplatsen på Mönster samt farlederna in genom Kungsbackafjorden mot skepparsamhällena på Onsalahalvöns fjordsida och Kungsbacka stad. Kustområdet och sjöfartens betydelse illustreras av ansamlingen stora gravrösen i kommunikativt läge på uddar och öar vid havet, inte minst tydligt vid Näsbokrok. Den äldre gårdsbebyggelsen och agrarlandskapet på Vendelsö speglar skärgårdsjordbrukets villkor i äldre tid.

Ön Nidingen ligger som en strategisk vaktpost utanför inloppet till Kungsbackafjorden och utgör sedan länge en viktig länk i systemet av fyrar och sjömärken kring farlederna längs Västkusten. På Nidingen finns landets första fyrplats, anlagd redan 1624 då ön ännu tillhörde Danmark. Fem år senare uppfördes två vippfyrar på platsen, vilka är den äldsta kända dubbelfyren i världen. På 1760-talet tillkom en mistsignaleringsstation, även den världens första fasta sådan. Under 1800-talet fanns fast fyrpersonal ute på ön, vilka förutom alla sysslor med fyren även skötte ett småskaligt jordbruk för husbehov. Till uppgifterna hörde även väderobservationer och utryckning när skepp hade strandat eller förlist. Kring Nidingen har en stor mängd förlisningar skett på de rörliga moränreven och en koncentration av fartygslämningar finns här. Än idag är dubbelfyren ett signum för Nidingen. Med sina karaktäristiska silhuetter utgör de, jämte den intilliggande modernare fyren, ett välkänt landmärke för sjöfarare i området.

Liksom Nidingen fick Mönster på Onsalahalvöns sydspets, med sitt strategiska läge utmed kustfarleden, tidigt en stor betydelse för sjöfarten. Redan på 1720-talet tillsattes en statlig lots här och mot slutet av 1800-talet bodde fyra lotsfamiljer på platsen. På halvön finns flera förhistoriska gravar, bl.a. ett monumentalt röse uppfört på områdets högsta punkt. På röset uppfördes under 1770-talet en liten lotsutkik, vilken ersattes med nuvarande byggnad år 1880. Vikarna kring Mönster har under lång tid utgjort kända ankrings- och tilläggsplatser för sjöfarare i området. Utanför Mönster och Hållsundsudde ligger Malön, där flera för Västkusten typiska fornlämningar och ett tidigare för sjöfarten viktigt sjömärke finns.

Strax utanför Åsa, på udden Näsbokrok, finns en ansamling av monumentala gravrösen i havsnära läge. På den sedan århundraden betade utmarken ligger här åtta stora rösen, alla med en magnifik utblick över havet och den fria horisonten. Rösena är sannolikt uppförda under bronsålder, då platsen fortfarande var omgärdad av vatten. Troligen utgör de en del i ett rituellt och territoriellt utformat landskap, där närheten till havet och sjöanknutna aktiviteter torde ha varit avgörande för lokaliseringen.

Vendelsöarna uppvisar ett typiskt skärgårdslandskap med äldre

gårdsbebyggelse samt talrika spår efter bete och åkerbruk. Inte minst de vidsträckta betade och bitvis ljungklädda utmarkerna ger arkipelagen en särpräglad karaktär. Boskapen betade även ute på öarna och holmarna runtomkring huvudön. Vendelsö har varit fast bebodd och brukad åtminstone sedan 1500-talet. Öborna hade länge både jordbruk, fiske och sjöfart som utkomst och under 1700-talet bodde flera skeppare här. Åker- och ängsbruk bedrevs på den bästa marken nära bebyggelsen samt i små lyckor på utmarken. Jordbruket upphörde vid 1900-talets mitt och idag bedrivs naturvårdande insatser för att återställa öns agrara prägel. På öarna finns flera lämningar efter tomtningar och små fiskelägen, vilka utnyttjats säsongsvis för fiske sedan medeltid och framåt. Här finns också stora gravrösen i krönlägen, vilka tillsammans med det betydande antalet gravrösen i liknande lägen inom närområdet avspeglar en kommunikativ miljö med havet som sammanhållande rum.

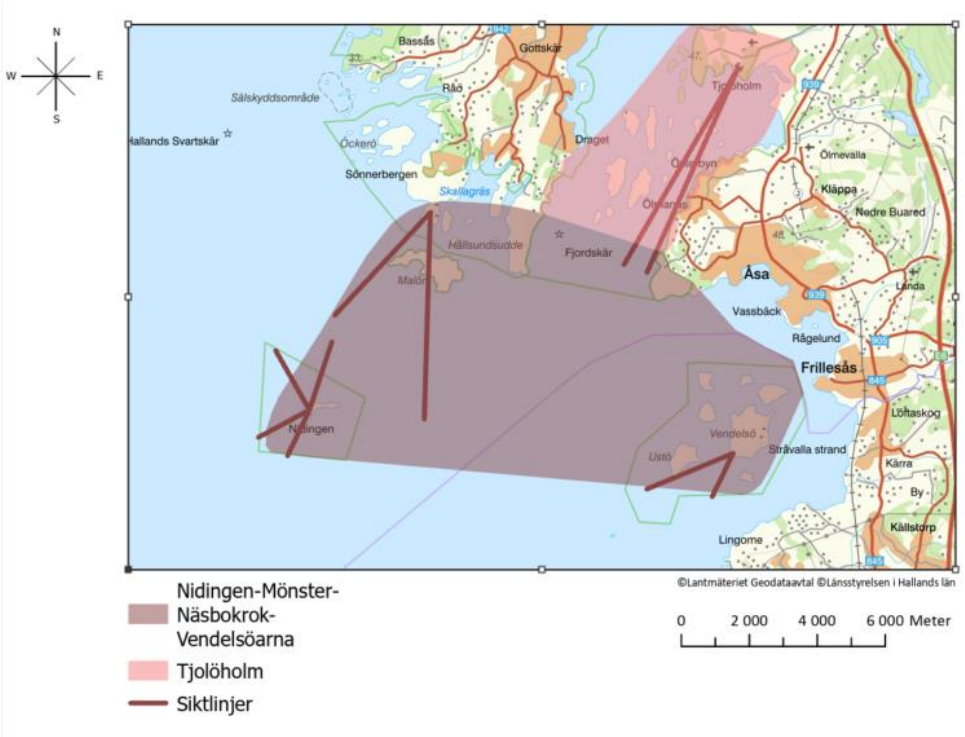

Värden och uttryck

Sveriges första fyrplats Nidingen består idag av tre fyrar. De två identiska fyrtornen med sexkantig form är byggda av granit och uppförda 1834. 1946 ersattes dubbelfyren med en ny fyr av betong, efter att en kassunfyr anlagts på det närbelägna undervattensrevet Lilleland året innan. Till fyrplatsen hör bebyggelse i form av personalbostäder och förrådshus för bl.a. krut och lysämnen samt vajer till båtslipen. Kring fyrbostäderna finns rester efter små odlingslotter och köksland inhägnade med stenmurar, vilka tillsammans med viss djurhållning utgjorde en väsentlig del i den utsatta platsens självhushåll. Samtliga hus tillkomna efter ca 1840 finns kvar på ön. På Nidingen fanns

tidigare en mistsignalklocka i en klockstapel som även fungerade som sjömärke, uppförd redan 1766 och därefter kontinuerligt moderniserad. Såväl denna som fyren automatiserades 1973 och 1979 avbemannades fyrplatsen. Ett drygt 30-tal kända vraklämningar finns kring ön, varav flertalet härrör från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

På halvön Mönster har det funnits lotsar sedan 1720-talet. Området har sedan lång tid tillbaka hyst kända hamnar och tilläggsplatser för fartyg. I slutet av 1800-talet bodde det fyra lotsafamiljer på platsen. Två av lotsbostäderna samt en liten lotsutkik finns kvar idag. Tomterna avgränsas av kraftiga terrasseringar och stenmurar ner mot sundet mellan Hästholmen och Mönster. Nära bebyggelsen finns en av klappersten invallad fyrkantig yta kallad Danska kyrkogården, markerad som "begravningsplats" på en karta från 1860-talet, vilken möjligen fungerat som skeppskyrkogård. Området hyser även gravrösen, tomtningar och s.k. labyrinter; fornlämningar typiska för landets kust- och skärgårdsmiljöer. Tomtningarna avspeglar tillfälliga bosättningar för fisket och har funnits i området sedan medeltid. På Mönster betade tidigare djuren på det som då var utmark till byarna längre in på land. Betet har skapat det karaktäristiska öppna och karga landskapet härute vid kusten. På Malön finns flera gravrösen, tomtningar och sjömärken och kring ön även ett par vraklämningar.

Udden Näsbokrok hyser en av västkustens mest spektakulära fornlämningsmiljöer i havsnära läge. Här återfinns åtta stora gravrösen från bronsålder, varav de största mäter över 20 meter i diameter och är uppåt tre meter höga. Rösena uppfördes mycket nära bronsålderns strandlinje på det som då utgjorde en ö. Gravarnas läge och monumentalitet vittnar om ett såväl territoriellt som kommunikativt uttryck, där platsens exponering ut mot öppet hav varit avgörande. Udden har fungerat som utmark för betesdjuren under hundratals år, vilket gett upphov till den särpräglade miljön med kala hällar, vindpinade enbuskar och ljung.

Vendelsö utgör ett fint och välbevarat exempel på ett skärgårdsjordbruk i halländsk kustmiljö. Här finns tre äldre gårdsmiljöer belägna nära öns lilla hamn på den östra sidan. Bostadshusen utgörs av traditionella halländska långloftsstugor i en eller två våningar. Till en av gårdarna hör en ålderdomlig ekonomibyggnad där taket bärs av s.k. mesulor. Öns åker- och ängsmarker låg främst koncentrerade kring bebyggelsen och idag finns här talrika spår efter jordbruket, exempelvis i form av åkerterrasser, röjningsrösen, diken och röjda åkerytor. På f.d. utmark förekommer små lyckor avgränsade av stenmurar och med öppningar kantade av grindstolpar i huggen sten. En bit upp på ön finns en väderkvarn från 1876.

Vendelsöarkipelagen innehåller flera fornlämningar med sjöanknuten historia, inte minst tomtningar från medeltid och framåt samt båtlänningar och små stenpirar. Här finns även flera stora gravrösen från brons- och järnålder i markanta krönlägen på öar och holmar med vida utsikt över havet. Dessa har under lång tid även fungerat som sjömärken, vilket understryks av att en del kantas av små kallmurade kummel uppförda under historisk tid.

Helhetsmiljön för Nidingen-Mönster-Näsbokrok-Vendelsö består av följande uttryck:

- Nidingens fyrar, varav en dubbelfyr, och fyrplatsbebyggelse
- En koncentration av fartygslämningar kring Nidingen och dess rörliga rev
- Mönsters lotsplats med lotsbostäder och lotsutkik
- Malön med gravrösen, tomtningar och sjömärken
- Ansamlingen av stora gravrösen på udden Näsbokrok
- Gravrösen i krönlägen på öar och kustnära uddar
- Tomtningar och små fiskelägen inkl. stenpirar och båtlänningar
- Betad öppen f.d. utmark med stenmurar på kustnära partier och öar
- Agrar gårdsbebyggelse och omfattande spår efter äldre jordbruk på Vendelsö
- Kungsbackafjordens inlopp med farled och sjömärken samt flera fartygslämningar

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskydd som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande av arbeten:

- Statligt byggnadsminne: dubbelfyren på Nidingen
- RI kulturmiljövård: N6 och N7
- Kommunalt utpekade kulturmiljöer: Kungsbacka kommun; nr 16 Nidingen, nr 21 Mönster, nr 15 Näsbokrok samt Varbergs kommun; nr 1 Vendelsöarna
- RI naturvård: NN 5 och NN 32
- RI högexploaterad kust
- Naturreservat: Nidingen, Vendelsöarna, Malön, Kungsbackafjorden.
- Natura 2000
- Fornlämning: gravrösen, tomtningar, fartygslämningar mm

Hänsyn och rekommendationer

Värdeområdet består av ett antal strandnära kustmiljöer vid och utanför Kungsbackafjordens inlopp där det visuella sambandet mellan dem och öppet hav utgör själva kärnan. Fornlämningar som gravrösen i markanta lägen samt även fyr- och lotsplatser utgör en viktig del i ett skärgårdslandskap där kommunikation och kontakter över havet varit en avgörande del under mycket lång tid. Vattenrummet mellan dessa platser ska generellt sett skyddas från större ingrepp såsom höga konstruktioner och/eller stora yttäckande anläggningar. Väsentligt är även att bevara fria siktlinjer från Nidingens fyrplats och Mönsters f.d. lotsstation ut mot öppet hav samt mellan dessa båda platser. Hela vattenområdet kring fjordens mynning samt runt Nidingen bedöms vara extra känsligt ur marinarkeologisk synvinkel, då flera fartygslämningar är koncentrerade hit.

Lotsutkiken på Mönster, placerad på ett röse från bronsålder. Foto Länsstyrelsen.

Påarp-Laxvik

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Värdeområdet belyser en för länet unik begravningsmiljö från brons- och järnåldern. Gravfältets storlek, gestaltning och placering saknar motsvarighet längs Hallandskusten och berättar om närområdets betydelse under dessa tidsperioder. Under historisk tid har miljön även rymt ett fiskeläge.

Miljötyper

- Forn- och medeltida kustmiljö
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Förhistorisk fornlämningsmiljö med stort gravfält från äldre järnålder och gravar från bronsålder beläget ute på klapperstensvallen vid havet. Plats för äldre fiskeläge vid Laxvik.

Allmänt om hänsynsbehov

Hänsyn ska tas till den fria horisonten och det öppna havet från gravfältet. Siktlinjen ner mot Bjärehalvön på den skånska sidan av Laholmsbukten är extra viktig att värna. Värdeområdet tål inte större ingrepp eller moderna inslag.

Kartillustration

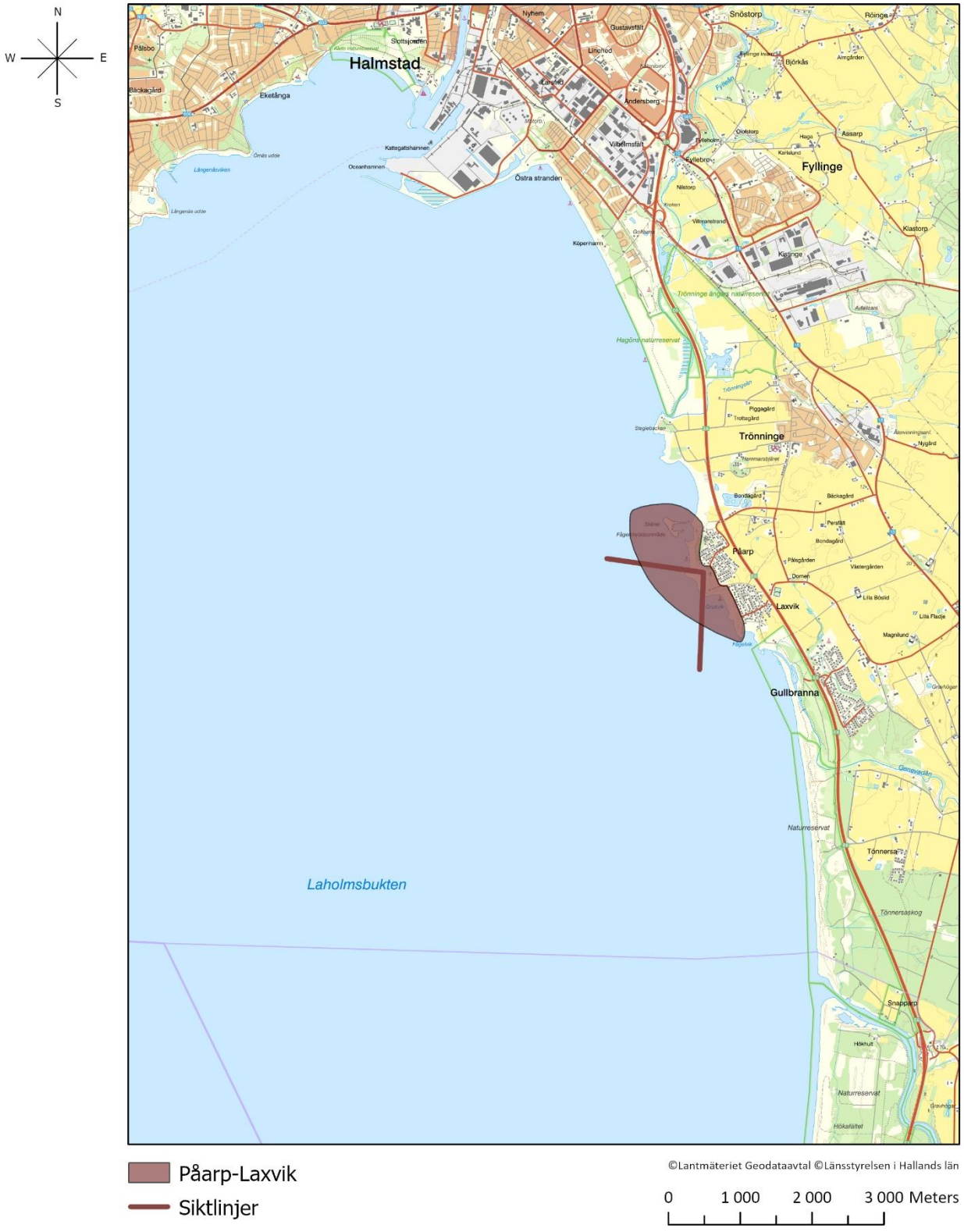

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om forntida gravskick och bosättning vid södra Hallandskusten

Värdeområdet belyser förhistoriskt gravskick i ett utpräglat strandnära avsnitt vid kusten samt fiskets utveckling vid södra Hallandskusten. Gravfältet vid Påarp från i huvudsak äldre järnålder med start i bronsålder, innehåller ca 250 gravar, belägna ute på klapperstensvallen vid Laholmsbukten. Klapperstensvallen, som här bildar ett avbrott i en längre kuststräcka som annars mest består av sandstränder, har uppenbarligen erbjudit brons- och järnålderns människor lämpligt byggmaterial för sina gravar och monument. Platsen är dessutom väl vald med sitt exponerade läge. Utsikten över Laholmsbukten är hänförande, med fina siktlinjer bl.a. mot Hallandsås och Bjärehalvön. Gravfältets storlek vittnar om en lång användningstid, vilket i sin tur indikerar långvarig bosättning i närområdet. Den omedelbara närheten till havet talar för att marina resurser utgjort en viktig del i ekonomin, liksom att strandnära marker varit väsentliga för betet.

I Laxvik, strax söder om Påarp, finns en udde med några små bodar och bryggor. Detta är sannolikt platsen för det fiskeläge i Laxvik som omnämns redan på 1570-talet. Området kring fiskeläget har tidigare utnyttjats som tångallmänning.

Värden och uttryck

Påarpsgravfältet är länets största gravfält med sina omkring 250 gravar, belägna ute på en klapperstensvall vid Laholmsbukten. Ungefär 200 av gravarna utgörs av rösen, resten av stensättningar. Gravfältet kan dateras till äldre järnålder. Ett av rösena, Sänke hög, 30 meter i diameter och 2 meter högt, kan p.g.a. sin monumentalitet antas vara från bronsålder. I områdets norra del finns ett större flyttblock, den s.k. Slyngestenen, kring vilket en äldre tradition uppkommit. Blocket har med största sannolikhet fungerat som sjömärke. Strax intill ligger den lilla ön Skäret, tidigare nyttjad som ängsmark. Något längre in mot land, finns ett par stora högar inne bland bebyggelsen, troligen likt Sänke hög även de från bronsålder. Området har under lång tid utnyttjats som betad strandäng, vilket gett upphov till en rik flora och fauna samt en särpräglad landskapsbild.

På en liten udde mellan Grusvik och Fågelvik ligger platsen för ett gammalt fiskeläge vid Laxvik, omnämnt redan på 1570-talet. Idag finns här några små bodar, båtvinschar och ett par små bryggor. Ett par av bodarna är av äldre datum, en är försedd med årtalet 1914. Strandzonen mellan Påarpsgravfältet och Laxviks fiskeläge betas av kor.

Helhetsmiljön för Påarp-Laxvik består av följande uttryck:

- Gravfältet med ca 250 gravar, inkl Sänke hög
- Flyttblocket Slyngestenen

- Klapperstensvallen, strandängarna och ön Skäret
- Laxviks f.d. fiskeläge med bodar, bryggor och båtvinschar

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskydd som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande av arbeten:

- Fornlämning: Påarps gravfält, Slyngestenen, gravhögar mm

Hänsyn och rekommendationer

De visuella sambanden mellan det öppna havet, Laholmsbukten och Påarps gravfält är avgörande för området. Viktigt är att värna fria siktlinjer mot uddar som ramar in bukten, inte minst mot Bjärehalvön i sydväst. Värdeområdet är med sin speciella karaktär känsligt för moderna inslag. Större högresta och/eller ytkrävande ingrepp ska undvikas.

Gravfältet i Påarp har ett kustnära läge på klapperstensfältet invid bebyggelsen. Drönarbild av Pär Connelid.

Stora Middelgrund

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Jägarstenålderns (mesolitikum) sjunkna visten och boplatser i havsområdet Stora Middelgrund.

Miljötyper

- Forn- och medeltida kustmiljö
- Fornlämningsmiljö
- Sjunkna (submarina) landskap.

Karaktär och värdebärare

Potentiellt område för sjunkna landskap från mesolitikum i havsområdet Stora Middelgrund.

Allmänt om hänsynsbehov

Värdeområdet kan förväntas innehålla spår av aktiviteter och visten under mesolitikum, vilket gör det känsligt för större ingrepp på havsbotten. Stora Middelgrund kan i nuläget betraktas som ett hänsynsområde i samband med havsplanering.

Kartillustration

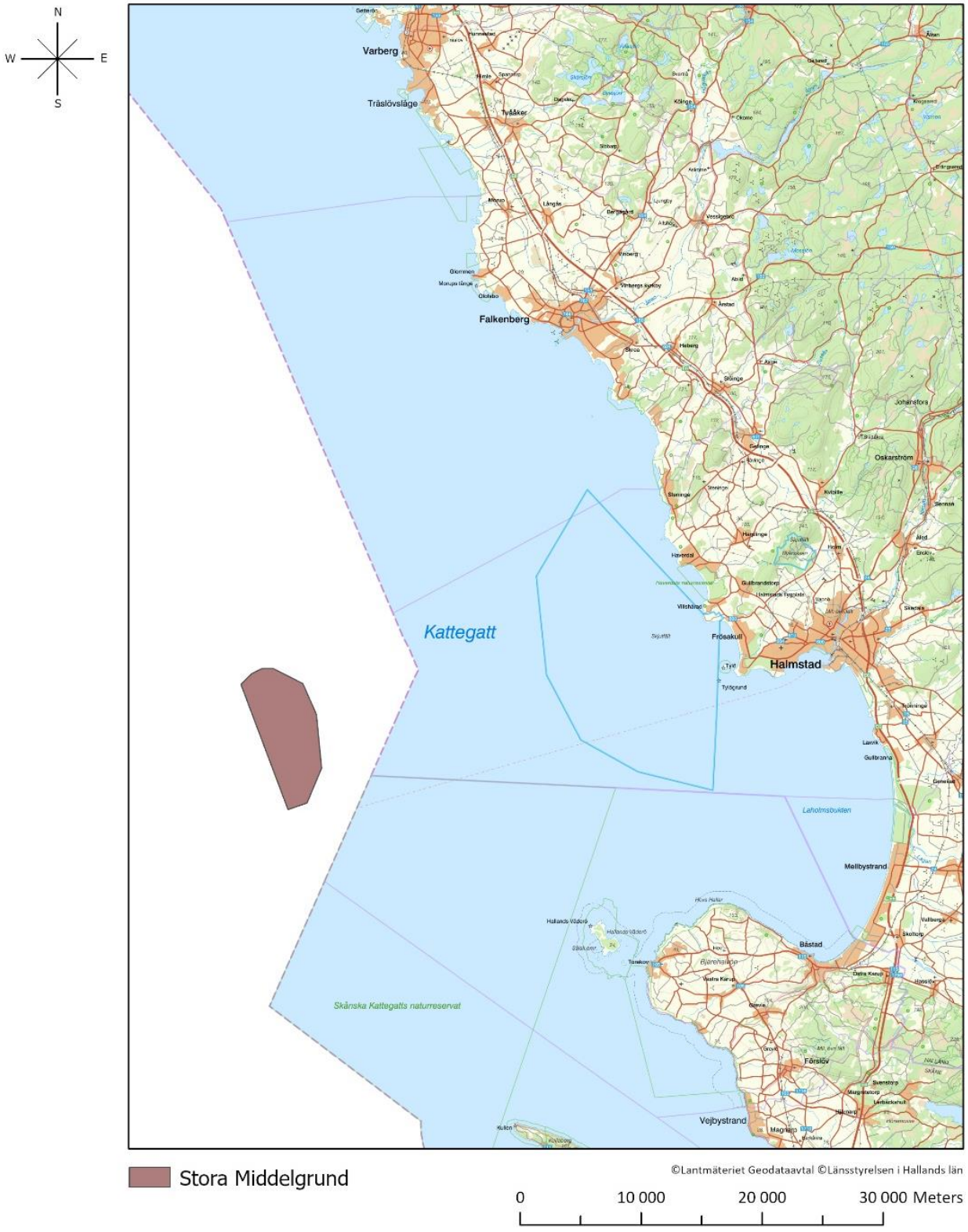

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om mesolitikums sjunkna boplatser kring Middelgrund

Stora Middelgrund utgjorde för ca 11 000 år sedan, då havsnivån drogs tillbaka under mellersta mesolitikum, sannolikt en mindre landmassa. Havsnivån vid revet var då, enligt Nilsson 2021, ca 26 meter lägre än idag. Området kan därmed ha varit föremål för säsongsbosättning eller tillfälliga visten för jakt av säl och sjöfågel samt fiske. 1953 gjordes i samband med muddring ett fynd av ett hornredskap (odaterat) 12 meter under havsytan och 4-5 meter under sjöbotten på den danska sidan av revet.

Värden och uttryck

Revet Stora Middelgrund bör betraktas som ett potentiellt område för visten under mellersta mesolitikum genom strandförskjutningens regressionsmaximum. Den landmassa som då reste sig ur havet kan eventuellt bära arkeologiska spår efter jakt av sjöfågel och säl, fiske och visten av säsongsbetonad karaktär. Områden med eventuella lämningar från mesolitikum, belägna i sådan utpräglad havsmiljö, utgör en stor potential för kunskapen om halländsk och sydsvensk mesolitikum.

Helhetsmiljön för Stora Middelgrund består av följande uttryck:

- Potentiellt område för sjunkna (submarina) landskap och fynd från mesolitikum

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande arbeten:

- RI Naturvård: NN24
- Natura 2000

Hänsyn och rekommendationer

Värdeområdet är extra känsligt för större ingrepp i form av kabeldragningar, gräv- och anläggningsarbeten etc, då fornlämningar från mesolitikum kan förväntas finnas på havsbotten. Detta gäller hela det markerade området. Området är att betrakta som ett bevaknings- och hänsynsområde vid havsplanering. Observera att endast den del av området som är inom svensk ekonomisk zon ingår. Stora Middelgrund fortsätter in på danskt vatten.

Tjolöholm

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Storgårdsanläggning med tidigmedeltida ursprung i havsnära läge vilken runt sekelskiftet 1900 omvandlades till en arkitektoniskt konsekvent genomförd helhetsmiljö som kommit att bli ett stort besöksmål. Holmarna och skären i Kungsbackafjorden och Näsbofjorden som plats för bl.a. fiske och bosättningar i äldre tid.

Miljötyper

- Herrgårdsmiljö
- Slottsmiljö
- Forn- och medeltida kustmiljö

Karaktär och värdebärare

Tjolöholms slott med tillhörande differentierad bebyggelse, park, trädgårdsanläggning samt omgivande kultur- och naturlandskap, vilket sammantaget skapar en monumental helhetsverkan.

Ett stort antal synliga lämningar efter anläggningar och säsongsbosättningar knutna till marina näringar på skären i Näsbofjorden utanför Tjolöholm.

Allmänt om hänsynsbehov

Näsbofjordens öppna vattenytor och vidare ut mot Nidingens fyr är viktiga att hålla fria. Siktlinjen mot den öppna havshorisonten mellan skären är extra känslig. Omvänt är vyn från havet och skärgården in mot slottsanläggningen central för upplevelsen från detta håll.

Kartillustration

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Tjolöholms slotts- och kustmiljö

Värdeområdet avspeglar Tjolöholms utveckling från storgårdsanläggning med medeltida ursprung till en arkitektoniskt konsekvent genomförd helhetsmiljö med brittiska förtecken. Anläggningen speglar ambitionen hos den framväxande industrialismens ledande skikt omkring sekelskiftet 1900.

Tjolöholms gods ligger på en halvö i Kungsbackafjorden. 1892 inköptes det av köpmannafamiljen Dickson, som mellan 1898 och 1904 lät omvandla anläggningen till en herrgårdsmiljö efter engelsk förlaga. Förutom ny slottsbyggnad uppfördes en komplett arbetarby med bostäder, sjukstuga, skola, samlingslokal samt en slottskyrka. Arkitekt till den nya anläggningen var Lars Israel Wahlman som (förutom kyrkan) gestaltade både fasader och inredningar liksom det omgivande landskapet.

Kring det nya slottet i Tudorstil skapade Wahlman en trädgårds- och parkanläggning, som både kontrasterade mot och interagerade med det omgivande kultur- och naturlandskapet. Tunga stenmurar samspelade med omgivande bergknallar och trädgården och parken söder om slottet utformades med ett centralperspektiv, där utblickarna ut över havet och skären var särskilt viktiga för gestaltningen.

Tjolöholm kom att utgöra ett samhälle i miniatyr med sociala ambitioner. Idéerna var bl.a. förankrade i en svensk folklig tradition och i de engelska prerafaeliternas tankar om skönhet och det goda hantverket. Detta skulle prägla hela anläggningen och komma till uttryck i de höga estetiska ambitionerna och den stora hantverksmässiga omsorgen i gestaltningen av byggnader och landskap.

Från att ursprungligen vara tänkt som ett sommarviste utökades projektet till att bli ett av landets största privata byggen. Köpmannen J F Dickson avled redan 1898 och egendomen togs då över av hustrun Blanche, som aktivt samarbetade med arkitekter och hantverkare för att färdigställa anläggningen. Idag ägs slottet av Kungsbacka kommun genom Stiftelsen Tjolöholm.

I kustområdet, i Näsbo- och Kungsbackafjorden, har man fiskat i århundraden varvid tillfälliga boenden uppstått, särskilt under sillperioderna. På så gott som samtliga små holmar och skär kring Tjolöholm finns tomtningar, d.v.s. rester efter små enkla bodar eller hyddor som använts tillfälligt i samband med fiske och kanske även säljakt. På några av dem finns även stenpirar och båtlänningar samt för kustområdet vanliga fornlämningar som rösen och labyrinter.

Värden och uttryck

Tjolöholms välbevarade bebyggelse och unikt gestaltade miljöer är starkt karakteristiska för värdeområdet. Slottsbyggnaden, inspirerad av den brittiska Tudorstilen, med olika volymer och fasader i röd och grå granit med inslag av korsvirke, utgör områdets huvudnummer. Placeringen i landskapet liksom omgivande trädgård med terrasseringar och stenmurar, park och havsnära läge bidrar starkt till upplevelsen.

Arbetarbyn ligger som en enklav ett stycke från slottet. Kyrkan i engelsk gotik är uppförd i sten på en kulle. Arbetarbostäderna nedanför är utsökta exempel på nationalromantik med rödmålade fasader och tegeltak. I närområdet ligger en grindstuga i engelsk cottage-stil med halmtak och fasader i granit och korsvirke. Ekonomibyggnaderna, som är uppföda i trä, utgörs av f.d. stall och ladugård samt manege från 1800- och 1900-talet och kan sägas vara områdets mitt- och samlingspunkt.

Till anläggningen hör en engelsk park som successivt ansluter till omgivande kulturlandskap med bl.a. ädellövskog och strandängar. Här finns ett omfattande system av stensatta vandringsstigar och trappor som passerar ett antal utsiktspunkter med storslagna vyer ut mot havet och fjorden.

På skären och holmarna i fjorden finns ett stort antal lämningar i form av rösen, tomtningar, stenpirar, båtlänningar, husgrunder mm. som avspeglar tillfälliga säsongsbosättningar för fiske under medeltid och framåt. På halvön Storeskog i väster finns ett gravröse i krönläge, delvis ombyggt till sjömärke i senare tid (kallat Vålen på en sjökarta från 1803).

Helhetsmiljön för Tjolöholm består av följande uttryck:

- Tjolöholms slott och övriga bebyggelse
- Trädgårds- och parkanläggning
- Natur- och kulturlandskap med stigar och utsiktspunkter
- Inseglingsfarleden i Kungsbacka- och Näsbofjordarna
- Historiska lämningar efter tillfälliga fiskebosättningar på holmarna och skären i fjorden
- Fornlämningar som gravrösen, stensättningar och sjömärken i sten

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskydd som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande av arbeten:

- RI kulturmiljövård: N12
- Kommunalt utpekad kulturmiljö: Kungsbacka kommun; nr 33 Tjolöholm
- Enskilt byggnadsminne: Tjolöholms slott
- RI naturvård: NN5

- Naturreservat: Kungsbackafjorden
- Naturreservat under bildande
- Natura 2000
- Fornlämningar: tomtningar, gravrösen mm

Hänsyn och rekommendationer

Hänsyn ska tas till de visuella sambanden mellan Tjolöholm och Näsbofjordens öppna vattenytor och vidare ut mot havet. Den mellan skären öppna havshorisonten, synlig i en siktlinje mot sydväst från slottets trädgårdssida, ska bevaras för att behålla förståelsen för anläggningens omsorgsfulla gestaltning. Omvänt är vyn från havet och skärgården in mot slottsanläggningen lika viktig. Utsikterna mot den fria havshorisonten och fjorden från stigarna och höjderna i området, inte minst på halvön Storeskog, är viktiga att bevara.

Tjolöholms trädgård med en avsiktlig havsnära placering som en del av gestaltning. Det havsnära läget bidrar starkt till upplevelsen. Foto Catharina Mascher.

Träslövsläge- Gamla Köpstad-Galtabäck

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Fiskets och sjöfartens utveckling vid Hallandskusten.

Miljötyper

Fiskeläge, Kust- och skärgårdsmiljö, Farledsmiljö, Forn- och medeltida kustmiljö.

Karaktär och värdebärare

Träslövsläges hamn och Galtabäcks hamn speglande fiskets och fiskelägenas utveckling på Hallandskusten. Gamla Köpstad och Lerjan med lämningar efter medeltida skeppsfart och handelsplats. Kustnära agrarlandskap med betade strandängar och traditionell gårdsbebyggelse. Gravrösen i strandnära kustmiljö.

Allmänt om hänsynsbehov

Hänsyn ska tas till den fria sikten mot horisonten från Träslövsläge, särskilt från farleds- och hamnmiljön, samt vid Gamla Köpstad, där området kring Lerjan och Galtabäcksskär är extra känsligt.

Drönarfoto över Galtabäcksskär och den lagunliknande bukten Lejran. I förgrunden syns Galtabäckshamn medan bebyggelsen i Gamla Köpstad och Träslöv syns på avstånd. Foto av Pär Connelid.

<Kartillustration

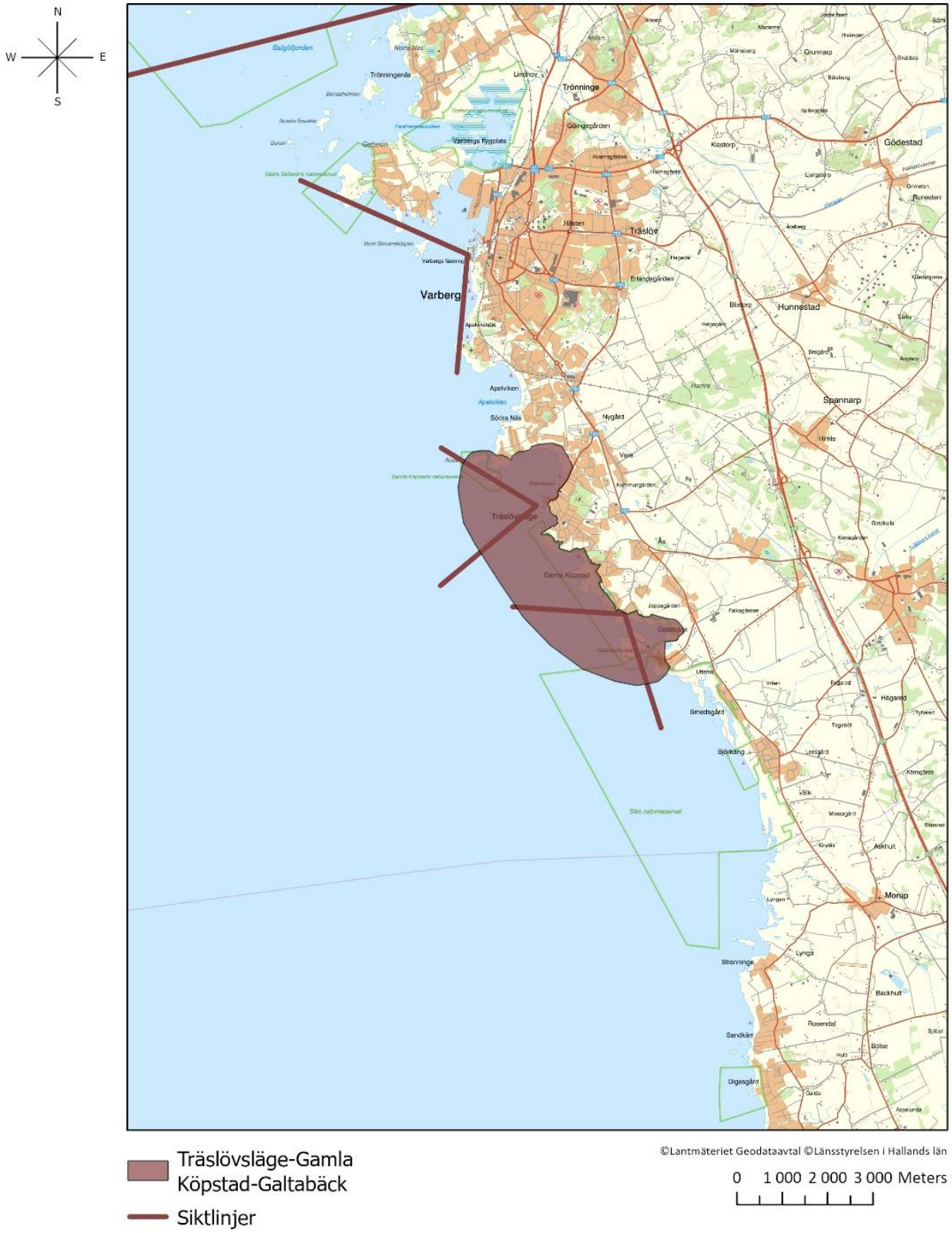

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om fiskets och sjöfartens utveckling vid Hallandskusten

Värdeområdet speglar Träslövsläges utveckling från medeltida större fiskeläge till modern yrkeshamn med en levande fiskeflotta. Galtabäcks hamn representerar 1800- och 1900-talets kustbaserade aktiviteter som fiske, tullverksamhet och sjö-/livräddning. Gamla Köpstad innehåller fornlämningar som avspeglar forn- och medeltida hamnbebyggelse, handel och skeppsfart.

Träslövsläge är Hallandskustens största och äldsta fiskeläge. Platsen har anor ner i sent 1500-tal och har tidvis hyst en omfattande fiskarbefolkning. Här, på utmarken till Träslövs by och med skyddat läge i bukten innanför Rödskär och Svartskär, växte ett litet samhälle med små låga fiskarstugor och sjöbodar längs krokiga gränder fram. På platsen fanns även en del agrart präglad bebyggelse och mark, då fisket periodvis kompletterades med jordbruk. Under 1870-talet etablerades en hamn vid "Läjet", vilken sedan byggts till och om vid flera tillfällen. Dagens levande hamnområde hyser en yrkesverksam fiskeflotta i äldre den hamndelen samt en stor välbesökt fritidshamn.

Hamn- och sjöfartstraditionen vid den i skydd av Galtabäcksskär lagunliknande bukten Lerjan mellan Gamla Köpstad och Galtabäck, går långt tillbaka i tiden. Åtminstone sedan tidig medeltid har fiske, sjöfart och handel bedrivits med utgångspunkt i hamnbaserad bebyggelse här. På strandvallen vid Gamla Köpstad finns arkeologiskt undersökta lämningar efter en tidigmedeltida handelsplats, troligen en föregångare till staden Varberg. I åkermarken kring Lerjans grunda vatten har de två s.k. Galtabäcksskeppen från samma period påträffats. Längs strandvallen i Gamla Köpstad ligger flera stora gravrösen på rad, vilket visar detta kustavsnitts stora betydelse redan under brons- och järnålder.

Dagens Galtabäcks hamn etablerades på 1870-talet, då traktens bönder och fiskare gick samman för att börja skeppa ut sina produkter för avsalu. I hamnen fanns sjöbodar, ett spannmålsmagasin för havreexporten, tullstation, tullbåtar och en livräddningsstation med livbåthus. Fiskarna i Galtabäck samarbetade länge med de i Träslövsläge, men 1966 försvann den sista trålaren från Galtabäck. Numera finns här en småbåtshamn och ett båtmuseum.

Värden och uttryck

Träslövsläges hamn utgör en levande miljö med yrkesfiskare, fiskeflotta och fritidshamn. Hamnområdet med sina stenkajer, pirar, sjömärken, ledfyrar och farleden in är väsentliga för fiskelägets genuina prägel. Längs kajen finns långa rader med äldre sjöbodar, varav flertalet ännu är i bruk som sådana. Dagens hamn består av en yttre och en inre hamnbassäng och här finns bl.a. reparationsvarv och båtslip. Än idag sker fiskförsäljning vid båtarna i hamnen. Längs gatorna närmast stranden och hamnen finns ett antal välbevarade låga fiskarstugor. Den hamnnära delen av Läjet har ett organiskt framvuxet äldre

gatunät med smala, krokiga gränder bitvis omgärdade av höga stenmurar. På Rödskär i nordväst står ett kummel/båk för sjöfarare. På udden Södra Näs, innanför Rödskär och Svartskär, finns en kallmurad bunker från Första världskriget. Söder om Läjet ligger bukten Koggabäcken vars namn avspeglar äldre sjöfart. Här har också ett par vrak påträffats.

I området kring bukten Lerjan mellan Gamla Köpstad och Galtabäck finns lämningar efter tidigmedeltida handel och sjöfart. På Lerjans nordvästra strand har rester efter en medeltida handelsplats påträffats och undersökts arkeologiskt. Fynden utgörs bl.a. av husgrunder efter bostadshus, brunnar, båtnitar, mynt samt keramik av internationell typ. Dateringar visar att platsen varit bebyggd från 1000-tal till tidigt 1400-tal. Fynden speglar tillsammans med dateringarna en handelsplats med långväga kontakter, troligen föregångaren till Varberg. Markområdet kallas i äldre kartor för Hamnen, något som tillsammans med själva ortnamnet ytterligare understryker platsens historia. I den leriga åkermarken alldeles intill Lerjan påträffades två välbevarade vrak på 1920-talet. De s.k. Galtabäcksskeppen är daterade till ca 1200-tal och utgörs av medeltida fraktskepp (knarrar). Inte långt ifrån handelsplatsen finns flera stora gravrösen på rad utmed strandvallen, vilka även de illustrerar kustområdets forna betydelse för kustbunden kommunikation.

Hamnen i Galtabäck utgör idag en småbåtshamn. I hamnen finns flera längor med äldre sjöbodar (uppförda 1902), f.d. spannmålsmagasin (1870-tal), stensatta vågbrytare, kajer, inseglingsränna, hamnbassäng och flera sjömärken. Här finns också ett f.d. livbåthus (1938), idag båtmuseum som bl.a. hyser ett av Galtabäcksskeppen samt flera halländska allmogebåtar.

Hela området präglas av ett kustnära agrarlandskap med äldre gårdsbebyggelse och välbetade strandängar. Längs gamla fägator till betet på strandängarna samt längs vägar till tångtäkterna och skiftesgränser finns ofta långa stenmurar kvar. Träslövs tångallmänningar är fortfarande samfälligheter. Det långvariga strandnära betet har gett upphov till landskapets särprägel, med dess öppna vindpinade karaktär samt ovanligt rika flora och fauna.

Helhetsmiljön för Träslövsläge-Galtabäck-Gamla Köpstad består av följande uttryck:

- Träslövsläges hamn med kajer, pirar, fiskeflotta, sjöbodar, båtvarv, båtslip och farled
- Kummel/båk på Rödskär
- Kallmurad bunker på södra Näs från Första världskriget
- Äldre hamnnära gatunät med krokiga smala gränder och äldre f.d. fiskarstugor i Läjet
- Bukten Koggabäcken med vraklämningar
- Galtabäcks hamn med sjöbodar, sjömärken, båtmuseum (f.d. livräddningsstation) och magasin

- Lämningar efter en medeltida handelsplats vid Gamla Köpstad samt båtlänningar
- Galtabäcksskeppen (vrak) från 1200-talet funna i åkermarken kring Lerjan
- Stora gravrösen på strandvallen vid Gamla Köpstad
- Kustnära agrarlandskap med långvarigt betade strandängar, äldre gårdsbebyggelse och stenmurar

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskydd som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande av arbeten:

- RI kulturmiljö: RN15
- Kommunalt utpekade kulturmiljöer: Varbergs kommun; nr 31 Träslövsläge och nr 32 Gamla Köpstad-Galtabäck
- Fornlämningar: bebyggelselämningar och gravrösen vid Gamla Köpstad, vraken vid Galtabäck mm
- RI naturvård: NN11
- RI högexploaterad kust
- Naturreservat: Gamla Köpstad samt del av Utteros
- Natura 2000

Hänsyn och rekommendationer

De visuella sambanden mellan havet och hamnmiljöerna i Träslövsläge respektive Gamla Köpstad och Galtabäck utgör en väsentlig del av värdeområdets karaktär och historia. Extra viktiga att värna är de fria siktlinjerna mot horisonten från hamnen i Träslövsläge och västerut ut över havet samt från den medeltida hamnmiljön vid Gamla Köpstad ut över Lerjan och havet. Området kring bukten Lerjan, mellan Gamla Köpstad och Galtabäck, knyter samman sjöanknutna aktiviteter med lång historia och är rikt på fornlämningar och marinarkeologiska lämningar, vilket gör det extra känsligt för ingrepp såväl på land som på havsbotten.

Tyludden-Tylön

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Sjöfartens, stenindustrins och fritidsboendets utveckling längs Hallandskusten.

Miljötyper

Farledsmiljö, Stenbrottsmiljö, Kust- och skärgårdsmiljö, Fornlämningsmiljö, Rekreationsmiljö.

Karaktär och värdebärare

Området utgörs av ett kargt och klippigt kustlandskap där Tylöns fyr och fyrplatsbebyggelse från 1870-talet utgör yttersta utpost. Lots- och kustbevakningsbyggnaderna i Tjuvahålan liksom fiskebodar och hamnanläggningar förstärker områdets marina karaktär. Stora delar av Tyluddens kustnära delar bär spår av omfattande stenbrytning under 1800- och 1900-talet. Den s.k. Tältstaden med tätt liggande identiska sommarstugor speglar den lagstadgade semestern och fritidsboendets framväxt.

I området finns ett flertal fornlämningar i form av rösen och stensättningar, bl.a. den på Tylön resta stenen ”Tylajungfrun”, samt vraklämningar.

Allmänt om hänsynsbehov

Stor hänsyn ska tas till de fria siktlinjerna och det öppna havet bortom Tylön, sett från Tyludden. Höga och/eller ytkrävande anläggningar ska undvikas i området. Sett från havet ska större exploateringar undvikas på land i det kuperade kustlandskapet.

Kartillustration

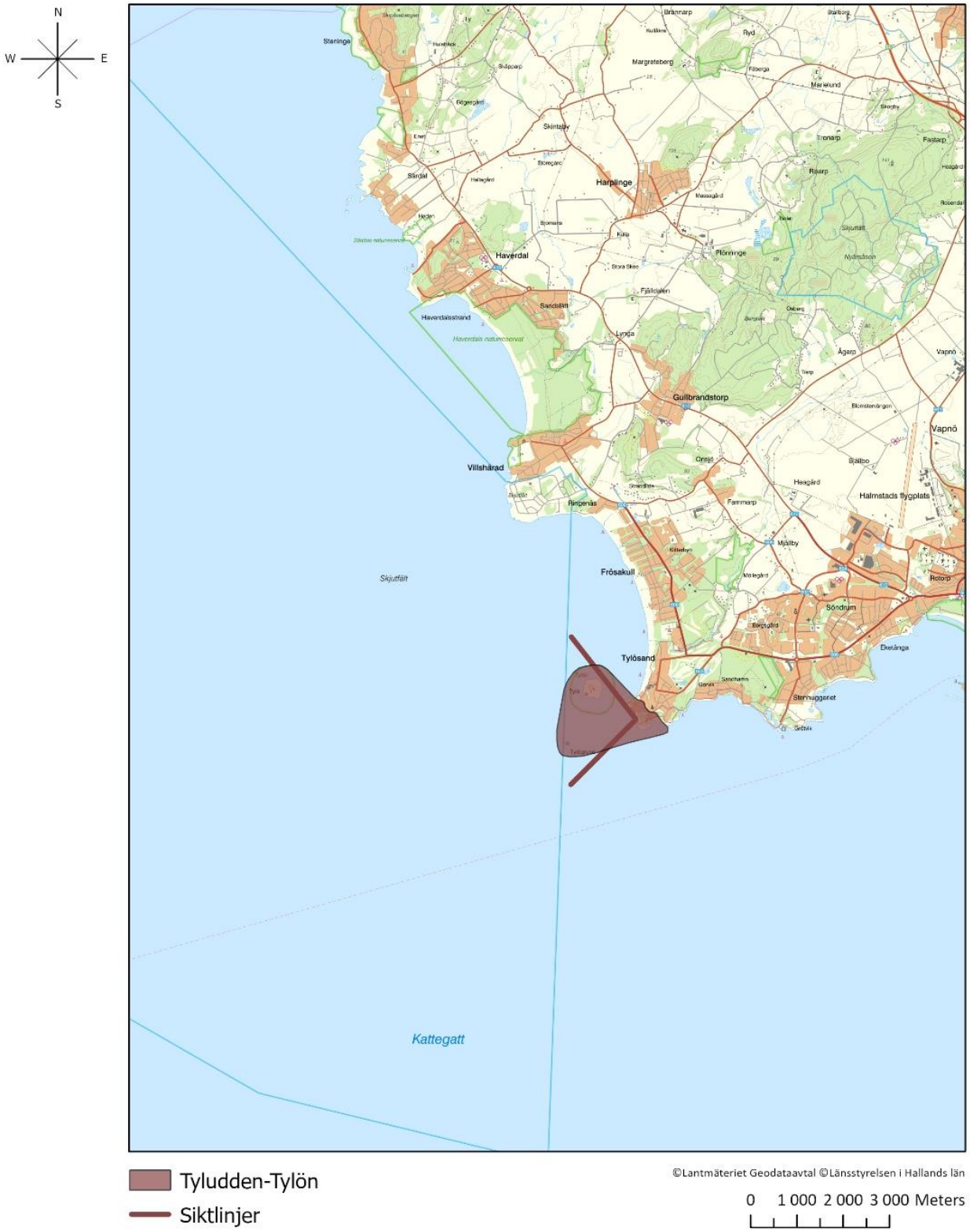

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om sjöfartens, stenindustrins och fritidsboendets utveckling längs Hallandskusten

Värdeområdet belyser det sydhalländska kustlandskapets förutsättningar och företeelser från forntid till nutid. Gravrösen och stensättningar med strategiska lägen i kustmiljön bär vittnesmål om tidiga bebyggare och kontakten med havet. På Tylön fanns ett av Hallands äldsta kända fiskelägen, omnämnt redan på 1500-talet. Fiskeläget användes ända in mot slutet av 1700-talet men lades därefter öde. Genom den ökade sjöfarten och handeln under 1800-talet uppstod behov av en fyr för att ge bättre sjösäkerhet, vid insegling bl.a. till Halmstad hamn samt till de många omgivande stenbrotten varifrån huggen sten transporterades ut över världen. Fyren med tillhörande fyrvaktarboställe på Tylön uppfördes 1870. Fyrvaktaren höll sig med djur och från fastlandet hämtades jord till små odlingar för husbehov. Lotsverket bedrev tidvis skolundervisning på ön fram till 1910-talet. Tylöns fyr ersattes 1968 av en kassunfyr placerad på Tylögrund.

Samma år som fyren tillkom, 1870, anlade Tullverket en ny kustpostering i Tjuvahålan på Tyludden, för att stävja den omfattande smugglingen och sjöröveriet, som platsen sedan lång tid var känd för. Under 1900-talets uppblomstrande badortsliv blev området föremål för fritidshusbebyggelse och andra anläggningar i spåren av 1938-års semesterlagstiftning och den ökande turismen.

Värden och uttryck

Området uppvisar flera förhistoriska gravrösen i typiskt välexponerade lägen. Den resta stenen Tylajungfrun på Tylön kan, liksom gravrösena, ha fungerat som sjömärke. Tyluddens enkla fiskebodar, delvis av hög ålder, inklämda mellan klippskrevorna samt pir och båtslip erinrar om fiskeverksamhetens långa kontinuitet. Tylöns Heidenstamfyr och fyrplatsbebyggelse som anlades 1870 på den flacka karga ön, utgör omistliga och karaktäristiska landmärken. Kring tomten samt små odlingstäppor och hagar finns vällagda stenmurar. På Tylögrund står den kassunfyr som ersatte Tylöns fyr 1968. I området, inte minst kring Tylön och Tylögrund finns vraklämningar.

Spåren efter stenbrottsverksamheten är ännu ett mycket påtagligt inslag utmed hela Tyluddens kuststräcka och minner om omfattande stenbrytning under 1800- och 1900-talet. Tjuvahålans naturliga hamn och bevarade kustpostering i form av Lotstugan från 1920-talet och ett äldre bostadshus med tillhörande uthus är en värdefull bebyggelsemiljö med marin anknytning.

Den s.k. Tältstaden består av tätt liggande identiska stugor utmed smala gator. Bebyggelsen uppfördes i samband med införandet av två veckors lagstadgad semester 1938 och bestod ursprungligen av enkla masonithus med brädgolv. Under 1980-talet moderniserades Tältstaden med bibehållande av den enhetliga karaktären.

Helhetsmiljön för Tyludden och Tylön består av följande uttryck:

- Tylöns fyr och fyrplatsbebyggelse
- Stenmurar samt rester efter små odlingstäppor och betesmarker på Tylön
- Lots- och kustbevakningsbebyggelse i Tjuvahålan
- Rösen, stensättningar och en rest sten i välexponerade lägen
- Fiskebodar och enkla hamnanordingar
- Omfattande rester av stenbrottsverksamhet
- Tältstadens enhetliga fritidsbebyggelse
- Fyren Tylögrund
- Vraklämningar
-

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskydd som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande av arbeten:

- Statligt byggnadsminne: Tylöns fyr och fyrplatsbebyggelse
- RI kulturmiljövård: N34
- Fornlämningar: förhistoriska gravar, rest sten mm
- Kommunalt utpekad kulturmiljö: Halmstads kommun; nr 16 Tylön-Tyludden
- RI högexploaterad kust
- Naturreservat: Tylön
- Natura 2000

Hänsyn och rekommendationer

Det visuella sambandet mellan det öppna havet och fyrplatsens läge som utpost är avgörande för området. Fria siktlinjer ska finnas från Tyludden ut över Tylön samt ut mot Tylögrund och mot horisonten i väster till nordväst. Havsytan söderut mot Laholmsbukten ska hållas fri från högresta eller ytkrävande anläggningar. Sett från havet ska större exploateringar undvikas på land i det kuperade kustlandskapet. Området kan förväntas vara rikt på marinarkeologiska lämningar, som skeppsvrak mm.

Varberg

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Kuststadens utveckling på Hallandskusten.

Miljötyper

- Hamn- och sjöfartsstad
- Befästningsmiljö
- Rekreationsmiljö
- Institutionsmiljö
- Medeltida fornlämningsmiljö
- Stenindustri

Karaktär och värdebärare

Varbergs medeltida stadsområde inkl. Varbergs fästning samt den äldre hamndelen speglande kuststadens etablering och sjöfartens utveckling. Skrivareklippans f.d. fyr- och lotsplats samt angörningsfyren Subbe fyr vid Apelviken med deras roll för navigationen. Apelvikens f.d. kustsanatorium och kurort samt Societetsparken inkl varm- och kallbadhusen och strandpromenaden som uttryck för institutions- och rekreationsmiljön vid kusten. De många stenbrotten utmed kusten som exempel på strandanknuten industriell miljö. Havs- och strandlandskapets särskilda betydelse för konstnärliga uttryck, bl.a. i Varbergsskolans kända målningar.

Allmänt om hänsynsbehov

Hänsyn ska tas till den fria horisonten ut över havet från Varbergs fästning, med känsliga siktlinjer inom sektorn södra Getterön till Subbe fyr vid Apelviken. Det öppna vattenrummet Lessegapet med farleder och sjöfartsanknutna lämningar mellan Varbergs fästning och Getteröns södra del är extra känsligt för exploatering.

Kartillustration

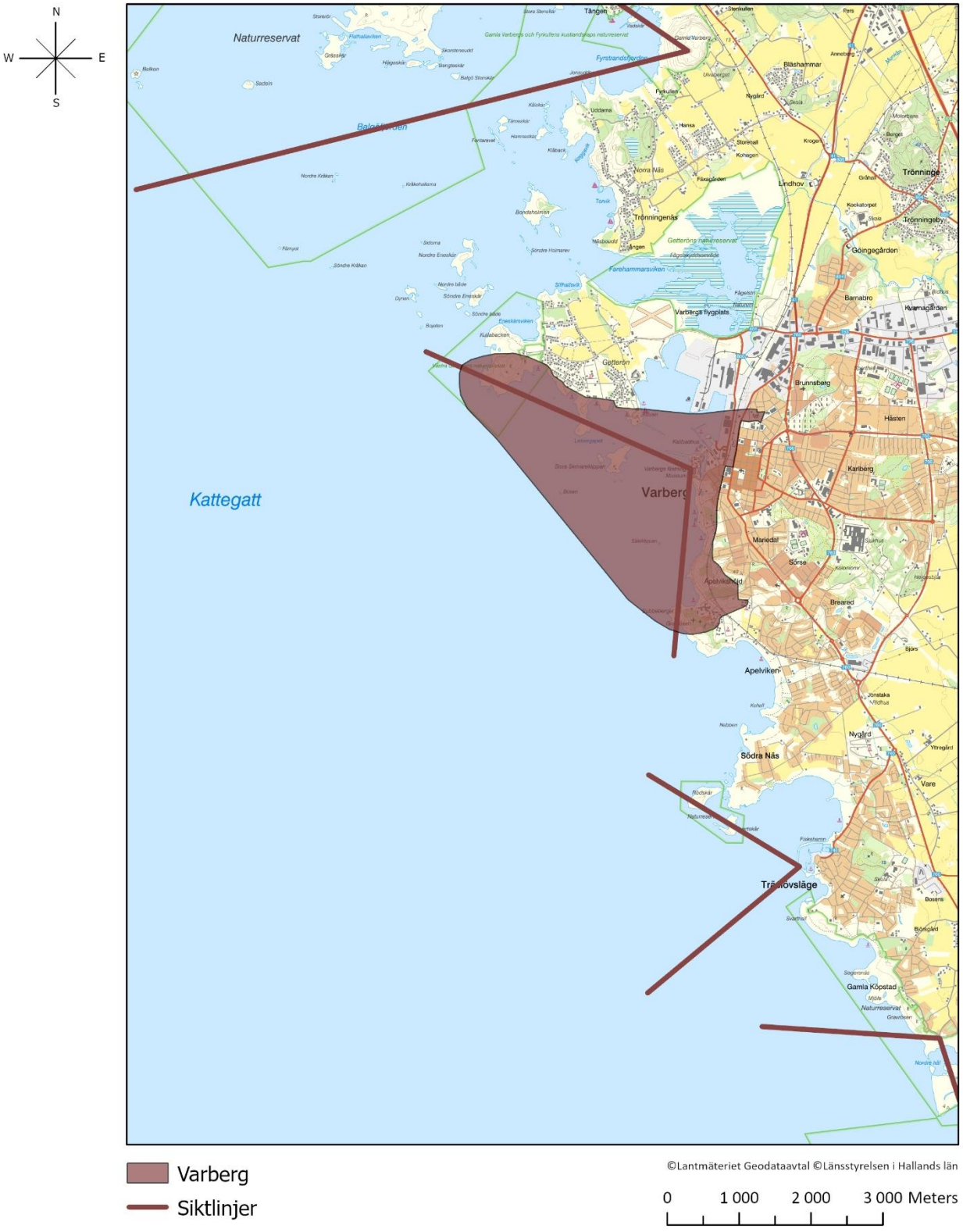

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om kuststadens Varbergs utveckling

Värdeområdet speglar kuststadens Varbergs utveckling från medeltida slotts- och befästningsplats och stadsbildning till modern hamn med det havsnära lägets betydelse för sjöfart, handel, tidig badturism, rekreation och hälsa, konsthistoria samt industriell verksamhet.

Området kring Varberg har sedan medeltid hyst hamn- och marknadsplatser för handelsutbyte. En bit ifrån Varbergs fästning, anlagd på 1200-talet, växte en samtida stadskärna med kyrka fram vid Getakärr. Staden har sedan flyttas i omgångar, bl.a. till Lindhov där även ett kloster anlades. På 1600-talet förlades staden och en ny kyrka till Platsarna, strax intill fästningen. Efter en brand 1666 flyttades staden återigen och dagens rutnätsplan tillkom. Då Halland sedan medeltid och fram till 1645 tillhörde Danmark, var de många kontakterna över havet avgörande. Kring Varberg bedrevs kustseglation och handel knuten till småskaliga anläggningar längs stranden och först på 1700-talet tillkom större bryggor för pråmar samt lotsverksamhet vid staden. Utmed hela kuststräckan mellan Varberg och Apelviken finns omfattande spår efter stenbrytning, till stor del från 1800-talet. Stenen fraktades för vidare export med pråmar ut till skutor som ankrade upp på redden utanför staden.

En större hamn anlades i Varberg under 1800-talets mitt då ångbåtstrafiken kom igång. Efterhand tillkom tullhus, magasin och järnvägsspår i hamnområdet. På Skrivareklippan uppfördes 1871 en bemannad fyrplats. AGA-fyren nedmonterades 1934 och ersattes då av Subbe fyr vid Apelviken. På Getteröns södra del etablerades hamn och båtvarv. Ång- och småbåtstrafik för den tidiga badturismen utgick från Varbergs hamn. Mellan åren 1960-2020 bedrevs passagerartrafik med färja till Grenå på Jylland. Dagens moderna industrihamn med eget järnvägsspår, Farehamnen, hanterar internationell sjö- och godstrafik medan den gamla hamndelen utgör fritidshamn.

Varbergs långa tradition som bad- och kurort går tillbaka till tidigt 1800-tal. Under 1800- och 1900-talen utvecklades staden genom sitt havsnära läge till en rekreations- och turistort där badkultur, societetsliv och strandpromenader var typiska, väsentliga beståndsdelar. Till staden med sitt speciella ljus och kustlandskap drogs även flera kända konstnärer, bl.a. Carl Larsson som hade en stuga nära Apelviken samt konstnärerna i den s.k. Varbergsskolan.

Kustsanatoriet vid Apelviken speglar en annan berättelse om bad- och kurorten Varberg. Här vårdades mindre bemedlade tuberkulossjuka barn från hela Sverige. Salta, hälsosamma bad var en viktig del av tuberkulosvården, vilken startade under enkla former i den kringbyggda bondgården Apelviksgård. 1903 uppfördes nya påkostade sanatoriebyggnader vid Apelviken, ändamålsenliga för den under 1910- och 20-talen expanderande verksamheten. I byggnaderna bedrivs idag en modern kurortsverksamhet.

Värden och uttryck

Varbergs strategiska läge på Västkusten har sedan 1200-talet dragit till sig stadsbebyggelse med kyrka och slott. Den historiska kopplingen till Danmark, med Halland som en del av danskt territorium under 1300- till 1600-tal, har varit avgörande för stadens utveckling och fästningsbyggandet. Monumentet från 1938 på Rantzauklippan minner om den perioden. Medeltida stadslager och kyrkoruiner visar stadens etablering vid havet. Fästningen har fungerat som ett landmärke och en försvarsmässig stödjepunkt vid havsanknutna kontakter, militära aktiviteter och handelsutbyten.

Kustseglationen kring staden utgick länge från småskaliga anläggningar som stenpirar, bryggor och båtlänningar. Under 1800-talets mitt etablerades en större hamn i staden, anpassad till den moderna sjöfartens behov av farleder och lotsning, lastkajer och magasin. Lastpiren Hooken (1881), de låga hamnmagasinen i trä längs Sjöallén, det större spannmålsmagasinet i gult tegel (1874) samt Tullhuset i medeltidsinspirerad tegelarkitektur (1883) är alla tydliga uttryck för stadens allt större betydelse som import- och exporthamn.

Bad- och kurortens miljöer ligger mellan fästningsområdet, det gamla hamnområdet och järnvägen. Det anslående kallbadhuset i morisk stil vid strandkanten uppfördes 1902 efter att flera tidigare badhus raserats av stormar. Väl inkomponerat med den äldre badlivsmiljön är varmbadhuset i elegant 1920-tals klassicism. Societetshusets formrika 1880-tals träarkitektur, parkmiljön samt närliggande havsbad, nakenbad och strandpromenad kompletterar bilden av en traditionsrik bad- och kurortstad. Längs strandpromenaden finns omfattande rester efter 1800-talets storskaliga stenbrottsverksamhet.

Det före detta kustsanatoriet norr om Apelviken är en välbevarad havsnära helhetsmiljö karakteriserad av ett antal sanatoriebyggnader i herrgårdsstil i parkmiljö. Ett starkt uttryck för anläggningens historiska kontext är det lilla kapellet med tillhörande kyrkogård. Strax utanför sanatorieområdet ligger den mycket välbevarade, kringbyggda Apelviksgård, där de första patienterna vårdades. Varbergs särpräglade kustmiljö har kommit till konstnärligt uttryck genom den s.k. Varbergsskolan, bland annat i Karl Nordströms berömda målning ”Granngårdarna” (1894), där två ännu bevarade hallandslängor strax öster om kustsanatoriet avbildas i solnedgång.

Helhetsmiljön för Kuststaden Varberg består av följande uttryck:

- Varbergs fästning
- Getakärrs kyrkoruin och medeltida stadslager
- Äldre stadslager på Platsarna
- Skrivareklippan, f.d. fyr- och lotsplats
- Apelvikens kurort (f.d. kustsanatorium)
- Apelviksgård samt "granngårdarna" Ullebo 6 och Getakärr 5:32

- Subbe fyr (angörningsfyr för Varberg)
- Societetshuset och Societesparken
- Kall- och varmbadhusen samt nakenbaden
- Strandpromenaden inkl Rantzauklippan
- Stenbrottsmiljöerna längs kuststräckan Varberg-Apelviken
- Getterön med båtvarv, småhamn och kustnära fornlämningar
- Varbergs hamn (äldre delen) inkl byggnader, kajer, inlopp och farleder
- Fartygslämningar

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskydd som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande av arbeten:

- RI kulturmiljövård: N13
- Fornlämning: stadslager och kyrkoruin (Getakärr och Platsarna), förhistoriska gravar, vrak mm
- Kommunalt utpekade kulturmiljöer: Varbergs kommun; nr 27 Skrivareklippan och område 1a-c samt 2f Varbergs stad
- Enskilt byggnadsminne: Societetshuset
- Statligt byggnadsminne: Varbergs fästning
- RI naturvård: NN9
- RI högexploaterad kust
- Naturreservat: Västra Getterön
- Natura 2000: Västra Getterön

Hänsyn och rekommendationer

De visuella sambanden mellan skilda anläggningar och havet utgör en väsentlig del av kuststaden Varbergs karaktär och historia. Fästningen utgör härvidlag, som välbesökt känt landmärke med rötter i 1200-talet, en given utgångspunkt. Viktig att värna är den fria horisontlinjen från fästningen och västerut ut över havet. Fria siktlinjer ska härifrån finnas över den flacka Skrivareklippan, f.d. fyr- och lotsplats, ner mot Subbe fyr vid Apelviken samt över Getteröns sydvästra udde Stora Gubbanäsan. Fästningsområdet och Rantzauklippan, liksom Strandpromenaden längs sträckan Varberg-Apelviken, är populära besöksmål med flera för staden kända utsiktsplatser mot havet.

Även från den äldre delen av Varbergs nuvarande hamn, ska fria siktlinjer över Skrivareklippan och södra Getterön värnas, detta för förståelsen av de funktionella sambanden mellan sjöfartsanknutna platser och lämningar vid farleder och hamnen. Särskilt viktigt är att skydda det öppna vattenrummet Lessegapet mellan fästningsområdet och Getteröns södra del från högresta

anordningar och/eller ev kablar på havsbotten. Området knyter samman sjöanknutna aktiviteter och spår med lång historia kring stadens hamn och kan förväntas vara rikt på marinarkeologiska lämningar, som skeppsvrak mm.

Drönarbild över Varbergs fästning som sedan 1200-talet dominerat landskapsbilden i och kring Varberg. Foto: Pär Connelid.

Vinbärsholmen-Grunsen-Onsala Sandö

Hallands län

Sammanfattning

Berättelse

Säsongsbosättningens och säsongsfiskets miljöer längs Hallandskusten.

Miljötyper.

Kust- och skärgårdsmiljö, Forn- och medeltida kustmiljö.

Karaktär och värdebärare

Vinbärsholmen, området kring Grunsen och vidare ner mot Onsala Sandö på Onsalahalvön, uppvisar ett av länets mest omfattande spår efter fiske och kustanknuten säsongsbosättning i form av åtskilliga tomtningar från medeltid och framåt. I området finns även en stor mängd förhistoriska gravrösen och stensättningar samt en del andra marina lämningar.

Allmänt om hänsynsbehov

Det visuella sambandet mellan uddar, holmar och skär inom värdeområdet ska bevaras och inte brytas av höga och/eller ytkrävande anläggningar. Från området ska fria siktlinjer mot horisonten bevaras. Sett från havet ska större exploateringar undvikas på land i det flacka kustlandskapet.

Drönarbild över Vinbergsholmarna och de välbevarade tomtningarna. Foto: Pär Connelid.

Kartillustration

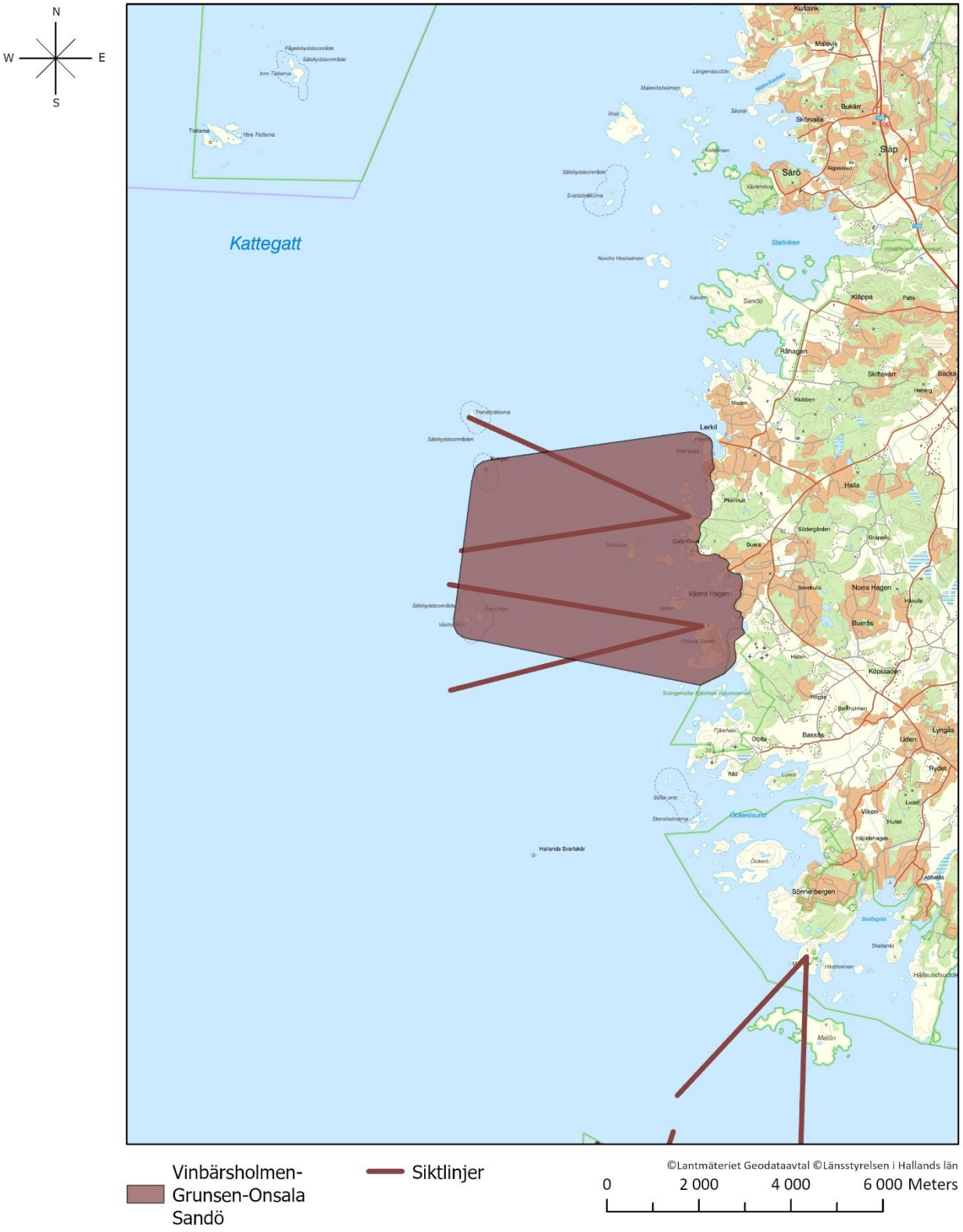

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om säsongsbosättningens och fiskets utveckling längs Hallandskusten

Värdeområdet belyser fiskets och säsongsbosättningens utveckling längs Hallandskusten från medeltid och framåt speglat genom alla de tomtningar och sjöanknutna lämningar som återfinns på uddar, holmar och skär kring Vinbärsholmen, gården Grunsen, Virkesholmarna, Stensholmen och ner till Onsala Sandö på Onsalahalvöns västra sida. Området innehåller även flera gravrösen i strandnära lägen. Det omgivande landskapet med kala hällar och bergknallar, betade strandängar och ljungmarker är karaktäristiskt för norra Hallands kustavsnitt. Landskapsbilden här har en ålderdomlig prägel av extensiv kustnära utmarkshävd.

Värden och uttryck

På Onsalahalvöns västra del ut mot havet ligger den strandnära bebyggelsen vid Grunsen på en udde omgiven av ett säreget skärgårdslandskap av nordhalländsk och bohuslänsk karaktär. I havet strax utanför gården ligger Vinbärsholmen med omgivande holmar och skär. På dessa öar samt på udden vid Grunsen återfinns omfattande rester efter tomtningar, d.v.s. rester efter säsongsutnyttjade bosättningar i form av enkla bodar eller hyddor. Tomtningarna ligger vanligen flera stycken tillsammans, ibland 10–15 stycken och några vägg i vägg, bildande fiskelägesliknande bebyggelselämningar. Kring dem uppträder på sina håll även lämningar efter sjöanknutna aktiviteter som båtlänningar, stenpirar mm. Bosättningarna har använts i samband med fiske, inte minst under sillperioder, från medeltid och framåt. Sannolikt har de även utnyttjats vid jakt av säl och sjöfågel.

Gården Grunsen ligger i en skreva delvis bevuxen med större lövträd, vilka bildar ett ovanligt inslag i det annars öppna karga landskapet. Endast ett fåtal hus finns i närområdet. Strax innanför strandzonen vidtar en större tät strandskog, vilken gör att det fornlämningstäta kustavsnittet härute upplevs som avsides och oexploaterat.

Även uddarna och holmarna söderut, som Virkesholmarna och Stensholmen, innehåller ett stort antal tomtningar och en del båtlänningar. Bara på Stensholmen finns det ca 20 tomtningar. På Onsala Sandö finns två större områden med tomtningar med 10 respektive 15 grunder, det ena beläget nära fastlandet vid Sandövad, det andra på udden Sandökalv. På öns norra del ligger ett magnifikt långröse; 82 meter långt, 6 meter brett och ca 1 meter högt. Alldeles utanför öns norra strand finns vraklämningar. Hela kustpartiet inom värdeområdet karaktäriseras av sedan länge välbetade strandängar och kusthedar med inslag av kala berg och hällar.

Helhetsmiljön för Vinbärsholmen-Grunsen-Onsala Sandö består av följande uttryck:

- Grunsen med flera tomtningar
- Vinbärsholmen samt omkringliggande holmar och skär med flera tomtningar
- Stensholmen och Virkesholmarna med flera tomtningar
- Onsala Sandö med tomtningar, gravrösen och ett långröse
- Gravrösen i strandnära lägen
- Betade öppna kustnära strandängar och hällmarker med stenmurar och fornlämningar

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskydd som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförande av arbeten:

- RI kulturmiljö: N5
- Fornlämning (tomtningar, båtlänningar, gravrösen, långröse mm)
- RI naturvård: NN5
- RI högexploaterad kust

Hänsyn och rekommendationer

Områdets särpräglade karaktär av långvarigt utnyttjat kustlandskap gör det extra känsligt för exploateringar. Moderna inslag i miljön, även till havs, skulle ha en påtaglig negativ inverkan. Värdeområdet tål generellt inga större ingrepp. Hänsyn ska tas till sikten ut mot den fria horisonten och det öppna havet, med viktiga siktlinjer från bl.a. höjder på Onsala Sandö och vid Grunsen. Fria siktlinjer ska finnas mellan uddar, öar, holmar och skär inom hela värdeområdet. Vattenrummet dem emellan tål inte större högresta eller ytkrävande anläggningar. Området kan även förväntas innehålla marinarkeologiska lämningar på havsbotten.

Västra Götalands län

I Västra Götalands län har sju värdeområden pekats ut:

- Kosterhavet
- Väderöarna
- Ramsvikslandet
- Västra Orust
- Marstrand-Pater Noster
- Norra Kattegatt
- Stora Känsö-Vinga-Tistlarna

Bilaga 13 Genomförandebeskrivning, utdrag ur planeringsunderlag Västra Götalands län kompletterar länets redovisning.

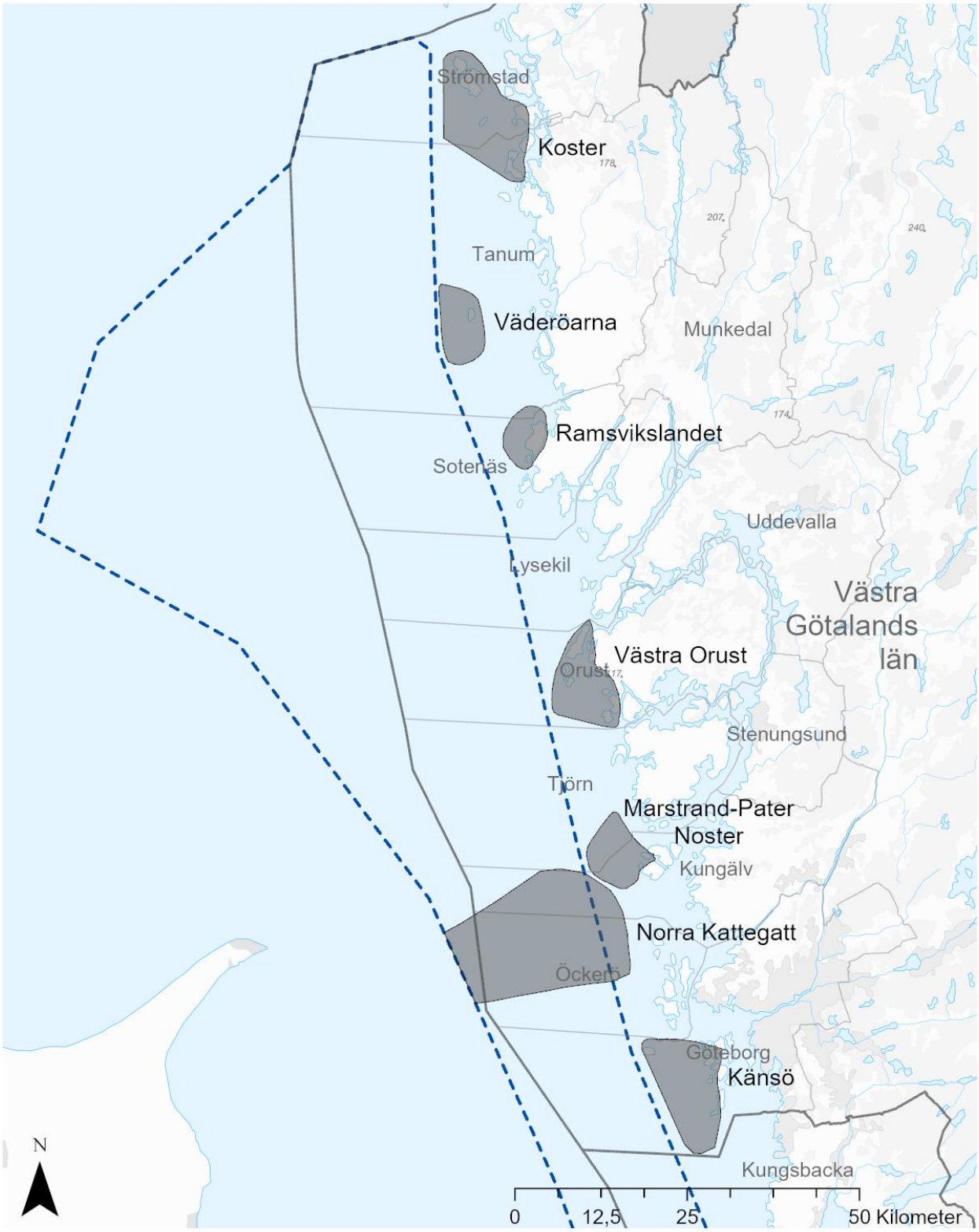

Karta som visar utpekade värdeområden i Västra Götalands län.

Kosterhavet

Västra Götalands län

Sammanfattning

Värdeområde *Kosterhavet* omfattar ca 158 km^2 och ansluter gränsen mot territorialhavet i väster (figur 1). I området ingår i huvudsak Nord- och Sydkoster med tillhörande skärgård åt söder ned till och med Ursholmen med sin fyrplats. Vidare ingår de större öarna Lindön, Kalvön, Trossö samt västra hälften av Resö och Rossön. Det dominerade vattenområdet är Kosterfjorden.

Berättelse

Kosterarkipelagen och Kosterfjorden med närliggande öar utgör ett viktigt sammanhang som illustrerar förutsättningarna för det småskaliga fisket och kustjordbrukets utveckling, samt hur befolkningen har förflyttat sig mellan målpunkter inom värdeområdet. Det småskaliga fisket och kustjordbruket är karaktäristiskt för området och skiljer sig från övriga delar av Bohuskusten där större fiskelägen växte fram. Strukturmässigt är detta läsbart än idag.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Kommunikationsmiljö
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Spridd bebyggelsestruktur med spår efter det småskaliga fisket och kustjordbruket. Kulturpräglad orördhet på Kosteröarnas västsida och i Kosterarkipelagen. Pedagogiskt viktiga utblickar över Kosterarkipelagen mot Ursholmen och Väderöarna.

Allmänt om hänsynsbehov

Sikt mot fri horisont krävs från Kosteröarna ut över Kosterarkipelagen. Visuella kontakter med fyrplatserna på Ursholmen och Väderöarna är i sammanhanget viktiga. Det öppna vattenrummet mellan Kalvö-Trossö-Lindö och Kosterarkipelagen behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Kartillustration

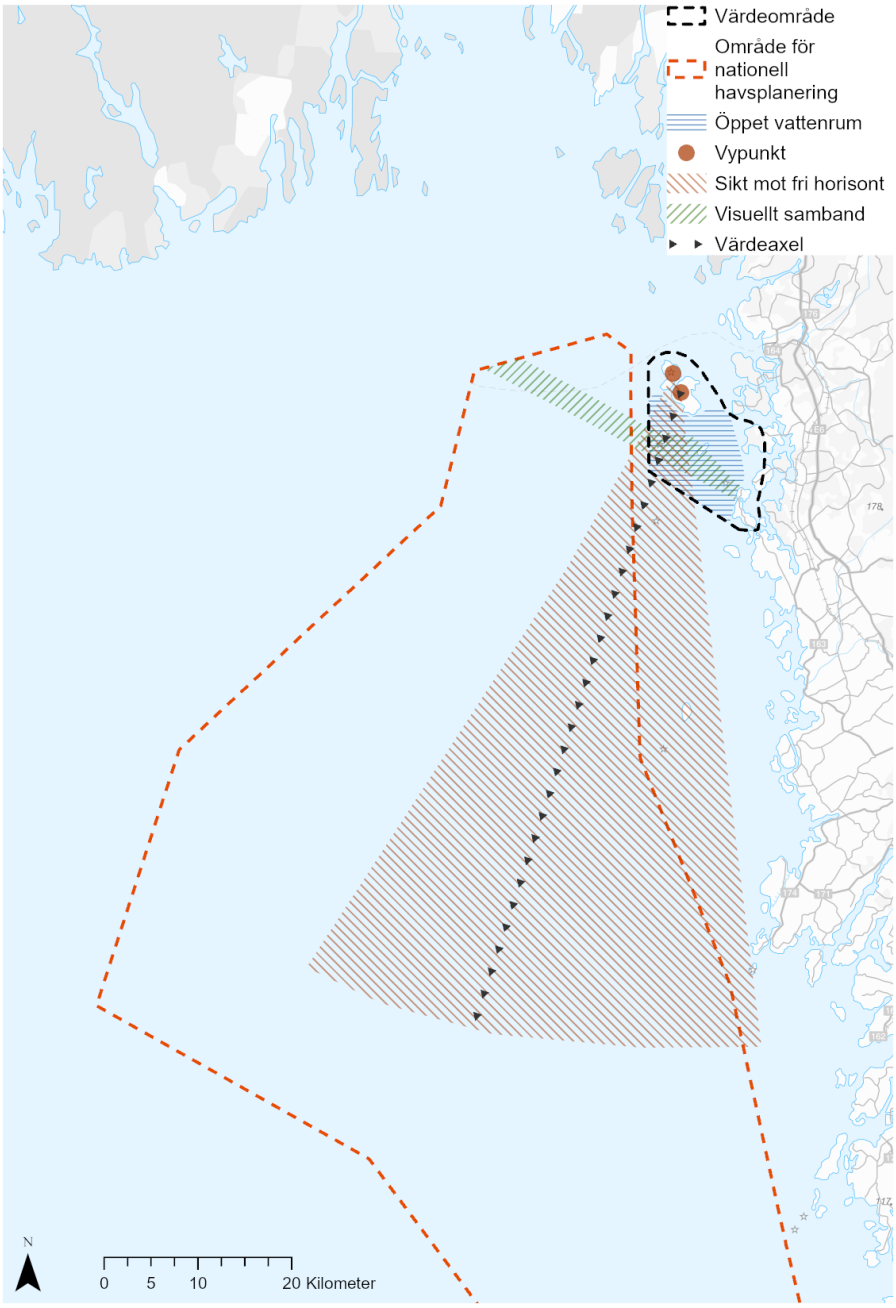

Värdeområde Kosterhavet. Sektor med behov av sikt mot fri horisont från Valfjället och Högen på Kosteröarna. Den viktiga visuella kontakten med fyrplatserna på Ursholmen och Väderöarna tydliggörs av en värdeaxel (pilarna). Visuellt samband mellan Kalvö-Trossö-Lindö behöver bibehållas och Kosterfjordens öppna vattenrum behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om Kosterhavets småskaliga fiske och kustjordbruk

Områdets förutsättningar (geografiskt, geologiskt, politiskt och ekonomiskt) har resulterat i en historisk utveckling där människan ända in i modern tid har livnärt sig på en kombination av småskaligt fiske och kustjordbruk. Under 1900-talet blev fisket något mer omfattande. Samtidigt utvecklades också en badortsverksamhet framförallt på Sydkoster.

Utvecklingen har resulterat i att bebyggelsen inte är koncentrerad i traditionella fiskelägen (som finns längre söderut på Bohuskusten) – den är mer utspridd och anpassad till jordbrukets förutsättningar och möjligheterna att använda mindre båtar för fiske i skydd inom och i anslutning till Kosterarkipelagen. Detta har skapat en struktur med många hus och många markägare i förhållande till arealen. Kosteröarnas västsida och arkipelagen i övrigt är till största delen oexploaterade och kännetecknas av en landskapsmässig ursprunglighet.

Djuphamnar har anlagts på enstaka platser, och utmed stränderna finns flertalet rester efter övergivna små tilläggsplatser med bodar och kajanläggningar för kustfiskets små båtar.

På Sydkoster är denna utveckling tydligt läsbar. Det småskaliga fisket och kustjordbrukets kulturhistoriska struktur omfattar dock ett större område där Nordkoster, Kalvö-Trossö-Lindö, Rossö, Resö och Ramsö ingår. Kosterarkipelagen och Kosterfjorden utgör i sammanhanget viktiga områden som illustrerar förutsättningarna för det småskaliga fisket och befolkningens rörelser i vardagen mellan målpunkter inom området.

Värden och uttryck

Nordkoster, Sydkoster, Rossö, Resö, Ramsö och Kalvö-Trossö-Lindö kännetecknas av en spridd bebyggelsestruktur med spår efter det småskaliga fisket och kustjordbruket.

Den historiska utvecklingen är synlig genom fornlämningar efter tomtningar vid stränderna och delvis övergivna små tilläggsplatser, samt den modernare tidens djuphamnar.

Kosteröarnas västsida och Kosterarkipelagen kännetecknas av en kulturpräglad orördhet som är viktig för upplevelsen av områdets förutsättningar och historiska brukande. De samlade natur- och kulturvärdena i detta ursprungliga landskap är väsentliga beståndsdelar i riksintresseområdet Obruten kust enligt 4 kap. 3 § Miljöbalken. Kosterhavets nationalpark omfattar också dessa värden och uttryck.

Dubbelfyrarna vid Högen på Nordkoster och utsiktsplatsen på Valfjället på Sydkoster utgör viktiga målpunkter för boende och besökare. Från dessa

platser ger utblickar över Kosterarkipelagen mot Ursholmens och Väderöarnas fyrar en viktig förståelse för områdets historiska användning för fisket och kustjordbruket.

Fyrmiljöerna på Ursholmen och Svangen har utgjort viktiga landmärken för befolkningen i fisket och i vardagens kustnära förflyttningar inom värdeområdet – bland annat mellan Kalvö-Trossö-Lindö mot Ramsö, Sydkoster och Kosterarkipelagen.

Helhetsmiljön Kosterhavets småskaliga fiske och kustjordbruk består av följande uttryck:

- Spridd bebyggelsestruktur och spår efter småskaligt fiske och kustjordbruk på Nordkoster, Sydkoster, Rossö, Resö, Ramsö och Kalvö-Trossö-Lindö.
- Kulturpräglad orördhet på Kosteröarnas västsida och i Kosterarkipelagen.
- Fyrmiljöer på Ursholmen och Svangen som landmärken inom området.
- Dubbelfyrarna vid Högen på Nordkoster som utsiktsplats.
- Det visuella sambandet mellan utsiktspunkter från Högen och Valfjället ut över Kosterarkipelagen mot Ursholmens och Väderöarnas fyrar.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten:

- Forn-/kulturlämningar: bl.a. fartygslämningar och tomtningar i Kosterarkipelagen.
- RI Kulturmiljövård enligt 3 kap. 6 § MB: Sydkoster (KO73), Rossö-Rundö (KO44) och Kalvö-Trossö-Lindö (KO72).
- RI Obruten kust enligt 4 kap. 3 § MB.
- RI Rörligt friluftsliv och friluftsliv enligt 4 kap. 1-2 §§ och 3 kap 6 § MB.
- Kosterhavets nationalpark.
- RI Naturvård enligt 3 kap. 6 § MB: Koster-Väderöarna NRO 14005.
- Naturreservat – bl.a. Kosteröarna, Burholmen, Saltö, Västra Rossö och Trossö-Kalvö-Lindö.
- Byggnadsminne: Hamnmagasinet Sibirien i Kostersundet.
- Kyrkliga kulturminnen: Sydkosters kyrka, Resö kyrka.
- Kommunalt utpekade kulturmiljöer: Kosteröarna, Ursholmen, Ramsö, Rossö-Rundö, Svangen, Kalvö-Trossö-Lindö.

I sammanhanget bör nämnas att skydden enligt ovan (riksintresseanspråk och reservat) tillsammans omfattar områdets samlade natur- och kulturvärden.

Hänsyn och rekommendationer

Förståelsen för Kosterhavets småskaliga fiske och kustjordbruk i ett landskap som kännetecknas av kulturpräglad orördhet kräver opåverkade siktlinjer och öppna vattenrum. För att fullt ut bibehålla angivna värden behöver man säkerställa hänsyn enligt nedan (figur 3-4).

- Sikt mot fri horisont krävs i en sektor över Ursholmen och mot Väderöarna från utsiktsplatserna Valfjället på Sydkoster och Högen vid dubbelfyrarna på Nordkoster. Den fria horisonten är väsentlig för upplevelsen av Kosterhavets småskaliga fiske och kustjordbruk och hur områdets karga och utsatta läge har påverkat den kulturhistoriska utvecklingen. De visuella kontakterna med fyrplatserna på Ursholmen och Väderöarna är viktiga för förståelsen av fyrplatsernas livsavgörande funktion och som landmärken i den yttersta skärgården. En siktlinje som tydliggörs av en värdeaxel visar detta samband.
- Det visuella sambandet mellan Lindön över fyrplatsen Svangen mot Ursholmen är viktigt att bibehålla. I sammanhanget är det viktigt att fortsatt kunna uppleva det öppna havet utanför och bortom Ursholmen.
- Det öppna vattenrummet mellan Kalvö-Trossö-Lindö och Ramsö, Ursholmen och Kosterarkipelagen behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband.

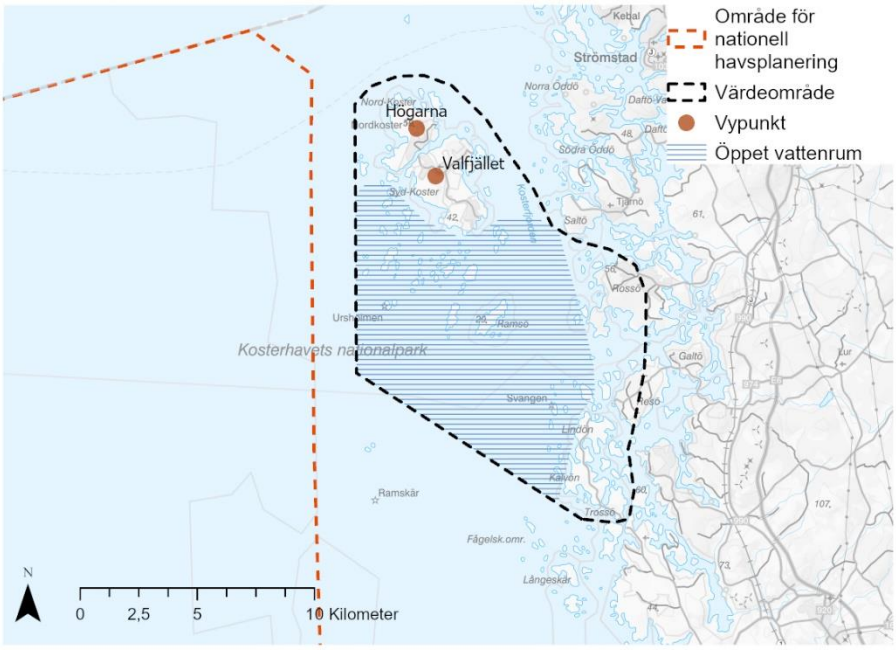

Värdeområde Kosterhavet med vypunkterna Högarna på Nordkoster och Valfjället på Sydkoster. Kosterfjordens öppna vattenrum behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Väderöarna

Västra Götalands län

Sammanfattning

Värdeområde V*äderöarna* omfattar ca 61 km^2 och ligger till en mindre del i territorialhavet i väster. I området ingår i huvudsak Norra och Södra Väderöarna. Till de större öarna räknas Storö, Ramnö och Torsö i norr, och Väderöbod, St Klåveskär och Lyngö i söder. Det dominerande vattenområdet är Väderöfjorden, som ligger mellan värdeområdet och den inre skärgården.

Berättelse

Under perioden 1740-tal och fram till 1960-talet utvecklades Väderöarna till ett eget universum, som helt var inriktat på att tjäna sjöfarten. Skild från fastlandet av Väderöfjord gavs få möjligheter för andra verksamheter eller bebyggelser att etablera sig inom arkipelagen. Den bevarade bebyggelsen och det immateriella kulturarvet[7] är idag en betydelsefull tidskapsel. Den oförändrade tematiska kulturmiljön, i kombinationen med ett storslaget naturlandskap, skapar en ovärderlig känsla av tidlöshet med få motsvarigheter.

Miljötyper

- Kommunikationsmiljö
- Fornlämningsmiljö
- Fornlämningskoncentration

Karaktär och värdebärare

Lots- och fyrvaktarväsendets bebyggelse (fyrar, lotsutkik, bostäder och funktionsbyggnader) på Storön, Ramnö och Väderöbod. Väderöarnas avskilda läge omgivet av ett storslaget landskap mitt i havet.

Allmänt om hänsynsbehov

Sikt mot fri horisont krävs från lotsutkiken ut över fyrmiljön på Väderöbod och från Storön ut över Norra Väderöarnas skärgård. Väderöfjordens öppna vattenrum mellan Väderöarna och Fjällbackaskärgården behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

---

[7] Svenska Unescorådets definition av immateriellt kulturarv: “Traditioner, seder och bruk som har överförts mellan generationer. Till exempel olika former av hantverk, ritualer, musik och berättelser.” På Väderöarna utgör berättelsen om lotsarnas och fyrvaktarnas förutsättningar i en avskild och utsatt miljö en av komponenterna i platsens immateriella kulturarv.

Kartillustration

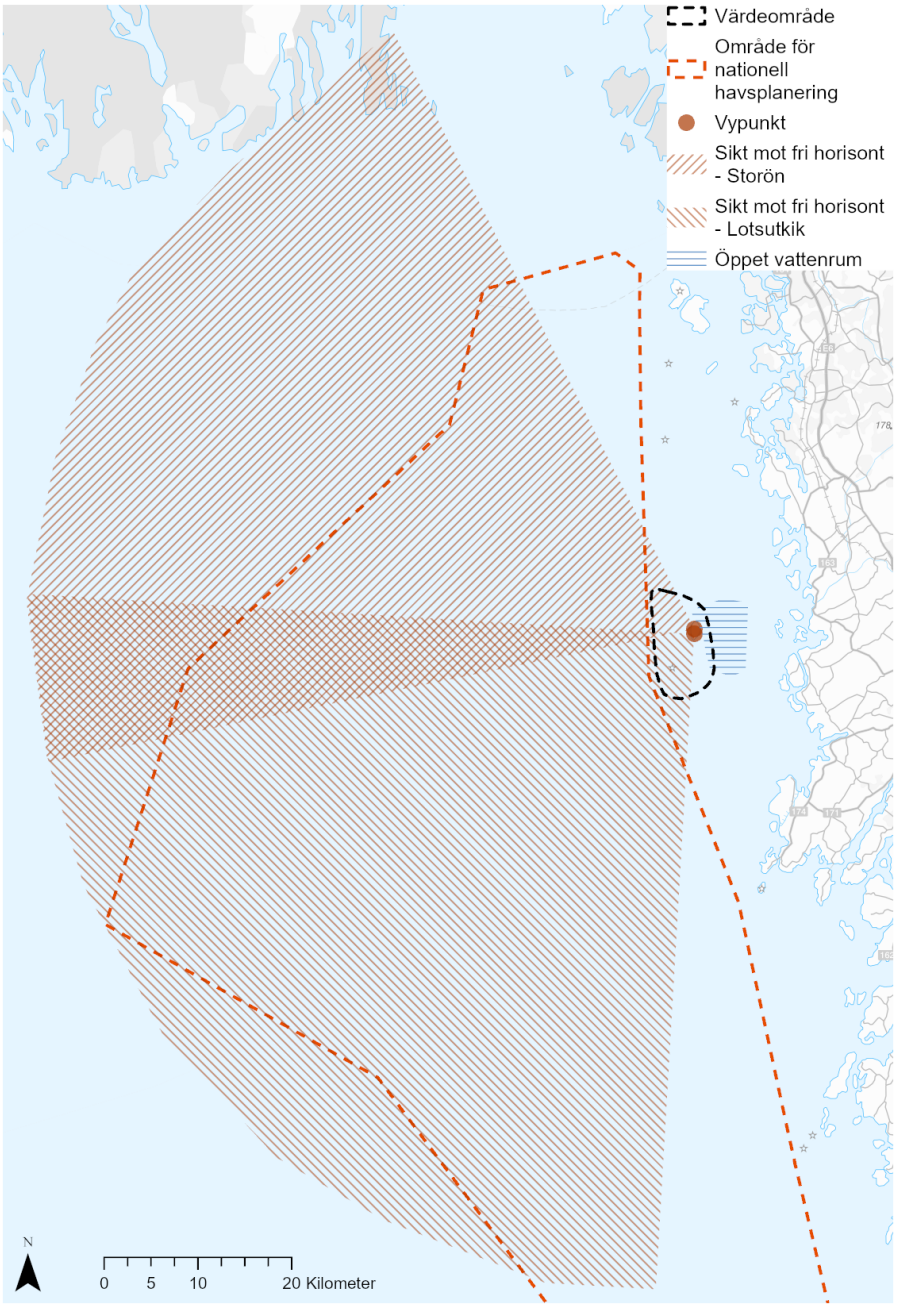

Värdeområde Väderöarna. Två sektorer med behov av sikt mot fri horisont; dels i riktning åt V-S kopplad till berättelsen om fyr- och lotsväsendet, dels åt V-NNV kopplad till platsens samlade natur- och kulturvärden och dess geografiska belägenhet ”mitt i havet”. Väderöfjordens öppna vattenrum behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om lotsarna och fyrvaktarna på Utpost Väderöarna

Maritima ristningar och holländska sjökort visar att Väderöarna och den skyddade hamnen i Strömsund på Storö fungerade som uthamn för nordeuropeisk sjöfart redan på 1500-talet.

Väderöarna har ingått i den strukturella utveckling av sjöfarten, som känns igen från Kattegatt och Skagerrak i stort: viktiga navigationshinder, farleder, lastageplatser och hamnar dokumenteras och trafikeras i växande utsträckning. Inrättande av lotsar och fyrarnas uppförande på Väderöbod och Storön var ett led i en omfattande process att skapa bättre förutsättningar för den växande sjöfarten.

Väderöarna – i Bohusläns yttersta kustband – utgörs av cirka 200 karga små öar och skär, och blev av den anledningen sent bebyggd. Öarnas historia är huvudsakligen sammankopplad med lots- och fyrväsendet. Redan från 1740-talet finns uppgifter om lotsar stationerade på öarna, för att hjälpa sjöfarten in mot fastlandets hamnar.

Väderöarnas geografiska läge gjorde det även angeläget med en fyr. På ön Väderöbod uppfördes en fyr år 1867. Utöver fyrvaktarbostället fanns även lotsarna, som var bosatta på Storön. Trots inrättningar för en säkrare sjöfart finns en stor mängd förlisningsuppgifter från 1800- och 1900-talen. Till dessa ska läggas alla okända skeppsbrott från tiden innan fyren byggdes. Fartygslämningarna är intimt förknippade med öarnas historia och med lots- och fyrvaktarmiljöerna på land.

Under perioden 1740-tal till 1960-talet utvecklades Väderöarna till ett eget universum, som helt var inriktat på att tjäna sjöfarten. Fyrvaktartjänsten på Väderöbod var så avskild från omvärlden att den omfattade ett enslighetstillägg. Skild från fastlandet av Väderöfjord gavs få möjligheter för andra verksamheter eller bebyggelser att etablera sig inom ögruppen. Den bevarade bebyggelsen och det immateriella kulturarvet är idag en sammanhållen miljö utan konkurrens från andra narrativ.

Den oförändrade tematiska kulturmiljön, i kombinationen med ett storslaget och ursprungligt naturlandskap, skapar en ovärderlig känsla av tidlöshet med få motsvarigheter. Väderöarnas samlade natur- och kulturvärden är väsentliga beståndsdelar i riksintresseområdet Obruten kust enligt 4 kap. 3 § Miljöbalken.

Värden och uttryck

Väderöarnas tidighistoriska betydelse avspeglas på olika sätt - exempelvis den bebyggelselämning innanför Strömsund som kallas Kyrkan. Andra spår som vittnar om betydelsen för sjöfarten är inristningar i berget i form av namn, årtal och bomärken. I höjdlägen med vid utsikt över horisonten har kompassrosor ristats in i berget. Teorin är att dessa var till hjälp för de tidiga lotsar som verkade på Väderöarna.

Kulturmiljöns innehåll på Väderöarna har pedagogiskt viktiga uttryck i sitt avskilda och utsatta läge. Inrättande av lotsar och fyrarnas uppförande på Väderöbod och Storön var ett led i en omfattande process att skapa bättre förutsättningar för den växande sjöfarten. Fackverksfyren av heidenstamtyp uppfördes 1867. Fyrens driftsäkerhet och automatisering förbättrades väsentligt kring sekelskiftet 1900 genom ingenjör Daléns utveckling av Aga-fyren. Fyrens drift krävde underhåll och tillsyn och därmed behov av fyrvaktarfamiljernas ständiga närvaro. På Storön uppfördes över tid byggnader med alla de funktioner som är nödvändiga för en lots-och fyrplats som är i tjänst dygnet om, året runt utan avbrott.

Fackverksfyren på Väderöbod togs ur bruk år 1965 när en modern betongfyr uppfördes. Idag finns således två generationers fyrar på ön. Lotsutkiken på Storön är något av ett kännetecken för Väderöarna. Den uppfördes 1899 och det karaktäristiska tornet tillkom 1931.

Väderöarna är idag en fortsatt viktig målpunkt, visserligen av mindre betydelse för yrkessjöfarten, men desto mer för det rörliga friluftslivet och kulturturismen. Ögruppens landskap är kargt och till största delen oexploaterat. Det visuella sammanhanget mellan lotsutkiken och fyrmiljön på Väderöbod är en viktig värdekomponent tillsammans med utblickarna över den opåverkade skärgården och den fria havshorisonten. Den historiska bebyggelsen har stor betydelse för besöksnäringen och tillgängligheten. Nutidens dragningskraft för besökare är arkipelagens stora naturvärden, dess kulturhistoria och den drabbande känslan av avskildhet i Bohusläns yttersta kustband.

Helhetsmiljön för lotsarna och fyrvaktarna på Utpost Väderöarna består av följande uttryck:

- Lots- och fyrvaktarbostäder med tillhörande funktionsbyggnader på Väderöbod och Storön.
- Lotsutkiken på Ramnö.
- Fyrmiljön på Väderöbod.
- Maritima ristningar på Stora Hejen och Storön.
- Ruinen ”Kyrkan” på Storön.
- Tomtningar (lämningar efter temporär fiskebebyggelse) på Storön.
- Historiskt hamnläge i Strömsundet.

- 40-tal förlisningsuppgifter inom Väderöarkipelagen.
- Väderöarnas avskilda läge längst ut i kustbandet och i förlängningen av Fjällbacka skärgård.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten:

- Forn-/kulturlämningar: bl.a. fartygslämningar och tomtningar i Väderöarkipelagen
- RI Obruten kust enligt 4 kap. 3 § MB
- RI Rörligt friluftsliv och friluftsliv enligt 4 kap. 1–2 §§ och 3 kap 6 § MB
- RI Naturvård enligt 3 kap. 6 § MB: Koster-Väderöarna NRO 14005
- Naturreservat Väderöarna NR 2014991
- Värdeområdet har koppling via Fjällbacka skärgård till RI Kulturmiljövård enligt 3 kap. 6 § MB: Fjällbacka (KO48)
- Kommunalt utpekad kulturmiljö: Väderöbod.

I sammanhanget bör nämnas att skydden enligt ovan (koppling till riksintresseanspråk samt reservat) tillsammans omfattar områdets samlade natur- och kulturvärden.

Hänsyn och rekommendationer

Väderöarna har under mer än 500 år haft stor betydelse som utpost mot Västerhavet och som inseglingspunkt till det västsvenska fastlandet (figur 5-6). Lots- och fyrväsendet har varit en viktig funktion, men med exceptionella förhållanden, i Väderöarnas avskilda och utsatta läge. För att fullt ut bibehålla angivna värden och fortsatt förstå Väderöarna som yttersta utpost behöver man säkerställa hänsyn enligt nedan.

-
- Sikt mot fri horisont krävs från lotsutkikten ut över fyrmiljön på Väderöbod. Den fria sikten är väsentlig för upplevelsen av lots- och fyrväsendets exceptionellt utsatta förutsättningar på utposten Väderöarna.
- Sikt mot fri horisont krävs från utsiktspunkten på Storön där en kompassros är inhuggen i berghällen och ut över Norra Väderöarnas skärgård. Den fria sikten är väsentlig för förståelsen av Väderöarnas karga och exponerade läge längst ut i Västerhavet.
- Väderöfjordens öppna vattenrum – mellan Väderöarna och Fjällbackaskärgården – från Stora Håskär till Skottarna behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för Väderöarnas avskilda läge.

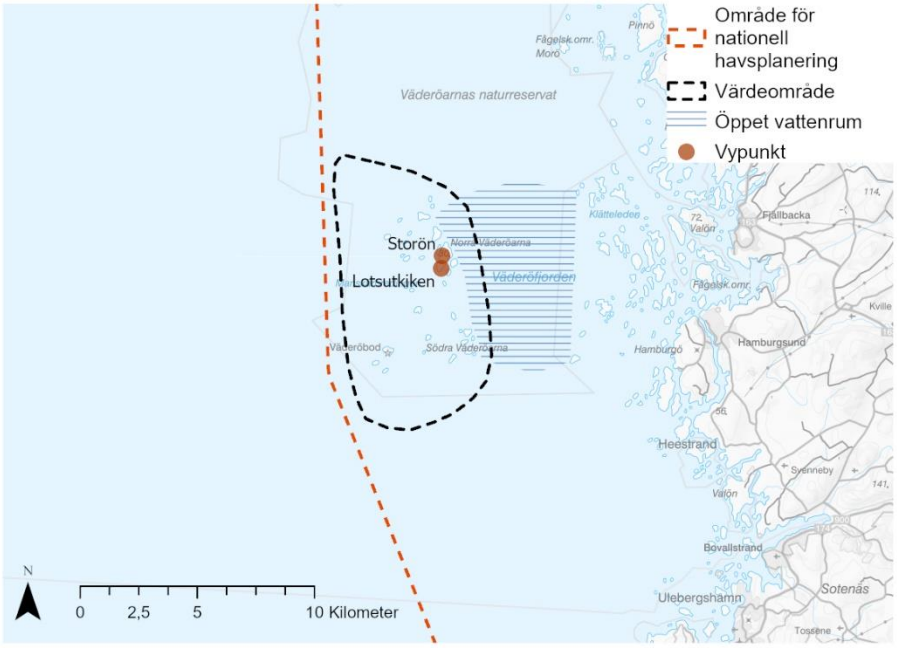

Värdeområde Väderöarna med vypunkter på Storön och vid lotsutkiken.
Väderöfjordens öppna vattenrum behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Ramsvikslandet

Västra Götalands län

Sammanfattning

Värdeområde *Ramsvikslandet* omfattar ca 42 km^2 och ligger helt innanför territorialhavet. I området ingår i huvudsak den större landmassan Ramsvikslandet, Tryggö i söder och Soteskären i väster. Inom den norra delen finns Norra och Södra Grötö och flera mindre öar och skär. Det dominerande vattenområdet är Soten.

Berättelse

Ramsvikslandets storskaliga och kulturpräglade hällmarker är en av kustlandskapets mest särpräglade miljöer. Miljön visar människans marginella förutsättningar till försörjning i norra Bohusläns karga och utsatta kustlandskap.

Miljötyper

- Kust- och skärgårdsmiljö
- Odlingslandskap
- Farledsmiljö
- Fornlämningsmiljö

Karaktär och värdebärare

Storskaligt hällmarkslandskap med inslag av mindre odlings- och ängsytor. Bronsåldersröse i krönläge, torpmiljöer, stenmurar. Förlisningsuppgifter i yttre exponerad farled. Utkiksplatser med fria horisonter och upplevelse av tidlöshet.

Allmänt om hänsynsbehov

Sikt mot fri horisont krävs från utsiktsplatserna Sote Bonde, Sote huvud, Kung Tryggves grav och bebyggelserna vid Fykan och Grosshamn. Frisiktskraven har tillsammans en omfattande utbredning, men som sammanfaller i en gemensam sektor från Soteskären i söder till den yttersta skärgården innanför Väderöarna i norr. Denna gemensamma sektor tydliggörs genom en värdeaxel som utgår från krönet av Tryggö (Kung Tryggves grav) och sträcker sig åt nordväst, mot Väderöarna.

Kartillustration

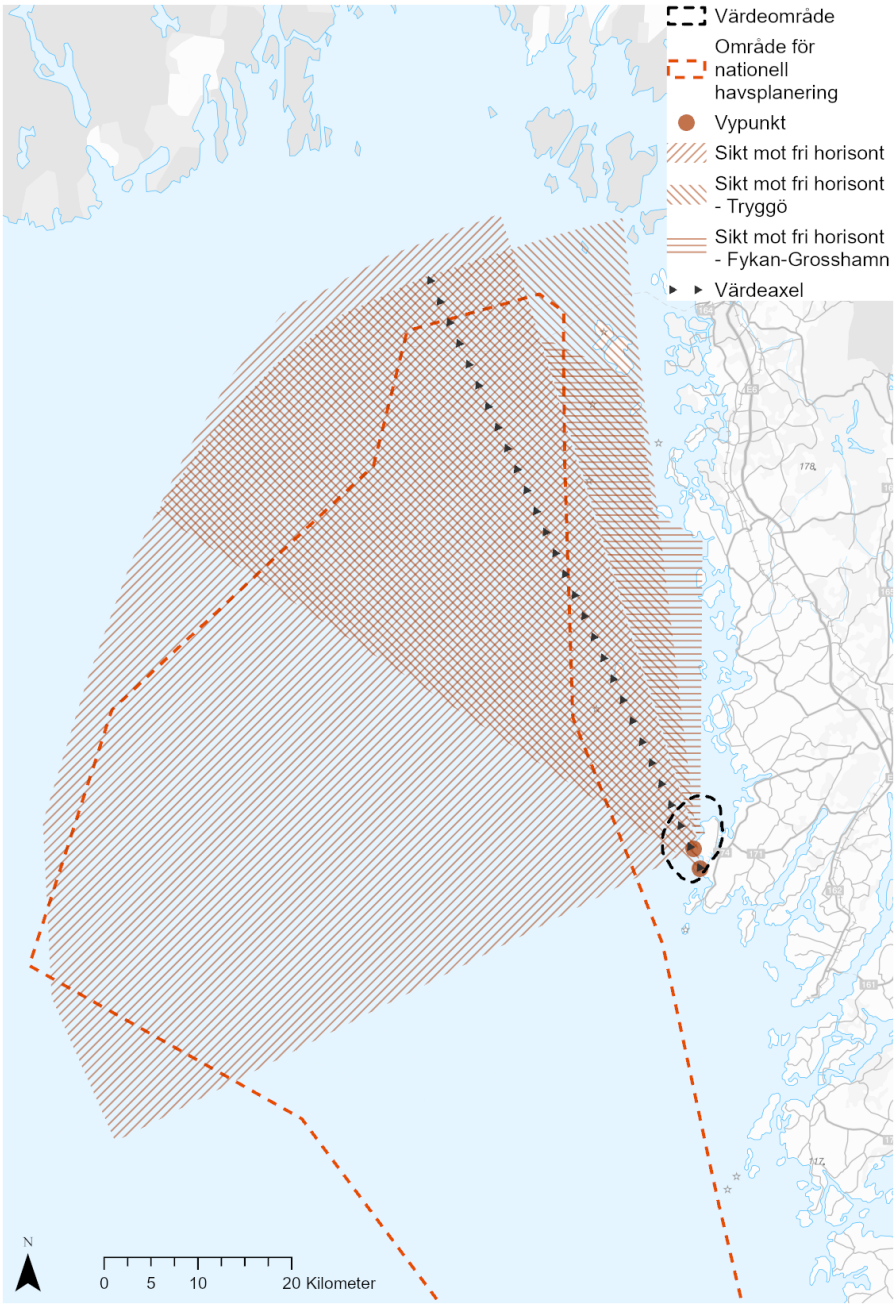

Värdeområde Ramsvikslandet. Sikt mot fri horisont behövs från flera vypunkter. De enskilda vyerna sammanfaller i en gemensam sektor. Den gemensamma sektorn tydliggörs av en värdeaxel som utgår från Tryggö och har riktning mot NV och Väderöarna.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om ett oförsonligt kustlandskap

Ramsvikslandet är en av de mest representativa miljöerna av Bohusläns ikoniska landskapstyper. Det är ett kustavsnitt med ett något udda och opåverkat landskap, samtidigt som det utgör summan av ett sammanvävt natur- och kulturlandskap av det ovanliga slaget. Som del av riksintresseområdet Obruten kust (4kap 3§ MB) är perspektivet ett gränsland mellan traditionell kustbebyggelse och en oförsonlig vildmark. En viktig beståndsdel i denna sammansatta miljö är betraktarens perspektiv, vilket inte minst speglas i konstens och föreställningens idé om Bohuslän. Ramverket utgörs av det vilda landskapet, där människans roll är underordnad och utlämnad på nåder åt naturens kraftfulla växlingar.

Detta maritima landskap har ett säreget markslag som egentligen inte lämpar sig för bebyggelse och försörjning. Breda horisonter med exponerade böljande hällmarksvidder och saltängar, med ett fåtal skyddade klevor där vegetationen har fått fäste, ett i grunden exponerat landskap där havet möter den renspolade berggrunden. Samtidigt ett ombytligt kalejdoskop av granitens röda skiftningar och blå toner i en obruten horisontlinje. Vidsträckta klippområden varvas med ljunghedar, fukthedar, ängar och lövdungar.

Platsens har gjort intryck under lång tid; på krönet av Tryggö finns ett mäktigt gravröse, som i Snorre Sturlassons historiska krönikor pekas ut som Kung Tryggves grav. I denna stenöken finns ändå spåren efter ett gammalt småskaligt odlingslandskap, med sitt sammanhängande system av åker, äng och betesmark, som är så typiskt för Bohuskusten. Det historiska skattehemmanet Ramsvik gav utrymme åt flera torp och backstugor på sina utmarker. Dagens ensliga bebyggelser vid Fykan och Grosshamn uppstod genom denna utveckling under sent 1800-tal.

I ett historiskt perspektiv var Ramsvikslandet en avskiljare mellan bygder. Sjöledes var detta en passage över Sotefjorden, mellan Smögen-Kungshamn i söder och Ulebergshamn-Bovallstrand i nord. Flera förlisningsuppgifter understryker områdets svårigheter för sjöfarten. Problemen för kusttraden var så stor att man lät bygga Sotekanalen på 1930-talet, med vilken en skyddad farled upprättades.

Dagens främsta betraktare av Ramsvikslandet är de dagliga besökarna. Oavsett om ändamålet är friluftslivet, fågelskådning eller salta bad så finns det en gemensam dragningskraft till det obrutna landskapet. I Bohusläns kustband finns det få trakter som kan mäta sig med Ramsvikslandets upplevelse av ursprunglighet och oförsonlighet.

Värden och uttryck

Ramsvikslandets värde ligger i en särskild kombination av ett ursprungligt naturlandskap och subtila spår av människans bruk. De mänskliga spåren fungerar i detta som en viktig skalreferens till landskapets mäktighet. Ett nyckelord är *vyer* där ramverket består av hav, himmel och hällmark. Kanske det mest påtagliga för betraktaren är något så ovanligt som *frånvaro* av förändring, utveckling.

Helhetsmiljön Ramsvikslandet består av följande uttryck:

- Ett mäktigt maritimt naturlandskap med inslag av småskalig odling och betesdrift.
- Torp och backstugor med inägor på Ramsviks utmark. Långa sträckningar med stenmurar mot utmarksområdet.
- Extensiva hällmarksområden med glaciala former som rundhällar, jättegrytor, isräfflor och skärtråg.
- 30-tal förlisningsuppgifter inom Sotefjorden.
- Sote bonde, Sote huvud, gravröset på Tryggö och andra distinkta utkiksplatser.
- Monumentala förhistoriska gravmiljöer.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten:

- RI Obruten kust 4 kap. 3§ MB.
- RI för friluftsliv 3 kap. 6 § MB; Norra Bohusläns kust - inre kustzonen.
- RI för rörligt friluftsliv 4 kap. 1–2§; Norra Bohuslän.
- Natura 2000-område; Ramsvikslandet (SE0520042).
- RI för naturvård3 kap. 6 § MB; Ramsvikslandet, Hållö, Kornö och Gåsö skärgård.
- Naturreservat; Ramsvikslandet.
- Kommunalt utpekad kulturmiljö; Tryggö-Ramsvikslandet-S.Grötö-Söö.

Hänsyn och rekommendationer

Ramsvikslandets storskaliga och kulturpräglade hällmarker är en av kustlandskapets mest särpräglade miljöer (figur 7-8). Utblickar mot en fri horisont är av väsentlig betydelse för värdeområdet. För att fullt ut bibehålla angivna värden behöver man säkerställa hänsyn enligt nedan.

- Sikt mot fri horisont krävs från gravröset Kung Tryggves grav för förståelsen av gravens medvetna placering i krönläge med milsvida utblickar ut mot havet och längs med kusten.
- Sikt mot fri horistont krävs från Sote Bonde och Sote huvud. Den fria sikten är väsentlig för upplevelsen av det karga och unika hällmarkslandskapets geologiska och biologiska särart. Likaså är den fria sikten väsentlig för att till fullo förstå miljöns kulturhistoriska utveckling.
- Sikt mot fri horisont krävs från bebyggelsemiljöerna i Grosshamn och Fykan. Den fria sikten ger förståelse för människans liv och historiska brukande av det karga hällmarkslandskapet. Frisiktskraven från Grosshamn och Fykan är från de specifika platserna avgränsade eftersom öppet hav med fri horisont skymtas i smalare sektorer mellan höjder på Ramsvikslandet och utanförliggande öar och skär.

Frisiktskraven från utsiktspunkterna Sote Bonde, Sotehuvud och Kung Tryggves grav har tillsammans en omfattande utbredning, med sektorer som till stor del överlappar varandra. Utbredningen sammanfaller i en *gemensam sektor* som begränsas av Soteskären i söder till skärgården innanför Väderöarna i norr. En särskild värdeaxel tydliggör denna sektor. Värdeaxeln utgår från krönet av Tryggö (Kung Tryggves grav) och sträcker sig åt nordväst, över Väderöarna.

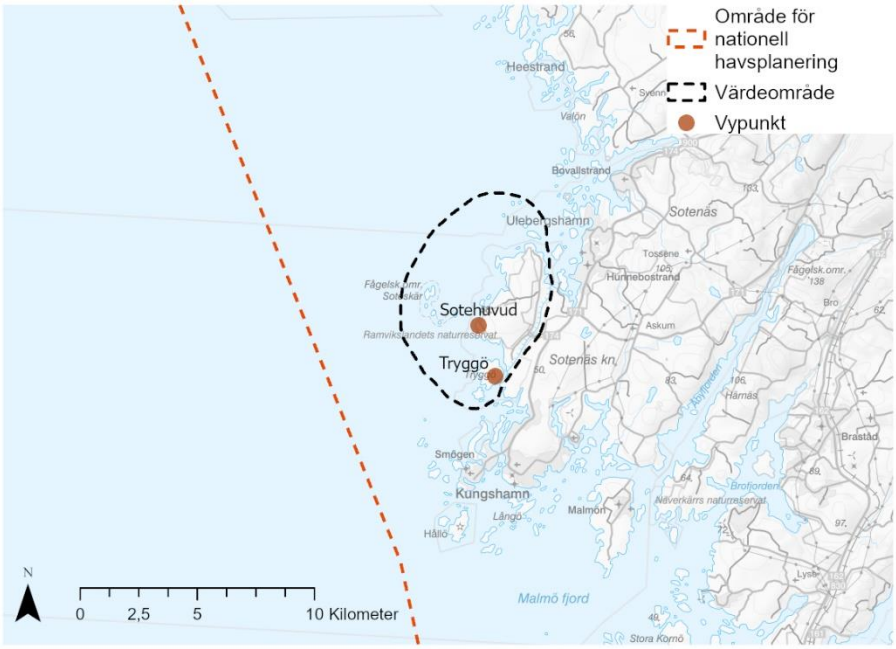

Värdeområde Ramsvikslandet med vypunkterna på Tryggö, Sote huvud och anslutande Sote bonde. Vypunkterna vid Grosshamn och Fykan ligger något NV om Sote huvud.

Västra Orust

Västra Götalands län

Sammanfattning

Värdeområde *Västra Orust* omfattar ca 95 km^2 och ligger till en mindre del i territorialhavet i sydväst. I området ingår i huvudsak de större öarna Stora Hermanö, Vallerö, Tornö, Vedholmen, Fågelskär, Käringön, Måseskär, Mollön och Sörön i väster och söder. Orust kustzon från Mollösund i söder till Lavön i norr. Det dominerande vattenområdet är Käringöfjorden.

Berättelse

Skärgårdsbebyggelsens utveckling längs med västra Orust, med utkomst från den expansiva fraktfarten, utsjöfiske i Nordsjön och lokal fiskeberedning.

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Kustsamhälle/skepparsamhälle
- Fiskeläge
- Kust- och skärgårdsmiljö
- Fornlämningsmiljö
- Fornlämningskoncentration

Karaktär och värdebärare

Kustbebyggelser med rötter i strandsittarbosättningar på kronoholmar. Måseskärs Heidenstamsfyr och fyrvaktarbostäder, farleder inomskärs och lotsutkikarna på Käringön och vid Gullholmen. Torkställningar för fisk, maritima ristningar och sjöfararnas ödekyrkogårdar. Historiska fartygslämningar och förlisningsuppgifter vid äldre hamnar och vid farliga farvatten.

Allmänt om hänsynsbehov

Sikt mot fri horisont krävs från lotsutkiken på Käringön ut över Måseskärs fyrplats och från lotsutkiken på Hermanö, mot Måseskär i söder till Smögens skärgård i nord. Det öppna vattenrummet inom Käringöfjorden ned mot Marstrand och Pater Nosterskären behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Kartillustration

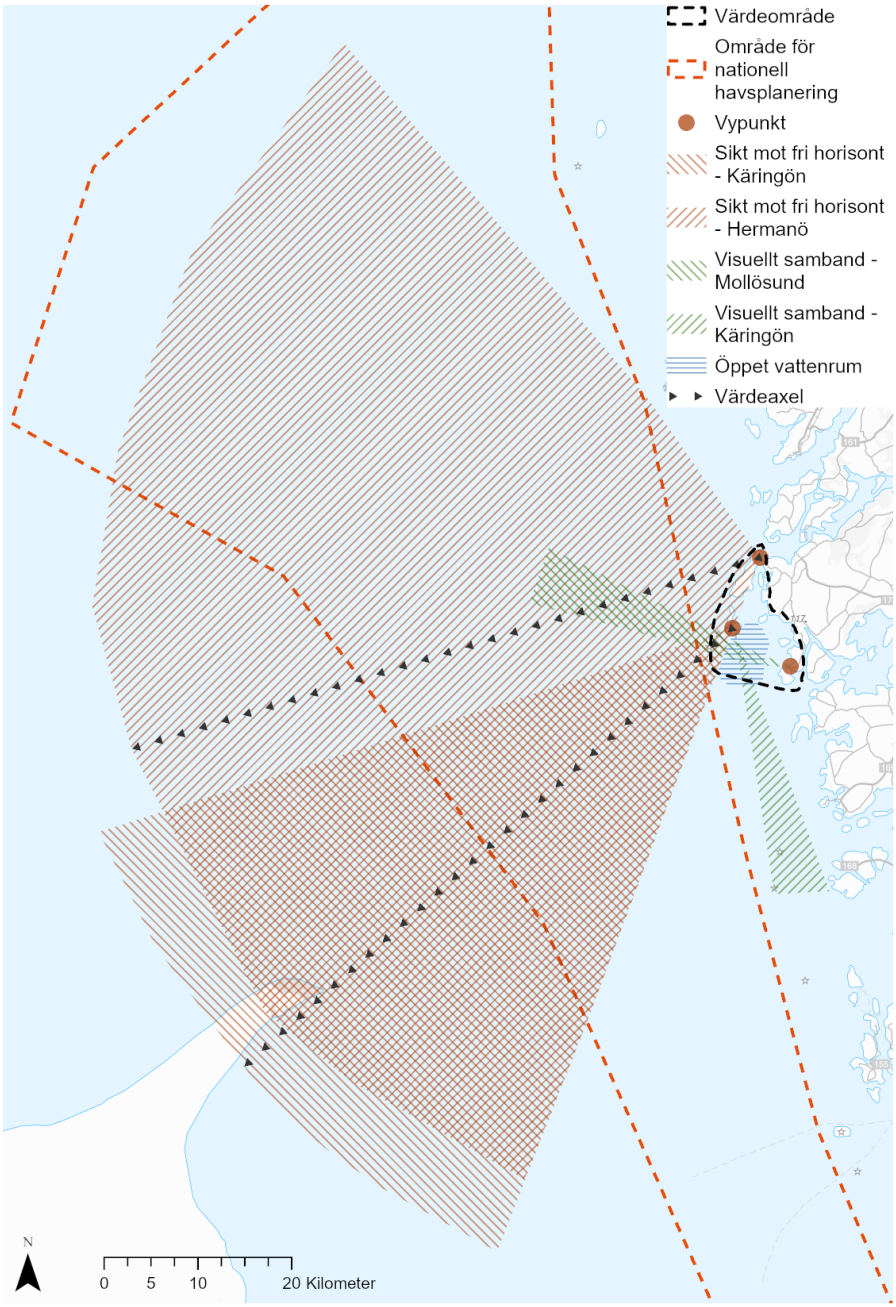

Värdeområde Västra Orust. Två överlappande sektorer med behov av sikt mot fri horisont och värdeaxlar från Käringöns och Gullholmens lotsutkikar. Behov av visuellt samband mellan Mollösund och Käringön-Måseskär samt från Käringön och ned mot Marstrand och Pater Nosterskären. Käringöfjordens öppna vattenrum behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om utvecklingen av Bohusläns fraktfart och utsjöfiske

I kustbandet längs västra Orust finns en särskilt bra exponent för den dynamiska bebyggelseutvecklingen som under 1800-talet växte fram på basis av fraktfart och utsjöfiske. De särpräglade maritima näringarna har växlat över tid och skapat flera lager av sammanflätade kulturmiljöer. Merparten av dagens bebyggelse grundades och utvecklades från strandsittare, dvs de ekonomiskt obesuttna på kronoholmar som bedrev fiske och mindre fraktfart. Efterhand kom några av dessa rörliga strandsittarbosättningar att utvecklas och få en markant ekonomisk och befolkningsmässig dignitet. Till dessa orter räknas Mollösund, Käringön, Stocken, Gullholmen, Hälleviksstrand och Edshultshall. Nyckeln till en sådan utveckling var ekonomisk diversitet och beredskap för ombytliga konjunkturer med både magra och feta år.

Av störst betydelse för utvecklingen var utsjöfisket och fraktseglation. Med avstamp i 1500-talets omtalade sillperiod drogs folk till skärgården och skapade grunden till flera av dagens intagande kustorter. Sillfisket fick sin största betydelse under perioden senare hälften av 1700-talet, med saltad sill och tranoljeproduktion för avsalu i västra Europa. 1800-talets berättelse handlar i stället om bankfiske på vitfisk och den iögonfallande beredningen av långa och torsk på torkställningar. 1900-talets sillfiske i Nordsjön skapade grunden till en småskaliga men expansiv konservindustrin, vars arv har växt till en av Bohusläns stora näringar.

Fraktfarten utvecklades i takt med att bondeseglationens statliga begränsningar avreglerades. Växte gjorde både inrikes- och utrikessjöfarten, varav merparten var organiserad genom partrederier. Rederierna för den utrikes sjöfarten var koncentrerade till Tjörn, Orust och Lysekil, en näring som hade sin största omfattning under 1800-talet och början av 1900-talet. Seglationen reducerades sedan under 1900-talet, först i samband med första världskrigets begränsningar och senare genom strukturomvandlingar. Kvar idag finns en levande historia genom släktled, tidstypiska välvårdade bebyggelser och ett nätverk av farleder, sjömärken, gamla fyrar och lotsutkikar m m.

Värden och uttryck

Inom värdeområdet har flera orter sin historiska grund i strandsittarbosättningar; Mollösund, Käringön, Stocken, Gullholmen, Hälleviksstrand och Edshultshall. Dessa samhällen uppvisar en mycket karaktäristisk bebyggelsebild med tätt liggande hus, med grundelementen bryggor, sjöbodar/magasin och bostäder samt byggnader med anknytning till fiskberedningsindustri.

Skärgårdslandskapet längs västra Orust är en flikig skärgård, där hällmarkerna dominerar vyerna. Stora Hermanö ligger som en barriär mot det öppna

Västerhavet. Ytterst finns den gamla fyrplatsen på Måseskär. Den historiska bebyggelsen är lokaliserad i skydd på öarnas läsidor, intill ett gott hamnläge. Lotsutkikarna på Käringön och vid Gullholmen spanar fortfarande ut mot Västerhavet och anlöpande fartyg.

Helhetsmiljön Västra Orust består av följande uttryck:

- Välbevarade bebyggelsemiljöer med rötter i strandsittarbosättningarna Mollösund, Käringön, Gullholmen, Stocken, Hälleviksstrand, Edshultshall.
- Arkeologiska lämningar efter fiskeberedningsverksamhet, som sillsalteri och trankokeri (skärgårdsverk).
- Byggnadslämningar efter torkställningar.
- Kolerakyrkogård på Bråtö.
- Fartygslämningar och förlisningsuppgifter, dels på utsidan Hermanö-Måseskär, dels i nära anslutning till flera av de äldsta strandsittarbosättningarna.
- Måseskärs fyr med fyrvaktarbostäder.
- Ödekyrkogård på Mollön och Vedholmen med koppling till den äldre sjöfarten.
- Maritima ristningar på Vedholmen, Tornö och Mollön.
- Historisk farled inomskärs.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten:

- RI Högexploaterad kust 4 kap. 4§ MB.
- RI kulturmiljövård 3kap. 6§ MB: Mollösund (KO32).
- RI kulturmiljövård 3kap. 6§ MB: Nordvästra Orustskärgården (KO34).
- Forn- och kulturlämningar enligt 2 kap. Kulturmiljölagen
- Statligt byggnadsminne Måseskärs fyr.
- Byggnadsminne övriga
- Kommunalt utpekade kulturmiljöer: Mollösund och Mollön (område 15), Edshultshall (område 4), Käringön med intilliggande öar (område 10), Gullholmen och Härmanö (område 6).

Hänsyn och rekommendationer

Kustbebyggelser med rötter i strandsittarbosättningar på kronoholmar. Måseskärs Heidenstamsfyr och fyrvaktarbostäder, farleder inomskärs och lotsutkikarna på Käringön och vid Gullholmen (figur 9-10). För att fullt ut bibehålla angivna värden behöver man säkerställa hänsyn enligt nedan.

- Sikt mot fri horisont krävs från lotsutkiken på Käringön ut över Måseskärs fyrplats. Det finns här en siktlinje som tydliggörs av en värdeaxel. Den fria sikten är väsentlig för förståelsen av fiskets och fraktfartens behov av säker insegling mot kusten. Den fria sikten är också viktig för förståelsen av lots- och fyrväsendets livsavgörande och ekonomiska betydelse för såväl fisket som fraktfarten.
- Sikt mot fri horisont krävs från lotsutkiken på Hermanö. Den fria sikten är väsentlig för förståelsen av lotsväsendets livsavgörande och ekonomiska betydelse för fraktfarten. Lotsutkikens vysektor spänner från Måseskär i söder till Smögens skärgård i norr. Inom vysektorn finns en värdeaxel som tydliggör riktningen mot väst-sydväst, där fri sikt mot horisonten är särskilt viktig att bibehålla.
- Det visuella sambandet mellan Mollösund och Måseskärs fyrplats är viktigt att bibehålla. I sammanhanget är det viktigt att fortsatt kunna uppleva det öppna havet utanför och bortom Måseskär.
- Käringöfjordens öppna vattenrum mellan Mollösund och Käringön/Måseskär behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband.
- Vysektorn från Käringöns kummel i riktning Marstrand och Pater Nosterskären behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband.

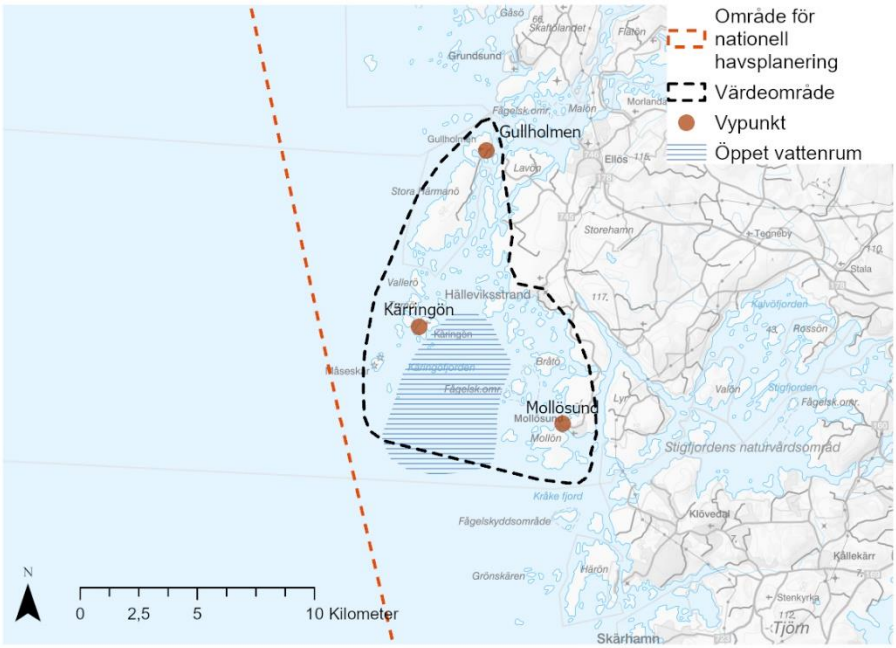

Värdeområde Västra Orust med vypunkter vid lotsutkikerna vid Gullholmen och Käringön samt vid Mollösund. Käringöfjordens öppna vattenrum behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Marstrand-Pater Noster

Västra Götalands län

Sammanfattning

Värdeområde *Marstrand-Pater Noster* omfattar ca 64 km^2 och ligger till en mindre del i territorialhavet i väster. I området ingår i huvudsak Pater Nosterskärgården, Marstrandsön, Ärholmen, Ramholmen och Bussholmen. Det dominerade vattenområdet är Marstrandsfjorden.

Berättelse

Värdeområdet speglar navigationsteknikens historiska utveckling i takt med sjöfartens förändringar på Bohuskusten – från den medeltida kustseglationen och fram till en storskalig sjöfart, som nyckelfaktor för industrialismen, kolonialismen och det moderna samhällets struktur för varuhandel. Fler och större fartyg med större och mer värdefull last ställde krav på allt bättre navigationsteknisk hjälp i farofyllda vatten.

Miljötyper

- Farledsmiljö
- Hamn- och sjöfartsstad
- Fornlämningsmiljö
- Fästnings- och skansmiljöer
- Industrimiljö
- Fornlämningskoncentration

Karaktär och värdebärare

Marstrands skyddade hamn- och stadsmiljö. Carlstens fästning samt fd lotsutkiken som landmärken i och utsiktsplatser över Marstrandsfjorden. Marstrandsöns oexploaterade sida mot fjorden. Pater Nosterskärens täthet, grynnor och marinarkeologiska fartygslämningar. Fyrarnas (Pater Noster, Hätteberget och Lönnbäcken) roll som navigationspunkter och landmärken samt uttryck för områdets farledsstruktur. Kulturmiljön Ärholmens gasstation med historiskt viktig funktion för stora delar av västkusten.

Allmänt om hänsynsbehov

Sikt mot fri horisont krävs från Marstrandsön över och bortom Pater Noster och Pater Nosterskären åt nord/nordväst. Marstrandsfjordens öppna vattenområde mellan Paternosterskären och Marstrandsön behöver bibehållas.

Kartillustration

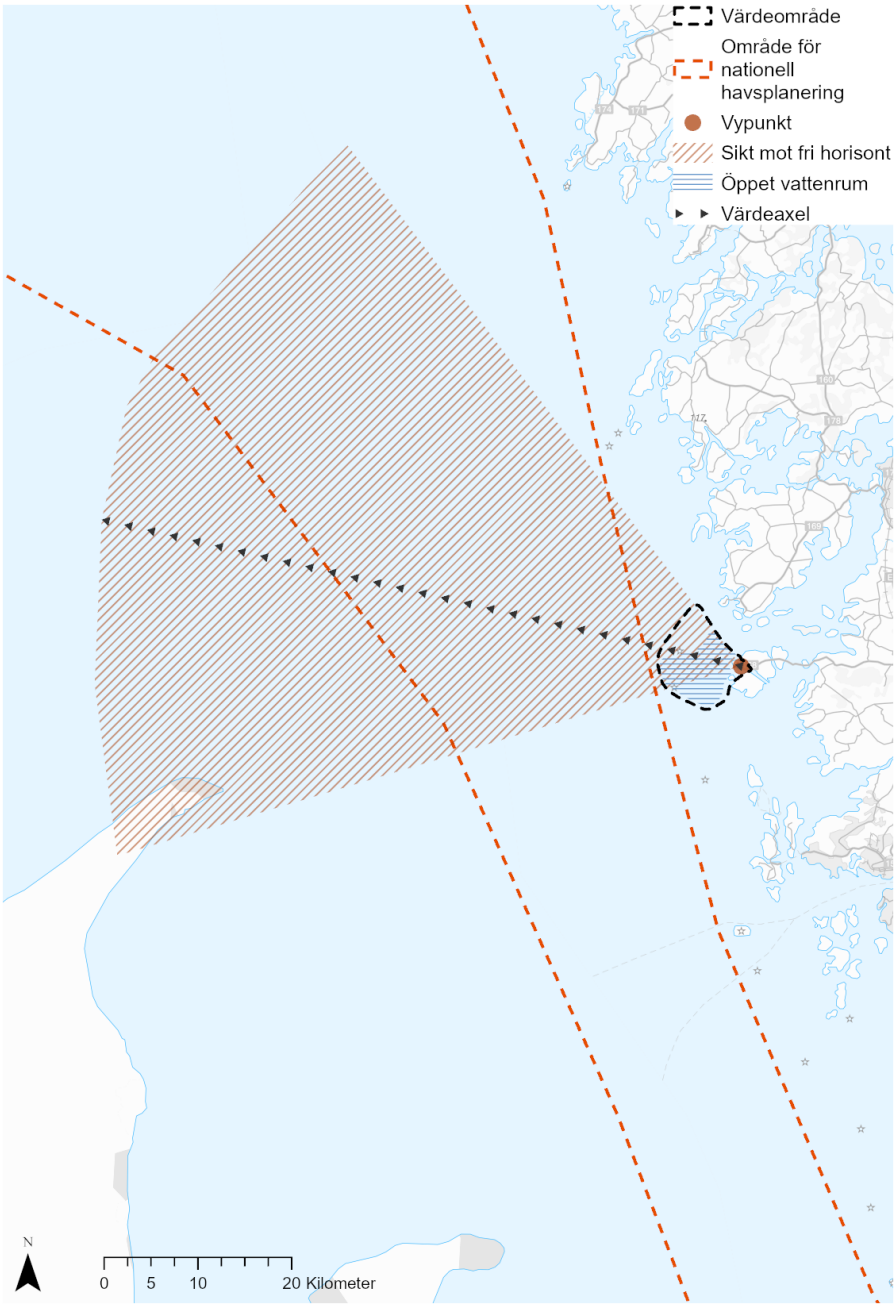

Värdeområde Marstrand-Pater Noster. En sektor med behov av sikt mot fri horisont från Marstrandsön över och bortom fyren på Hamneskär och Pater Nosterskären. En värdeaxel tydliggör det särskilda behovet av fri horisont bakom fyren. Marstrandsfjordens öppna vattenrum behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om navigationsteknikens utveckling

Värdeområdet speglar navigationsteknikens historiska utveckling i takt med sjöfartens förändringar på Bohuskusten – från den medeltida kustseglationen och fram till en storskalig sjöfart, som nyckelfaktor för industrialismen, kolonialismen och det moderna samhällets struktur för varuhandel. Fler och större fartyg med större och mer värdefull last ställde krav på allt bättre navigationsteknisk hjälp i farofyllda vatten.

Den historiska utvecklingen av handelssjöfarten gick från interregional kustfart, med mindre segelfartyg inom ett småskaligt nätverk av kustnära farleder och lastageplatser, till oceangående segel- och ångfartyg i en global transportinfrastruktur. Den växande sjöfarten under 1700-, 1800- och 1900-talen skedde dock på bekostnad av ett ökat antal haverier och förlisningar, med förlust av människoliv och ekonomiska värden som följd. Som en konsekvens ställdes vartefter högre krav på bättre navigationshjälpmedel, vilket påskyndade utvecklingen av fyr- och lotsväsendet, nya hamnar och farleder. Industrialismens processtänk möjliggjorde prefabricerade fyrar, som ingenjör von Heidenstams fackverkskonstruktion, vilka uppfördes i det yttre havsbandet under 1860- och 70-talen. Fyrarnas driftsäkerhet och automatisering förbättrades väsentligt kring sekelskiftet 1900 genom ingenjör Daléns utveckling av AGA-fyren.

På Ärholmen, strax söder om Marstrand, fanns under perioden 1918 till 1965 en gasstation där Sjöfartsverket framställde acetylengas för alla Västkustens fyrar och lysbojar som vara utrustade med AGA-teknik. Gasstationen på Ärholmen är en komplett industrimiljö med pedagogiskt viktig koppling till fyrmiljöer som bland annat Pater Noster.

Den starkt växande handelstraden under 1800-talet mellan Nordsjön och Östersjön ledde till en allt intensivare sjöfart via Skagerrak, Kattegatt och Öresund. Sjöfartens tillväxt innebar en skalförändring – inte bara i större och lastdrygare fartyg, utan även i transportlandskapets infrastruktur som hamnar och farleder. Dessa förskjutningar fick som effekt att många gamla hamnorter förlorade sin forna betydelse. Med detta tappade även historiska befästningar sin militära funktion och degraderades till besöksmål.

Hela detta händelseförlopp – sjöfartens utveckling med tillhörande utveckling av fyrväsendet – är tydligt läsbart i värdeområdet Pater Noster-Marstrand.

Värden och uttryck

Marstrands läge och terrängmässiga förhållanden har troligtvis varit viktiga förutsättningar för ortens historiska utveckling. Marstrand var en nod för sjöfarten redan under 1200-talet och fick snart även en funktion som militär stödjepunkt mellan land och hav. Vid den utmärkt skyddade hamnen växte en liten stad fram – en stad med många funktioner, främst relaterat till sjöfart,

fiske, handel och flottbas. Marstrand blev en frihamnsstad under 1700-talet (porto francoperioden) och kom därmed också att få en viktig social och politisk funktion – även på det internationella planet.

Marstrands politiska betydelse har även manifesterats genom de försvarsanläggningar som har funnits på orten under lång tid. Carlstens fästning, så som den upplevs idag, är ett viktigt uttryck för denna funktion. Fästningens roll som landmärke är betydelsefull i landskapsperspektiv. Fästningen har också en viktig funktion som besöksmål och utsiktsplats i dagens Marstrand som besöks- och rekreationsort.

Sjöfarten till och från Marstrand bedrevs under medeltiden som kustseglation, med insegling söderifrån runt Ramholmen förbi Draget och mellan Klåverön och Ärholmen. Inseglingen norrifrån gick innanför eller genom Pater Nosterskären. I takt med sjöfartens utveckling, med större och bättre fartyg och möjligheter till ett vittförgrenat internationellt handelsnät, blev inseglingen från Skagerrak – med sikte på Carlstens fästning – allt viktigare. Passagen över och inseglingen via Marstrandsfjorden var dock komplicerad. Pater Nosterskären utgjorde ett farofyllt navigationshinder. I söder Vid Ussholmen, Bussholmen och Ramholmen finns också flera riskabla grynnor. Bara från den senaste 200-årsperioden finns en mängd rapporterade förlisningar som vittnar om farvattnets svårigheter.

Lösningen för en säkrare sjöfart blev att man på Hamneskär, inom Pater Nosterskärgården, uppförde en så kallad Heidenstamfyr år 1868. Den ersatte då lanterninen som satt på Carlstens fästning. På Marstrandsön uppfördes vartefter också en lotsutkik. I farvattnets västra och södra del uppfördes fyrarna Hätteberget och Lönnbäcken. I dessa områden finns koncentrationer av fartygsförlisningar, vilket visar områdets farofyllda vatten innan fyrar, sjömätningar och farledsutmärkning blev fullt utbyggda.

Gasstationen på Ärholmen är en komplett industrimiljö med gasstation, magasin och bostäder för personalen. Bostäderna tjänade tidigare som lotsstation under 1800-talet.

Helhetsmiljön Pater Noster-Marstrand består av följande uttryck:

- Hamneskärs fyrplats med Heidenstamfyren Pater Noster och fyrvaktarbostäder.
- Koncentration av förlisningar inom Pater Nosterskären.
- Farlederna in genom Marstrandsfjorden och innanför Pater Nosterskären.
- Fyrarna Hätteberget och Lönnbäcken.
- Ärholmens gasstation.
- Den medeltida inseglingsfarleden mellan Klåverön och Ärholmen.
- Carlstens fästning, med Norra och Södra Strandverket.
- Lotsutkiken på Marstrand.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten:

- Forn-/kulturlämningar: stor koncentration av fartygslämningar främst i anslutning till Pater Nosterskären
- RI kulturmiljövård enligt 3 kap. 6 § MB Marstrand (KO14) och Pater Noster (KO58)
- RI Högexploaterad kust enligt 4 kap. 4§ MB
- Enskilda byggnadsminnen (3 kap. 1 § KML) finns i Marstrands stad och på Ärholmen (gasstationen).
- Statliga byggnadsminnen: Carlstens fästning, Hamneskärs fyrplats (flera byggnader, däribland fyren Pater Noster).
- Kyrkligt kulturminne: Marstrands kyrka.
- Naturreservat: Pater Nosterskärgårdens naturreservat (Natura 2000), Marstrands naturreservat och Sälöfjordens naturreservat runt Klåverön (Natura 2000).
- Fartygslämningar: ett 20-tal kända lämningar inom Marstrands hamnbassäng.
- Kommunalt utpekade kulturmiljö: Marstrand, Klåverön-Ärholmen, Pater Noster.

Hänsyn och rekommendationer

Helhetsmiljöns värden består i sambanden mellan Marstrands hamn och farlederna, mellan grynnor, skär, förlisningar och fyrar, samt mellan landmärken, utsiktsplatser och skärgårdslandskapet (figur 11-12). I sammanhanget är Marstrandsfjordens öppna vattenrum en viktig kvalitet för att förstå sambanden i helhetsmiljön. För att fullt ut bibehålla angivna värden behöver man säkerställa hänsyn enligt nedan.

- Sikt mot fri horisont krävs från Carlstens fästning och lotsutkiken på Marstrandsön över och bortom Pater Noster och Pater Nosterskären i en vysektor från Hätteberget till Pater Nosterskärens innersta delar. Inom vysektorn finns en värdeaxel som tydliggör behovet av att särskilt beakta fri horisont bakom fackverksfyren. Den fria sikten är väsentlig för upplevelsen av fyr- och lotsväsendets utveckling och betydelse i farofyllda vatten.
- Marstrandsfjordens öppna vattenrum mellan Marstrand/Ärholmen och Pater Nosterskären ut mot Hätteberget behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband.

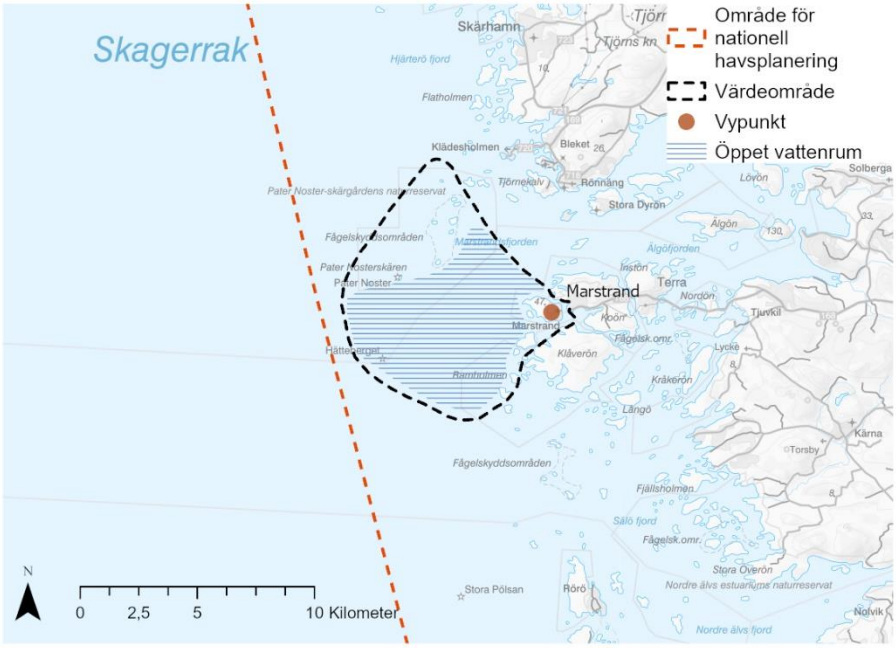

Värdeområde Marstrand-Pater Noster med vypunkten vid Carlstens fästning, Marstrandsön. Marstrandsfjordens öppna vattenrum behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Norra Kattegatt

Västra Götalands län

Sammanfattning

Värdeområde *Norra Kattegatt* omfattar ca 370 km^2 och sträcker sig från öster om baslinjen, ut igenom territorialhavet till och med svensk ekonomisk zon. Området utgör endast öppet hav Kattegatt. Vid den östra begränsningen ligger fyren Stora Pölsan.

Berättelse

Berättelsen om marina slagfält på tröskeln till den svenska västkusten. Minsprängda och sänkta fartyg från första och andra världskriget i norra Kattegatt, utanför Öckeröarna. Förlisningen av den svenska ubåten Ulven.

Miljötyper

- Fornlämningskoncentration

Karaktär och värdebärare

Ett stort antal fartygslämningar ligger spridda i områden för minfälten från de båda världskrigen. Fartygen är framför allt från de stridande parterna men även svenska förluster. Dokumentation av lämningarna och händelseberättelser är ett viktigt pedagogiskt vittnesbörd om 1900-talets världskrig.

Allmänt om hänsynsbehov

Fartygssänkningarna medförde människoförluster i olika omfattning. Lämningarna på havsbotten är att betrakta som gravar, om än inte i formell juridisk mening. Av flera anledningar bör man undvika direkta fysiska ingrepp i fartygslämningarna.

Kartillustration

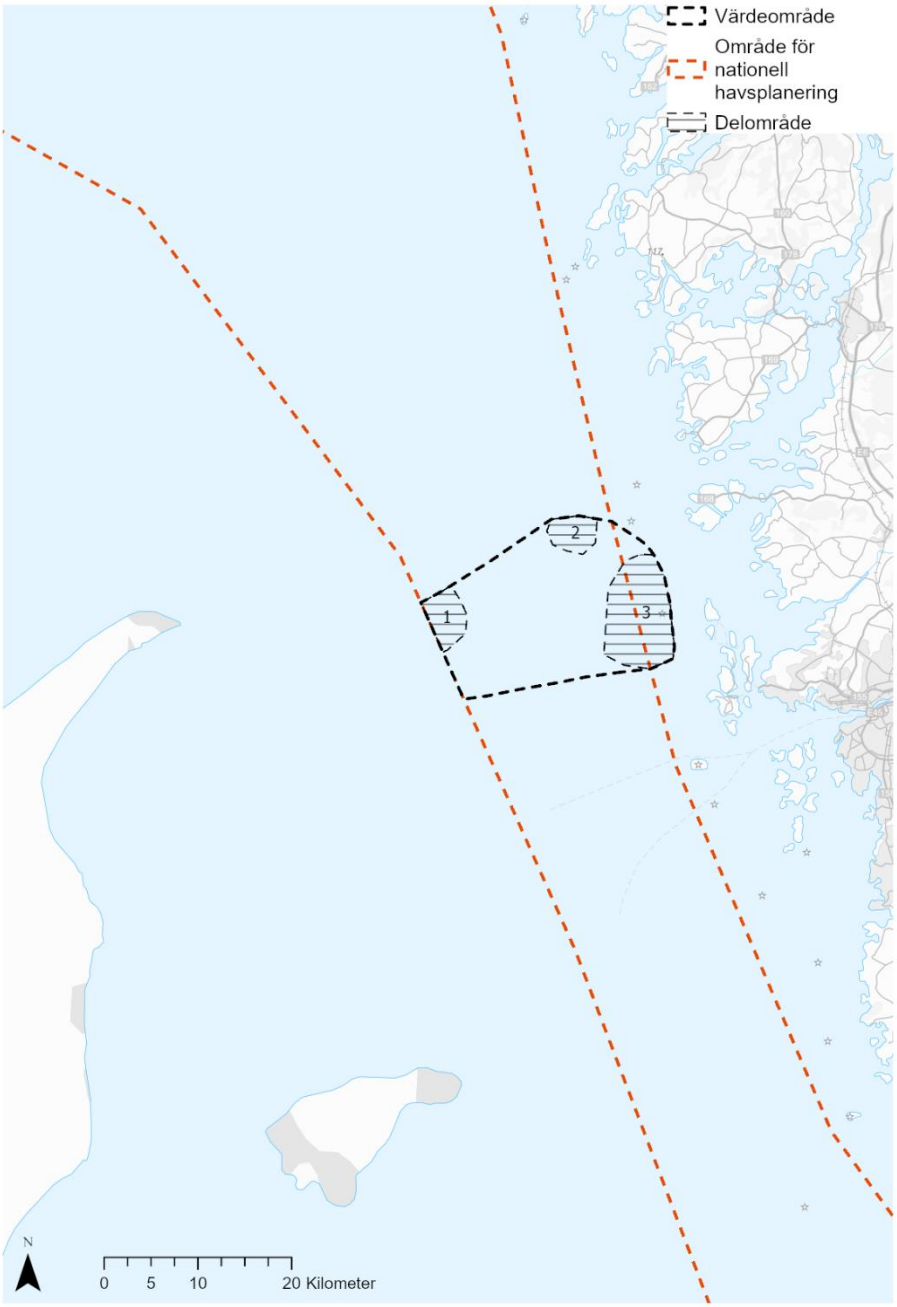

Värdeområde Norra Kattegatt. Inom värdeområdet finns tre delområden med koncentrationer med sänkta fartyg.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om krigens hav i norra Kattegatt

Inget av de båda världskrigen kom att utkämpas på svensk mark, men har ändå satt djupa spår i vår gemensamma historieskrivning. Ett av många perspektiv är historiebruket av första och andra världskriget. Var i Sverige finns slagfält att betrakta, uppleva och berätta kring? En av få platser är det marina slagfältet i norra delen av Kattegatt, utanför Öckerös skärgård. Till följd av en omfattande minläggning under båda krigen finns idag mellan 30 och 40 fartygsvrak inom denna del. I huvudsak omfattar det lastfartyg från de stridande parterna men består även av svenska fartyg.

Trots att kunskapsläget är något disparat kan man urskilja tre koncentrationer med fartygssänkningar; 1. vid gränsen för svenska territorialhavet och ekonomisk zon, 2. väster om fyren Stora Pölsan, 3. väster om fyren Hätteberget. De båda senare ligger långt in på svenskt territorialvatten.

Många av de kända vraken inom område 1 sänktes under åren 1918–1920, dvs under slutet av eller strax efter första världskriget. Minsänkta fartyg från andra världskriget är koncentrerade inom område 2, helt nära Öckerös skärgård. Flera av dessa fartyg sänktes sent under kriget; 1944–45. Inom området finns även den ökända minsänkningen av den svenska ubåten HMS Ulven i april 1943. Område 3 representerar ett eget litet slagfält med tyska trupptransportfartyg som sänktes av en engelsk ubåt 1940.

Värden och uttryck

Berättelsen om detta krigens hav har framför allt ett stort pedagogiskt värde. Slagfältet med dess vrak, dokument, bilder och ögonvittnesskildringar om ilandflutna lik är att betrakta som viktig folkbildning. En mer lokal dimension i sammanhanget är de svenska fiske- och fraktfartyg som, både under krigen och flera år efteråt, har minsprängts. Krigen gör sig fortfarande påminda då gamla minor då och då spolas upp på våra stränder, eller fångas i fiskarnas trålar.

Helhetsmiljön för Norra Kattegatt består av följande uttryck:

Område 1

Område 1 ligger vid gränsen för Sveriges territorialhav och vidare ut i svensk ekonomisk zon, ca 25 km väster om fyren Stora Pölsan. Området tangerar grundområdet Hertas flak, på danskt vatten, där det finns ytterligare minsänkta fartyg från samma period. Det finns ett mörkertal kring antalet vrak från denna historiska epok.

Merparten av dessa fraktfartyg på svenskt vatten minsänktes 1919–20, alltså efter första världskrigets slut (1918). Några av dem förde svensk flagg och blev senkomna offer för kriget.

Kända namngivna fartygslämningar inom område 1, enligt Kulturmiljöregistret:

- Ernst (1920-04-29, SVE). Kulturmiljöregistret: L1934:3973.
- SS Carolus (1919-04-11, SVE). Kulturmiljöregistret: L1934:3975.
- SS Amstel (1919-04-01, NEL). Kulturmiljöregistret: L1934:3977.
- SS Solid (1919-04-23). Kulturmiljöregistret: L1934:3978.
- Trålaren Agnes (1918-05-11, SVE). Kulturmiljöregistret: L2022:381.
- SS Milos (1919-03-02). Kulturmiljöregistret: L2022:392.
- Trålaren Ejdern (1919-03-03, SVE). Kulturmiljöregistret L1934:3981.

Område 2

Sänkta fartyg från andra världskriget är lokaliserade närmare svenska kusten, och har i huvudsak att göra med Nazitysklands invasion av Norge. De tyska frakt- och trupptransportfartygen försökte undgå engelska ubåtar och minfält genom att segla kustnära, långt in på svenskt territorialvatten. Några av fartygen kom aldrig fram utan ligger minsänkta utanför fyren Stora Pölsan och Hätteberget.

- SS Westfalen, tyskt trupptransportfartyg. Minsänkt 7 september 1944. Dokumentation av vraket visar att skrovet är brutet i två lika stora delar, vilket vittnar om en dramatisk förlisning. Kulturmiljöregistret: L1960:6493.
- SS Kong Halfdan, tyskt fraktfartyg. Minsänkt 2 december 1944. Sonarbilden visar ett sammanhållet vrak, som ligger med slagsida åt babord. Kulturmiljöregistret: L1960:6429.
- Mode, svenskt fraktfartyg. Minsänkt 20 juli 1944. Vraket beskrivs som mycket helt av sportdykare, då det först påträffades 1993. Kulturmiljöregistret: L1960:6490.
- Av de övriga vraken inom området finns flera identifierade fartyg; SS Hohenhörn (1944), SS Mode (1940), Eisbär (1944), Beltana (1945).

Område 3

6–7 km väster om fyren Hätteberget finns vraken efter tre tyska fartyg, vars historia går tillbaka till invasionen av Norge i april 1940.

SS Wigbert och SS Friedenau var trupptransportfartyg i en större konvoj, som var mål för en engelsk ubåtsattack den 10 april (L1960:8336, L1960:8166). Det tredje fartyget var V1570, ett eskortfartyg (L1960:8057). De båda transportfartyget är än idag förhållandevis hela.

Ett av de största svenska offren på detta marina slagfält var minsänkningen av ubåten HMS Ulven den 15 april 1943. Under övning totalförliste ubåten genom minsprängning i området utanför Stora Pölsan, och samtliga 33 besättningsmän omkom. Ulvens försvinnande startade en stor sökningsoperation under tre veckors tid. Bärgningen av vraket och begravningsceremonin för de omkomna sjömännen fick inramning såsom en statsbegravning.

Skydd

Miljöbalkens generella hänsynsbehov för kulturlämningar.

Hänsyn och rekommendationer

För att fullt ut bibehålla angivna värden behöver man säkerställa hänsyn enligt nedan (figur 8).

- Undvik direkt fysisk påverkan på kända fartygslämningar.
- Planerade fasta installationer på havsbotten bör föregås av utredning med avseende på okända minsprängda fartyg.

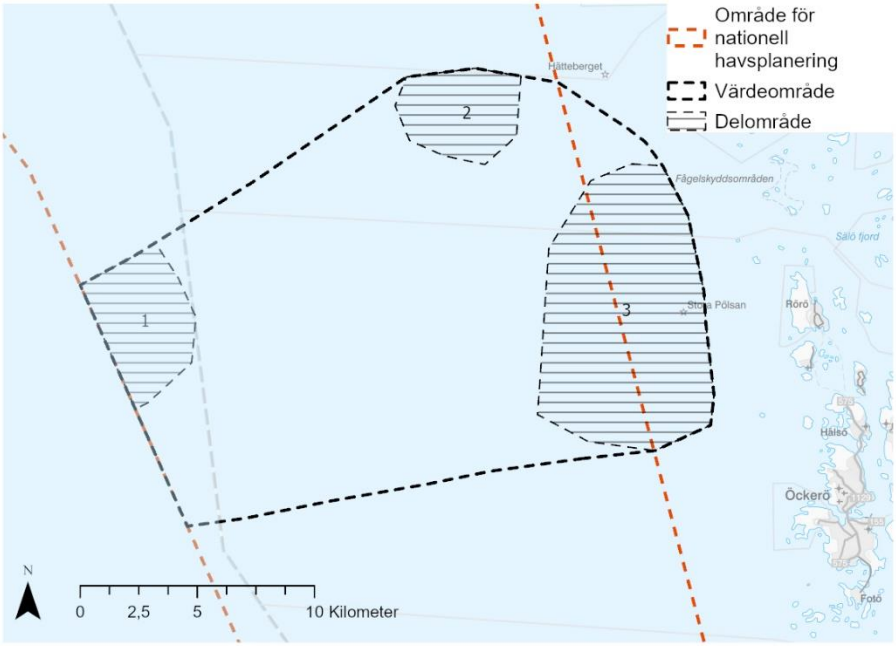

Värdeområde Norra Kattegatt med område 1-3 där det finns koncentrationer med minsänkta fartyg.

Stora Känsö-Vinga-Tistlarna

Västra Götalands län

Sammanfattning

Värdeområde *Stora Känsö-Vinga-Tistlarna* omfattar ca 130 km^2 och ansluter territorialhavet i väster. I området ingår i huvudsak stora delar av Göteborgs södra skärgård, från Galterö och Brännö i norr till och med Tistlarna i söder. Åt väster ingår Buskär, Fjärrskären, Koholmen, Vinga och Norra och Södra Invinga. Det dominerande vattenområdet är Kattegatt och inomskärs Vinga sand.

Berättelse

Sjöfartens karantänsanstalt på Stora Känsö och fyrplats och lotsstationerna på Vinga och Tistlarna.

Miljötyper

- Kommunikationsmiljö

Karaktär och värdebärare

Stora Känsö karantänsanstalt med byggnader och hamnmiljö. Känsö torn som sjömärke. Fyrarna på Vinga, Tistlarna och lotsstationer som viktiga delar av sjöfartens infrastruktur kring karantänsanstalten och anlöp till Göteborgs hamnar.

Allmänt om hänsynsbehov

Sikt mot fri horisont från Stora Känsö-Brännö och ut mot och bortom Vinga fyrplats. Sikt mot fri horisont från västra Styrsö dels ut mot och bortom Tistlarna i söder, dels ut mot och bortom Vinga i nordväst. Det öppna vattenrummet mellan Tistlarna och Vinga behöver bibehållas.

Kartillustration

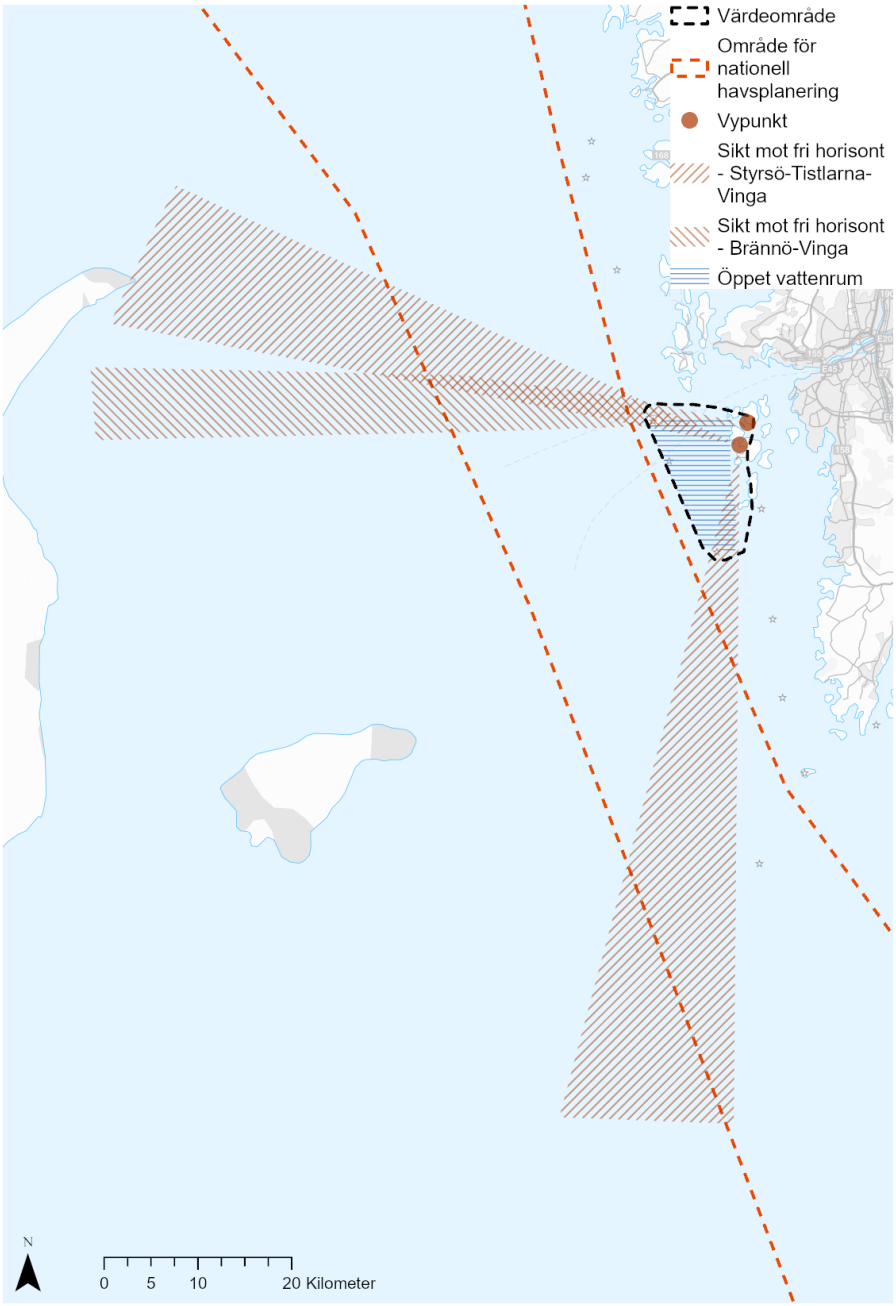

Värdeområde Stora Känsö med Vinga och Tistlarna. Tre sektorer med behov av sikt mot fri horisont från södra Brännö mot karantänsansanstalten och Vinga, och från västra Styrsö mot Tistlarna och Vinga. Det öppna vattenrummet mellan Tistlarna och Vinga behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Värdebeskrivning

Kulturhistorisk berättelse om karantänsanstalten på Stora Känsö och fyrplats-lotsstationerna på Vinga och Tistlarna

Ön Vinga, med sin fyr och båk, är en välkänd och ikonisk plats i Göteborgs yttre skärgård. Platsens betydelse för sjöfarten är belagd till 1500-talet men den går sannolikt längre tillbaka än så. Vinga var en hållpunkt för sjöfarten längs med kusten, men hade särskild betydelse för angöring och inseglingen mot Göta älvs mynningsområde, med dess hamnar och lastageplatser. En båk och andra sjömärken uppfördes på Vinga under 1600-talet medan den första fyren kan dateras till 1841. Dagens fyrkonstruktion stod färdig 1890. Under samma period utvecklades även lotsfunktionen, som erbjöds de fartyg som skulle in mot Göteborgs hamnar. Det ökande behovet av lots till Göteborg ledde till att en lotsstation även inrättades på ögruppen Tistlarna på 1870-talet. På Tistlarna uppfördes vartefter också en fyr, som togs i bruk 1906.

Karantänsanstalten på Stora Känsö, i Göteborgs södra skärgård, etablerades redan 1771 men kom i mer varaktigt bruk från och med början av 1800-talet under statlig förvaltning. Anstaltens uppgift var att reducera risken för smittspridning länder emellan, genom att besättningar på utrikes ankommande fartyg observerades och, vid behov, desinficerades innan vidare färd mot sin destinationshamn. På anstalten fanns även beredskap att vårda sjuka besättningar. Stora Känsö var under en period karantänsanstalt för fler länder än Sverige, bland andra för Danmark och Ryssland. Under 1800-talet var det främst sjukdomarna kolera och tyfus som innebar störst samhällsfara.

Verksamheten på karantänsanstalten avvecklades formellt 1934 men den stora bevarade anläggningen och dess viktiga historia framstår med all tydlighet i kustlandskapet. Vinga och Tistlarna har båda utgjort angöringar för utrikessjöfarten, vilken sedan leddes in till den centralt placerade karantänsanstalten. Efter bedömning och karantän på Stora Känsö blev fartygen godkända för vidare resa till sina destinationshamnar. I en tid då sjöfarten representerade de huvudsakliga kontaktytorna länder emellan så var förfarande med karantän ett viktigt verktyg för att bekämpa tidens omfattande farsoter.

Värden och uttryck

En helt ny karantänsanstalt byggdes 1816–18, med anstalten i Marseille som förebild. Magasin, pesthus och observationssjukhus placerades isolerade ute i vattnet med vindbryggor emellan. Byggnaden Parloiren tjänstgjorde som samtalsrum för besökare och har en bevarad planlösning i en ren och en oren avdelning åtskilda av ett järngaller. Känsö torn byggdes som utkikstorn för anstalten, men övertogs 1870 av lotsverket. Fartyg under observation låg uppankrade i hamnbassängen på öns nordsida. Fyrarna och lotstationerna på Vinga och Tistlarna är viktiga pedagogiska länkar i berättelsen om karantänsanstalten.

Helhetsmiljön Vinga-Tistlarna-Stora Känsö består av följande uttryck:

- Byggnadsmiljön som utgör karantänsanstalten på Stora Känsö.
- Farled och hamnmiljö på norra sidan av Stora Känsö.
- Vinga fyr, båk, fyrmästarbostäder.
- Vinga lotsstation, lotsbostäder
- Tistlarnas fyr och fyrmästarbostäder
- Sjömärke (tavla) från 1877 på Klåveskär
- Sjömärke (kummel) från 1875 på Känsö Fjärskär
- Siktlinjen från Stora Känsö/södra Brännö mot Vinga. Vysektorn ut mot väst-sydväst och den historiska farleden som leder inom de trängre farlederna mot Göteborgs hamnar.
- Siktlinjen från västra Styrsö mot Tistlarnas fyr och Vinga fyr.

Skydd

Inom värdeområdet finns följande lagskyddade objekt/områden, samt områden som kräver särskilt tillgodoseende eller hänsyn vid planering och utförandearbeten:

- RI kulturmiljövård 3 kap 6§ Styrsö socken (KO7).
- RI Högexploaterad kust 4 kap. 4§ MB.
- Statligt byggnadsminne: Stora Känsö. Karantänsanstalt.
- Statligt byggnadsminne: Vinga fyr, båk, fyrmästarbostäder m m.
- Registrerat byggnadsverk: Tistlarnas fyr.

Hänsyn och rekommendationer

Utblickar från Stora Känsö, Styrsö och Brännö mot det visuella sambandet mellan Vingas och Tistlarnas fyrplatser är betydelsefullt för utläsning och förståelse för systemet med karantänsanstalten men samtidigt även om Göteborgs maritima infrastruktur under segelsjöfartens stora era 1800-talet (figur 15-16). För att fullt ut bibehålla angivna värden behöver man säkerställa hänsyn enligt nedan.

- Sikt mot fri horisont krävs från hamnmiljön vid Känsö karantänsanstalt och från utsiktspunkter på Brännö ut över och bortom Vinga fyrplats. Den fria sikten är väsentlig för förståelsen av karantänsanstaltens funktion och betydelse för den internationella sjöfarten. Den fria sikten är också viktig för förståelsen av lots- och fyrväsendets livsavgörande och ekonomiska betydelse för såväl fisket som fraktfarten.
- Sikt mot fri horisont krävs från utkiksplatser på västra Styrsö, dels i siktlinje ut över och bortom Tistlarnas fyr i söder, dels ut över och bortom Vinga fyr i väster. Den fria sikten är väsentlig för förståelsen av lots- och

fyrväsendets livsavgörande och ekonomiska betydelse för såväl fisket som fraktfarten.

- Det öppna vattenrummet mellan Tistlarna i söder och Vinga sand i norr behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar i syfte att bibehålla förståelsen för områdets funktionella och visuella samband.

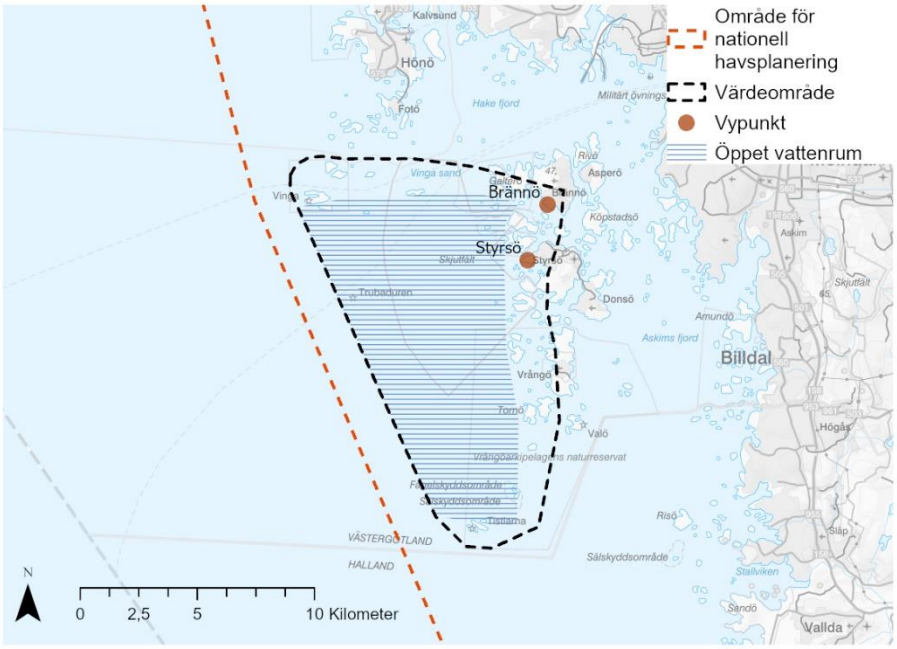

Värdeområde Stora Känsö med Vinga och Tistlarna. med vypunkter på södra Brännö och västra Styrsö. Det öppna vattenrummet mellan Tistlarna och Vinga behöver hållas fritt från ytstora flytande anordningar.

Länsstyrelserna

www.lansstyrelsen.se